Daisy Heath
CAROLINE MOOREHEAD este autoarea bestsellerurilor internaţionale A Train in Winter, A Bold and Dangerous Family şi Village of Secrets, nominalizat la Premiul Samuel Johnson pentru non-ficţiune. Caroline Moorehead este, de asemenea, biografa lui Bertrand Russell, Freya Stark, Iris Origo şi Martha Gellhorn. Locuieşte la Londra, în Marea Britanie.

DE ACELAŞI AUTOR
Ostaticii norocului
Sidney Bernstein: O biografie
Freya Stark: O biografie
Peste marginile lumii: Scrisorile lui Freya Stark (ed.)
Troublesome People
Trădat: Copiii în lumea de azi (ed.)
Bertrand Russell: O viaţă
Comorile pierdute ale Troiei
Visul lui Dunant: Războiul, Elveţia şi istoria Crucii Roşii
Iris Origo: Marchiza din Val d'Orcia
Martha Gellhorn: O viaţă
Human Cargo: O călătorie printre refugiaţi
Scrisorile Marthei Gellhorn (ed.)
Dansând spre prăpastie: Lucie de la Tour du Pin şi Revoluţia Franceză
Un tren în plină iarnă: O poveste de rezistenţă, prietenie şi supravieţuire
Satul secretelor: Sfidarea naziştilor în Franţa de la Vichy
O familie îndrăzneaţă şi periculoasă: Familia Rossellis şi lupta împotriva lui Mussolini

PUBLICAT DE RANDOM HOUSE CANADA
Drepturi de autor © 2019 Caroline Moorehead
Toate drepturile rezervate în temeiul Convenţiilor internaţionale şi panamericane privind drepturile de autor. Nici o parte a acestei cărţi nu poate fi reprodusă sub nicio formă sau prin orice mijloace electronice sau mecanice, inclusiv prin sisteme de stocare şi recuperare a informaţiilor, fără permisiunea scrisă a editorului, cu excepţia unui recenzent, care poate cita scurte pasaje într-o recenzie. Publicată în 2020 de Random House Canada, o divizie a Penguin Random House Canada Limited, Toronto. Publicată iniţial în Marea Britanie de Chatto & Windus, o marcă a Vintage, parte a grupului de companii Penguin

Random House, Londra, în 2019. Distribuit în Canada de Penguin Random House Canada Limited, Toronto.
www.penguinrandomhouse.ca
Random House Canada şi colophon sunt mărci înregistrate.
Catalogarea în publicaţie a Bibliotecii şi Arhivelor din Canada
Titlu: „The New York Times”: O casă în munţi : femeile care au eliberat Italia de fascism / Caroline Moorehead.
Nume: A: Moorehead, Caroline, Caroline, autor.
Identificatori: Moorehead, autor: Canadiana (print) 20190159855 | Canadiana (ebook) 2019015991X | ISBN 9780735279728 (softcover) | ISBN 9780735279735 (HTML)
Subiecte: „The World's the World: The World: The World: The World: The World: LCSH: Femei-Italia-Biografie. | LCSH: Femei activiste politice-Italia-Biografie. | LCSH: Femei soldat-Italia-Biografie. | LCSH: Mişcări antifasciste-Italia-Istorie-Secolul al XX-lea. | LCSH: Femeile şi războiul-Italia-Istorie-Secolul al XX-lea. | LCSH: Femei în război-Italia-Istorie-Secolul al XX-lea. | LCSH: Femei activiste politice-Italia-Istorie-Secolul al XX-lea. | LCSH: Italia-Istorie-Ocupaţie aliată, 1943-1947. | LCSH: Italia-Istorie-Ocupaţia germană, 1943-1945.
Clasificare: LCC DG574 .M66 2020 | DDC 945.091092/52-dc23
Coperta (faţă): Femei antifasciste, Milano, 1945 © SZ Photo/amw/Bridgeman Images, (verso): Alpii italieni prin amabilitatea Dorling Kindersley/Alamy Stock Photo
v5.4
a

Pentru Stella

'Sosise ceasul de a rezista; ceasul de a fi oameni – de a muri ca oameni şi de a trăi ca oameni.'
Pietro Calamandrei, Uomini e città della Resistenza, 1955.
'Noi, femeile, trebuie acum să dăm totul pentru a ne salva patria, viaţa, pâinea. Nici noi nu trebuie să ezităm. Vom arăta prin acţiunile noastre că şi noi suntem capabile de orice sacrificiu. '
Grupuri de apărare a femeii şi de asistenţă a luptătorilor pentru libertate, iulie 1944

Cuprins

Copertă
Despre autor
De acelaşi autor
Pagina de titlu
Drepturi de autor
Dedicaţie
Personaje principale
Cronologie
Hărţi
Prefaţă
PARTEA I: CĂDEREA ITALIEI
Capitolul 1 O lovitură de stat romană
Capitolul 2 Interludiu
Capitolul 3 Izbucnirea în viaţă
Capitolul 4 O zonă de război
Capitolul 5 Făcând leii
Capitolul 6 Micile genii
Capitolul 7 O femeie mică
PARTEA A DOUA: UN AN DE FOC
Capitol 8 Nepăsător
Capitolul 9 Vânătorii şi vânatul
Capitolul 10 O şopârlă printre stânci
Capitolul 11 Cuiburi în bucătării
Capitolul 12 O vară de flăcări
Capitolul 13 Bântuit de moarte
Capitolul 14 Învăţând să trăiesc mai bine
PARTEA A TREIA: ELIBERAREA
Capitolul 15 Mamele rezistenţei
Capitolul 16 Strivirea gândacilor
Capitolul 17 Insurecţia
Capitolul 18 Sângerare
Capitolul 19 O dragoste de a uita
Postfaţă
Recunoştinţe
Lista ilustraţiilor
Bibliografie
Note

Personaje principale

Cele patru femei prietene
Ada Gobetti, văduva lui Piero Gobetti şi mama lui Paolo
Bianca Guidetti Serra, licenţiată în drept, partenera lui Alberto Salmoni
Silvia Pons, medic, partenera lui Giorgio Diena şi mama lui Vittorio
Frida Malan, licenţiată în literatură şi sora lui Roberto şi Gustavo
Staffette
Lisetta Giua, logodită cu Vittorio Foa
Lucia Boetta, ghid pentru demnitarii în vizită
Matilde di Pietrantonio, renumită pentru răpirea ofiţerilor germani
Gigliola Spinelli, procurătoare de arme
Prietenii lor evrei
Primo Levi şi sora sa Anna Maria
Vanda Maestra
Luciana Nissim
Alberto Salmoni
Emanuele Artom
Vittorio Foa
Giorgio, Marisa şi Paolo Diena
Partizanii
Giorgio Agosti, un magistrat din Torino
Dante Livio Bianco, un avocat din Torino, şi soţia sa Pinella, o funcţionară.
Willy Jervis, agent de legătură cu Aliaţii, şi soţia sa Lucilla
Ettore Marchesini, inginer şi soţul lui Ada
Generalul Perotti, şeful Comitetului de Eliberare Naţională din nordul ţării
Ferruccio Parri, şeful aripii militare a Partito d'Azione
Don Foglia, cunoscut sub numele de Don Dinamite
Giulio Bolaffi, comandant al Brigăzii Stellina
Tancredi Galimberti, comandant de partizani, cunoscut sub numele de Duccio
Fasciştii
Giuseppe Solaro, secretar de partid la Torino
Valerio Paolo Zerbino, prefect de Torino
Guido Buffarini Guidi, ministru de interne în republica Salò
Renato Ricci, şef al miliţiei în republica Salò
Alessandro Pavolini, şef al noului Partito Fascista Repubblicano

Cronologie

1943
10 iulie-17 august
Debarcarea aliaţilor şi cucerirea Siciliei.
25 iulie
Mussolini este destituit, arestat şi înlocuit cu mareşalul Badoglio. Războiul continuă de partea germană.
3 septembrie
Italienii semnează armistiţiul cu Aliaţii, făcut public la 8 septembrie.
9 septembrie
Aliaţii debarcă la Salerno. Germanii încep ocuparea Italiei. Se aplică legile antisemite din 1938 ale Italiei.
Ada Gobetti îşi începe jurnalul de război.
12 septembrie
Mussolini este salvat din Gran Sasso de comandourile germane.
23 septembrie
Noua Republică Socială Italiană este înfiinţată la Salò, cu Mussolini în fruntea ei.
Liderii antifascişti formează, la Roma, Comitato di Liberazione Nazionale (Comitetul de Eliberare Naţională) clandestin. Există acum trei guverne italiene: cel al lui Badoglio, CLN-ul de la Roma şi cel al lui Mussolini de la Salò; şi două armate, cea germană şi cea aliată.
15 noiembrie
La Verona are loc primul congres al nou înfiinţatului Partid Fascist. Evreii sunt declaraţi duşmani ai statului. Încep arestările de către fascişti şi germani.
La fel ca şi ordinele de recrutare a tinerilor pentru armata din Salò şi a muncitorilor pentru industria de război germană.
În sudul eliberat se înfiinţează Comisia Aliată de Control.
Noiembrie
Înfiinţarea grupurilor de protecţie a femeilor şi de asistenţă a luptătorilor pentru libertate (GDD).
1944
22 ianuarie
Aliaţii debarcă la Anzio, la sud de Roma.
Ianuarie-martie
Ofensivă de primăvară devastatoare a germanilor împotriva partizanilor din nord.

Comitetul de Nord al Eliberării Naţionale înfiinţează un comandament militar unificat.
Aprilie
Se înfiinţează un Servizio Ausiliario Femminile pentru femeile fasciste.
4 iunie
Roma este eliberată de Aliaţi.
6 iunie
Debarcarea în Normandia.
3 august
Florenţa este eliberată.
15 august
Aliaţii debarcă în Provence.
Germanii stabilesc o nouă poziţie defensivă, linia gotică, de la La Spezia, pe coasta de vest, până între Ravenna şi Pesaro, pe coasta de est.
13 noiembrie
Generalul Alexander ordonă partizanilor să se retragă pentru lunile de iarnă.
Aliaţii trag de timp pe linia Gotică. Germanii pornesc o campanie majoră de zdrobire a partizanilor din nord.
1945
1 februarie
Femeile italiene primesc dreptul de vot.
18 aprilie
Grevă generală declanşată în nordul ţării.
26 aprilie
Insurecţie la Torino.
Capturarea lui Mussolini de către partizani.
27 aprilie
Germanii şi fasciştii se retrag pe măsură ce oraşele sunt eliberate unul după altul.
29 aprilie
Semnarea la Caserta a documentului de capitulare a germanilor şi fasciştilor din Italia, care va intra în vigoare la 2 mai.
30 aprilie
Primii soldaţi aliaţi ajung la Torino.
7 mai
Germania se predă Aliaţilor.
21 iunie
Ferruccio Parri depune jurământul în calitate de prim-ministru postbelic.
8 decembrie

Cade guvernul Parri.
1946
2 iunie
Monarhie înlocuită cu o republică în urma unui referendum constituţional.
22 iunie
Este declarată amnistia generală pentru majoritatea colaboratorilor fascişti încarceraţi.
1947
10 februarie
Semnarea oficială, la Paris, a Tratatului de pace între Italia şi Aliaţi.

Italia, 1943-45
Văile şi munţii din Piemont

Prefaţă

În seara zilei de 12 martie 1945, imediat după cină, s-a bătut la uşa unei case modeste din una dintre suburbiile nordice ale oraşului Torino, Il Terzo Quartiere, unde locuiau mulţi dintre muncitorii din vastul sector industrial al oraşului. Teresa Arduino se afla pe balcon cu fiica ei cea mică, Bruna, în vârstă de 13 ani, întinzând rufele; fiul ei de şase ani, Antonio, era în pat, dormind. Afară se aflau trei tineri, care pretindeau că sunt partizani şi doreau să fie puşi în legătură cu o brigadă de luptă din munţi. Au fost invitaţi să intre. Familia Arduino era bine văzută la nivel local, fiind membri de lungă durată ai Rezistenţei, luptând împotriva germanilor şi a fasciştilor, iar soţul Teresei, Gaspare, un socialist şi muncitor în oţel la FIAT, fusese arestat de optsprezece ori pentru simpatiile sale politice. Teresa a ajutat la instruirea tinerilor bărbaţi şi femei care serveau în partizanii urbani. Il Terzo Quartiere era un bastion al Rezistenţei.
În bucătărie se aflau cele două fiice mai mari ale lui Gaspare şi ale Teresei, Vera, în vârstă de 19 ani, care avea un loc de muncă într-o fabrică de dulciuri, o tânără care lua în serios viaţa şi rolul ei de copil cel mare și care lucra pentru Rezistenţă, ducând mesaje între cartierul general al partizanilor din oraş şi cei care se ascundeau în munţi; şi Libera, în vârstă de 16 ani, care, atunci când nu era la locul ei de muncă într-o fabrică de mecanică, ajuta familiile partizanilor întemniţaţi şi dona regulat sânge pentru Crucea Roşie. Împreună cu ei în acea seară se afla o altă tânără partizană, Rosa Ghizzone, în vârstă de 24 de ani, care, la fel ca surorile Arduino, era o staffetta – alergătoare, curier, transportatoare de arme, ghid. Rosa era însărcinată. Soţul ei, logodnicul Liberei şi un alt partizan

tocmai sosiseră pentru a-l muta pe Gaspare într-o casă sigură, pe motiv că acesta era din ce în ce mai mult în pericol de a fi arestat.
Odată intraţi în casă, cei trei străini au scos pistoalele, au spus că aparţin Brigăzilor Negre ale lui Mussolini şi l-au obligat pe Gaspare şi pe cele trei fete să îi urmeze până la o maşină; i-au luat şi pe cei trei partizani. Fasciştii au vrut să ia întreaga familie, dar Gaspare i-a convins să îi lase acasă pe soţia şi pe copiii mai mici. Bărbaţii au fost duşi la sediul partidului fascist, Littorio, în centrul oraşului Torino, unde au fost separaţi. În timp ce Signora Arduino căuta prin oraş veşti despre familia ei, soţul ei şi ceilalţi bărbaţi au fost executaţi în diferite părţi ale oraşului.
Vera, Libera şi Rosa au fost conduse pe malul canalului Pellerina, unde au fost împuşcate în ceafă. Vera şi Libera au murit imediat, însă Rosa a fost doar rănită, a reuşit să se elibereze şi s-a aruncat în canal, unde curentul a dus-o până la umbra unui pod. Tinerii fascişti au alergat după ea, trăgând în apă şi lovind-o de mai multe ori. Crezând-o moartă, au plecat să raporteze liderului fascist din Torino, Giuseppe Solaro, despre execuţiile lor reuşite. Deşi grav rănită şi plină de sânge, Rosa s-a târât din apă şi s-a târât până la o casă din apropiere. Copilul ei s-a născut mort. Rosa însăşi a murit la scurt timp după aceea.
Vestea crimelor a circulat rapid în oraş. Pentru o vreme, nimeni nu a ştiut unde fuseseră duse cadavrele sau când şi unde vor avea loc înmormântările. Dar apoi, un om care lucra la morga oraşului a raportat că Vera şi Libera urmau să fie înmormântate sâmbătă, trei zile mai târziu, în cimitirul central. În toate suburbiile industriale, din casă în casă, din familie în familie şi din femeie în femeie, s-a dus vestea: declanşează o grevă în fabrica ta, adună femeile, vino la înmormântare. Aduceţi cu voi ceva roşu – o coroană, o eşarfă, un buchet de garoafe.
În dimineaţa zilei de 16 martie, la ora 8.30, peste două mii de femei cu flori roşii şi coroane, steaguri tricolore şi pancarte care denunţau brutalitatea fascistă, se adunaseră la porţile cimitirului principal din Torino, pe Via Catania. Unele purtau pulovere roşii, altele eşarfe roşii. Unii erau vârstnici, alţii erau puţin mai mult decât copii. A fost una dintre cele mai mari demonstraţii ale femeilor din istoria oraşului Torino. Şi erau furioase. În ultimele nouăsprezece luni fuseseră multe crime, dar împuşcarea cu sânge rece a acestor fete le-a atins ceva în imaginaţie. Când două maşini FIAT au apărut la ora 9.15, s-a presupus că aduceau reprezentanţi ai sindicatelor, dar bărbaţii în civil care au coborât aparţineau unităţii antipartizane de elită a lui Mussolini. Au tras focuri de armă în aer, au călcat în picioare florile şi coroanele de flori, au rupt pancartele. Întăririle au sosit în camioane. Femeile s-au împrăştiat, găsind ascunzători în

interiorul bisericii, în spatele unei florării, între morminte. Unele dintre ele au reuşit să se infiltreze printre persoanele în doliu de la o altă înmormântare. Dar câţiva au fost prinşi şi aliniaţi cu faţa la zidul cimitirului, cu mâinile deasupra capului. O femeie, al cărei fiu fusese deja împuşcat de fascişti, a început să-i înjure pe bărbaţi. Fasciştii au încercat să o târască pe un camion, dar prietenii ei au înconjurat-o şi au ascuns-o. O femeie în vârstă de nouăzeci de ani a leşinat. Au sosit alţi fascişti şi au început să încarce femeile în camioanele lor, încercând să descopere unde era ascunsă femeia care înjura, pentru a o putea împuşca.
În acest moment, au sosit două dricuri, câte unul pentru Vera şi Libera. O femeie din mulţime a strigat: „Să îngenunchem". Cântând imnurile compuse de Rezistenţă în lunile de război împotriva fasciştilor, femeile au îngenuncheat. Sicriele au trecut printre ele.
Câteva sute de femei au fost apoi adunate şi duse în barăcile fasciste sumbre din Via Asti. În zilele următoare, unele au fost eliberate; altele erau încă acolo când, şase săptămâni mai târziu, Torino a fost eliberată.
Pe tot parcursul acelei sâmbete din Torino, fabricile locale au organizat greve de cincisprezece minute. În centrul oraşului, tramvaiele s-au oprit. La o fabrică de covoare numită Paracchi, o femeie se urcase pe acoperiş şi atârnase un mare steag roşu. Iar mai târziu în acea zi, femeile s-au întors la cimitir pentru a aduna coroanele şi florile care nu fuseseră prea zdrobite şi le-au aşezat pe noile morminte. Torino, alături de Milano şi Genova, parte a triunghiului industrial al Italiei, fusese martor la multe greve şi demonstraţii de când Italia schimbase tabăra în război şi germanii ocupaseră pentru prima dată oraşul lor la începutul toamnei anului 1943. Dar nu a existat niciodată ceva asemănător, organizat de femei, pentru femei, care nu s-au lăsat intimidate şi nici nu s-au temut de consecinţe.
Erau patru femei în special, care luptaseră cu Rezistenţa în ultimele nouăsprezece luni şi care erau în strânsă legătură, fiecare în felul său, cu surorile Arduino. Două dintre ele au participat la înmormântare; două dintre ele primiseră ordin să stea departe.
Cea mai în vârstă dintre cele patru, Ada, văduva unuia dintre cei mai renumiţi antifascişti din istoria Italiei, Piero Gobetti, şi mama lui Paolo, în vârstă de şaptesprezece ani, tocmai împlinise patruzeci şi unu de ani. Cunoscută ca traducătoare şi profesoară, era o femeie plină de umor, afectuoasă, plină de energie fără limite, cu părul negru şi creţ, despre care se spunea că preţuia prietenia mai presus de naţionalitate, ţară şi ideologie. A fost fondatoare a partidului de stânga Partito d'Azione şi comisar politic la Stellina, una dintre brigăzile de partizani din munţi. I s-a interzis să participe la înmormântări:

conducerea partizanilor a considerat că viaţa şi siguranţa ei erau prea importante pentru a le risca.
Nici Bianca Guidetti Serra, în vârstă de 25 de ani, o nouă membră a Partidului Comunist, care conducea comitete de acţiune împotriva fasciştilor în fabrici şi edita ziare feminine clandestine, nu a fost prezentă, deşi fusese una dintre principalele organizatoare ale evenimentului, deoarece şi ea a fost considerată prea valoroasă pentru mişcare pentru a o pierde. Îşi petrecuse noaptea precedentă mergând din casă în casă, dându-le instrucţiuni femeilor. Sora ei mai mică, Carla, care era încă la universitate, a mers în locul ei, a fost arestată şi a petrecut o noapte într-o celulă din Via Asti, alături de alte treizeci de persoane, recitându-şi poezii pentru a-şi ţine frica la distanţă. A doua zi, ea le-a spus poliţiştilor fascişti că fusese în vizită la mormântul tatălui ei, iar aceştia au eliberat-o; însă mama lor a fost furioasă pe Bianca, spunând: „Vei fi ruina familiei noastre”. Bianca, care absolvise în vara anului 1943 ca avocat, o profesie pe atunci aproape interzisă femeilor, şi-a petrecut dimineaţa funeraliilor în bibliotecă.
Ada Gobetti
Bianca Guidetti Serra
Una dintre cele două femei care au participat la funeralii a fost Frida Malan, în vârstă de 26 de ani, singura fată dintr-o familie protestantă de băieţi militanţi din văile de la vest de Torino. Încăpăţânată şi rebelă, cu părul blond, ochii albaştri şi constituţie de gimnastă, Frida visa la un al doilea Risorgimento, o revoltă împotriva invadatorilor germani. Ea servea ca luptătoare şi staffetta în cadrul Diviziei V Alpina Val Pellice şi era membră a comandamentului militar regional unit. Văzându-i pe fascişti sosind la cimitir, Frida a luat mâna unei fetiţe care stătea lângă ea şi i-a spus: „Spune că eşti fiica mea”. Ea a reuşit să evite arestarea.
Frida Malan
La fel a făcut şi cea mai apropiată prietenă a ei din copilărie, Silvia Pons, în vârstă de 26 de ani, o fată atât de frumoasă, cu părul negru împletit la gât, încât se spunea că oamenii se opreau din vorbit atunci când ea intra într-o cameră. Ea era medic, o altă profesie cu foarte puţine femei, şi absolvise nu cu mult timp înainte. Lucra, de asemenea, ca staffetta pentru brigăzile de partizani şi ajuta la tratarea luptătorilor răniţi.
Aceste patru femei erau prietene. Până în martie 1945, supravieţuiseră aproape doi ani de ocupaţie germană, brutalitate fascistă, raiduri repetate şi lupte armate în tot oraşul, în suburbii, în văile şi în munţii Alpilor care se întindeau spre nord şi vest, spre Franţa şi Elveţia. Două dintre ele, Frida şi Silvia, au fost prinse şi ţinute de ocupanţi în închisori renumite pentru tortură şi execuţii sumare.

Niciuna dintre ele nu-şi putea imagina cum se vor descurca în cele şase săptămâni care aveau să urmeze, pe măsură ce Aliaţii avansau, iar germanii şi colaboratorii lor fascişti deveneau din ce în ce mai disperaţi şi mai încorsetaţi.
Silvia Pons
Ada, Frida, Silvia şi Bianca au fost femei remarcabile. Dar ele nu erau singure. Între 1943 şi 1945, mii de femei din întreaga Italie ocupată s-au ridicat, s-au alăturat Rezistenţei şi au luptat pentru a-şi elibera ţara. Ceea ce le-a făcut extraordinare pe aceste femei a fost faptul că Italia fascistă, sub guvernarea de douăzeci de ani a lui Mussolini, le-a transformat în umbre: nu aveau drepturi, nu aveau voce, nu aveau egalitate, nu aveau un cuvânt de spus nici în viaţa lor, nici în conducerea ţării. Faptul că au găsit curajul, imaginaţia şi abnegaţia de a lupta – şi de multe ori de a suferi arestări, torturi, violuri şi execuţii – este ceea ce le-a făcut cu adevărat excepţionale. În afara Italiei, contribuţia lor la război este abia cunoscută. Este o poveste care merită să fie spusă.
Dar nici povestea Rezistenţei italiene în general nu este foarte cunoscută. Timp de nouăsprezece luni, între septembrie 1943, când Italia a capitulat şi s-a alăturat Aliaţilor, şi aprilie 1945, când ţara a fost eliberată de sub ocupaţia germană, Italia a fost implicată într-un război civil. Italienii s-au luptat nu doar cu ocupanţii lor germani, în timp ce campania aliaţilor se deplasa încet spre nordul ţării după debarcările lor în sud, ci şi între ei: italieni împotriva italienilor, partizani împotriva fasciştilor, într-un război de o brutalitate extremă, în care au murit multe mii de oameni. Această tragedie, în afara Italiei, este rareori amintită.
Ada, Frida, Silvia şi Bianca erau piemonteze, din munţii şi câmpiile din nord-vestul Italiei. Torino şi văile Piemontului se aflau chiar în inima Rezistenţei nordice. Proporţional, au luptat şi au murit mai mulţi piemontezi decât în orice altă parte a ţării.
Războiul civil şi consecinţele sale au scos la iveală tot ce era mai bun şi tot ce era mai rău în societatea italiană. Acesta a dat celor două decenii de guvernare fascistă a lui Mussolini, care a început la începutul anilor 1920, cu corupţia, brutalitatea, lăcomia şi, în cele din urmă, antisemitismul, încă optsprezece luni de viaţă. Dar a scos în evidenţă, de asemenea, toată căldura şi generozitatea caracterului italian. Curajul de care au dat dovadă partizanii, atât bărbaţi, cât şi femei, a fost exemplar. Acest contrast este cel care face ca aceşti ani să fie atât de fascinanţi.
Este greu de explicat de ce războiul partizanilor italieni a fost în mare parte uitat. Unul dintre motive ar părea să fie complexitatea războiului în sine şi gama vastă de forţe aliniate una împotriva celeilalte: aliaţii americani şi britanici, cu

percepţiile şi preocupările lor foarte diferite; germanii, care intenţionau să încetinească înaintarea aliaţilor, exploatând în acelaşi timp resursele italiene şi controlând fasciştii care li se alăturau; fasciştii italieni, care încercau să se poziţioneze pentru un viitor care părea din ce în ce mai sumbru; şi Rezistenţa, cu idealurile sale nobile şi curajul adesea nesăbuit. Nimic din toate acestea nu reprezintă o naraţiune simplă.
Dar neglijenţa provine şi din atitudinea lumii anglo-saxone faţă de italieni. Aliaţii erau bântuiţi de teama că Rezistenţa va împinge Italia în comunism, ceea ce i-a făcut să fie zgârciţi în ceea ce priveşte sprijinul lor. Mult timp după ce partizanii şi-au demonstrat curajul şi angajamentul, Aliaţii au continuat să-i considere parteneri nedemni, contaminaţi de anii de fascism şi de răsturnarea de situaţie a ţării în vara anului 1943. Până la sfârşitul războiului, şi chiar şi după aceea, partizanii au fost recunoscuţi ca fiind necesari pentru campania din Italia, dar Aliaţii nu i-au considerat nici demni de încredere, nici importanţi în ultimă instanţă. Haosul care a urmat sfârşitului războiului nu a făcut decât să-i facă să se simtă îndreptăţiţi în suspiciunile lor.
În ceea ce priveşte Ada Gobetti şi prietenii ei, ale căror poveşti sunt relatate în această carte, războiul civil nu a fost pur şi simplu pentru a scăpa Italia de fascism şi de germani. A fost vorba despre crearea unei societăţi noi, mai echitabile şi democratice, în care femeile urmau să fie, prin lege, parteneri egali, la locul de muncă şi în familie. Faptul că nu a fost să fie aşa, că Italia ar fi putut să se schimbe, dar nu a făcut-o, este una dintre tragediile a ceea ce Ada a numit „la nostra battaglia”, bătălia noastră.

1

O lovitură de stat romană

Cu aproape doi ani înainte de funeraliile lui Arduino de la Torino, sâmbătă, 24 iulie 1943, la ora 5.15, într-o după-amiază romană fierbinte, liniştită şi înăbuşitoare, Marele Consiliu Fascist s-a reunit în Sala del Pappagallo din Piazza Venezia. Aceasta era prima sa reuniune din 1939, după ce Mussolini considerase că deliberările sale erau inutile; şi se împotrivise să-l convoace acum. Dar gerarchi ai săi, granzii Partidului Fascist, au insistat. Cei douăzeci şi şapte de bărbaţi prezenţi purtau, la ordinul lui Mussolini, uniforma de vară a miliţiei: jachete negre de safari şi pantaloni negri. Mussolini purta culorile gri-verzi ale caporalului de onoare.

Miniştrii, generalii, papalitatea, monarhia şi serviciile secrete îşi pierduseră toată încrederea în Mussolini şi de câteva luni deja complotau pentru a-i reduce puterile, deşi niciunul dintre ei nu avea încredere în ceilalţi. Nora belgiană a regelui, Maria José, o femeie inteligentă şi vicleană pe care Victor Emmanuel nu o prea plăcea, purta discuţii cu Vaticanul şi cu liderii antifascişti care trăiau în secret în jurul capitalei. Roma era plină de zvonuri, cel puţin unele dintre ele cunoscute de Mussolini de la spionii şi informatorii săi.
Italia a rămas neutră până în vara anului 1940, apoi s-a alăturat puterilor Axei. Dar războiul său a mers prost de la început, cu răsturnări umilitoare în Grecia, Eritreea, Somalia şi Etiopia, în timp ce Mussolini oscila între explozii de inspiraţie şi capricii, iar generalii săi au rămas miopi şi incompetenţi. Acum situaţia se deteriora şi mai mult, relaţiile dintre Hitler şi Mussolini fiind din ce în ce mai acide. O recentă remaniere radicală a cabinetului, cu ginerele său vanitos, viclean, dar realist, Galeazzo Ciano, retrogradat de la funcţia de ministru de externe la cea de ambasador la Vatican, nu a făcut decât să slăbească şi mai mult poziţia lui Mussolini. Certurile sale cu amanta sa Claretta Petacci şi cu pungaşii şi profitorii care o înconjurau au devenit un scandal naţional. Venerat cândva în toată Italia şi ascultat fără rezerve, dictatorul era acum o figură izolată şi disprețuită pe scară largă.
După trei ani de război, cei 3,7 milioane de soldaţi italieni erau prost echipaţi şi lipsiţi de entuziasm, peste 350.000 dintre ei fiind prizonieri ai Aliaţilor numai în Africa de Nord, iar aproape jumătate dintre cei 229.000 de oameni trimişi să lupte alături de germani pe Frontul de Est, cu arme învechite, radiouri stricate şi cizme care lăsau să intre apă, erau morţi. Scrisorile către casă povesteau despre degerături şi abandon. Un tânăr îi descria mamei sale că a văzut „oameni ca nişte larve, emaciaţi, palizi ca ceara”. Jumătate de milion de muncitori care fuseseră trimişi în lagărele de muncă germane pentru a contribui la economia de război, erau trataţi în mod abominabil. Forţa aeriană a Italiei era jalnic de slabă; 6.000 de avioane fuseseră deja pierdute şi existau puţine piese de schimb pentru restul. Nu exista aproape nicio familie, de la vârful până la baza Italiei, care să nu aibă un fiu, un tată sau un soţ în Rusia, în Balcani, într-un lagăr de prizonieri de război.
În toată ţara, oamenii erau flămânzi; în sud, mureau de foame. Tragerea curelelor devenise cunoscută sub numele de „foro Mussolini”, un joc de cuvinte între cuvântul „foro” – centură – şi forumul încă neterminat al lui Mussolini din Roma. De la începutul războiului, Italia aproviziona Germania cu orez, tutun, brânză, fructe şi legume. Acum nu mai exista cafea sau ceai, iar pe piaţa neagră pastele şi făina costau de zece ori mai mult decât în 1940. În lipsa chininei,

malaria se răspândea. Săpunul se terminase, iar scabia făcea ravagii în şcoli şi sate. Din toamna anului 1942, bombardamentele Aliaţilor au făcut mii de morţi şi multe oraşe au fost reduse la ruine. Au lipsit cu desăvârşire adăposturile antiaeriene, sirenele sau pompierii. Roma însăşi tocmai fusese bombardată pentru prima dată, cu 166 de morţi şi mulţi alţi răniţi în suburbia muncitorească San Lorenzo. Grevele, o măsură a pesimismului şi a nemulţumirii generalizate, paralizau industria italiană timp de săptămâni întregi.
Pe 6 iunie venise un raport devastator despre starea ţării, o naţiune cu lideri atât de corupţi, cu o evaziune fiscală masivă şi cu birocraţi şi lideri militari ineficienţi încât nu mai era credibilă. Mussolini promisese poporului o victorie rapidă, aducând prestigiu şi pradă; ceea ce au primit a fost moarte, raiduri aeriene, violenţă, penurie. Nimeni nu mai credea în poveştile cu bătălii victorioase şi eroice. Fascismul însuşi ajunsese să fie perceput ca un imens truc, parazitar şi mincinos. La 10 iulie, 160.000 de soldaţi aliaţi şi şase sute de tancuri debarcaseră în Sicilia, iar în ziua Marelui Consiliu, Palermo a căzut în mâinile aliaţilor. Italienii doreau acum pace, cu orice preţ. Cei din Marele Consiliu care conspirau împotriva lui Mussolini doreau să pună capăt unui război pe care ştiau că îl pierduseră şi voiau ca Ducele să dispară.
Mussolini a vorbit primul. Timp de două ore, a divagat, iritabil, obsesiv, repetându-se, pendulând între acuzaţii şi recriminări, fulgerând împotriva Aliaţilor şi a germanilor „necioplţi şi barbari”, insistând că era încă iubit de poporul italian. Erau puţine urme ale fostului lider energic şi hotărât, cu pasul său elastic, ca de pisică, care cândva zburase cu propriul avion şi fusese fotografiat cu pieptul gol alături de pui de leu; mai degrabă a fost perceput de cei prezenţi ca o figură supraponderală, greoaie, încărunţită, cu chipul micşorat, cu dureri considerabile din cauza unui ulcer duodenal. Principalul dintre cei care complotau pentru înlăturarea lui Mussolini era vicleanul şi ambiţiosul ministru al Justiţiei, contele Dino Grandi, un om pe cât de felin, pe atât de pompos, care a propus ca Mussolini să îi redea regelui comanda forţelor armate. Pe rând linguşitor şi atacator, Marele Consiliu fascist l-a acuzat pe Duce că este indecis, că nu a scăpat guvernul de birocraţii incompetenţi, că a dus o politică externă dezastruoasă. „Aţi impus o dictatură în Italia”, a declarat Grandi, „ceea ce este imoral din punct de vedere istoric”.
Până la miezul nopţii, reuniunea se desfăşura de aproape şapte ore. Mussolini a cerut ca şedinţa să fie amânată până a doua zi. I s-au acordat doar zece minute, dar s-a întors odihnit şi acuzator. „Am destule aici”, le-a spus el consilierilor, bătând în servietă, „pentru a vă trimite pe toţi la spânzurătoare”. Puţin după ora 2 dimineaţa, a cerut să se voteze. Acesta a fost, în majoritate covârşitoare,

împotriva lui. Nouăsprezece dintre cei prezenţi au votat pentru rezoluţia lui Grandi; şapte s-au abţinut; unul a votat împotrivă. Părăsind sala, Mussolini a spus: „Domnilor, aţi provocat căderea regimului". Reuniunea a durat puţin mai puţin de 10 ore. În cele din urmă, după ani de obedienţă laşă, niciun fascist de rang înalt nu i-a luat apărarea, nici măcar ginerele său Ciano. Viteza cu care s-a întâmplat şi respingerea aproape unanimă a adepţilor săi, care anterior fuseseră servili, au fost atât de şocante.
În după-amiaza următoare, aparent fără să ţină cont de ceea ce ar fi putut urma în mod logic după şedinţa consiliului, Mussolini s-a dus să facă vizita obişnuită de luni la regele slab, ezitant, dar pentru prima dată hotărât. Nu era un secret că cei doi bărbaţi se displăceau reciproc. Înainte de a pleca la palat, soţia lui Mussolini, Rachele, a întrebat: „De ce nu aţi pus să-i arestaţi pe toţi?". Când Ducele a fost condus în sala de audienţă, a fost informat, şi a părut să accepte fără prea multe proteste sau resentimente, că trebuie să demisioneze de la comanda armatei. Ceea ce nu şi-a dat seama, în timp ce era condus afară din palat către un grup de carabinieri care îl aşteptau şi dus sub acoperirea unei ambulanţe la cazarma lor, a fost că era dus nu pentru propria protecţie, ci în custodie. A doua zi a fost mutat în detenţie pe insula Ponza, în largul Siciliei, unde trimisese cândva mulţi dintre duşmanii săi şi unde acum îşi petrecea cea de-a şaizeci-a aniversare, în tăcere, pentru că i se ordonase să nu vorbească cu nimeni; apoi pe insula şi mai îndepărtată La Maddalena, locul de retragere al lui Garibaldi; apoi din nou, într-un hotel izolat în munţii Abruzzi, la est de Roma. S-a gândit să scrie o carte de memorii despre exil, în stilul lui Napoleon, în timp ce se afla în Sfânta Elena, şi i-a spus unuia dintre ofiţerii care îl păzeau: „Sunt mort din punct de vedere politic".
Între timp, la Roma, regele îi ceruse mareşalului Pietro Badoglio, eroul dezastruosului război etiopian, pentru care fusese recompensat cu un ducat ereditar, să formeze un nou guvern non-fascist. Luni seară, la ora 10.45, trei mesaje laconice au fost difuzate la radio, întrerupând un program de hituri muzicale populare. Primul anunţa că regele acceptase demisia lui Mussolini; al doilea că Badoglio era acum şeful guvernului. Ultimul era un anunţ că războiul, de partea Germaniei, va continua: „la guerra continua". A fost declarată legea marţială. Rachele Mussolini a fost plasat în arest la domiciliu. Claretta Petacci şi tot clanul său mult urât, temându-se de răzbunarea pentru anii de corupţie, au fugit spre nord. Bunurile unora dintre cei mai lacomi gerarchi au fost confiscate. Ziarul Il Messaggero a anunţat, în semn de bucurie şi necenzurat: „Trăiască Italia liberă". Marele Consiliu, Camera, detestabilele tribunale speciale care, de-a lungul anilor, trimiseseră în mod sumar atât de mulţi opozanţi politici în

coloniile penale de pe insulele din largul Siciliei, Partidul Fascist şi trupele sale paramilitare au fost dizolvate. Temuta poliţie secretă, OVRA, a fost desfiinţată. Ezra Pound, care, din 1941, transmitea regulat emisiuni de propagandă de şapte minute pentru fascişti, a avut timp pentru o ultimă discuţie înainte de a pleca, pe jos, spre casa sa din Rapallo.
Atât Aliaţii, cât şi germanii par să fi fost luaţi prin surprindere de brusca cădere a lui Mussolini. Dar aproape toţi italienii obişnuiţi au întâmpinat-o cu o explozie de bucurie. La Roma, pe măsură ce vestea s-a răspândit, a fost o frenezie de sărbătoare. Atmosfera era una de veselie, nu de răzbunare, deşi au existat incidente izolate de răzbunare. Casele fasciştilor de rang înalt au fost atacate, iar fasciştii cunoscuţi au fost scuipaţi, ridiculizaţi şi, uneori, loviţi cu piciorul pe străzi, sau chiar forţaţi să bea ulei de ricin, o umilinţă pe care o impuseseră cândva adversarilor lor. Un colonel fascist foarte decorat în forţele aeriene, Ettore Muti, faimos pentru brutalitatea sa, a fost ucis în Fregene. În toată Italia, femeile s-au îndreptat spre biserici pentru a-i mulţumi Madonei; muncitorii din fabrici au dat jos uneltele şi au ieşit în stradă, unde au organizat petreceri. Numele străzilor au fost schimbate, pentru a le elimina conotaţiile fasciste. Uniformele, insignele, portretele, statuile, aparatul vizibil al fascismului, au dispărut, cu o viteză extraordinară. Fotografiile lui Mussolini au fost smulse de pe pereţii sălilor de clasă, iar statuile dictatorului au fost smulse de pe socluri şi distruse. Porţile închisorilor au fost deschise şi deţinuţii politici au fost eliberaţi. De la fiecare balcon răsăreau steaguri italiene. A fost o lovitură de stat, o revoluţie fără vărsare de sânge, fără să se tragă un foc de armă. Dictatura fascistă, care timp de douăzeci de ani impusese Italiei o cămaşă de forţă a conformismului şi a fricii, luase sfârşit. Faptul că războiul va continua era un lucru asupra căruia petrecăreţii au ales să nu se oprească.
-Şi pentru femeile din Italia, a fost într-adevăr o revoluţie.
Una dintre convingerile cheie ale ideologiei fasciste era că bărbaţii şi femeile erau inerent diferiţi. În primele zile ale domniei sale, Mussolini îşi exprimase o oarecare disponibilitate de a acorda votul femeilor, cel puţin în alegerile locale. Însă, până în 1926, a ajuns să aibă o altă părere. Deoarece femeile „nu erau capabile de mari idei spirituale” sau, de fapt, de o gândire profundă de orice fel, ele erau în mod clar nepotrivite pentru politică şi pentru majoritatea celorlalte activităţi intelectuale. În orice caz, după legile „excepţionale” introduse în acel an, care aveau să definească cursul lungii dictaturi, nimănui, nici bărbat, nici femeie, nu i s-a permis să voteze, cu excepţia unei singure ocazii, în cadrul unui plebiscit pentru a aproba regimul său.

Acesta a fost începutul unei lipsiri constante de drepturi a femeilor italiene, care, până în acel moment, făcuseră progrese constante în direcţia egalităţii şi a emancipării. Din biroul său, situat deasupra Pieţei Veneţia din Roma, Mussolini a supervizat adoptarea de legi pentru a elimina femeile „inferioare" din locurile de muncă, profesiile şi activităţile lor. Femeile, spunea el, erau incompatibile cu maşinăria: aceasta le făcea masculine şi independente şi îi castra pe bărbaţi. Un amalgam de mituri, teorii rasiale, şicane medicale şi sofisme au curs de la sediul fascist pentru a dovedi că femeile erau fiinţe inferioare din punct de vedere biologic. Încurajaţi de Vatican, care a lansat o „cruciadă pentru puritate", fasciştii au decretat într-un potop de ordine, discursuri, programe radio şi articole că femeile nu pot deţine nimic şi nu pot decide nimic. An de an, ele au fost forţate să stea deoparte şi să se confrunte cu excluderea de la predarea literaturii sau a filozofiei, de la a fi directoare de şcoală sau funcţionar public de rang înalt. Dacă doreau să meargă la universitate, trebuiau să plătească taxe duble. Codul penal din 1930 a făcut legitim ca un bărbat să îşi ucidă soţia, fiica sau sora pentru a-şi apăra onoarea.

Pe de altă parte, pentru Mussolini, femeile aveau o sarcină esenţială: aceea de a fi mame. Dacă munca era o „corupere a demnităţii materne, o pervertire... a familiei", a avea copii era o obligaţie, o justificare a existenţei. Misiunea unei femei în viaţă era să nască un număr mare de copii pentru patrie şi mulţi soldaţi mici pentru noul imperiu italian. Nimic nu trebuia să stea în cale. Avortul şi contracepţia atrăgeau pedepsele cele mai aspre. „Cel care nu este tată", a anunţat Mussolini, „nu este bărbat". Cântecele populare, dulci şi sentimentale, celebrau donna-angelo şi donna-madre. Văduvele au devenit simboluri ale curajului, supunerii şi sacrificiului.

În acest spirit autoritar, patriarhal, nu era loc pentru individualitate. Fascismul era totul: o revoluţie, o cultură civilizatoare, o promisiune de reînnoire, un crez spiritual, şi nu admitea discuţii: „Credeţi. Supuneţi-vă. Luptă". Statul controla petrecerea timpului liber, manualele, ziarele, asociaţiile şi orele de lucru, transmiţându-şi opiniile prin sloganuri, edicte, spectacole de teatru, ritualuri şi anunţuri. A prezentat un amalgam de istorie menit să glorifice o anumită viziune a omului care acţiona mai degrabă decât gândea. După cum spuneau sloganurile văzute pe toate zidurile Italiei: „Ducele are întotdeauna dreptate". Cei care credeau altceva tăceau. Bărbaţii şi femeile care ar fi putut preda o viziune diferită asupra lumii erau în închisoare, sau exilaţi în insulele penale îndepărtate, sau în străinătate, sau morţi. Disensiunile, criticile la adresa regimului, chiar şi nemulţumirea erau considerate trădare. Cei foarte puţini care au persistat să

vorbească au făcut-o prin metafore şi aluzii. Erau nişte insule, într-o mare de tăcere.
Băieţii fascişti, conform mişcării futuriste italiene, care glorifica modernitatea şi căuta să elibereze Italia de trecutul său pasiv, trebuiau ajutaţi să dezvolte expresii vii şi îndrăzneţe, guri senzuale (cu care să „comande imperios"), muşchi încordaţi, picioare de veveriţă (pentru a putea urca la mari înălţimi) şi o „eleganţă virilă şi sportivă". În uniformele lor ostentative de după şcoală şi în fetişuri, defilau şi făceau paşi de gâscă, în timp ce fluturau puşti de lemn şi cântau imnuri marţiale entuziasmante. Băieţii – anti-feminist, misogin şi îngrozit de homosexualitate – trebuiau să fie transformaţi în cocoşi mici, în coteţe de găini servile. Rolul lor era de a face din nou Italia mare, aşa cum fusese sub romani, de a salva ţara de bolşevism şi de a dovedi că era superioară vecinilor săi occidentali decadenţi.
Fiii lupului
În propriile lor cursuri de după şcoală, fetele, îmbrăcate în alb şi negru ponosit, dansau, săreau şi făceau callisthenics. Numite la început Figlie della Lupa (fiicele lupoaicei care i-a alăptat pe Romulus şi Remus), apoi Piccole Italiane şi Giovani Italiane, ele erau învăţate virtuţile abnegaţiei şi primeau păpuşi pe care să exerseze creşterea copiilor fascişti. „Duce! Duce! Duce!", cântau ei. „Dumnezeu te-a trimis în Italia aşa cum trimite lumina". Fetelor li se spunea să evite „slăbiciunea nevrotică". Femeile de carieră palide, slabe, cu pieptul plat erau catalogate drept „obraznice, libertine, senzuale, materialiste, egoiste, ireligioase", pervertite de „pariginism" şi „americanism". O fată fascistă bună era dolofană, înflorită, fecundă şi avea buze roz, fiind îndemnată să practice „ascultarea cu bucurie".
Totuşi, stoicismul şi fecunditatea nu însemnau neapărat renunţarea la modernitate şi la afirmare; dimpotrivă, utilitatea pentru stat era foarte aprobată, cu condiţia să nu implice politică. Ceea ce conta era să-şi amintească să fie feminină şi mai ales supusă. De aici şi aversiunea deosebită pe care Mussolini o simţea faţă de orice femeie cu opinii declarate anti-fasciste. În anii '20 şi '30, când îşi aresta şi îşi trimitea oponenţii în coloniile penale de pe insulele din largul Siciliei, serviciile sale secrete au păstrat dosarele a aproximativ 5.000 de femei incomode, arestate pentru implicarea lor în comunism, socialism sau antifascism. Pe lângă fotografiile lor, dosarele conţineau note privind acuzaţiile aduse acestor femei, iar cele mai multe dintre ele le descriau drept „prostituate", „mame nenaturale", „scorpii", „blestemate de alcool şi viciu, predispuse la „exhibiţionism tragic". Conform dosarelor, marea majoritate nu aveau o opinie proprie, ci pur şi simplu le repetau pe cele ale taţilor, fraţilor şi soţilor lor.

În toţi anii fascismului, salariile femeilor au fost menţinute la aproximativ jumătate faţă de cele ale bărbaţilor. Acest lucru nu le-a împiedicat pe multe dintre ele să accepte locuri de muncă, în special în numărul tot mai mare de fabrici din triunghiul industrial nordic, unde până la un sfert din forţa de muncă din industria textilă, a pielii, a hârtiei şi chiar a ingineriei era de sex feminin. Şi, pe măsură ce raidurile aeriene, raţionalizarea, foamea şi frica au început să domine vieţile femeilor italiene, acestea au început să se agite. Grevele care au paralizat industria din nordul ţării în martie 1943, cu patru luni înainte de căderea lui Mussolini, au adus femeile în prima linie.
„Mai bine o zi ca un leu decât o sută de ani ca o oaie", declarase Mussolini în 1926. La 25 iulie 1943, în toată Italia, în oraşe şi sate şi în sate izolate de la ţară, un număr mare de femei italiene au decis că nu vor mai fi oi.
-Turin, cu palatele sale maiestuoase şi formale din secolul al XVIII-lea, cu arcadele şi cu bulevardele lungi şi drepte de unde, în zilele senine, se pot vedea Alpii înzăpeziţi care se întind în depărtare, era unul dintre cele mai bogate oraşe din Italia, cu o veche aristocraţie feudală şi cu puternice tradiţii militare. Gazda FIAT, care îşi deschisese fabrica Lingotto, un vast hangar modern din sticlă şi beton, la periferia vestică în 1923, devenise inima industriilor inginereşti din Italia, atrăgând muncitori din toată ţara şi în special din sudul său sărăcit. Sunete ale sirenelor fabricii, unele ascuţite, altele fluierând, altele şuierând sau ţipând, marcau ziua de lucru din Torino. Numai la FIAT lucrau 46.000 de persoane. Dar în vara anului 1943, la fel ca o mare parte din ţară, Torino a fost redusă la penurie şi pustietate. Şi cum majoritatea fabricilor sale trecuseră la producţia de material de război, Torino fusese bombardată de douăzeci şi opt de ori de către Aliaţi, în ciuda blackout-ului care ţinea oraşul în întuneric de la apus până în zori, locuitorii mergând pe biciclete cu butoni fosforescenţi care străluceau în întuneric ca licuricii. Mai târziu, oamenii îşi vor aminti de foile de flăcări şi de explozii, de toată lumea care striga, se împingea, se călca în picioare pentru a ajunge în siguranţă şi, iarna, de zăpada vopsită în roşu de sânge. Aveau senzaţia că deveniseră animale vânate. În trei ani de război, 430 de fabrici au fost lovite, împreună cu blocurile de locuinţe care îi găzduiau pe muncitori. Cincizeci de biserici zăceau în ruine. Folosirea gazului a fost interzisă săptămâni întregi de teama exploziilor.
Când, după raidurile aeriene, locuitorii au ieşit din pivniţe şi subsoluri, au găsit un peisaj distopic, cu cratere adânci, cabluri electrice atârnând şi tramvaie răsturnate, cu strigăte slabe venind de la cei care erau încă prinşi în clădirile prăbuşite. În unele părţi ale oraşului, jumătate din case nu mai erau în picioare. La 13 iulie, cu două săptămâni înainte de lovitura de stat care l-a doborât pe

Mussolini, avioanele aliate au aruncat 702 tone de explozibil, ucigând 792 de persoane. Un cimitir a fost lovit, lăsând împrăştiate părţi din trupurile celor recent înmormântaţi.
Întrucât existau suficiente adăposturi antiaeriene pentru doar 1% din populaţie, aceste atacuri neîncetate au determinat jumătate dintre locuitorii din Torino să caute siguranţă în văile din jur sau în satele de munte, de unde aproximativ 100.000 de persoane se întorceau în fiecare zi în oraş pentru a munci. Cei care au fugit locuiau în camere închiriate, hambare, grajduri, biserici, în tot ceea ce au găsit sau şi-au permis. Cu fiecare nou raid, mai multe familii disperate puteau fi văzute alăturându-se mării de oameni care se îmbulzeau în trenurile care plecau din gara Porta Nuova. Au existat accidente, când oamenii care se agăţau de acoperişuri cădeau în timp ce trenul dădea colţuri. Noaptea, cei fără bani părăseau oraşul pentru a dormi pe câmp.
Dar Torino nu se dăduse bătut. Independenţi prin natura lor, conştienţi că în Piemont se născuse impulsul Risorgimento, lupta din secolul al XIX-lea pentru unificarea Italiei, şi că aici prinsese rădăcini Iluminismul, piemontezii fuseseră cel mai puţin influenţaţi de retorica fascistă. Vechea aristocraţie feudală, cu interesele sale în justiţie şi finanţe, privea spre exterior, spre Europa. Sprijinul lor pentru Mussolini fusese în surdină, în ciuda escadroanelor fasciste zgomotoase şi certăreţe care se instalaseră în birourile şi barăcile din centrul oraşului.
Femeile piemonteze, iritate de lipsa adăposturilor, de sărăcia de alimente şi de încălzire şi de vestea că bărbaţii lor fuseseră trimişi pe Frontul de Est în pantofi de carton, ieşiseră în repetate rânduri în stradă în semn de protest. Grevele de la Torino, care au închis fabricile Lancia, Michelin, Mirafiore şi FIAT, înainte de a se răspândi în Lombardia şi Emilia, au fost primele proteste de masă semnificative din Italia fascistă. Printre greviști se aflau multe femei, care au fost trimise la închisoare sau exilate în insulele penale. Penuria de orice, în special de sare, transformase femeile în gunoieri şi târgoveţi, dar în cozile lungi pentru mâncare care şerpuiau de-a lungul bulevardelor s-a născut un nou tip de camaraderie. Iar protestele lor nu fuseseră cu totul în zadar. Atunci când chiar şi şefii fabricilor au fost nevoiţi să recunoască faptul că malnutriţia încetinea producţia, au fost livrate în mijlocul zilei cisterne cu supă, care erau împărţite în căni de-a lungul rândurilor de muncitori.
-Ada, Frida, Silvia şi Bianca erau toate originare din Torino, formate de cultura piemonteză, educate în spiritul de independenţă şi rebeliune din trecutul zonei. Cu mult timp înainte de război, Torino fusese casa unora dintre cei mai importanţi gânditori şi intelectuali italieni şi, deşi decimaţi de epurările repetate

ale lui Mussolini, unii reuşiseră să scape de atenţie şi să se ascundă, continuându-şi activitatea, în special în medicină, ştiinţe şi drept. Seara, sfidând legiunile de spioni puse să îi prindă în capcană, se plimbau pe sub arcade, conspirau în linişte. La Torino, la începutul anilor 1920, teoreticianul comunist Antonio Gramsci a făcut apel la unitatea clasei muncitoare şi la consilii de tip sovietic, iar Piero, tânărul şi seducătorul soţ al lui Ada Gobetti, şi-a mobilizat susţinătorii pentru a susţine o revoluţie liberală şi a explora modalităţi de a reveni la o democraţie mai echitabilă şi mai pragmatică, atrăgând în jurul său o generaţie de gânditori rebeli şi inteligenţi care să scrie pentru revistele sale Energie Nuove şi Rivoluzione Liberale. Le-a spus că trebuie să îşi creeze un sine interior educat şi informat, cu care să se confrunte cu răul din Italia fascistă. Piero, spuneau prietenii săi, era un „condottiere de idei". El a întruchipat curajul şi speranţa pentru o generaţie pierdută.

Tatăl Adei, Giacomo Prospero, era un comerciant de fructe, un imigrant din Elveţia, ai cărui pepeni şi piersici deosebit de delicioase îi câştigaseră favoarea regală la începutul secolului XX. Ada era singură la părinţi, subţire, cu o faţă rotundă şi zâmbitoare şi părul rebel strâns într-o codiţă, excelentă la învăţătură şi o muziciană promiţătoare. Ochii ei erau plini de foc şi, când era emoţionată, străluceau. Avea doar şaisprezece ani când l-a întâlnit pe Piero Gobetti, pe atunci în vârstă de şaptesprezece ani, care locuia într-un apartament în aceeaşi clădire din centrul oraşului Torino şi care era pe cale să înceapă o facultate de drept. Piero era înalt, miop, cu părul creţ şi nasul ascuţit şi zâmbea foarte mult. Au început să studieze împreună limba rusă şi îşi scriau scrisori lungi, pline de încredere şi dorinţă. „Nu ştiam, nu credeam că se poate iubi aşa", i-a spus Ada lui Piero, „cu atâta puritate şi ardoare". Au decis ca atunci când erau despărţiţi să citească aceeaşi carte în acelaşi timp, pentru a se simţi mereu aproape. Şi-a abandonat studiile de muzică pentru a lucra cu Piero la numeroasele sale proiecte de editare şi de scriere, împărtăşindu-i ura faţă de fascism şi dorinţa pasionată de a salva Italia de sub mâna antiintelectuală asfixiantă a lui Mussolini. Ada a rămas în siguranţă, dar Piero a fost prins în repetate rânduri de cămăşile negre, squadristi, şi bătut. În 1923, s-au căsătorit şi s-au mutat într-un apartament pe Via Fabro nr. 6. „Pentru mine", îi scria Ada, „această dragoste nu este ceva din viaţa mea, este viaţa mea, aerul pe care îl respir, motivul pentru care respir". Au avut un fiu, Paolo. 'Tu m-ai creat', i-a spus Ada lui Piero. 'Tu mi-ai dat totul'.

La începutul lunii februarie 1926, temându-se că o nouă bătaie îl va ucide, Piero a plecat în exil la Paris. Ningea şi amândoi erau în lacrimi. Ada şi Paolo urmau să i se alăture atunci când va găsi un loc unde să locuiască cu toţii. Pe data de 16,

slăbit de bătăi şi cu inima bolnavă, Piero a murit. Ada era de neconsolat. În jurnalul ei, a consemnat o durere atât de intensă încât este aproape prea dureros să o citeşti. 'Nu este posibil. Nu ar trebui să fie posibil. Nu te gândi, nu înnebuni'. Ea avea 23 de ani; Paolo avea doar şase săptămâni.
Ada a rămas în Torino, câştigându-şi existenţa ca profesoară şi traducătoare. Vorbea şi scria în engleză, franceză şi rusă, pe vremea când cunoaşterea limbilor străine era în sine o formă de rebeliune împotriva conformismului fascist. Era rapidă, isteaţă, inventivă şi lucidă. Îi plăcea, de asemenea, singurătatea munţilor din apropiere, pădurile de castani şi pajiştile deschise şi a găsit un loc de închiriat pentru vară în cătunul Meana, în Val di Susa, pe drumul spre graniţa cu Franţa. Nu vorbea niciodată despre Piero, dar acesta era mereu alături de ea. În Meana, în 1927, l-a întâlnit pe Benedetto Croce, istoric, filozof şi senator pe viaţă, care, mai mult decât oricine altcineva în Italia fascistă, menţinea viu un spirit de integritate şi antifascism. Croce, spuneau adepţii săi, era o „dovadă vie a invincibilităţii libertăţii". Aflat în vizită la propria casă din munţii din apropiere, Croce, care o cunoştea puţin pe Ada din căsătoria cu Piero, a venit să o vadă. I s-a părut, spunea el mai târziu, ca un „animal rănit", care se ascundea. Dar în Croce, Ada şi-a redescoperit curiozitatea, dorinţa de a învăţa, iar cei doi au devenit apropiaţi, petrecând împreună o mare parte din vară, plimbându-se pe drumurile de la ţară, discutând despre proiecte, cărţi, despre starea în care Italia fusese redusă de fascişti.
În extrema stângă: Benedetta Croce şi extrema dreaptă: Ada şi Paolo
Croce avea atunci 60 de ani, iar copiii săi, în special fiica sa Elena, au devenit prietenii Adei. Relaţiile dintre cei doi au fost întotdeauna formale. Se adresau unul altuia cu „Lei", forma politicoasă de adresare, iar ea îi spunea „Senatore". Au făcut schimb de propuneri de cărţi, planuri şi idei. Prin intermediul contactelor sale în lumea editorială, Ada s-a oferit să lucreze la traducerea lui H. A. L. L. Fisher, Samuel Johnson şi Aldous Huxley. Ceea ce îi plăcea la Croce era ironia lui, înţelegerea lui, felul în care o învăţa să se gândească la probleme în mod raţional, fără teamă, şi să privească „exerciţiul minţii ca pe o datorie morală". În 1928, Croce a devenit liderul liberalilor, dar a fost curând alungat de la Roma, dezgustat de camera superioară moribundă şi de slăbiciunea colegilor săi senatori care, spunea el, se vânduseră fasciştilor.
La sfârşitul anilor 1920, Ada şi Paolo s-au mutat într-o altă locuinţă închiriată în Meana, la etajul al doilea al unei cabane cu vedere directă peste vale spre pantele abrupte ale Rocciamelone, unde iarna zăpada le tăia calea pentru săptămâni întregi şi trăiau ca nişte pustnici. Primăvara, pajiştile din jur erau acoperite de margarete albe. Nu aveau apă curentă şi nici electricitate, dar Ada putea auzi un

pârâu curgând constant în apropiere. Când Croce venea să o vadă, aducea cu el o lumânare cu care să își lumineze drumul spre casă.
În anii 1930, Croce locuia cea mai mare parte a anului în Napoli, într-un palat întins cu 50.000 de cărți. Când citea, aproape că atingea pagina cu nasul, „ca și cum ar fi aspirat cuvintele cu trompa lui". Cu toate că lipsa sa de francheţe – se referea la fascism ca la un „amestec incoerent și bizar... de bric-à-brac mâncat de molii, absolutism și bolșevism... care se linguşeşte în faţa bisericii catolice" – i-a atras defavoarea și interzicerea cărților sale, a fost lăsat în pace și chiar i s-a permis să publice propria sa revistă culturală, La Critica – cu un struț provocator pe copertă – poate pentru că Mussolini nu-și putea permite să reducă la tăcere un academician de renume internațional.
Ada nu a fost singura adeptă devotată a lui Croce. La Torino, printre admiratorii săi se număra un grup de tineri istorici, scriitori și traducători excepționali și talentați, mulți dintre ei lucrând pentru editura nou înființată a lui Giulio Einaudi, unde se plimba pe o linie delicată între adevăr și compromis și petreceau ore întregi dezbătând afirmația lui Croce potrivit căreia fascismul era doar o „paranteză" în istorie și că „răul nu poate învinge în cele din urmă". Pictând, scriind, vorbind, promovând cultura, publicând reviste culturale și politice care au fost rapid suprimate, acești prieteni au continuat să pretindă că sunt liberi și că fascismul nu a existat niciodată. La rândul lor, liderii fasciștilor de la Roma îi urmăreau cu privirea pe intelectualii ostili din Torino.
În fruntea acestui grup se afla Leone Ginzburg, pe care ceilalți îl considerau un moștenitor natural al lui Gobetti. Ginzburg era un evreu rus din Odessa, un tânăr palid, cu picioarele arcuite, cu un cap un pic prea mare pentru corpul său și cu părul negru și des, tuns en brosse. Era fenomenal de bine documentat în ceea ce privește clasicii europeni, avea o memorie prodigioasă, vorbea italiana în propoziții lungi și atent elaborate și îl ajutase pe Einaudi să-și înființeze editura. Pentru Ada și pentru cercul ei, seriozitatea, severitatea morală și plăcerea de a conversa a lui Ginzburg, împreună cu plăcerea de a se bucura de prietenii săi, au fost antidoturi minunate împotriva strangulării intelectuale a fascismului. Îi spuneau „Leoncino", micul leu. Ginzburg le părea tot ceea ce ar trebui să fie un intelectual, plin de înțelepciune și demnitate. Vorbea de un „spirit al catacombelor" și presupunea că și ei, ca și el, își vor face datoria conform conștiinței lor. Puțini au părăsit vreodată compania sa fără să se simtă mai bine în ceea ce privește propria persoană și lumea.
La fel de important pentru acest nucleu de oameni liberi din punct de vedere intelectual din Torino a fost un istoric pe nume Augusto Monti, care îi învățase pe mulți dintre ei – inclusiv pe Ginzburg – la prestigiosul Liceo Massimo

d'Azeglio, sau după şcoală, într-o cafenea din apropiere, sau hoinărind de-a lungul porticurilor. Monti, cu braţele fluturând, cu ochii strălucind de amuzament în spatele unor lentile groase, nu vorbea niciodată direct despre politică. Dar în aluzii şi referinţe codificate, „tăcute, ca un şarpe", nu se putea greşi sensul său. Elevii săi se numeau pe ei înşişi „fraternitatea" sa; el era „maestrul lor de viaţă", un „iacobin aristocratic", şi nu-l prea băgau în seamă pe directorul şcolii, care stătea la porţile şcolii insistând ca fiecare elev să facă salutul fascist. Dezgustul lui Monti faţă de fascism, refuzul său de a accepta faptul că Italia a fost schilodită definitiv de rigorile sale, dorinţa sa imensă de a-şi încuraja elevii să regândească lumea în care crescuseră, au avut un efect profund asupra tuturor celor care l-au ascultat şi nimeni care a asistat la cursurile sale nu l-a uitat vreodată.

După cum spunea Vittorio Foa, un alt elev al său, Monti nu preda atât împotriva fascismului, cât mai degrabă deasupra lui. Foa era un tânăr scund şi brunet, provenind dintr-o veche familie de evrei din Torino. Când râdea, ceea ce făcea foarte des, faţa lui îşi schimba forma. Spunea că în casa lui, în timp ce creştea, politica italiană era definită în totalitate de aspectele negative: fără libertate, fără justiţie, fără democraţie. Dar asta îl lăsase curios de optimist; oricât de rău ar fi fost lucrurile, vorbea ca şi cum totul s-ar fi putut îndrepta. Foa, Ada şi Ginzburg s-au alăturat cu toţii lui Giustizia e Libertà, principalul partid antifascist nemarxist din Italia, devenind un grup strâns legat prin legături de familie şi prietenie, greu de penetrat de poliţia secretă. Seara, Ada a dactilografiat fluturaşi prin care le spunea italienilor să nu se supună fasciştilor şi i-a lipit prin oraş pentru a contracara sutele de buletine, decrete fasciste şi convocări la reuniuni care făceau din zidurile din Torino o imensă expoziţie.

La mijlocul anilor 1930, însă, acest singur buzunar liberal din nordul oraşului era în dificultate. Infiltraţi de puternica reţea de spioni a lui Mussolini, mulţi dintre membrii grupului au fost arestaţi, acuzaţi de conspiraţie împotriva statului şi trimişi la închisoare sau la confino. Ginzburg a fost trimis la închisoarea Regina Coeli din Roma, ca „persoană periculoasă pentru siguranţa statului", iar apoi la închisoarea Civitavecchia, cunoscută de toţi ca „cimitirul celor vii". Foa a fost trimis, de asemenea, la Regina Coeli. Prietenul lor, doctorul pictor Carlo Levi, a plecat într-un sat din Basilicata, în sud, unde s-a apucat în curând să lucreze la memorialistica care avea să devină celebra „Hristos s-a oprit la Eboli".

Ada a scăpat de arest. Ea s-a angajat ca profesoară de limba engleză într-un liceu şi a alcătuit pachete de cărţi pe care să le trimită prietenilor săi întemniţaţi, scriindu-i cu tristeţe lui Croce că Torino a fost redusă la „cenuşiu şi la o izolare aproape totală". Dar Monti a fost prins. Întrebat de un procuror roman, înainte de

a fi trimis să se alăture lui Ginzburg la Civitavecchia, ce le spusese elevilor săi, a răspuns: „I-am învăţat să admire şi să respecte ideile”. Dar, a întrebat procurorul, „ce idei?” „Ale lor”, a spus Monti.
-Exista un alt grup de liberali şi antifascişti, care se suprapunea, din care făcea parte şi Bianca Guidetti Serra. Aceştia erau fiii şi fiicele comunităţii evreieşti de lungă durată din Torino şi îi includeau pe Primo Levi şi pe sora sa Anna Maria. Şi ei fuseseră adepţii lui Piero Gobetti, luptând împotriva „fascistazione” şi a umbrei sale paralizante asupra vieţii intelectuale.
Bianca însăşi era catolică, dar familia ei nu era religioasă. Mama ei plecase să lucreze la o croitoreasă la vârsta de zece ani şi i-a povestit fiicei sale despre cum îşi dorise o educaţie şi cum, atunci când era trimisă în comisioane, stătea la porţile liceului local şi plângea de invidie. Frida Malan era o prietenă din copilărie, iar cele două fete au ascultat-o pe mama Biancăi în timp ce aceasta descria viaţa femeilor în fabricile şi atelierele din Torino. Bianca şi sora ei mai mică, Carla, erau devotate una faţă de cealaltă, dar Bianca era liderul. Era o fată puternică şi combativă, deşi predispusă la anxietate, şi a renunţat la şcoală timp de un an după moartea timpurie a tatălui ei. Era cuprinsă de ceea ce fiul ei, Alberto, numeşte „angoasă existenţială”, şi anume că nu va fi niciodată suficient de bună. Dar era rapidă şi inteligentă şi a câştigat un loc la Universitatea din Torino pentru a studia dreptul – una dintre cele şase fete şi 134 de băieţi – scriindu-şi teza despre delincvenţa juvenilă. În timpul studiilor, a adus bani lucrând la un birou de avocatură, iar legumele şi fructele de care avea atâta nevoie, dând lecţii particulare. Scopul ei în viaţă, le spunea prietenilor ei, era să vadă titlul Avvocato înaintea numelui ei.
De la stânga la dreapta: Frida, Roberto, părinţii lor şi Gustavo Malan.
Adoptarea bruscă a legilor antisemite de către Mussolini, în vara şi toamna anului 1938, care au închis şcolile, universităţile şi multe locuri de muncă pentru evrei, a fost cea care i-a atras pe Bianca şi Frida în Rezistenţă. Numai în Torino, cincizeci şi şase de profesori universitari evrei au fost concediaţi. Prietenul Biancăi era Alberto Salmoni, un tânăr îndrăzneţ, fermecător, excentric, cu un aer visător şi romantic şi mult păr negru, care venea la cursuri cu Levi pe role. Împreună mergeau la fabricile din suburbiile din Torino în zilele de grevă şi îi ascultau pe muncitori cum vociferau împotriva sărăciei la care îi redusese fascismul. Noaptea, în întuneric, cuplul se plimba prin arcadele oraşului, rupând afişele care îi atacau pe evrei ca „duşmani ai statului”. Când Bianca a absolvit, s-a angajat ca asistent social, ajutând femeile din fabrici cu problemele lor juridice şi de asistenţă socială.

Ori de câte ori puteau să scape, Bianca, Alberto, Levi şi cercul lor de prieteni făceau alpinism sau îşi legau schiurile de biciclete şi urcau în văi. Munţii au jucat un rol important în toate vieţile lor. Acolo, ar spune Levi, a învăţat răbdarea, perseverenţa şi rezistenţa şi să învingă ceea ce el considera a fi cea mai mare slăbiciune a sa: teama de eşec, de risc, de frica însăşi.
În 1938, Ginzburg a fost eliberat din detenţie cu condiţia să nu mai scrie articole incendiare. S-a întors la Torino şi s-a căsătorit cu o altă membră a grupului, Natalia Levi, o fată considerată de ceilalţi ca fiind foarte serioasă, deşi destul de ciudată, şi care scria şi publica deja povestiri scurte. În curând, Natalia avea să fie mai bine cunoscută sub numele de romanciera Natalia Ginzburg. Din cauza legilor rasiale, cuplul a fost trimis, împreună cu primul lor copil, la confino în satul Pozzoli din Abruzzi. Dar casa Levi din Torino a rămas un loc de întâlnire pentru tinerii evrei şi antifascişti tot mai neliniştiţi din oraş. La fel ca Ada şi Frida, Bianca a scăpat de atenţia autorităţilor fasciste. Deoarece fetele erau creaturi domestice, destinate doar maternităţii, nu se aşteptau să aibă gânduri politice.
Leone şi Natalia Ginzburg
În reţeaua de tramvaie din Torino, „centre culturale rulante", Frida şi Bianca s-au întâlnit cu prietenii lor de la universitate şi s-au plimbat prin oraş, vorbind despre rebeliune. Bianca se obişnuise să poarte pantaloni scurţi, după ce i se spusese că pantalonii sau orice altceva care semăna cu ei erau nefascişti. Silvia Pons, una dintre tovarăşele din copilărie ale Fridei, făcea parte din acest grup. Ea nu numai că sfidase deja misoginismul fascist insistând să urmeze o pregătire pentru a deveni medic, dar dăduse naştere unui copil în afara căsătoriei, părinţii ei interzicându-i să se căsătorească cu tatăl, un istoric strălucit pe nume Giorgio Diena, pentru că era evreu. Noaptea, după cum scria Carlo Levi, „întregul oraş se transforma într-un portic imens", tinerii se plimbau şi vorbeau sub arcade, „vocile noastre alergau pe coridoarele întunecate ale străzilor... pentru a se întâlni în spatele trunchiurilor platanilor". Uneori i se părea că însăşi arhitectura oraşului Torino fusese concepută intenţionat pentru aceste discuţii peripatetice, „ca şi cum cuvintele lor nu ar fi avut orizonturi". Torino, unde înflorea gândirea independentă şi critică, unde gustul pentru libertate era în aer, era un oraş pe care Mussolini îl ura.
Când războiul a venit în Italia şi au început raidurile aeriene asupra Torinoului, Ada i-a spus lui Croce că a decis să rămână în oraş, aproape ca o datorie civică, pentru a împărtăşi soarta celor care nu puteau pleca. Casa ei din Via Fabro devenise un loc de întâlnire obişnuit pentru dizidenţi. Ar fi vrut să-l trimită departe pe Paolo, care acum avea şaptesprezece ani şi se afla în ultimul an de

şcoală, dar el a refuzat să o părăsească. Era fericită, spunea ea, să privească felul în care se transforma dintr-un băiat într-un bărbat. În 1937 se căsătorise din nou, cu un inginer pe nume Ettore Marchesini, un om practic şi inventiv care îi fusese prieten din copilărie. Într-o zi de vară, în timpul unei drumeţii cu Paolo şi Ettore în munţii de deasupra Meanei, ea a sugerat să scrie o poveste, o alegorie despre conformismul vieţii sub fascişti.
Căutând un animal care să îi fie erou, a respins un câine ca fiind „prea patetic", un cal ca fiind „prea detaşat", un peşte ca fiind „prea tăcut" şi o rândunică ca fiind „prea sentimentală". A optat pentru un cocoş şi i-a dat numele Sebastiano. În fiecare duminică, în timpul plimbărilor lor deasupra Meanei, Ada îşi ducea povestea puţin mai departe. În curtea în care trăia Sebastiano se afla „mama sa înţeleaptă, prudentă şi ordonată", o găină care nu semăna deloc cu prietena ei Arcadia, care era indisciplinată, distrată, cădea în bălţi şi ajungea în oală (un avertisment pentru cei care nu respectau regulile). Serafina bufniţa s-a îndopat cu polenta şi a trebuit să fie purjată cu ulei de ricin (una dintre cele mai neplăcute pedepse ale cămăşii negre). Croce a devenit modelul pentru un cocoş înţelept şi bătrân, numit Calusto.
Sebastiano era un contrariat, liber, optimist şi plin de umor. Era al treisprezecelea pui dintr-o cloşcă şi se născuse excepţional de urât, cu picioare foarte subţiri, ochi îngroziţi, pene ciufulite şi un gât absurd de lung. Îşi încurca cuvintele. Fraţii şi surorile lui mărşăluiau ordonat în sus şi în jos pe arie (faimoasele parade ale lui Mussolini), în timp ce el se clătina şi cădea din mers. Când era ridiculizat de ceilalţi, mama sa îl apăra cu „curajul unui leu". Într-o zi, Sebastiano s-a rătăcit. Oriunde mergea, era respins de alte păsări şi animale din cauza ciudăţeniei sale. Ada a dat păsărilor numele de familie „Perbenino", făcând ceea ce este corect, pentru a descrie atenţia lor servilă faţă de conformitate. Sebastiano a devenit din ce în ce mai trist până când a întâlnit un fluture, care l-a învăţat plăcerile singurătăţii, şi un câine care i-a prezentat sensul prieteniei. Când a ajuns înapoi în curtea fermei, Sebastiano era o pasăre diferită: văzuse lumea şi nu-i mai era frică.
Ada i-a trimis parabola sa terminată lui Croce, pentru a-i amuza familia, iar acesta i-a răspuns plin de laude. Ea a decis să-şi folosească povestea ca alibi perfect pentru vizitele frecvente la prietenii antifascişti din Milano, unde se afla editorul Garzanti, care a preluat cartea. Storia del Gallo Sebastiano a fost publicată în 1940, sub pseudonimul de Margutte. S-a vândut bine.
-Apoi a venit căderea lui Mussolini. Când vestea arestării sale s-a răspândit în oraş, locuitorii din Torino s-au revărsat din casele lor, iar străzile s-au umplut curând de muzică şi dans. Prietenii îşi spuneau unii altora că războiul se va sfârşi

acum şi că americanii vor sosi cu mâncare. Dar anii de furie reprimată şi de supunere au explodat curând în violenţă. Mulţimea a dat foc Casei fasciste Littorio, unde sora Biancăi, Carla, îşi petrecea noaptea într-una dintre celule după funeraliile Arduino, şi i-a împiedicat pe pompieri să stingă flăcările. Au continuat să atace alte barăci şi clădiri fasciste, jefuind şi profanând pe parcurs simbolurile detestate ale puterii fasciste. Acei fascişti care nu au reuşit să îşi scoată insignele de partid suficient de repede au fost atacaţi şi bătuţi. După ce au eliberat cinci sute de prizonieri politici din Le Nuove, vastul fort medieval care era închisoarea centrală a oraşului, în mâinile sutelor de rude care se înghesuiau afară şi băteau la porţi, oamenii s-au năpustit asupra consulatului german, unde au dat foc steagului german şi l-au forţat pe consul, baronul Dirk von Lagen, să iasă la balcon şi să ridice un steag italian în locul acestuia. În curând, Le Nuove s-a umplut de fascişti arestaţi, atât bărbaţi, cât şi femei.
În douăsprezece ore, faţa oraşului a fost schimbată. Plăcerea pur şi simplu a mulţimii a arătat clar cât de detestat devenise regimul fascist. Dar pentru cei care îl acceptaseră, şi în special pentru tineri, care nu cunoscuseră niciodată altceva decât ideologia fascistă, a căror zi de zi şi fiecare acţiune fusese subordonată dogmei fasciste, bucuria a fost profund şocantă. Deveniseră, dintr-o dată, nişte proscrişi, iar toate lucrurile de care fuseseră atât de mândri – insignele, uniformele, medaliile, onorurile, premiile – erau acum un motiv de ruşine. S-au strecurat şi s-au ascuns.
În acea noapte, nimeni nu a dormit. Ada se afla în casa ei din munţii Meana când a auzit la radio despre căderea lui Mussolini. S-a grăbit să se întoarcă în apartamentul ei din Via Fabro. În curând, prietenii au sosit pentru a sărbători. Plăcerea lor profundă pentru sfârşitul domniei lui Mussolini a fost temperată de precauţie. Nu erau singurii care erau nedumeriţi de declaraţia lui Badoglio că „la guerra continua”. Cum ar fi continuat? Cine se va lupta cu cine?

2

Interludiu

Evenimentele din cele patruzeci şi cinci de zile care au urmat căderii lui Mussolini se numără printre cele mai confuze, dramatice, controversate, rememorate şi reţinute în istoria Italiei.
Mareşalul Badoglio, generalul italian mult decorat, numit prim-ministru de către rege, s-a confruntat cu trei opţiuni. Putea să anunţe sfârşitul alianţei Italiei cu Germania, încheiată prin Pactul de Oţel dintre Mussolini şi Hitler în mai 1939, şi

să treacă la Aliaţi; putea continua asocierea cu germanii şi spera să-i convingă să lase Italia să ceară pacea; sau putea să pretindă în secret că va continua războiul alături de puterile Axei, în timp ce negocia în mod clandestin cu Aliaţii. A ales ultima opţiune. Într-o atmosferă de ambiguitate şi neîncredere şi cu speranţa disperată de a nu-i provoca pe germani, de a căror represalii violente se temea, a trimis emisari în Alger şi în Sicilia pentru a discuta condiţiile cu Aliaţii. Ceea ce Badoglio şi regele doreau era să schimbe o capitulare dezonorantă cu o „capitulare onorabilă" şi să obţină sprijinul aliaţilor înainte de a rupe cu germanii, care îşi măritaseră recent numărul de divizii militare staţionate în Italia, la cererea lui Mussolini. În întreaga ţară, cererile de pace deveneau tot mai puternice. Zvonurile abundau.

La Casablanca, în ianuarie 1943, Roosevelt şi Churchill conveniseră că nu vor accepta nimic altceva decât capitularea necondiţionată din partea oricăreia dintre puterile Axei şi că vor continua operaţiunile în Mediterana cu debarcări în Sicilia, care vor marca începutul unei campanii italiene. Wehrmachtul controla încă o mare parte din Europa continentală, dar când Stalingrad a căzut în ianuarie, Armata Roşie şi-a început înaintarea spre Germania.

Victor Emmanuel al III-lea şi mareşalul Badoglio

Aliaţii nu au făcut planuri detaliate pentru ceea ce avea să se întâmple în continuare, în afară de menţinerea Mediteranei deschise pentru navigaţie şi controlul aeroporturilor aflate în raza de acţiune a ţintelor din Germania, pregătindu-se în acelaşi timp să deschidă un al doilea front cu debarcări pe coasta franceză. Generalul Eisenhower a fost pus la comanda campaniei mediteraneene şi au existat multe discuţii despre supremaţia britanică sau americană şi despre cine va fi partenerul principal, precum şi despre cum vor fi trataţi italienii, deşi nimeni nu a anticipat căderea bruscă a lui Mussolini. În cele din urmă, britanicii doreau controlul Mediteranei pentru a-şi proteja coloniile; Statele Unite se concentrau pe înfrângerea Germaniei şi a Japoniei. Ambele erau extrem de nervoase că adversarii lui Mussolini erau dominaţi de socialişti şi comunişti.

La radio, la sfârşitul lunii iulie, Aliaţii promiteau acum să intre în Italia ca eliberatori – cu condiţia ca italienii să se predea necondiţionat. Nici americanii şi nici britanicii nu par să fi avut în acest moment prea multă stimă pentru italieni. Presa americană începuse recent să-l descrie pe Victor Emmanuel drept „micul rege imbecil". Într-un raport adresat Londrei, Harold Macmillan, care a ajutat la elaborarea unui acord cu italienii, a remarcat că monarhul în vârstă de 74 de ani era „infirm din punct de vedere fizic, nervos, şovăitor" şi, probabil, incapabil să pună în aplicare vreo politică; mareşalul Badoglio, care avea, de asemenea, în jur

de 70 de ani, a fost descris ca având „isteţimea naturală a unui ţăran”, dar „în mod clar, nu avea prea mult simţ politic”. Generalul Roatta, şeful Statului Major al armatei, era un „laş înnăscut”, care se strecurase, se eschivase şi complotase pe parcursul a două decenii de fascism şi „putea fi intimidat dacă era necesar”. După ce s-au abţinut de la bombardamente pentru o vreme, pentru a le da italienilor şansa de a găsi condiţii acceptabile, Aliaţii şi-au reluat ieşirile deasupra nordului la 12 august. La Torino, mereu în bătaia furtunilor de raiduri aeriene, oamenii au fugit din nou în munţi. În toată Italia, opoziţia faţă de Badoglio era în creştere, cu apeluri pentru un „guvern cu adevărat democratic”, în special după ce acesta a ordonat poliţiei să deschidă focul asupra demonstranţilor. La Torino, o femeie însărcinată a fost împuşcată mortal în timp ce conducea un marş de apel la pace.
După multe întâlniri secrete şi chinuitoare şi într-un spirit de mare neîncredere, Badoglio şi Aliaţii au elaborat un „armistiţiu scurt”, în timp ce au continuat discuţiile cu privire la cele 42 de clauze care urmau să fie incluse în termenii finali sau „armistiţiul lung”. La 3 septembrie 1943, într-un cort amplasat într-o livadă de măslini la Cassibile, în apropiere de Siracuza, în Sicilia, a fost semnat „armistiţiul scurt”; cuvintele supărătoare „capitulare necondiţionată” au fost omise. Plecarea Italiei din război, a comentat în mod ironic Manchester Guardian, a fost „la fel de lipsită de glorie ca şi intrarea sa în război”. Aliaţii s-au angajat să traverseze Strâmtoarea Messina, să debarce pe teritoriul italian la sud de Napoli şi să se îndrepte rapid spre Roma. La rândul lor, italienii urmau să protejeze Roma până la sosirea aliaţilor, ajutaţi de trupele aeropurtate americane. În acest stadiu, se vorbea foarte puţin despre faptul că Italia s-ar fi alăturat efectiv războiului de partea Aliaţilor; dar existau multe întrebări fără răspuns cu privire la ceea ce ar trebui să se întâmple în continuare. Din moment ce termenul de armistiţiu însemna de obicei pace, de ce continua războiul? Având în vedere caracterul nepractic şi cheltuielile, ar fi fost corect ca Aliaţii să preia administrarea ţării „printr-un sistem de gauleiteri”? Şi ce însemna, mai exact, „capitulare necondiţionată”, din moment ce Italia rămânea într-un limbo curios, nici aliat, nici duşman, dar suspendată fără suveranitate şi foarte neîncrezătoare pentru toate părţile? Un aide-memoire redactat de Churchill şi Roosevelt vorbea în termeni destul de vagi despre necesitatea ca Italia să „îşi croiască drumul înapoi”. Acolo unde aliaţii au greşit a fost subestimarea răspunsului german. Crezând în declaraţiile de prietenie şi angajament ale lui Badoglio, Aliaţii au fost induşi în eroare cu privire la capacitatea sau dorinţa acestuia de a acţiona. Înspăimântat de perspectiva represaliilor germane, Badoglio şi-a petrecut luna august fără să facă nimic pentru a se pregăti pentru invazia care, în mod clar,

urma să aibă loc. În ciuda avertismentelor repetate ale Aliaţilor că debarcările în Italia continentală erau iminente, el a continuat să stea la Roma şi să se comporte ca şi cum nimic nu era pe cale să se întâmple şi, cel puţin, cu siguranţă nu înainte de mijlocul lunii septembrie. Când şi-a dat seama că armata italiană urma să fie lăsată să neutralizeze germanii de pe ambele maluri ale Tibrului şi să ajute la protejarea americanilor paraşutaţi în capitală, a tergiversat, temându-se de o ocupare rapidă a Romei de către germanii staţionaţi în jurul oraşului şi, odată cu aceasta, de sfârşitul guvernului său. După ce au aflat că italienii nu intenţionau să securizeze aerodromurile romane, Aliaţii şi-au întărit propria poziţie şi au decis să facă public armistiţiul.

În orice caz, data atât pentru invazie, cât şi pentru anunţarea capitulării Italiei fuseseră deja stabilite. În seara zilei de 8 septembrie, la ora 18.30, în timp ce Badoglio pretindea că Aliaţii au sărit calul, generalul Eisenhower a anunţat la Radio Algeri că Italia a semnat un armistiţiu. Radioul britanic i-a îndemnat pe soldaţii italieni să reziste tuturor atacurilor germanilor şi pe navele italiene să se îndrepte spre porturile neutre sau să se scufunde. La ora 19.43, văzând că nu are altă alternativă, Badoglio i-a anunţat pe italieni prin radio despre armistiţiu. Deşi avusese la dispoziţie două săptămâni pentru a se pregăti, mesajul său a fost profund confuz. Pe de o parte, a spus că războiul va continua, pe de altă parte, că italienii nu trebuiau să continue să lupte cu Aliaţii, dar, în acelaşi timp, trebuiau să „reacţioneze la orice eventual atac, indiferent de unde ar fi venit". A lăsat să se înţeleagă că germanii se retrag din Roma: de fapt, aceştia avansau spre capitală. Iar a doua zi, pe 9 septembrie, Aliaţii au debarcat la Salerno, la 50 de kilometri sud de Napoli. A fost tot ce se temea cel mai mult mareşalul şovăielnic şi monarhul slab.

În interiorul Italiei, mesajul lui Badoglio, repetat pe tot parcursul nopţii de 8, a fost interpretat la început ca însemnând că pacea mult dorită venea în sfârşit. A existat o pâlpâire de bucurie şi sărbătoare, dar a fost foarte scurtă. Incertitudinea s-a transformat rapid în teamă şi în sentimentul că italienii au fost trădaţi de liderii lor, sentiment care a crescut brusc pe măsură ce s-a aflat că regele, Badoglio şi o mare parte a guvernului au fugit din Roma, fără a lăsa în urma lor ordine clare, altele decât aceea de a continua „pentru binele ţării". La ora 5.10 în dimineaţa zilei de 9, un cortegiu de maşini care transporta familia regală, Badoglio, şefii armatei şi ai marinei, un număr de adjuncţi, documente de stat, servitori şi şaptesprezece valize a ieşit din capitală pe drumul spre Pescara, pe coasta de est. Acolo, regele şi suita sa de sine stătătoare s-au îmbarcat pe două corvete pentru sud. Au ajuns la Brindisi la ora 14.30 pe 10 şi, după ce au fost asiguraţi că nu erau germani în oraş, au debarcat. Badoglio, care a sosit pe uscat

pentru a se alătura regelui, lăsase documente de stat cruciale pe biroul său din Roma. Ultimul său mesaj, transmis prin radio, a fost că era „absent pentru inspecţii militare”. Familia regală îşi luase anterior măsura de precauţie de a muta bani, tablouri, sculpturi, argint şi covoare în Elveţia.
Fără instrucţiuni cu privire la cine ar trebui să preia conducerea capitalei abandonate sau a armatei, Roma s-a predat fără luptă, în ciuda faptului că avea şase divizii în oraş şi în jurul acestuia, în timp ce germanii aveau două. Ameninţaţi cu bombardamente, ofiţerii italieni de rang înalt rămaşi la Roma au semnat un acord pentru ca capitala să fie declarată oraş deschis, deşi deschis era cu siguranţă un termen greşit, deoarece oraşul a fost imediat pus sub legea marţială şi a fost în curând plin de soldaţi germani. În doar câteva ore, Italia s-a prăbuşit, marina şi forţele sale aeriene „au cedat şi au murit”, iar ţara a fost predată germanilor înainte ca Aliaţii să aibă timp să se adune. „Nu ne aşteptam la prea multe de la italieni”, a fost comentariul ironic al britanicilor. „Douăzeci de ani de corupţie şi ineficienţă fascistă au stins orice urmă de sentiment patriotic într-un popor care, în mod normal, nu este războinic”. Chiar şi aşa, viteza şi dezintegrarea totală au fost şocante. Eisenhower a vorbit despre „italienii slabi şi supuşi... de puţin ajutor şi inerţi”. 8 septembrie 1943, scria un soldat italian, a devenit „punctul de cotitură al memoriei noastre”.
Dacă italienii au fost nepregătiţi pentru ceea ce avea să se întâmple, germanii nu au fost. Căderea bruscă a lui Mussolini în iulie l-a lăsat pe Hitler indignat şi răzbunător. Ordinele pentru ca armata germană să înceapă să se adune au fost emise încă din seara zilei de 26 iulie, conform unui plan, cu numele de cod Achse, pregătit pentru această eventualitate cu multe luni înainte. Patru corpuri de armată şi opt divizii se aflau la graniţa italiană, aşteptând să se alăture celor care se aflau deja în ţară. La 45 de minute după anunţul lui Badoglio, în seara zilei de 8 septembrie, trupele germane au ocupat centrala telefonică din Napoli. Până la miezul nopţii, gările fuseseră ocupate, iar lucrătorii feroviari fuseseră înlocuiţi de cei 5.000 de germani care fuseseră instruiţi şi pregătiţi să preia controlul. În zorii zilei de 9, germanii controlau portul Civitavecchia, la nord de Roma, şi erau în curs de a ocupa Udine, Trento, Alessandria, Genova, Vicenza, Veneţia, Verona, Como şi Arezzo. Siena Perugia a urmat în curând.
Germanii erau extrem de bine informaţi. Înarmaţi cu hărţi excelente şi desene detaliate despre ceea ce urmau să găsească, au preluat rapid centrele de comandă, centralele electrice, fabricile, aeroporturile, gările, depozitele de muniţie şi cazărmile. A existat foarte puţină opoziţie. Au existat câteva lupte de-a lungul coastei, iar câteva divizii alpine italiene s-au luptat puţin retrăgându-se în munţi, dar în câmpie au fost rapid depăşite. Florenţa a rezistat câteva zile, dar

apoi a fost încercuită şi forţată să se predea. Ici şi colo, unii ofiţeri, îngroziţi de ruşinea prăbuşirii armatei şi de trădarea liderilor lor, s-au sinucis. Pe unele insule din Marea Egee, după ce au fost ţinute în întuneric cu privire la ceea ce se întâmpla, forţele italiene au rezistat. Au fost masacrate, chiar şi acolo unde s-au predat. În Cefalonia, o bătălie care a durat o săptămână s-a încheiat cu moartea a peste 6.000 de soldaţi italieni, mulţi dintre ei aliniaţi la un zid şi împuşcaţi în grupuri de patru, opt sau doisprezece, pe parcursul a patru ore.
Între timp, graniţele Italiei au fost închise. 'Soarta Italiei', le-a spus Hitler germanilor la 10 septembrie, 'ar trebui să fie o lecţie pentru toţi... să rămână loiali aliaţilor lor'. Pentru a demonstra cu şi mai multă forţă punctul său de vedere, cuirasatul de 45.000 de tone, Roma, mândria flotei italiene, a fost atacat de Junkers şi scufundat; amiralul Bergamini s-a scufundat odată cu nava sa, împreună cu 1.200 dintre oamenii săi. S-a anunţat că acum va fi numit un nou „guvern fascist italian” şi că nu va exista prea multă milă pentru trădătorii italieni, descrişi de Hermann Göring ca fiind un „popor de ţigani care va sfârşi prin a putrezi”. În nord, Erwin Rommel a fost numit comandant al forţelor germane. Teritoriile de frontieră îndelung contestate din Venezia Giulia şi Alto Adige au fost anexate sub conducerea unor gauleitari germani.
La 12 septembrie, feldmareşalul Albert Kesselring, care deţinea comanda germană în centrul şi sudul Italiei şi era staţionat la periferia Romei, a declarat că Italia era acum o „zonă de război”, stare în care va rămâne pentru următoarele 594 de zile. Toate grevele erau interzise; organizatorii actelor de sabotaj urmau să fie împuşcaţi; atacurile asupra soldaţilor germani urmau să fie răzbunate într-un raport de 100 la 1; toate armele, inclusiv puştile de vânătoare, urmau să fie predate. Nu va mai exista corespondenţă privată necenzurată, iar conversaţiile telefonice vor fi monitorizate. Oricine ar da semne de rebeliune de orice fel va fi pedepsit „cu toată severitatea legii militare germane”. Comuniştii şi toţi cei care le împărtăşeau opiniile, „să fie avertizaţi!”. Când Radio Roma a revenit în emisie în acea zi, crainicul a vorbit cu un puternic accent german. În spatele scenei, noii ocupanţi s-au servit din rezervele de aur ale Băncii Italiei. Pretutindeni, organizarea şi eficienţa germană se confruntau cu incertitudinea şi inerţia italiană.
La 8 septembrie, armata italiană avea douăzeci şi patru de divizii staţionate în cazărmi în toată ţara, multe dintre ele în stare proastă; mai erau alte treizeci şi cinci în Balcani şi în Marea Egee. Deoarece Badoglio nu dăduse niciun ordin, majoritatea ofiţerilor au decis să ţină oamenii în cazărmi până la clarificarea situaţiei. Ezitarea lor i-a costat scump pe soldaţii italieni. A fost nevoie de doar câteva zile pentru ca douăzeci şi şase de generali să fie capturaţi, împreună cu

8.790 de ofiţeri şi 339.000 de soldaţi. În nord, germanii au luat 1.138 de piese de artilerie, 536 de maşini blindate, 236 de tancuri şi 4.053 de cai şi catâri, au dezarmat oamenii şi şi-au luat tot ce aveau nevoie din porturile, cazărmile, aeroporturile şi birourile militare italiene. Aproximativ 45.000 din cei 70.000 de prizonieri de război aliaţi, bărbaţi din toate grupurile etnice din Imperiul Britanic şi din Statele Unite care căzuseră în mâinile italienilor în Africa de Nord şi care erau ţinuţi în şaptezeci şi două de lagăre de prizonieri de război din întreaga ţară, au fost preluaţi de germani. După ce 574 de nave au fost pierdute, ceea ce a mai rămas din flotă a pornit spre Africa de Nord, arborând un fanion negru; s-au predat britanicilor la Malta.
Germanii nu au pierdut timpul. Multe mii de soldaţi italieni capturaţi au fost pregătiţi rapid pentru a fi trimişi în Germania prin pasul Brenner, unde urmau să fie puşi la muncă în ferme, mine şi fabrici. Aproape jumătate de milion de soldaţi aveau să urmeze în curând. Două sute de amirali şi generali italieni capturaţi au plecat cu ei.
Dar nu toţi soldaţii, prizonieri de război italieni sau aliaţi, au căzut în capcană. Cei mai isteţi şi mai prevăzători, oameni care deseori nesocoteau ordinele ofiţerilor lor superiori, au ieşit pur şi simplu din cazarmă şi au pornit spre casă. A fost compus un cântec: „Era 8 septembrie / Am crezut că trebuie să plec / Şi m-am dus acasă la mama”. Puţini au avut de fapt intenţia de a dezerta. Mai degrabă credeau că războiul se încheiase de fapt şi că se încheiase o înţelegere cu germanii pentru o ieşire paşnică a Italiei din război. În orele de după anunţul lui Badoglio, oamenii au curs pe drumuri, unii în uniformă, alţii în haine civile, purtând genţi şi valize, unii mergând pe jos, alţii pe căruţe, biciclete, căruţe de lapte şi catâri sau în vehicule militare furate, pe care le-au schimbat cu costume civile. După cum a spus un bărbat: „Oricine încearcă să găsească ordine este nebun”. A fost cea mai mare evadare în masă din istoria modernă şi avea să fie crucială pentru Rezistenţă. „Odiseea lor”, a scris romancierul Italo Calvino, „este povestea tuturor celor 8 septembrie din istorie: nevoia de a se întoarce acasă prin mijloace sau pe căi greşite, prin ţinuturi pline de duşmani”. Libertatea lor va fi esenţială în săptămânile şi lunile următoare, iar alegerile pe care le-au făcut în acea zi vor diviza prietenii şi familiile, la fel cum îi va diviza pe istorici cu privire la semnificaţia a ceea ce s-a întâmplat.
-Turin trecuse cu nelinişte cele patruzeci şi cinci de zile de când Badoglio era la putere. După căderea lui Mussolini şi dispariţia fasciştilor mai egali din birouri şi întreprinderi, principalele partide politice clandestine, toate de stânga şi de centru-stânga, care îşi petrecuseră anii treizeci încercând să menţină viu spiritul de rezistenţă, se reuniseră într-o coaliţie. Fronte Nazionale o reflecta pe cea

constituită la Roma, propunând o nouă ordine politică pentru Italia. Ada a fost membră fondatoare a unuia dintre aceste partide, Partito d'Azione, iar ea şi colegii ei au făcut propuneri către generalul Adami-Rossi, liderul militar de rang înalt din Torino, în vederea instalării imediate a unei noi administraţii nefasciste a oraşului, dar au fost respinşi, fiind ameninţaţi cu arestarea în cazul în care ar fi insistat prea repede pentru reforme. Diverse delegaţii din partea fabricilor, care cereau condiţii mai bune şi mai multă hrană, au fost, de asemenea, trimise la pachet. La începutul lunii august, a sosit de la Roma vestea că generalul Roatta, şeful Statului Major al armatei, a dat ordin ca toate demonstraţiile să fie interzise şi agitatorii să fie executaţi. Pentru a arăta că vorbea serios, oamenii săi au împuşcat douăzeci şi trei de greviști în Bari. „Puţină vărsare de sânge la început", a spus el, „va scuti râuri de sânge mai târziu".
Pe 18 august, înfuriaţi de maşinile blindate care le înconjurau fabrica şi îngroziţi de noile bombardamente aliate care avuseseră loc în noaptea precedentă, muncitorii de la fabrica FIAT Mirafiori au ieşit în masă şi au stat de vorbă în curtea centrală. Lucrau săptămâni de 48 de ore, cu salariile îngheţate, în timp ce preţurile creşteau constant. La ordinul lui Adami-Rossi, mitralierele au deschis focul. Un tânăr a fost ucis şi patru muncitori au fost răniţi, dintre care unul a murit mai târziu. Liderii grevei au fost arestaţi.
Restul lunii august a trecut într-o stare de confuzie precaută. Torinesi, la fel ca italienii de pretutindeni, priveau şi aşteptau. Noua coaliţie a partidelor de stânga, care includea comuniştii şi creştin-democraţii, vorbea despre ridicarea împotriva germanilor, în cazul în care Badoglio nu ar fi reuşit să obţină condiţii de pace decente. Dar fără arme – şi fără să ştie nimic despre discuţiile febrile despre un armistiţiu care aveau loc în sud – se simţeau neputincioşi. Alte încercări de a se întâlni cu Adami-Rossi au fost blocate în mod repetat, iar când membrii coaliţiei au primit în sfârşit o audienţă, l-au găsit purtând o Cruce de Fier germană.
Deschiderea închisorilor lui Mussolini după 26 iulie şi sfârşitul pedepselor de exil pe insulele penale eliberaseră şi readuseseră acasă, la Torino, aşa-numitele ameninţări la adresa securităţii naţionale a Italiei. Monti s-a întors, la fel ca şi Carlo Levi, Leone Ginzburg şi Vittorio Foa. În fiecare zi, în casa lui Ada apăreau chipuri familiare, de care îi era mult dor. Bărbaţii păreau slabi şi firavi, iar cei care fuseseră obligaţi de mulţi ani să poarte saboţi au constatat că le era greu să meargă în pantofi. Friptura era cumpărată de pe piaţa neagră pentru a le întări forţele. Erau entuziasmaţi, plini de planuri şi de optimism. Ginzburg, lăsând-o pe Natalia şi pe copii în Abruzzi, plănuia să meargă la Roma pentru a deschide un nou birou pentru Einaudi. Timpul, care se târâse atât de mizerabil în captivitate, acum se accelerase. Erau multe de făcut, cărţi de scris, ziare de

produs, partide politice de organizat. Ginzburg a observat că, după mai bine de două decenii de dictatură, libertatea bruscă îi făcea pe toţi să se simtă dezorientaţi, ca şi cum nu ar fi fost încă foarte siguri de ceea ce ar fi trebuit să îşi dorească. Printre altele, i-a spus el Biancăi, „trebuie să civilizăm oamenii”. Scriitorul Cesare Pavese s-a întrebat câţi dintre ei vor supravieţui acestei „lumi noi şi curajoase” cu care se confruntau acum.
Lui Foa i-a luat mai mult timp decât celorlalţi să se întoarcă la Torino. Badoglio a tras de timp pentru a-i elibera pe toţi prizonierii politici deţinuţi la Regina Coeli din Roma şi abia după ce unii dintre ei au intrat în greva foamei au fost în sfârşit eliberaţi. Ajuns acasă, a mers să viziteze un fost deţinut, un chimist pe nume Michele Giua, care fusese arestat pentru ca nu cumva cunoştinţele sale în materie de explozibili să se dovedească periculoase pentru regim şi a cărui sănătate a avut de suferit în captivitate. Giua avea o fiică, Lisetta, pe care Foa o văzuse ultima dată când era o şcolăriţă de 12 ani. Acum, bucurându-se de „explozia de lumină, culoare, mirosuri” pe care o adusese libertatea, o întâlnea din nou, sosind acasă pe bicicletă, cu părul lung şi blond fluturând în vânt.
Opt ani de captivitate o făcuseră pe Foa să se simtă bătrână, o supravieţuitoare, irelevantă. Fervoarea Lisettei, furia pe care o simţea împotriva anilor de fascism, optimismul şi forţa ei, toate îl încălzeau şi îl fermecau. Acum avea douăzeci de ani şi era studentă la drept, intrépidă şi intensă, i-a povestit cum prietenii din Torino avuseseră grijă de ea când ambii ei părinţi fuseseră arestaţi, lăsând-o singură cu un frăţior, şi cum descoperise prin ei ce însemna să faci parte dintr-un „cerc fermecat de prietenie”. Nu a existat niciun moment, a spus ea cu mândrie, când a decis să devină o „sovversiva”, o subversivă. Îi venise în mod natural atunci când privea „feţele dure şi ostile” ale bărbaţilor care veniseră să-l aresteze pe tatăl ei. Era deosebit de apropiată de Natalia Ginzburg şi împărtăşise viaţa de familie a acesteia, cu concerte şi filme. La sfârşit de săptămână, când erau tinere, îşi luaseră bicicletele pentru lungi plimbări în afara oraşului, spre munţi. Ca şi Bianca şi prietenele ei, Lisetta era o alpinistă. De asemenea, învăţase să tragă cu arma, luând lecţii de la un prieten care îşi făcea serviciul militar. Ascultând întrebările şi pălăvrăgeala simpatică a Lisettei, Foa simţea că prinde din nou viaţă. S-au îndrăgostit. Ea i-a spus că îşi dorea şase copii.
Evenimentele din 8 septembrie 1943 i-au luat prin surprindere pe cei doi, aşa cum i-a luat pe toţi italienii. Primul gând al Lisettei a fost că italienilor li s-a oferit în sfârşit şansa de a face mai bine.
-Două zile mai târziu, în după-amiaza zilei de 10 septembrie, în jurul orei patru, Ada se afla la colţul străzii Via Cernaia, în inima centrului oraşului Torino. Alături de ea se aflau soţul ei, Ettore, fiul ei Paolo şi Lisetta. Aceştia împărţeau

pliante prin care îi îndemnau pe torinezi să facă presiuni asupra lui Badoglio pentru a cere pacea. Zvonurile despre tulburările de la Roma abia ajunseseră în oraş şi nimeni nu ştia încă că regele şi Badoglio au fugit. Ada s-a uitat în jur şi a văzut o coloană de vehicule blindate care se îndreptau spre bulevard. Primul ei gând a fost că unii dintre politicienii locali confiscaseră maşini germane şi le foloseau acum pentru ei înşişi. Dar în spatele maşinilor veneau camioane echipate cu mitraliere, apoi cinci tancuri, urmate de o coloană de vehicule mai mici. Erau veteranii de pe Frontul de Est, aparţinând unui regiment blindat de Panzer-Grenadier. Şi arătau ameninţător, „ososi şi verzi ca şopârlele", după cum a notat Cesare Pavese. Şi erau, fără îndoială, germani.
Trecătorii, observând-o pe Ada cu pliantele ei şi presupunând că ar fi ştiut ceva, s-au adunat cu nerăbdare în jurul ei. Aşa cum a scris câteva zile mai târziu, în primul dintre jurnalele pe care avea să le ţină pentru tot restul războiului, scrise în creion, cu litere minuscule, folosind un cod format din cuvinte englezeşti, oamenii de pe străzi păreau diminuate, speriate, abandonate. Un prieten a apărut şi i-a spus că Torino fusese predat germanilor. „Pleacă repede", i-a spus el.
Ada s-a grăbit să se întoarcă acasă, pe Via Fabro, cu Lisetta şi Ettore, în timp ce Paolo a plecat să afle ce se întâmpla. La radio, ea a ascultat un fost fascist de rang înalt care i-a confirmat tot ceea ce se temea cel mai mult: că fasciştii care se ascunseseră după căderea lui Mussolini reapăruseră acum, cerând răzbunare, considerând cele patruzeci şi cinci de zile de domnie ale lui Badoglio drept un „carnaval" al „beţiei colective" şi că trupele germane erau într-adevăr în curs de a ocupa oraşele. A început să adune hârtii compromiţătoare şi a aprins soba. În timp ce arunca documentele pe flăcări, prietenii au început să sosească în apartament. Au apărut Bianca, Lisetta, Foa şi Giorgio Agosti, un tânăr magistrat, precum şi Giorgio Diena şi sora acestuia, Marisa.
Paolo s-a întors curând pe Via Fabro pentru a raporta că Adami-Rossi predase într-adevăr oraşul. Un băiat de 19 ani aruncase o grenadă de mână asupra soldaţilor germani dintr-o mansardă din Via Nizza; a fost prins şi interogat, apoi a sărit pe scări şi a murit. Centrala telefonică se afla în mâinile germanilor, la fel ca şi gara din Porta Nuova, iar bulevardele lungi şi drepte erau pline de mulţimi neliniştite, prin care alergau vehiculele germane, soldaţii trăgând în gol. Când cadavrele au fost transportate, au lăsat pe străzi bălţi de sânge. Înalţi funcţionari ai administraţiei locale, cei care nu erau fascişti şi care fuseseră puşi în funcţie după căderea lui Mussolini, fuseseră înlăturaţi şi se aflau acum în arest. Soldaţii italieni, care se aflau în Torino în număr de câteva mii, fuseseră închişi în barăci, în faţa uneia dintre ele se adunase un grup de femei care strigau: „Mergeţi acasă! Mergeţi la mamele voastre! Nu vreţi să fiţi luaţi de germani. '

În Via Fabro, care a devenit rapid cartierul general al grupului, Ada şi prietenii ei au ţinut un consiliu de război. Săptămânile de ambiguitate luaseră sfârşit. După ce au apărut ca lideri vocali ai opoziţiei de la lovitura de stat din iulie, ei ştiau că acum erau în pericol. Paolo şi Lisetta, cele mai tinere două persoane prezente, vorbeau cu entuziasm despre rezistenţă. Giorgio i-a spus lui Foa: „Uită-te la ochii lor". Într-adevăr, erau sclipitori. Grupul mai în vârstă a încercat să îi calmeze. Mai târziu, Ada avea să se minuneze de inocenţa lor, de credinţa lor că vor fi capabili să schimbe lucrurile. Li s-a alăturat un tânăr soldat epuizat care evadase din unitatea sa din sud şi care a mers toată noaptea pe jos pentru a-i găsi. Veştile pe care le aducea cu el erau îngrozitoare: germanii erau peste tot, iar pierderile de vieţi omeneşti în rândul italienilor erau în creştere.
Auzind de la un prieten din birourile municipale că maşinile germane fuseseră trimise să ridice antifascişti cunoscuţi şi că fondatorii Partito d'Azione se aflau pe lista lor, au convenit să se împartă în trei grupuri, să-şi analizeze opţiunile şi să se reunească din nou. Deja energia şi eficienţa lui Ada îi galvanizau pe ceilalţi. Foa, Lisetta, Giorgio Agosti şi Dienas urmau să urce la Torre Pellice, un sat de munte aflat la aproximativ patruzeci de kilometri vest de Torino. Un al doilea grup avea să plece spre Cuneo, de mult timp un bastion al antifascismului şi de unde le parvenise vestea că un tânăr soldat flamboaiant, Tancredi Galimberti – căruia i se spunea Duccio – ieşise la un balcon din piaţa principală şi îi îndemna pe oamenii adunaţi jos să se ridice împotriva ocupanţilor. Când ofiţerii din regimentul local de Alpini au refuzat să li se alăture, Duccio a condus o duzină de prieteni civili, toţi veterani antifascişti, printre care un avocat pe nume Dante Livio Bianco, în munţi, luând cu ei două arme, doi saci de făină şi un sac de orez. Acolo, „s-au săpat ca nişte vulpi".
Ada şi Paolo în munţi
Ada, Paolo şi Ettore urcau la casa lor din Meana, în Val di Susa, pentru a vedea dacă există semne de rezistenţă locală. Când plecau, Ettore îşi ascundea în pivniţă arma din Primul Război Mondial, două Beretta şi o sută de cartuşe. Bianca s-a întors acasă şi a constatat că douăzeci de prieteni de la universitate se adunaseră în casa ei şi discutau despre ce să facă. Au vorbit până târziu în noapte şi au dormit pe perne şi saltele pe podea.
Nu departe, un şcolar de şaptesprezece ani, Bruno Trentin, fiul unui faimos opozant al lui Mussolini, întemniţat sub fascişti, a scris o ultimă însemnare în jurnalul său: „În sfârşit, Italia s-a trezit! Poporul italian... este în picioare şi gata de luptă. Timp pierdut – acum la muncă".

Începeţi să trăiţi

Sâmbătă, 11 septembrie 1943, a fost, după cum spunea jurnalistul piemontez Carlo Chevallard, o „zi de umilinţă şi ruşine”. Chevallard, de origine franco-elveţiană, era directorul unei fabrici de metale şi un observator rece al evenimentelor zilnice. Străzile din Torino erau sinistru de liniştite, cu excepţia zgomotelor unor focuri de armă sporadice. Nu existau ziare, iar radioul era tăcut. Puţinii oameni care se aventurau pe străzi se plimbau ca nişte „suflete pierdute”, încercând să afle ce se întâmplă. Apelurile de voluntari pentru a rezista ocupaţiei germane au rămas fără ecou. Italia era acum împărţită în două, sudul în mâinile aliaţilor, centrul şi nordul ocupate de germani, iar comunicaţiile între cele două erau practic întrerupte. Pentru Ada şi pentru antifasciştii din Piemont, Liguria şi Emilia-Romagna din nord, era o chestiune de a şti cum să reacţioneze, ce să facă în continuare, cum să deosebească prietenii de duşmani şi cum să navigheze cel mai bine în următoarele luni.
Rommel fusese adus înapoi din Salonic pentru a comanda Grupul armat B în nordul Italiei. Era deopotrivă temut şi antipatic pentru italieni, care îl considerau responsabil pentru pierderea coloniilor lor; la rândul său, el nu a făcut prea multe pentru a-şi ascunde dispreţul faţă de ei. Acum şi-a trimis oamenii, care sosiseră în ultimele zile din Franţa şi de pe Frontul de Est, la Torino, pentru a-i dezarma pe soldaţii italieni, dintre care cei mai mulţi atârnau cu disperare prin barăci, după spusele lui Levi, „ca o turmă de oi înfrântă”. În curând, aceşti oameni au fost trimişi pe bulevarde către trenurile care aşteptau la Porto Nuova pentru a-i transporta într-un lagăr de tranzit la Mantova, apoi în Germania. Privindu-i pe aceşti oameni trişti şi nesiguri, Ada a început să plângă.
Pe măsură ce barăcile se goleau, soseau şi jefuitorii. Având nevoie de aproape orice, înfometaţi şi furioşi, locuitorii din Torino au dus făină, sare, pături, pantofi, cearşafuri şi pistoale, care aveau să se dovedească utile în curând, coborând asupra depozitelor militare ca nişte armate de furnici, aducând cu ei roabe şi cărucioare pe care să îşi încarce prada. Vehiculele au fost demontate şi dezmembrate până la şasiu. La prânz, jafurile au atins un punct de frenezie la depozitul militar principal de pe Corso Regina Margherita. Dar, până atunci, germanii au aflat ce se întâmpla, iar soldaţii trimişi să investigheze au început să tragă. A izbucnit un incendiu; oamenii au fugit. La sosirea pompierilor, aceştia au găsit o scenă de groază: şaptesprezece morţi, cu trupurile împrăştiate printre mormane de haine şi saci de grâu rupţi.

Apoi, s-a întâmplat ceva extraordinar. Cei 2.000 de oameni din regimentul Nizza Cavalleria staţionat la Torino primiseră ordin de la ofiţerii lor confuzi să rămână în barăcile lor. Soldaţii germani au sosit cu tancurile, au înconjurat clădirea, i-au dezarmat pe oameni şi i-au aliniat pentru a mărşălui spre gară. Cinci sute dintre ei au fost instruiţi să îşi încalece caii şi să îi urmeze. Afară, însă, se adunaseră sute de femei de toate vârstele, cu pietre în mână. Când jumătatea din spate a trupelor călare a fost brusc separată de front de un tramvai care trecea pe Corso Sommeiller, aceste femei au năvălit în faţă strigând: „Fugiţi!”. Au aruncat cu pietre în călăreţii din faţă, pentru a face caii să intre în panică. Nemţii au deschis focul cu mitralierele. A urmat haosul. Bărbaţii au fost traşi sau au sărit de pe cai şi au fost împinşi în grabă în uşi sau pe străduţe. Bulevardele erau acum pline de cai frenetici fără călăreţi, care au fost împuşcaţi de germani şi la fel de repede măcelăriţi şi curăţaţi până la carcase de către cetăţenii înfometaţi ai oraşului Torino.

Mai târziu, după ce au fost găzduiţi de familii, ascunşi şi îmbrăcaţi în haine civile, soldaţii au fost duşi la gară, mergând braţ la braţ cu femei tinere şi dându-se drept logodnici ai acestora, şi urcaţi în trenurile locale care se îndreptau spre ieşirea din oraş în amurgul ploios al toamnei. Cinci femei tinere au adunat cinci soldaţi englezi care evadaseră din lagărele de prizonieri de război şi care acum se ascundeau, şi i-au condus la gară, unde i-au predat altor două femei care îi aşteptau. În mediul rural, mecanicii de tren încetineau pentru a permite soldaţilor rătăcitori să scape. În acea zi, zeci de fete tinere, ale căror sâmbete fuseseră petrecute cântând imnuri pentru Duce în uniformele lor îngrijite, au renunţat la supunerea lor neîndoielnică faţă de fascism şi s-au ocupat să pretindă că sunt prietenele unor persoane total necunoscute. Aceste scene, sub diferite forme, aveau loc în toată Italia ocupată. „Aşa a început războiul nostru”, scria mai târziu o femeie, „aşa a început războiul nostru”.

În Torino însăşi, ziua a devenit mai violentă. Jefuirea altor depozite militare, care îi atrăgea rapid pe germani la fiecare scenă, a lăsat mai multe mormane de cadavre, inclusiv pe cel al unei fete de 14 ani. La ora şapte seara, femei şi copii au fost împuşcaţi mortal în cazarma abandonată a forţelor aeriene. Un alt mort a fost o femeie de 71 de ani, strivită de o maşină blindată în timp ce împingea acasă o roabă plină cu lemne. Crimele nu au făcut decât să întărească sentimentul de repulsie faţă de germani, care s-a agravat şi mai mult atunci când a circulat un zvon conform căruia soldaţii lor tăiau braţele oamenilor pentru a le fura ceasurile. Totuşi, ziua nu a fost lipsită de absurditate: după-amiază, un camion deschis a fost văzut trecând cu viteză pe lângă Curtea de Apel. La volan

se afla un tânăr soldat, cu un imens cufăr de fier negru lângă el. În spatele lui stătea un general italian, strângând în braţe o jumătate de vacă îngheţată.
Pe tot parcursul zilei, diferite divizii ale Armatei a 4-a italiene, rechemate din Franţa în urma armistiţiului, sosiseră în Piemont, iar aproximativ 1.500 dintre aceşti oameni erau cantonaţi la Pinerolo, un oraş situat la vest de Torino. Ordinele lor erau confuze şi contradictorii şi, pe măsură ce nivelul de incertitudine creştea, ofiţerii şi oamenii au decis să se furişeze. Ofiţerul comandant părea atât de preocupat de salvarea colecţiei sale de timbre încât nu a luat nicio măsură. Când o coloană germană a ajuns în Pinerolo, a găsit doar un ofiţer subaltern şi paisprezece oameni. Până atunci, văile şi dealurile din jur erau pline de soldaţi tineri, îmbrăcaţi sau parţial îmbrăcaţi în haine civile, „arătând ca o procesiune de sperietori de ciori”. Arme, muniţii şi vehicule abandonate presărau câmpurile şi drumurile prăfuite. Catârii care aparţinuseră armatei rătăceau liberi.
Ceea ce a fost complet neaşteptat a fost faptul că această iniţiativă de salvare a soldaţilor a venit în mare parte de la femei. Au urmat alte acţiuni. În tot Piemontul şi în Liguria, 2.600 de prizonieri de război aliaţi, care nu se supuseseră ofiţerilor superiori şi încercau să evadeze, au fost, de asemenea, luaţi şi ascunşi. Foarte puţini vorbeau italiana, iar situaţia lor era periculoasă. La gara Porta Nuova, Lisetta se afla cu un grup de prieteni şi urmărea cum prizonierii erau încărcaţi în trenuri, strigând şi fiind bruscaţi de soldaţii germani cu alsacieni. Au văzut cum buletine de hârtie erau împinse pe geamuri şi prin streaşină, iar când trenurile au plecat, le-au adunat şi s-au asigurat că ajung la destinaţie. Câţiva spectatori au fluierat şi i-au ironizat pe germani; mitralierele au deschis focul.
La căderea nopţii de pe 11, cartierul general al lui Rommel a anunţat că germanii controlau cea mai mare parte a nordului Italiei. Cu toate acestea, aproximativ 100.000 de „sbanditi”, soldaţi desfiinţaţi, scăpaseră şi se îndreptau spre munţi. Simultan, fără ca cineva să le ordone acest lucru, fără niciun fel de coordonare centrală, fără ca anii de pasivitate să fie abandonaţi cu o viteză uimitoare, femeile făceau primii paşi în rezistenţă. Un grup din Modena, acoperindu-şi feţele cu batiste parfumate, a ghidat un grup de bărbaţi tineri spre siguranţă prin canalizare. În doar câteva ore, mantra fascismului – Credere, Obbedire, Combattere – devenise un lucru de domeniul trecutului. După cum a scris Natalia Ginzburg, „micile virtuţi” ale femeilor – abilităţile lor de a se îngriji de alţii, reactivitatea lor instantanee – deveniseră brusc „mari”„.
-Alpii care se înalţă deasupra şi la vest de Torino, cu vârfurile lor înalte care dispar în depărtare şi care, pentru lungi perioade ale anului, sunt acoperite de

zăpadă, erau ţara valdenilor. Aici, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, o Biserică Reformată protestantă, care privea spiritual spre Anglia şi Elveţia, a rezistat trupelor din Savoia catolică într-o serie de confruntări şi expulzări curajoase, iar mai târziu a înfiinţat o comunitate valdensiană spirituală foarte bine închegată şi foarte educată, care intenţiona să predea Evangheliile şi să se ţină departe de tulburările vieţii politice. Încetând să înţeleagă adevărata natură a fascismului şi sedusă de insistenţa lui Mussolini asupra ordinii, Biserica Waldensiană a supravieţuit anilor 1930 ca o enclavă a calvinismului şi liberalismului, îmbrăcată în „armura spirituală" a istoriei sale eroice şi menţinând legături puternice cu protestantismul străin, în timp ce adepţii săi au rămas cetăţeni italieni, supuşi legilor ţării. Anii de impopularitate şi persecuţie i-au lăsat mândri, rebeli, cu mintea înaltă şi combativi pentru credinţa lor. Cu toate acestea, liderii lor erau adesea oameni timizi, dornici să nu atragă probleme şi, în orice caz, nu credeau că teologia lor liberală necesita poziţii comune dictate de ei. Ei recomandau prudenţă şi docilitate cu care să înfrunte ameninţările lumii. 'Să lăsăm altora sarcina de a se exprima'. Depindea de îndrăzneţii pastori individuali să interpreteze libertatea lor de conştiinţă aşa cum considerau că este potrivit.
Chiar şi după ce italiana a devenit limba obligatorie în şcoli, valdenzii vorbeau acasă franceza sau un patois franco-provençal. Aveau un moderator, care prezida o Table Vaudoise, formată din şapte laici şi clerici, aleşi de un sinod anual. În 1943, cei mai mulţi dintre cei aproximativ 30.000 de adepţi ai Bisericii Waldensiene trăiau în aceste văi de deasupra Torino – Pellice, Germanasca, d'Andregna şi Chisone. În satul Torre Pellice exista un templu, un internat şi un colegiu – clădiri frumoase din piatră cu porticuri – şi un mic sediu şi o facultate de teologie la Roma.
Torre Pellice, spuneau localnicii, era „la Genève italienne", iar de-a lungul anilor atrăsese o serie de teologi şi istorici remarcabili. Unul dintre aceştia a fost Jacopo Lombardini, un mistic şi republican înalt şi zvelt, un om predispus la explozii bruşte de exaltare şi la profunde crize de disperare, care s-a convertit la creştinismul evanghelic şi a făcut din văi casa sa la începutul războiului. În timpul anilor 1930, Lombardini, profund antifascist, a fost bătut crunt de către squadristi ai lui Mussolini. În jurul acestor academicieni şi oameni ai bisericii, până la sfârşitul anilor '30 şi în anii războiului, s-au adunat alţi tineri liberali şi socialişti, printre care şi familia Fridei Malan. În timpul plimbărilor de vară, aceştia îşi spuneau unii altora că „pensare Fascista", a gândi ca un fascist, era un act imoral. În Caffè Italia din Torre Pellice, Lombardini dădea lecţii de

antifascism unor ascultători care nu ştiau aproape nimic despre ceea ce se întâmpla în lume.
Văile vâlcene, în care erau împrăştiate mici sate şi cătune de munte, izolate de câmpie de zăpadă timp de săptămâni întregi în timpul lunilor de iarnă, erau dens împădurite cu castani. Flancurile abrupte şi stâncoase ale munţilor, acoperite de povârnişuri şi de petice de pajişti, coborau abrupt în râuri care curgeau repede. Crinul văii, convolbrul şi ienupărul creşteau acolo unde pădurea făcea loc pădurilor, iar pieţele satelor, cu casele lor alpine şi acoperişurile în relief, erau plantate cu ulmi. Existau livezi şi câteva podgorii. Nu multe dintre case aveau apă curentă, dar aceasta era din belşug în fântânile din sat. Vremea şi geografia au încurajat o mentalitate de asediu, un dar pentru supravieţuire şi o credinţă în superstiţii. Se credea că melcii cruzi erau buni pentru rahitism, iar pieile de şarpe utile pentru răni. În cătunele mai îndepărtate, pâinea era făcută din secară, fără drojdie, o dată pe an într-un cuptor comun, coaptă timp de zece ore, apoi atârnată de tavan până când era atât de tare şi uscată încât trebuia spartă cu un ciocan la nevoie, apoi înmuiată în lapte. Până la sosirea fabricilor de bumbac şi textile în văile inferioare, la sfârşitul secolului al XIX-lea, agricultura şi puţină minerit de cretă şi grafit fuseseră principalele ocupaţii ale sătenilor, dar odată cu cel de-al Doilea Război Mondial au apărut noi fabrici de inginerie pentru a produce rulmenţi cu bile şi componente de vehicule.
Încă din secolul al XIX-lea, cei mai prosperi torinezi şi-au păstrat case secundare în aceste văi înalte şi răcoroase, construind vile frumoase cu terase, balcoane şi turnuleţe. Se adunau aici în timpul verii pentru a se căţăra, a se plimba şi a campa în grange – cabane construite de ciobani sau de cărbunari. Le plăcea atenţia meticuloasă acordată statului de drept şi îi considerau pe localnici ca fiind anglo-saxoni prin seriozitatea şi respectabilitatea lor. În secolul al XIX-lea a fost construită o linie de tren spre Torre Pellice din Torino pentru a parcurge cei treizeci şi opt de kilometri de la oraş; s-au deschis hoteluri şi s-a scris mult despre proprietăţile morale şi spirituale revigorante ale zonei. Un Club Alpino Italia a adus schiorii şi turiştii într-o zonă deja străbătută de piste frecventate de contrabandiştii italieni şi folosite mai târziu pentru a-i scoate din ţară pe duşmanii lui Mussolini, care au plecat în Franţa şi Elveţia.
La sfârşitul secolului al XVIII-lea, francezii şi italienii construiseră o linie de fortificaţii de ambele părţi ale frontierei, iar în ultimii ani dinaintea războiului, italienii au adăugat o serie de mici fortăreţe, acoperite cu piatră locală pentru a le face mai puţin vizibile şi uneori unite între ele prin tuneluri subterane, de-a lungul celor 487 de kilometri ai frontierei alpine vestice. Piemontul devenise o rezervă importantă a trupelor speciale ale lui Mussolini, Alpini, cu pălăriile lor

distinctive din fetru kaki cu pene negre; mulţi dintre aceşti soldaţi au fost recrutaţi la nivel local, instruiţi pentru viaţa de munte în cazărmile din Pinerolo, Susa şi Cuneo şi aveau familii în văi. Dar Alpini nu erau singurii soldaţi staţionaţi în munţi; existau, de asemenea, o forţă de frontieră, un escadron de cavalerie, o secţie de artilerie de câmp şi un număr de gărzi forestiere.
După ce raidurile aeriene din 1942 i-au determinat pe locuitorii din Torino să fugă, mulţi şi-au făcut casă în aceste zone montane, închiriind casele de vacanţă lăsate de obicei goale în lunile de iarnă sau găsind refugiu în cabane primitive şi în dependinţe. Numai populaţia din Torre Pellice a crescut de la cinci la şapte mii de locuitori. Aceşti refugiaţi au fost, în cea mai mare parte, bine primiţi, valdenii considerând generozitatea faţă de străini ca fiind o parte importantă a credinţei lor.
Pe măsură ce vestea armistiţiului se răspândea prin satele de munte, alpiniştii se agitau cu nesiguranţă în jurul barăcilor lor. După ce s-au îndepărtat, luând arme, muniţie şi chiar cai pentru a se ascunde la fermele din apropiere, localnicii au sosit pentru a duce tot ce fusese lăsat în urmă. În aceeaşi după-amiază, s-a întâmplat ca Sinodul valdez să se întrunească la Torre Pellice. Un tânăr, membru al unei mişcări creştine de tineret numită Gioventù Cristiana – al cărei secretar era Frida Malan – a propus ca Biserica să condamne oficial naziştii şi fasciştii. Sinodul a conferenţiat şi a refuzat. Se forma o divizare distinctă. După cum remarca unul dintre membrii mai tineri: „Biserica noastră vaudoasă de astăzi se îndoieşte, este precaută, se teme, tremură, se îndoaie şi se adaptează, se ascunde...” Pastorii individuali au luat act.
Geografia, proximitatea faţă de Torino, încăpăţânarea liderilor religioşi, precum şi ataşamentul lor faţă de secret şi tăcere, împreună cu prezenţa unor gânditori cu vederi independente şi a unor tineri soldaţi rebeli bine înarmaţi: văile vâlcene erau pe cale să devină un loc în care politica şi credinţa îşi uneau forţele.
-Frida Malan şi Silvia Pons au devenit cele mai bune prietene atunci când îşi petreceau verile copilăriei la Torre Pellice. Erau, aşa cum spun italienii, „amiche di pele”, surori de piele, atât de apropiate încât nimic nu s-a pus între ele. Fetele se jucau împreună în apartamentul Fridei din centru, unde mama ei, Giulia, s-a stabilit în cele din urmă cu cei trei copii ai săi după moartea timpurie a soţului ei. Ea era profesoară, într-o cameră deasupra unui hambar dintr-un sat de lângă Torre Pellice, şi cânta la muzicuţă. Giulia provenea dintr-o mare familie locală de valdeni şi, în după-amiezile frumoase, fetele se duceau în grădinile impozantei case de piatră a bunicului Fridei de la marginea satului, unde acesta era dirijor de cor, şi inventau poveşti fantastice despre viaţa lor. Frida, născută în 1917, a fost cea mai mare; după ea au venit Roberto, născut în 1920, şi Gustavo,

în 1922. Mai fuseseră şi alţi copii, care muriseră la naştere sau în copilărie, moartea lor fiind cauzată, aşa se spunea, de clima aspră din Catania, unde tatăl lor era pastor valdez, înainte ca familia să se mute la sănătoasa Pisa.
În Pisa, pe când era o şcolăriţă de 12 ani, Frida a avut revelaţia despre liderul Risorgimento, Giuseppe Mazzini. Într-o zi toridă, când soarele pătrundea prin ferestrele clasei sale, şi-a auzit profesorul descriindu-l pe Mazzini ca fiind un vizionar şi un republican. Ea s-a gândit că „sună bine”. Mergând spre casă, a văzut o placă pe peretele casei în care Mazzini murise. 'Fiecare', scria pe ea, 'trebuie să îşi găsească propria cale în viaţă şi, odată ce este sigur de ea, să nu se abată niciodată'. Frida îşi dorea mult să îşi găsească adevărata cale, dar a promis să rămână ascultătoare faţă de părinţii ei până la vârsta de 21 de ani. Pentru a umple timpul, şi-a propus să citească o carte în fiecare zi. Tatăl ei, care descindea dintr-un lung şir de pastori şi profesori, era serios, studios şi strict. Nu era permis fumatul, dansul şi jocurile de cărţi. Dar, într-o perioadă în care educaţia fetelor nu era luată în serios, îşi trata cei trei copii în mod identic, spunând că Frida şi Gustavo erau la fel de inteligenţi şi că Roberto, deşi mai lent, era cel mai practic. Antifascismul, deşi nu era explicitat, era implicit. Moartea timpurie a tatălui ei, avea să spună Frida, i-a făcut pe cei trei copii bătrâni înainte de vreme.
Supunerea nu era ceva natural pentru Frida. Atractivă, cu ochi albaştri strălucitori care deveneau mov când era furioasă, cu o frunte înaltă, păr şaten deschis ondulat până la umeri, puternică şi atletică în constituţie, Frida putea fi încăpăţânată, peremptorie şi capricioasă. Chiar şi Silvia o găsea dificilă. Dar era entuziastă şi pasională, cu un absolutism moştenit de la tatăl ei, şi căuta o cauză. Era, spuneau prietenii ei, „pulita”, hotărâtă, intransigentă. Vorbea în permanenţă, începea o poveste, apoi o lua în altă direcţie.
Frida a studiat literatura la Universitatea din Torino, iar în timpul vacanţei de vară din 1937 a plecat să stea la o verişoară la Geneva. În fiecare duminică după-amiază, filosofi, reformatori, scriitori şi refugiaţi din Germania şi Uniunea Sovietică veneau în casă pentru a discuta. Frida, care vorbea deja fluent franceza din verile petrecute în Torre Pellice, îi asculta pe aceştia descriind persecuţia nazistă a evreilor. În Torino, a locuit într-un cămin YMCA şi, pentru că nu avea încă 21 de ani şi, prin urmare, nu avea voie să iasă noaptea, îşi petrecea serile ascultând poveştile din viaţa prietenilor ei. Ceea ce o îngrijora era faptul că vieţile altora o absorbeau mult mai mult decât a ei.
Frida se împrietenise cu Emanuele Artom şi cu familia acestuia, figuri cheie ale comunităţii evreieşti din Torino, iar atunci când Italia a introdus legile antisemite în 1938, Emanuele i-a cerut ajutorul pentru a găsi locuri unde să ascundă evreii.

În Rora, un cătun situat deasupra Torre Pellice, a reuşit să convingă familiile de ţărani să ofere case sigure. Frida a numit anul 1938 „l'anno dell'odio", anul urii. Într-o zi, după orele de curs, în timp ce se întorcea la căminul ei împreună cu Emanuele, care locuia în apropiere, acesta i-a spus: „Poporul meu va fi exterminat, dar ei nu ştiu asta". La scurt timp după aceea, doi profesori evrei foarte iubiţi au fost concediaţi de la universitate, iar Frida a participat activ la o petiţie în favoarea lor. Era zguduită şi speriată, dar îşi găsise cauza. Antifascismul şi tot ceea ce reprezenta acesta îi umplea gândurile. În sfârşit, scria ea mai târziu, „puteam să continui o viaţă în care credeam".
Emanuele Artom
Însuşi absolutismul naturii sale şi al dorinţelor sale făcea ca întâlnirile romantice să fie ciudate. În timpul unei vizite la Florenţa cu Silvia în acel an, Frida s-a îndrăgostit de un tânăr pe nume Franco Lattes. Dar afecţiunea ei nu a fost reciprocă. „Nu ştiu cum să fiu o femeie", i-a scris cu disperare mătuşii sale. „Trebuie să învăţ". A devenit confuză, spunând despre ea însăşi că era „slabă şi foarte uşor de influenţat şi răsfăţat" şi că petrecea prea mult timp gândind. 'Poate că dacă mă fac frumoasă îmi voi reveni, mă voi schimba, iar dacă mă prefac că sunt indiferentă, atunci el se va îndrăgosti de mine. Trebuie să fac asta pentru că este cel mai important lucru din viaţa mea'. Dar Franco nu s-a îndrăgostit şi Frida a vorbit despre sinucidere. Silviei, într-un bilet care nu a fost niciodată trimis, i-a scris: „Vino să mă vezi. Nu mai pot continua... de cinci ori am fost pe punctul de a mă arunca sub un tren". A fost trimisă la o clinică, unde i s-a administrat un tratament cu şocuri electrice, iar cu timpul s-a mai liniştit. Franco, şi-a dat seama, nu putea fi decât un prieten.
Frida a absolvit Universitatea din Torino la 10 iunie 1940, ziua în care Italia a intrat în război. Primul ei loc de muncă ca profesoară a fost în Bergamo, care şi-a dat seama curând că era un bastion fascist, şi s-a mutat la o şcoală mai plăcută din Val di Susa, în apropiere de casa de vară a lui Ada Gobetti. Cu toate acestea, Susa era un oraş foarte catolic, iar episcopul a decis că protestantismul valdez al Fridei avea o influenţă negativă; i s-a sugerat să îşi caute un alt post. I se potrivea mai bine la o şcoală din Pinerolo, oraşul de unde văile valdene se întindeau în munţi, dar aici a fost denunţată de douăzeci de părinţi ai elevilor săi pentru că a criticat politicile antisemite ale regimului. Era ceva ce străinii găseau prea masculin la ea, prea impulsivă şi asertivă. Hotărând că viaţa de învăţătoare nu era pentru ea, s-a înscris din nou la Universitatea din Torino, pentru a studia dreptul.
S-a întors la Torre Pellice la 8 septembrie 1943. La aflarea veştii armistiţiului, instinctul ei a fost să facă ceea ce făcuse întotdeauna: să acţioneze imediat. S-a

grăbit la cazărmile locale în timp ce se goleau de soldaţi, pentru a căuta arme şi provizii, simţind că acestea s-ar putea dovedi necesare în lupta pe care o prevedea. Fratele ei, Roberto, acum în vârstă de 23 de ani şi ofiţer subaltern în Pinerolo, se afla în propria baracă atunci când colonelul i-a ordonat să îi aştepte pe germani şi să le predea armele. Roberto a sărit pe un zid din curte şi le-a strigat camarazilor săi: „Nu ascultaţi ce spune... nu pierdeţi timpul. Luaţi un catâr şi o mitralieră şi... dispăreţi cât mai repede posibil". Apoi a pornit cu bicicleta spre Torre Pellice.

-Frida era drăguţă; dar prietena ei, Silvia, era frumoasă. Cu părul negru şi des, strâns într-un nod pe gât, pielea palidă şi ochii negri, le amintea oamenilor de un portret flamand, viu pe un fundal tern. Era, de asemenea, exuberantă, cu o inteligenţă despre care se spunea că fusese moştenită de la renumitul ei bunic matematician. După ce le-a studiat pe feministele engleze, avea opinii puternice despre emanciparea femeilor şi despre subjugarea femeilor în Italia fascistă. Pe măsură ce a crescut, a purtat pantaloni şi a fumat, într-o perioadă în care astfel de lucruri erau foarte prost văzute. Silvia era, de asemenea, bună la sport şi cânta la pian, dar, la fel ca Frida, putea fi şireată.

Părinţii Silviei erau amândoi valdeni. Tatăl ei, Enrico, era un mic om de afaceri şi director de bancă, un bărbat dur şi rău, care s-a căsătorit cu mama ei, Lily, după o logodnă de zece ani şi a dus-o să locuiască în Aosta, lângă graniţa cu Franţa, revenind la Torre Pellice în lunile de vară. Silvia s-a născut în primăvara anului 1919, iar sora ei, Adriana, în 1923. În timpul lungilor după-amiezi fierbinţi din august, Lily le citea romane englezeşti Fridei şi Silviei în timp ce acestea stăteau la brodat. Era o femeie tristă şi tulburată.

În septembrie 1937, Silvia şi-a părăsit familia din Aosta şi a ajuns la Torino pentru a studia medicina la universitate, una dintre cele 341 de fete şi 9.960 de băieţi. A luat o cameră în căminul Waldensian YMCA, pentru a fi aproape de Frida. Cândva în acea iarnă i-a cunoscut pe Giorgio Diena şi pe sora lui mai mare, Marisa, care era mică şi drăguţă, cu părul roşcat şi creţ. Giorgio avea o faţă ovală, ochi căprui şi un nas mic, şi fusese atras de politică în copilărie, când a vizitat-o pe Ada Gobetti pentru a o întreba cum să găsească cărţi cenzurate de fascişti. La fel ca majoritatea tinerilor italieni, îşi făcuse drum prin organizaţiile de tineret fasciste şi deţinuse chiar şi o legitimaţie universitară fascistă; îndoielile sale au apărut odată cu războiul civil spaniol.

Giorgio a atras-o rapid pe Silvia în cercul său de prieteni, care se revoltă împotriva cămăşii de forţă a conformismului şi timidităţii impuse de fascism şi care căutau acum o nouă forţă morală în viaţa lor. Generaţia anterioară de antifascişti, îşi spuneau unii altora, fusese îndrăzneaţă şi curajoasă, dar fusese

zdrobită. „Din punct de vedere politic”, îi scria Giorgio unui prieten, „ei aparţin unei alte lumi, învechite, ocolite... Cincisprezece ani de aşteptare i-au epuizat şi i-au amărât... Părul lor este alb. Avem nevoie de o energie nouă, de tineri care să nu fi fost compromişi... Temperamentul meu are nevoie de acţiune'. „Tutti politici”, toată lumea pentru politică, pentru a înfrunta indiferenţa apatică creată de fascism, a devenit la ordinea zilei. Ori de câte ori puteau să scape, Giorgio şi Silvia se căţărau în munţi cu malanii şi vorbeau despre noua lume politică pe care urmau să o făurească. Pentru a-şi finanţa vacanţele de alpinism, au scris împreună o carte, un giallo sau thriller, şi au găsit o mică editură.

Giorgio Diena şi Silvia chiar înainte de război

Tatăl lui Giorgio era tipograf, specializat în cărţi poştale. Unele nereguli financiare l-au dus pentru scurt timp în închisoare, iar Giorgio, care nu-l găsea uşor, s-a alăturat mai degrabă companiei Lancia decât afacerii de familie. Dar, ca evreu, uşile se închideau împotriva lui. În octombrie 1939, Silvia, care avea încă doar douăzeci de ani, s-a trezit însărcinată. Noile legi rasiale interziceau căsătoriile între evrei şi arieni, iar copiii născuţi în afara căsătoriei erau un subiect de scandal în Italia catolică fascistă. Îngrozit de furia familiilor lor, cuplul a încheiat un pact de sinucidere. În calitate de studentă la medicină, Silvia avea acces la cianură. Au turnat puţină în două căni. Giorgio l-a înghiţit pe al său; Silvia a ezitat suficient de mult timp pentru a se răzgândi şi a chema ajutoare. Giorgio a fost dus de urgenţă la spital; când şi-a revenit, au decis să păstreze copilul.

Tatăl Silviei s-a înfuriat; mama ei a încercat să o convingă să avorteze, sau să dea copilul spre adopţie, sau ca Giorgio să se convertească la protestantism. Silvia a rămas sfidătoare. Scriindu-le părinţilor ei, în franceză, limba copilăriei sale, ea a spus: „Nu sunt speriată de viitor... În acest moment, am multă încredere”. A refuzat să-l părăsească pe Giorgio, „le compagnon de ma vie... et bientôt le père de mon enfant”, şi nici nu a vrut să dea copilul. Vittorio s-a născut la Torino la 30 iulie 1940. Au decis că numele său era datorat în parte reginei Victoria, în parte victoriei Silviei asupra tatălui ei, iar restul victoriei sperate asupra fascismului.

Spre sfârşitul lunii august, mama Silviei, Lily, disperată de infidelităţile soţului ei, a plecat. Lăsându-şi în urmă verigheta, ochelarii şi bijuteriile şi punând nişte bani pe masă, s-a aruncat în râul de lângă Massello, unde apele devin un torent puternic. Au trecut doi ani până când două ciobăneşti i-au găsit oasele. Pe malul râului se aflau un termos şi bucăţi de material din rochia ei. Silvia a jelit-o profund.

Pentru a-şi întreţine noua familie, Giorgio a părăsit Lancia şi s-a angajat la fabrica tatălui său din Torino; Silvia şi-a continuat cu greu studiile de medicină. S-au mutat în casa Nataliei Ginzburg din Via Pallamaglia, după ce Natalia a plecat să se alăture lui Leone în exilul penal de la Pizzoli. Amândoi au fost atraşi mai adânc în politica clandestină, Giorgio devenind teoreticianul noului Partito d'Azione, împreună cu Ada Gobetti şi Giorgio Agosti. În toamna anului 1942, partidul a fost constituit în mod oficial. Acesta a reunit vechea gardă, supravieţuitori ai represiunilor antifasciste din anii '30, despre care Giorgio îşi îndulcise opiniile, şi tinerii turci, dornici să transforme teoriile în acţiune.
În vara anului 1943, Silvia a obţinut diploma de doctor. La fel ca Frida, era îndrăzneaţă şi plină de hotărâre, dar în felul ei de a fi se simţea deja ceva nesigur şi nefericit, ca şi cum ar fi căutat în permanenţă ceva ce nu găsea.
-Una dintre cele mai mari şi mai impunătoare case de vară de la marginea Torre Pellice, o clădire cu patru etaje acoperită de liane şi situată într-o grădină şi o livadă mare, aparţinea lui Eric Rollier, un om de afaceri milanez cu legături puternice cu valdenii. Pe terenul acesteia se afla o a doua vilă, mai mică, „la casa piccola" sau Villa Philadelphia, numită astfel după oraşul în care foştii săi proprietari fuseseră metodişti episcopi. Atunci când nu se aflau în casa lui Ada din Torino, grupul de profesori şi prieteni antifascişti se adunau aici pentru a discuta despre modul în care Partito d'Azione ar putea crea o Italie democratică postbelică.
După armistiţiu, cei mai importanţi gânditori din spatele Partito d'Azione au început să sosească la casa Rollier. Se hotărâse ca Torre Pellice să fie sediul lor. Frida şi fraţii ei se aflau acolo, împreună cu Vittorio Foa şi Lisetta, Silvia şi Giorgio şi fratele său Paolo şi sora Marisa. Agosti, folosindu-se de poziţia sa de procuror general la Torino, s-a dus la barăcile ocupate de gărzile de frontieră din apropierea pieţei principale şi a rechiziţionat două maşini ale generalului absent, pe care le-a folosit pentru a transporta mitraliere şi puşti. Roberto Malan a pus mâna pe un catâr şi, împreună cu prietenii, l-a încărcat cu armele pentru a le transporta mai sus, în munţi, pentru a le ascunde în peşteri în stânci. În curând li s-a alăturat Dante Livio Bianco din Cuneo. Nimeni nu-şi făcea iluzii cu privire la brutalitatea luptei ce urma să aibă loc.
Câteva zile mai târziu, când era absolut clar că armata italiană nu va opune rezistenţă armatei italiene la ocupaţia germană, Vittorio şi Giorgio au urcat în cătunul Rora. Planul lor era de a redacta un memorandum pentru Partito d'Azione, pornind de la manifestul lor anterior. Ambii bărbaţi au folosit timpul petrecut în închisoare şi în exil pe insulele penale pentru a reflecta.

Giorgio, care era considerat de ceilalţi ca având un excelent creier analitic, era interesat de imaginea de ansamblu, de modul şi locul în care Partito d'Azione se va integra în celelalte partide politice, de mult timp adormite, dar care acum ieşeau din nou din umbră. Atât el, cât şi Vittorio au fost de acord că, deşi aliaţii vor trebui într-adevăr să furnizeze forţa militară pentru a-i alunga pe germani din Italia, era esenţial ca italienii înşişi să contribuie suficient de mult pentru a-şi putea determina propriul viitor după încheierea ostilităţilor. Rezistenţa, au decis ei, ar trebui să ia, de asemenea, forma educării unui popor pentru care decizia politică şi independenţa gândirii fuseseră eradicate de fascişti. Dar mai întâi Italia trebuia să fie eliberată, iar italienii trebuiau să lupte. Când s-au întors înapoi în josul munţilor, au adus cu ei un program: cooperarea cu alte partide politice, sfârşitul monarhiei slabe şi perfide şi pregătirile, atunci când va veni momentul, pentru o nouă Adunare Constituantă şi o nouă constituţie. Vittorio Foa a fost primul care a sugerat înfiinţarea unor formaţiuni de partizani în numele Giustizia e Libertà, mişcarea politică iniţiată de Carlo Rosselli înainte de a fi asasinat la ordinul fasciştilor italieni în Franţa în 1937.
Val Pellice, care avea să primească mai târziu eticheta de „leagăn al rezistenţei", era într-o efervescenţă de activitate şi zvonuri. Refugiaţilor de la raidurile aeriene din Torino, evreilor care îşi căutau siguranţa în văi, greviştilor din fabricile din câmpie şi fermierilor locali supăraţi pe anii de rechiziţii fasciste li se alăturaseră soldaţii desfiinţaţi care soseau cu trenul din Torino sau peste munţi din Franţa. Era un amestec exploziv. Ceea ce i-a dat formă a fost prezenţa liderilor Partito d'Azione, oameni precum Agosti, Foa şi Bianco, care nu erau doar gânditori, ci şi oameni de acţiune, pentru care rezistenţa apărea ca o cruciadă, un „imperativ moral", o eliberare de un trecut corupt, echivoc şi de proastă calitate. Faptul că s-au găsit înconjuraţi de oameni de munte cu o lungă tradiţie de a fi soldaţi pentru credinţa lor, hotărâţi să îşi transpună dezgustul faţă de anii fascişti în rebeliune deschisă, va fi esenţial în lupta care va urma. Bianca, Frida şi Silvia nu aveau de gând să fie lăsate pe dinafară.
Între timp, sătenii erau ocupaţi să îi îmbrace pe tinerii soldaţi desfiinţaţi în haine civile şi să găsească locuri în care să îi ascundă. După cum i-a spus Agosti lui Bianco, „drumul care ne aşteaptă va fi lung... jocul este riscant, dar merită jucat. Pentru prima dată... putem distinge bărbaţii adevăraţi de cei lipsiţi de curaj; nu sunt foarte mulţi dintre primii, dar unul dintre ei contează mai mult decât o mie dintre ceilalţi". Cei doi bărbaţi erau prieteni de mulţi ani, făceau parte din grupul care urcase şi picnicase cu Ada şi prietenii ei în anii 1930. Pentru amândoi, acesta era un război pentru civilizaţie, pentru a învinge forţele răului, nu doar în

Italia, ci în întreaga Europă. Nu mai era cale de întoarcere: nicio lume nouă nu era posibilă fără această luptă.
Au început să se formeze grupuri de luptători. Unul dintre ele, compus dintr-un inginer electrician, un agronom, un student la medicină, un frizer, un şofer de tramvai, trei foşti prizonieri de război aliaţi, un profesor rus din Moscova şi un cizmar din Vladivostok, a luat ca bază o grange, agăţată ca un cuib de vultur pe marginea unei stânci, deasupra Torre Pellice. O alta, care s-a îndreptat spre vecina Valle dell'Angrogna, era formată din studenţi universitari, profesorii lor, câţiva muncitori din fabrici şi fermieri locali, care aveau avantajul de a putea pleca acasă noaptea. Soldaţii din rândul lor le ofereau civililor posibilitatea de a se antrena cu arma. Marisa Diena, ale cărei simpatii politice se situau la extrema stângă, a pornit să se alăture unui grup comunist din apropiere. Jacopo Lombardini, visătorul miop şi apostolul justiţiei sociale, a mers în văi cu Biblia sa pentru a-i îndemna pe săteni să se ridice, să lupte, să se ajute reciproc dacă îşi doreau o nouă Italie a libertăţii şi a drepturilor.
Până la sfârşitul celei de-a treia săptămâni din septembrie, în aceste văi existau douăsprezece grupuri separate, fiecare dintre ele având între doisprezece şi douăzeci de bărbaţi, care se numeau „rebeli”, mulţi dintre ei, dar nu toţi susţinători ai Partito d'Azione. „Împrejurimile ne-au făcut partizani”, a scris mai târziu unul dintre lideri, Antonio Prearo. 'Se poate spune că ne-am născut din haos'. Roberto Malan s-a oferit voluntar să organizeze un grup a cărui sarcină ar fi fost să găsească alimente şi provizii. Gustavo a înfiinţat un birou de recrutare. Agosti şi Bianco, ocupaţi cu împărţirea de pliante care îi chemau pe localnici la arme, au fost recunoscuţi ca lideri şi coordonatori. Când stocurile de hrană s-au epuizat, au mâncat caii luaţi din barăcile abandonate.
În L'Italia Libera, un ziar clandestin produs la Roma, Leone Ginzburg scria: „Vânaţi-i pe germani! Sabotaţi căile ferate!...Mai presus de toate, nu vă lăsaţi niciodată descurajaţi!”. Oricine alegea să-i urmeze pe germani, spunea el, trebuia să fie considerat trădător şi profitor şi să fie expulzat din societatea civilizată. După douăzeci de ani de fascism opresiv, războiul de partizani „izbucnea în viaţă ca o explozie miraculoasă”.
-Înainte de a pleca din Torino spre Meana, pe 10 septembrie, Ada convenise un semnal cu portarul ei, Espedita, şi cu vecinul ei, un avocat pe nume Cataneo. Dacă se putea întoarce în siguranţă şi dacă nu existau germani la pândă, ei urmau să pună un canar în cuşca sa de pe pervazul ferestrei. Dacă canarul nu era acolo, trebuia să plece în altă parte. Privind din trenul care îi ducea pe ea, pe Ettore şi pe Paolo până la Susa, a văzut sute de tineri soldaţi care atârnau fără ţintă prin gări şi vederea expresiilor lor abătute a umplut-o de tristeţe. Meana i se părea un

„paradis uitat”. Soarele apunea, cu razele sale căzând printre castani. Fumul se ridica din hornuri în aerul liniştit de început de toamnă şi căruţele încărcate cu grâu erau trase acasă; din grădini, ea auzea vocile copiilor care se jucau.
Paolo s-a furişat imediat şi s-a întors două ore mai târziu, învingător, ţinând în mână două grenade de mână şi un pistol pe care le găsise într-o cabină părăsită a unui feroviar. Ada a încercat să-i stăpânească entuziasmul, dar el era nerăbdător. Pe 13, a auzit că germanii, care se revărsau acum în văi, îi arestaseră pe toţi bărbaţii cu vârste cuprinse între optsprezece şi şaizeci şi cinci de ani dintr-un sat din apropiere, ca represalii pentru jefuirea unui depozit militar plin de cizme. Lăsându-l pe Paolo la Meana, ea şi Ettore s-au întors la Torino, gândindu-se că ar fi mai sigur dacă şi-ar continua pur şi simplu viaţa obişnuită. Au găsit canarul pe pervazul ferestrei. Ada şi-a reluat activitatea didactică, iar Ettore s-a întors la slujba sa de la o companie de telefonie. Aceştia au luat legătura cu ceilalţi membri ai Partito d'Azione şi au aflat că au început discuţiile pentru acte de rezistenţă cu organizatorii sindicali şi cu studenţii. Silvia a sosit cu veşti despre bandele care se înfiinţau în Val Pellice. „S-au născut iniţiative şi speranţe”, a scris Ada în jurnalul său. 'Dorinţa de rezistenţă prindea contur'. Torino era tăcută şi temătoare; tot mai mulţi germani soseau, iar fasciştii italieni, care ieşeau din ascunzătorile lor, purtau deja uniforme germane. Bucuria şi optimismul făcuseră loc resemnării obosite. Torinesi înduraseră raidurile aeriene, incendiile, sărăcia, foamea: îi vor îndura şi pe germani.
Într-o seară, telefonul a sunat în Via Fabro. Era Bianca, care a spus: „Ai văzut ce vreme e? Hai să mergem la o plimbare în munţi”. Era codul lor că trebuiau să se întoarcă la Meana. Alberto Salmoni, iubitul Biancăi, i se alăturase lui Paolo acolo, iar ambele femei erau îngrijorate de ceea ce făceau cei doi băieţi. A doua zi dimineaţă au găsit locuri într-un vagon de marfă al unui tren care transporta provizii pe munte. Aşezate pe podea, cele două femei au început să vorbească. Pentru prima dată, Ada i-a povestit Biancăi detaliile morţii lui Piero. „Mi s-a părut în acel moment”, a spus ea, „că lumea s-a întunecat complet”. Trenul s-a oprit pentru perioade lungi de timp. La lăsarea întunericului, ele încă mai vorbeau. A fost, avea să spună Bianca mai târziu, 'o prietenie născută în întuneric', dar care avea să devină 'luminoasă, veselă, apropiată'.
I-au găsit pe Paolo şi Alberto mâncând de nerăbdare să înceapă să saboteze podurile şi liniile de tren care duceau spre Franţa, iar cele două femei i-au ajutat să ascundă armele într-o grotă ascunsă de verdeaţă pe care o descoperiseră mai devreme în acea vară. Ruta de la Torino la Bardonecchia şi la graniţa franceză trecea prin Susa şi era deja clar că germanii plănuiau să o folosească pentru a transporta oameni şi materiale, pentru a aduce în Italia maşini blindate şi arme,

iar apoi pentru a trimite înapoi alimente, maşini şi animale jefuite. Rezervele rămase de soldaţi italieni au fost adunate; catârii au fost rechiziţionaţi. Ada a început să sondeze prietenii locali cu privire la posibilele bande de partizani din valea ei. Nu simţea nicio teamă pentru ea însăşi, dar simţea o teroare intensă pentru Paolo, pentru care obţinuse deja acte false, deşi era conştientă de cât de mult îl va enerva agitaţia ei. Când, în acea seară, el nu s-a întors acasă, ea a stat pe terasă, uitându-se la un „cer plin de stele incredibile", aşteptând, cu o neliniște aproape insuportabilă.

4

O zonă de război

În toamna anului 1942, vorbind despre războiul din Est, Hitler a ordonat uciderea fără milă a tuturor partizanilor, pe care îi numea „bandiţi". Femeile şi copiii urmau să fie „împuşcaţi sau, mai bine zis, spânzuraţi", iar oricine ascundea sau ajuta un bandit risca confiscarea bunurilor şi moartea. Niciun soldat german care a urmat aceste ordine nu a fost tras la răspundere. Ada şi prietenii ei nu duceau lipsă de curaj, dar niciunul nu avea încă vreo idee despre brutalitatea cu care urmau să se confrunte şi nici despre incredibila complexitate şi imprevizibilitate nu numai a forţelor îndreptate împotriva lor, ci şi a celor care se pare că erau de partea lor.

Faţă de rasele latine, germanii simţeau dispreţ. Nu îi înţelegeau pe italieni şi nici nu făceau vreun efort pentru a o face. Căldura excesivă a relaţiilor lor de familie, a declarat Hitler, le-a răpit orice „virilitate". Acum, armistiţiul confirmase că locuitorii săi erau nedemni de încredere şi înşelători, vinovaţi, după cum spunea Kesselring, de „cea mai josnică trădare". Ei vor fi pedepsiţi în consecinţă. În „războiul total" purtat de Germania ca parte a marelui plan de a-şi impune puterea superioară pe continentul european, populaţii întregi urmau să fie considerate inamicul; teroarea nediscriminatorie urma să servească la eliminarea oricărei forme de rezistenţă şi la „dominarea acestei ciume". Italia, care fusese un aliat inutil, era acum ocupată de oameni care învăţaseră în Europa de Est cum să trateze oamenii inutili. În fiecare zi, între 8 septembrie 1943 şi eliberarea din aprilie 1945, o medie de 162 de persoane îşi vor pierde viaţa. Cadavrele oamenilor lăsaţi atârnând în copaci ca avertismente vor deveni o privelişte oribilă şi familiară.

După armistiţiu, au existat unele dezacorduri între liderii germani individuali cu privire la modul în care să procedeze în Italia. Au fost întocmite planuri de

retragere pe diferite linii şi de reducere la „pământ pârjolit” tot ce rămăsese în urmă. Rommel era în favoarea retragerii în Apenini, în Toscana şi Emilia; Hitler şi Kesselring doreau să menţină frontul cât mai departe de Reich. Ceea ce au convenit cu toţii a fost că resursele Italiei, fabricile sale, industria sa, alimentele, animalele şi forţa de muncă vor fi exploatate la maximum. Toate sectoarele guvernului german trimiteau acum oameni pentru a-şi promova propriile interese, fie ele politice, administrative sau militare, iar prin favorizarea uneori a unei părţi, alteori a celeilalte, Hitler le menţinea într-o stare de rivalitate constantă.

Întinderi din nordul Italiei au fost anexate sub conducerea a doi gauleiteri. Albert Speer şi-a trimis proprii oameni, la fel ca şi Alfred Rosenberg, iar SS a sosit la ordinul generalului Karl Wolff. Generalul Leyers a fost însărcinat cu dezmembrarea industriei italiene şi trimiterea acesteia înapoi în Germania. A început spolierea Italiei. Imitând atitudinea superiorilor lor, soldaţii germani au început să jefuiască şi să jefuiască „ca prădătorii din războiul de 30 de ani”. După cum a observat un preot din Gaeta, peste noapte, germanii s-au transformat din aliaţi în animale sălbatice, cu intenţii de moarte şi distrugere.

Generalul Sauckel primise sarcina de a recruta şi deporta forţă de muncă pentru industria de război germană. În zilele haotice care au urmat armistiţiului, soldaţii italieni capturaţi au avut de ales între a accepta să coopereze, devenind astfel muncitori liberi şi fiind trataţi decent, sau a fi adunaţi şi trimişi în lagăre unde nu vor fi recunoscuţi ca prizonieri de război în conformitate cu Convenţiile de la Geneva. Doar 36 000 de italieni, din cei 547 000 aflaţi în mâinile germanilor, adesea sub o presiune extremă şi temându-se de represalii împotriva familiilor lor, sau seduşi de pliante care spuneau „Lăsaţi trădătorii, veniţi alături de camarazii voştri germani”, au semnat de bunăvoie pentru a deveni muncitori. Cei care au refuzat au ajuns în scurt timp să coboare în mine, să lucreze în industria grea sau să cureţe pagubele produse de bombe. Consideraţi trădători, au fost umiliţi, bătuţi, înfometaţi. Taberele lor au fost împrejmuite de garduri electrice.

Planul Achse, numele de cod al Germaniei pentru ocuparea Italiei, prevedea trei etape: preluarea puterii de către armată, eliberarea lui Mussolini şi restaurarea fascismului pentru a da prezenţei germane aparenţa unui guvern aparent legal. După 8 septembrie, mulţi dintre gerarchi, fasciştii de rang înalt care încă îl susţineau pe Mussolini şi care reuşiseră să fugă din Italia, se aflau la München, aşteptând sosirea Duce. Întrucât acesta era un prizonier bine păzit în ceea ce era încă o locaţie necunoscută, a fost pus la punct un plan de salvare imaginativ şi extrem de neobişnuit.

Germanilor le luase ceva timp să descopere cu exactitate locul unde era ţinut Mussolini. În cele din urmă, au aflat că acesta se afla într-un hotel din Gran Sasso, în Abruzzi. În după-amiaza zilei de duminică 12 septembrie, douăsprezece planoare germane cu o sută de comandouri şi un avion de recunoaştere Stork cu două locuri, comandat de un căpitan austriac, Otto Skorzeny, au coborât prin bancuri de nori şi au aterizat în incinta hotelului. Câteva minute mai târziu, l-au eliberat pe Mussolini, l-au urcat la bordul avionului de recunoaştere şi au pornit, îndreptându-se mai întâi spre un aerodrom din apropierea Romei, apoi spre cartierul general al lui Hitler din Germania. Pentru o clipă, avionul a părut să se clatine, plonjând alarmant spre stânci. Apoi s-a stabilizat. La München, Mussolini s-a reunit cu Rachele şi cu copiii.

Mussolini ar fi preferat să se întoarcă la Roma sau chiar să aibă ca bază Milano. Hitler, care respinsese sugestiile de a-l înlocui pe Duce cu un alt fascist de rang înalt, a propus să îl instaleze lângă lacul Garda, în oraşul Gargnano, la zece kilometri de Salò. Aici, în schimbul restabilirii regimului fascist, Mussolini urma să cedeze teritoriu Austriei recent extinse, să furnizeze forţă de muncă şi utilaje italiene pentru efortul de război german şi să concedieze câţiva dintre cei mai problematici adepţi ai săi. Salò a fost ales pentru că se afla convenabil în apropierea liniilor de comunicaţie germane. Atunci când Mussolini s-a alăturat oamenilor care scăpaseră din Roma în momentul loviturii de stat şi care îi rămăseseră fideli, aceştia au început să planifice noul stat fascist, unul care să pună accentul pe o întoarcere la rădăcinile socialiste anterioare. S-a jurat răzbunare împotriva „ultimului rege trădător şi fugar”.

În noaptea de 18 septembrie, Mussolini le-a transmis italienilor. Discursul său era greoi, plat, uneori neinteligibil; nu exista niciun indiciu al lăudăroşeniei sau demagogiei de altădată. Chevallard, care îl asculta de la Torino, a consemnat în jurnalul său că părea un „om terminat”. În Avanti!”, un ziar care era pe cale să fie suprimat, un jurnalist s-a referit la Mussolini şi la rege ca având „dialoguri de morţi”. La prima lor întâlnire de la căderea sa, Hitler l-a întrebat pe Mussolini: „Dar ce este acest fascism care s-a dizolvat ca zăpada în soare?”.

Mussolini şi Hitler

Pentru a conduce noul său guvern, Mussolini l-a numit ministru de interne pe Guido Buffarini Guidi, un intrigant cu o figură zveltă, viclean şi duplicitar, pe Renato Ricci, fost escadrist şi şef al organizaţiei de tineret Balilla, care a fost numit acum şef al noii miliţii, şi pe un zelos mic şi palid numit Fernando Mezzasoma, care a fost numit ministru al culturii populare. Mareşalul Rodolfo Graziani, celebru pentru gazarea civililor în Abisinia, a devenit ministru al

Apărării Naţionale. Înfiinţarea unui nou partid, Partito Fascista Repubblicano, a fost încredinţată lui Alessandro Pavolini, un bătăuş fanatic florentin şi un amic al lui Galeazzo Ciano. Mussolini a preferat miliţia sa în locul armatei, ca fiind mai în măsură să îi protejeze interesele, dar Graziani nu dorea o forţă alternativă şi independentă, şi cu siguranţă nu una în mâinile lui Ricci. Pe măsură ce se certau, se trocau şi se luptau pentru putere, Salò a început să atragă alte grupuri militarizate, concurente, fiecare mai vicioase şi mai haotice decât celelalte, formate din foşti membri ai serviciilor secrete, aventurieri, huligani, şmecheri – oameni care se simţeau cumva marginalizaţi sub fostul regim. Ei vorbeau despre strivirea trădătorilor „ca pe nişte viermi". Manganello, o dugheană cu ţepi de metal, arma preferată a cămăşilor negre în anii 1920, a fost văzută din nou pe străzi, unde fasciştii, care îşi spuneau „căpitan" şi „maior", se lăudau şi cântau cântece marţiale entuziaste. Era ca şi cum ceasul s-ar fi întors cu douăzeci de ani în urmă.

Unul dintre numeroasele dezavantaje ale noului guvern din Salò era că ministerele sale erau împrăştiate pe o suprafaţă mare. Legăturile telefonice dintre ele erau îngrozitoare şi, în orice caz, erau controlate de centralele germane. Mussolini şi familia sa se aflau la Vila Feltrinelli, unde o gardă permanentă de oameni SS – „mereu acolo, ca petele unui leopard" – patrula prin grădini sau îl urmărea pe Mussolini cu un camion dacă acesta părăsea proprietatea. Claretta Petacci a fost instalată în Villa Fiordaliso, aflată în apropiere; multe dintre întâlnirile lor s-au încheiat cu strigăte şi leşinuri. Rachele se plânsese şi se plângea; nurorile lui Mussolini se certau.

Mussolini ura lacurile, spunând că apa liniştită părea să nu ducă nicăieri. În biroul său din Palazzo Venezia din Roma, domnea peste o cameră vastă, decorată cu fresce, în care biroul său era întotdeauna gol, pentru a arăta că avea în cap tot ce trebuia să ştie. Aici, într-un birou mic şi sufocant, biroul său era o învălmăşeală de hârtii, cărţi, rapoarte, creioane; s-a comparat cu un „poet nebun" şi a început să cânte la vioară Beethoven, Wagner şi Verdi, cu multă vervă, dar cu puţină graţie. Purta uniforma simplă a miliţiei fasciste, care atârna lejer pe corpul său slăbit, iar gâtul său era „căptuşit şi încreţit ca cel al unei ţestoase". Ore în şir citea sau pur şi simplu stătea într-un fel de stupoare, tăcerea sa fiind întreruptă de momente în care vorbea cu entuziasm despre filosofie sau religie. Uneori, se îndoia brusc de două ori cu dureri ascuţite provocate de ulcerul duodenal.

Spre mortificarea sa, Vaticanul a refuzat să recunoască noul său guvern, susţinând că nu recunoaşte niciodată un guvern alternativ atunci când există încă

unul legitim – în acest caz, cel al regelui şi al lui Badoglio din sud, care încă se mai agăţau de cel puţin un fel de legitimitate.
Teoretic, noua Repubblica Sociale Italiana (RSI) a lui Mussolini, nou numită Repubblica Sociale Italiana (RSI), deţinea, împreună cu prefecţii săi italieni, controlul asupra întregii Italii ocupate de germani, cu excepţia unui număr mic de „zone de operaţiuni", unde comandau înalţii comisari germani. Cu toate acestea, în practică, prefecţii aveau alături de ei „consilieri administrativi" germani, care raportau la Berlin şi dădeau ordine. În fiecare sector, un italian ofertant avea un supraveghetor german. Pentru a se asigura că germanii deţineau controlul deplin, Rudolf Rahn, ambasador şi plenipotenţiar pentru afaceri civile, a înfiinţat un grup de consilieri „politico-culturali" care să supravegheze atât militarii, cât şi prefecţii. Italienii care s-au alăturat RSI au fost numiţi în mod dispreţuitor „repubblichini", micii republicani, pentru a-i deosebi de foştii membri autentici ai Partidului Republican. Lira italiană a fost devalorizată, iar italienii trebuiau să plătească pentru costurile ocupaţiei, estimate la suma uriaşă de şapte miliarde de lire pe lună. Mussolini era acum efectiv un prizonier, o figură de teatru, un lider care avea doar aparenţa puterii. Fascismul se bazase pe două mituri – un lider carismatic şi o armată invincibilă – şi ambele se prăbuşiseră. După cum avea să spună mai târziu generalul Wolff, făcut responsabil de ordinea şi securitatea din întreaga ţară: „Nu i-am dat ordine... dar, în practică, nu putea decide nimic împotriva voinţei şi sfatului meu".
Cu toate acestea, exista o decizie pe care numai Mussolini o putea lua, şi anume ce să facă cu membrii Marelui Consiliu care îi provocaseră căderea. Hitler insista asupra unui proces, care să fie urmat de execuţii. Dar unul dintre complotişti era Ciano, soţul fiicei sale mai mari şi favorite, Edda.
-Al doilea guvern al Italiei a rămas la Brindisi, unde regele şi Badoglio domneau peste statul lor de râmă format din doar patru provincii – Bari, Lecce, Brindisi şi Taranto. La fel ca Mussolini, aveau foarte puţină putere şi nicio resursă. Dar aici aliaţii, şi nu germanii, erau stăpânii. Birourile regelui, care era musafirul unui amiral local, şi ale „piccolo Quirinale", o referire dispreţuitoare la sediul istoric al puterii de la Roma, erau împrăştiate între depozite, hoteluri şi barăci. Nu existau maşini de scris, nici arhive şi foarte puţini funcţionari publici. Sudul era, de asemenea, disperat de sărac: şcolile sale erau închise, fântânile sale erau secate şi multe clădiri erau în ruină. Badoglio, primul ministru, care fusese uneori un general bun, deşi brutal, era un politician incompetent care îşi croise drum prin anii de dictatură.
Aliaţii – care se comportau faţă de Badoglio şi de rege la fel cum se comportau germanii faţă de Mussolini – cereau ca guvernul să fie „defascistizat" şi ca toţi

foştii susţinători ai lui Mussolini să fie înlăturaţi. 'Nici o urmă de fascism', a declarat Roosevelt, 'nu va fi permisă să rămână'. Dar, în acelaşi timp, ei doreau continuitate şi, pentru moment, favorizau restaurarea unei monarhii democratice. Prima dilemă a lui Badoglio a fost cum să conducă ceea ce mai rămăsese din Italia monarhică fără să se bazeze pe oameni care lucraseră în mod fericit pentru fascişti timp de peste două decenii. De asemenea, a trebuit să învingă un sentiment general de ostilitate în rândul italienilor care credeau că, prin fuga atât de precipitată de la Roma, el şi regele au trădat şi abandonat poporul şi au transformat Italia însăşi într-un câmp de luptă. Înainte de a realiza întreaga amploare a dezastrului pe care ajutase la crearea lui, Badoglio a fost raportat că îşi petrecea orele de masă „roz, zâmbitor, placid, patriarhal", discutând cu miniştrii săi despre iminenta lor întoarcere la Roma.
Aliaţii se confruntau cu propriile lor probleme. Oamenii din sudul Italiei erau înfometaţi, fără adăpost şi epuizaţi, iar vocile înţelegătoare pe care le ascultaseră la Radio Londra, care transmiteau mesaje de sprijin şi bunăvoinţă, îi făcuseră să se aştepte la căldură şi deschidere, precum şi la provizii de alimente, combustibil şi proiecte de reconstrucţie. Acum, răceala rece a trupelor britanice de eliberare îi nedumeriţi. După cum a remarcat Harold Macmillan, era „o mare durere de cap, cu tot ceea ce se dă şi nu se ia". Câţi bani ar trebui să fie cheltuiţi pentru a preveni „bolile şi tulburările"? Cât ajutor va fi necesar pentru a-i face pe italieni utili din punct de vedere militar în campania de eliberare? Şi care era abordarea corectă faţă de o ţară care era, în acelaşi timp, un inamic învins şi un cobeligerant care se aştepta să fie tratat ca un aliat?
La fel ca germanii, aliaţii erau aproape total ignoranţi în ceea ce priveşte Italia, plini de prejudecăţi şi acum pe cale de a le îngădui. Armistiţiul, au fost nevoiţi să recunoască, a fost stângaci, de ambele părţi. Izolaţi de cele mai demne de încredere surse de informaţii despre ţară de cei douăzeci şi unu de ani de guvernare fascistă, cu opinii formate în mare parte din neînţelegeri şi cu puţin interes în a face distincţia între fascişti şi antifascişti, s-au confruntat cu decizii extrem de dificile şi delicate, niciuna dintre ele nu a fost uşurată de o diferenţă fundamentală în modul în care fiecare dintre diferiţi actori privea Italia. Anthony Eden şi Ministerul britanic de Externe îi dispreţuiseră dintotdeauna pe italieni şi nu aveau încredere în ei, iar şmecheria armistiţiului nu i-a făcut să se răzgândească. Churchill, care îl lăudase cândva pe Mussolini ca pe un lider admirabil, se referea acum la el ca la „cel mai rău diavol dintre toţi". Un raport al Ministerului de Externe, întocmit în mai 1943, îi descria pe italieni ca fiind mândri, susceptibili, „experţi în disimulare şi aranjarea pânzei, temperamentali şi, în general, mai uşor de convins decât de constrâns". Raportul continua

spunând că, din instinct, italienii erau „prea individualişti pentru a se supune unor forme de disciplină mai mult decât cele exterioare şi prea apatici şi fatalişti pentru a izbucni într-o revoltă deschisă”; se spunea, de asemenea, că erau prea impresionaţi de „eleganţă şi uniforme”.
Churchill i-a desfiinţat pe liderii liberali italieni care ieşeau acum din anii de clandestinitate ca fiind „invalizi politici” şi a avertizat împotriva oricărui aranjament care ar fi însemnat „să purtăm pe umerii noştri o mulţime de oameni care ar trebui să fie nevoiţi să se poarte singuri”. Aceştia trebuiau să muncească din greu înainte de a li se permite să se alăture comunităţii naţiunilor responsabile. Ceea ce îşi doreau cu adevărat britanicii era un control necontestat al Mediteranei şi un eventual tratat de pace care să desfiinţeze Italia de coloniile sale. A fost inventat un acronim: KID, keep the Italians down. Şi, din moment ce britanicii se aşteptau ca aceştia să fie necinstiţi, subversivi, corupţi şi ineficienţi, exact aşa îi vedeau. Italienii, la rândul lor, fuseseră informaţi de un raport de propagandă că toate englezoaicele aveau „picioare mari, mâini de boxeri, piei de piele, coate ascuţite, pasul soldaţilor scoţieni şi voci care sunau ca nişte arme sparte”.
Americanii, care înainte de război îl numeau pe Mussolini, în mod aprobator, „Cromwell cel latin” şi „geniu spartan”, un om modest care îi făcea pe oameni să râdă, acum îl descriau ca pe un „Cezar din rumeguş” cu „regimul lui Humpty Dumpty”. Interesul americanilor era de a termina războiul şi de a învinge cât mai repede posibil nazismul şi fascismul, astfel încât băieţii lor să poată pleca acasă, fiind în acelaşi timp atenţi la viitoarele deschideri economice. Ei nu erau prea preocupaţi de istoria vechii lumi, cu toate rivalităţile şi trădările sale. Dar, având propria lor populaţie mare de imigranţi italieni, erau mai simpatici faţă de caracterul italian decât britanicii.
În această etapă, sovieticii nu erau deloc interesaţi de Italia, cu excepţia faptului că era un pion util în împărţirea Europei după război. Cu toate acestea, atât americanii, cât şi britanicii se temeau de o eventuală dominaţie comunistă, şi nu au fost foarte liniştiţi când Marchese d'Ajeta, fostul şef de cabinet al lui Ciano, le-a spus că: „Italia a devenit roşie peste noapte... Nu mai rămâne nimic între rege şi patrioţii din jurul său, care deţin controlul situaţiei, şi bolşevismul galopant”. Spectrul unei Italii roşii avea să-i bântuie pentru întreaga campanie şi să distorsioneze multe dintre relaţiile cu Rezistenţa.
O Comisie Aliată de Control a fost înfiinţată acum pentru a supraveghea tranziţia către viaţa normală pe măsură ce luptele se îndreptau spre nord, iar Macmillan a fost trimis la Brindisi ca şi consilier politic al generalului Maitland atunci când acesta a preluat de la Eisenhower funcţia de Comandant Suprem

Aliat în Mediterana. Cu toate comentariile sale denigratoare, Macmillan îi plăcea pe italieni şi a oferit un contrapunct sensibil faţă de Foreign Office-ul dispreţuitor şi depreciativ. Deşi chiar şi el s-a plâns că, atunci când italienii veneau la întâlniri, nu se opreau niciodată din vorbit. Ceea ce nimeni nu a prevăzut în acest moment a fost o campanie lungă.
Aliaţii se aşteptau să se grăbească să urce pe continent spre Roma după debarcările de la Salerno, dar au întâmpinat o rezistenţă germană dură şi s-au luptat să ajungă la Napoli. Acum se confruntau cu sarcina de a asigura securitatea teritoriului pe care îl eliberaseră, de a restabili ordinea, de a preveni jafurile şi de a scăpa de cei mai egocentrici fascişti. Convinşi că doar bombardarea intensă a oraşelor îi va convinge pe italieni să respingă statul fascist nou restaurat al lui Mussolini în nord, au continuat să bombardeze Milano, Torino şi Genova. În Camera Comunelor, Churchill a declarat că italienii „trebuie să se înăbuşe puţin în propriul suc".
-În iulie 1940, în urma căderii Franţei şi la şase săptămâni după ce Italia a intrat în război, Biroul de Război britanic a aprobat un nou organism, un Executiv pentru Operaţiuni Speciale, pentru ca, după spusele lui Churchill, „să dea foc Europei". Primul director al SOE, Hugh Dalton, a declarat că acesta urma să opereze pe linii „neegalate", folosind subversiunea şi propaganda, încurajând partizanii şi forţele neregulate să se opună germanilor prin sabotaje, boicoturi şi atacuri teroriste. Secţiunea sa italiană a luat numele de Forţa Specială Numărul 1. În primii doi ani, aceasta a obţinut puţine rezultate, nu în ultimul rând din cauza faptului că contactele cu Italia erau sporadice şi superficiale; agenţii britanici recrutaţi, în mare parte excentrici şi inadaptaţi din şcolile publice, din City şi din armată, nu numai că nu erau bine pregătiţi, dar li se spusese şi că le va lua doar câteva săptămâni să înveţe tot ceea ce un anglo-saxon sensibil ar trebui să ştie. O mică echipă SOE, lamentabil de nepregătită, a debarcat cu forţa de invazie la Brindisi în septembrie 1943.
Americanii veniseră în acest joc mai târziu. Oficiul Serviciilor Strategice (OSS) a fost înfiinţat la începutul verii anului 1942 pentru a depăşi lacunele de informaţii dezvăluite de atacul de la Pearl Harbor, sub conducerea unui avocat şi veteran foarte decorat al Primului Război Mondial, William Donovan. Ca şi în cazul SOE, mulţi dintre recruţi proveneau din mediul de afaceri, universităţi şi jurnalism, în uniformă, dar fără grade; în curând, propaganda germană i-a descris ca fiind „50 de profesori, 20 de maimuţe, 10 capre, 12 cobai şi un grup de scribi evrei, pilotaţi de un renegat irlandez cunoscut sub numele de Bill cel Sălbatic".

În timp ce atât britanicii, cât şi americanii se străduiau să îşi definească rolurile şi rivalitatea în Italia, una dintre primele lor acţiuni comune a fost salvarea prietenului Ada, Benedetto Croce, de unde acesta locuia în Sorrento, nu departe de Salerno. După ce au fost avertizaţi că exista un risc real ca bătrânul academician să fie capturat în orice moment şi ţinut ostatic de către germani, au trimis o şalupă pentru a-l muta pe el şi familia sa la Capri. În haosul care domnea, Croce a fost considerat un purtător de cuvânt sănătos şi de încredere pentru italieni, chiar dacă Churchill s-a referit la el ca la un „profesor pitic de 75 de ani". De la Capri, Croce a transmis italienilor. Ascultându-l la radioul ei din Meana, Ada a fost cuprinsă de o „emoţie profundă". Erau planuri ca ea şi Paolo să-şi petreacă vara cu el în Sorrento: dacă ar fi făcut acest lucru, Paolo ar fi fost acum în siguranţă. 'Dar acestea', scria ea în jurnalul ei, 'sunt gânduri inutile'.
Odată cu primul val al invaziei Aliaţilor în sudul ţării veniseră o serie de exilaţi italieni proeminenţi care aşteptau în SUA tocmai acest moment. Aceştia s-au apucat acum să pună bazele unui organism propriu, Organizzazione della Resistenza Italiana, care să acţioneze ca o punte de legătură între Rezistenţa italiană şi Aliaţi. Unul dintre actorii cheie a fost ginerele lui Croce, Raimondo Craveri, un avocat roman, care a pedalat de la Sorrento până la liniile aliate la 13 septembrie şi, într-o engleză fluentă, a informat SOE şi OSS cu privire la situaţia politică din capitală. Cu toate acestea, a devenit repede clar că Aliaţii erau foarte sceptici în privinţa acestor antifascişti şi a oricărui ajutor militar italian în campania aliată. Croce a fost trimis de la Capri pentru a se întâlni cu Donovan şi a-l convinge să înfiinţeze un Fronte Nazionale della Liberazione, cu el însuşi preşedinte şi cu Craveri ca unul dintre conducători, şi să găsească recruţi pentru o forţă de luptă voluntară. Zeci de tineri soldaţi italieni desfiinţaţi, care reuşiseră să scape de capturarea de către germani, convergeau acum spre sud pentru a-şi oferi serviciile.
A mai existat şi complicaţia suplimentară a celui de-al treilea guvern italian – deşi nu era încă la putere – alcătuit din principalele partide antifasciste care aşteptau în culise. În 1942, a fost format un prim comitet interpartinic clandestin, care a reunit cele şase partide principale – liberal, laburistul democrat, creştin-democratul, socialistul, comunistul şi Partito d'Azione – toate dornice să se rupă de trecut. În momentul semnării armistiţiului, aceste partide s-au reunit la Roma sub numele de Comitetul de Eliberare Naţională. Deoarece oraşul era încă în mâinile germanilor, CLN s-a reunit în clandestinitate, în cafenele, mănăstiri şi biserici. În timp ce se certau şi se luptau pentru poziţii, fiecare având idei foarte diferite despre cum ar trebui să arate o viitoare Italie, toţi au fost de acord că

italienii nu trebuie să lase să scape această „oportunitate istorică” de a-şi elibera singuri ţara.
Până la mijlocul lunii septembrie, Italia se afla astfel într-o stare de confuzie şi agitaţie profundă, cu guverne concurente, forţe aliate contestatare, germani furioşi, o monarhie ezitantă şi trufaşă şi multe mii de soldaţi şi prizonieri de război pierduţi şi desfiinţaţi. Exista, de asemenea, un număr necunoscut de civili italieni, atât bărbaţi, cât şi femei, care nu erau antrenaţi şi în mare parte fără arme, dar dornici să lupte. Aliaţii aveau pe câmpul de luptă senegalezi, algerieni, marocani, polonezi, palestinieni şi brazilieni, aproximativ unsprezece naţiuni în total; forţele germane includeau austrieci, cehi şi ruşi. Fiecare partid politic italian îşi aduna propriile forţe de partizani pentru a le trimite pe câmpul de luptă, cele mai puternice fiind cele ale comuniştilor şi ale Partito d'Azione.
După cum vedeau Ada şi prietenii ei, era un război, de toate felurile: între Aliaţi şi Axă, între italieni şi italieni, între italieni şi germani; un război civil, un război de eliberare şi un război de clasă, toate acestea urmând să joace în viitorul şi cultura Italiei însăşi. În următoarele douăzeci de luni, în timp ce Aliaţii înaintau încet spre nordul Italiei, împotmolindu-se constant în faţa unei rezistenţe germane puternice, Ada, Bianca, Frida, Silvia şi prietenii lor partizani aveau să se lupte cu toţi.
-Inclusiv germanii, în momentul în care au preluat Torino, au fost luaţi prin surprindere de starea oraşului: abia dacă exista o casă în care ferestrele să nu fi fost aruncate în aer, iar multe dintre ele erau parţial sau în întregime distruse. Gazul fusese oprit şi nu mai existau lemne, deşi oamenii începuseră să taie platanii vechi şi frumoşi care mărgineau bulevardele centrale ale oraşului şi să îndepărteze lamelele de lemn de pe băncile de pe străzi. Fructele şi legumele dispăruseră aproape complet. Temându-se de ceea ce ar putea aduce ocupaţia germană, locuitorii au continuat să stea în casă, privind şi aşteptând. Ora della passeggiata, ora de seară devreme, când italienii se plimbau în mod normal pe străzi, era fantomatică.
Piemontul şi văile sale erau un front secundar pentru forţele germane, dar oraşul Torino, cu reţeaua sa crucială de fabrici, avea o valoare strategică imensă. Era o chestiune de a afla cum ar putea ocupanţii să-l controleze şi să-l exploateze cel mai bine. Administraţia militară pentru nord, Militärkommandantur, îşi stabilise cartierul general la Milano. Un birou din Torino, MK 1005, care acoperea Piemontul şi Aosta, s-a mutat într-un palazzo rechiziţionat din oraş. Comandamentul Gestapo s-a instalat într-un alt palazzo, pe Corso Oporto. În urma forţelor de ocupaţie venise un locotenent SS, Alois Schmidt, cu un prim grup de agenţi ai serviciilor secrete. Acesta a preluat vechiul Albergo Nazionale

şi a rechiziţionat o aripă a închisorii Le Nuove, umplând-o cu propriile gărzi şi dând ordin ca niciun italian să nu fie lăsat să intre înăuntru.
Torino devenise o zonă de război, supusă legilor de război germane. Militärkommandantur conducea SS-ul şi poliţia şi era responsabil de protejarea siturilor economice şi militare utile şi de aplicarea cenzurii. Deoarece numărul germanilor din oraş în această etapă era foarte mic, se înţelegea că, cu ajutorul statului de rampă al lui Mussolini, aceştia se vor folosi de fasciştii italieni locali, readuşi în poziţii de putere nominală şi însetaţi de răzbunare pentru umilinţele pe care le suferiseră recent, pentru „represiunea zilnică". În următoarele douăzeci de luni, ocupanţii germani aveau să exercite o putere totală asupra vieţii publice şi private; dar ştiau că nu puteau realiza mare lucru fără ajutorul fasciştilor italieni, la fel cum fasciştii au înţeles perfect că îşi datorau vieţile şi averile ocupanţilor lor.
Printre fasciştii care se strecurau înapoi în aer liber din închisorile în care fuseseră trimişi la căderea lui Mussolini sau din ascunzătorile în care îşi petrecuseră cele patruzeci şi cinci de zile de putere ale lui Badoglio, germanii au găsit colaboratori gata şi dornici de răzbunare, bărbaţi şi femei furioşi şi umiliţi. La 16 septembrie, la început neîncrezători şi apoi jubilând în legătură cu revenirea lui Mussolini, fosta conducere fascistă din Torino s-a regrupat, a împărţit oraşul în douăsprezece sectoare locale şi a căutat sânge nou, mai tânăr, pentru a crea un fel de relaţii de colaborare cu germanii.
L-au găsit pe Giuseppe Solaro, un jurnalist de 29 de ani, economist şi fost voluntar pentru forţele lui Franco în războiul civil spaniol, precum şi un membru entuziast al GUF, grupul universitar fascist. Solaro era energic şi venal. După ce a crescut cu miturile fascismului şi a dat vina pentru prăbuşirea acestuia pe duşmanii interni, era atât viclean din punct de vedere politic, cât şi complet nemilos. Ajuns curând secretar de partid, a început să navigheze cu prudenţă între prădătorii germani lacomi şi bastioanele industriale italiene. În timp util, i s-a alăturat în funcţia de Mare Comisar Fascist un fost cercetător agronom şi administrator colonial în Tripolitania cucerită de Italia, Valerio Paolo Zerbino, un om pe cât de hotărât pe atât de ambiţios.
Pentru ambii bărbaţi, problemele cruciale erau cum să-i ţină sub control pe extremiştii fascişti, oameni crescuţi în violenţă şi dornici să o folosească împotriva celor pe care îi considerau trădători; cum să domolească ardoarea tinerilor recruţi care se plimbau insolent pe străzile oraşului în cămăşi negre, legănându-şi bâtele; cum să se adapteze la o lume cu totul nouă, în care fosta supremaţie fascistă era în zdrenţe şi Mussolini nu mai era singurul arbitru al fiecărui aspect al vieţii cotidiene; şi, poate cel mai important, cum să îşi croiască

poziţii de putere în ciuda prezenţei germanilor. O mare parte din timpul lui Solaro şi Zerbino a fost dedicată medierii şi evitării schismelor, dar chiar şi aşa extremiştii nu erau într-o dispoziţie conciliantă. Atât tinerii, cât şi cei mai în vârstă se raliau la escadroane autonome, după modelul celor care terorizaseră Italia în primele zile ale fascismului, armate private conduse de lideri duri şi intriganţi, dornici să se complacă în răzbunări şi să facă cauză comună cu germanii. După cum remarca Alois Schmidt, nici măcar în Polonia, pe care o considera o „ţară de ordinul trei", nu văzuse o asemenea dorinţă de a da nume şi de a-şi trăda vecinii. Era, spunea el, „un fangoso spettacolo", o privelişte murdară. Pe Via Asti, o fostă cazarmă a Bersagliere, corpul de infanterie cu pălăriile lor cu pene distinctive, a fost transformată în cartierul general militar fascist, care în curând va deveni infam pentru camerele de tortură de la etajul al doilea. Furia şi violenţa acestor fascişti aveau să marcheze lunile următoare.
Rudolf Rahn, plenipotenţiarul lui Hitler, a numit doi intermediari pentru a ajuta la restabilirea ordinii în Torino. Unul dintre aceştia a fost baronul von Lagen, consulul general al Germaniei, care încă se resimţea după ce fusese umilit de antifascişti la 26 iulie. Celălalt era un jurnalist pe nume Ludwig Alwens, corespondent al unui ziar german la Roma în momentul armistiţiului.
Alimentarea cu gaz a fost reconectată, liniile telefonice au fost restabilite, şcolile au fost redeschise. Fasciştii consideraţi loiali şi de încredere au primit permise pentru maşinile lor şi permisiunea de a purta arme. Toţi ceilalţi, sub pedeapsa cu moartea, trebuiau să-şi predea armele. Industrialiştilor li s-a ordonat să întocmească un inventar cuprinzător al materialelor primare pe care le deţineau şi al utilizărilor exacte pe care le făceau. Împreună cu acestea a fost transmis şi un avertisment: oricine era prins în timp ce efectua un act de sabotaj urma să fie împuşcat.
Şi, pentru ca nimeni să nu creadă că ocupaţia germană ar putea fi o afacere liniştită sau benignă, două incidente timpurii de o brutalitate extremă au sugerat contrariul.
Micul oraş Boves se afla la opt kilometri de Cuneo, în sudul Piemontului. Când germanii au sosit în zonă, tinerii din Boves s-au adunat şi au convenit asupra unui fel de rezistenţă. S-au auzit împuşcături disperate. Doi soldaţi germani au fost capturaţi şi unul a fost ucis. Imediat, au apărut afişe germane care ameninţau cu represaliile în caz de rezistenţă armată. Locuitorii s-au ascuns în casele lor. Unul dintre aceştia a fost Lucia Boetta, în vârstă de 22 de ani, o tânără robustă şi deschisă, fiica unui morar, care îşi petrecuse tinereţea ajutându-şi părinţii bolnavi şi având grijă de fraţii ei mai mici. Munca la moară a privat-o de o educaţie formală, dar a făcut-o să fie puternică din punct de vedere fizic şi bine

organizată. Antifascismul era în sângele familiei. Când, la 8 septembrie, un grup de soldaţi italieni desfiinţaţi a ajuns în oraşul ei, căutând mâncare şi un loc unde să se ascundă, Lucia s-a alăturat altor femei din localitate pentru a le găsi haine civile şi ceva de mâncare. Ea se afla în Boves când au sosit germanii. Găsind birourile municipale pustii, a furat o grămadă de permise care zăceau pe un birou şi a folosit o bucată de sticlă pentru a trasa semnătura primarului, intuind pe bună dreptate că aceste documente false s-ar putea dovedi nepreţuite în zilele următoare.

Lucia Boetta

Pe 19 septembrie, după ce au decis că era nevoie de o demonstraţie de forţă în Boves, germanii au trecut la atac. S-a terminat repede: tinerii au luptat cu curaj, dar cu puştile lor învechite, nu se puteau lupta cu artileria şi cu maşinile blindate. Dar apoi germanii s-au întors împotriva civililor. Lucia a privit cum noaptea era luminată de flăcările de la casele în flăcări; a simţit miros de carne arsă. Douăzeci şi trei de oameni au murit, printre care preotul paroh, care a fost stropit cu benzină şi ars de viu, şi vicarul său, care avea doar douăzeci şi trei de ani. Aproape cinci sute de case au fost distruse. Ceea ce i-a şocat pe toţi a fost realizarea faptului că germanii au intenţionat să fie atât de criminali. Pentru Lucia, acesta a fost momentul în care a devenit o luptătoare.

Alte dovezi ale răzbunării germane nu au întârziat să apară, de data aceasta în sud. Napoli fusese ţinta unor bombardamente grele ale Aliaţilor, dar, cu toate acestea, primise armistiţiul cu euforie. Chiar înainte de sosirea Aliaţilor, locuitorii, mulţi dintre ei muncitori portuari, taximetrişti şi chelneri, au început o serie de insurecţii spontane împotriva germanilor în diferite cartiere şi au baricadat străzile înguste şi întortocheate ale oraşului. Foşti soldaţi, profesori, funcţionari publici şi multe femei s-au alăturat. Cei mai tineri erau băieţi de 12 ani.

Comandantul german local a lansat o serie de represalii, executând ostatici şi trăgând în femeile care stăteau la coadă pentru pâine. Stradă cu stradă, populaţia locală a ripostat. În scurt timp, Napoli a rămas fără apă, electricitate sau gaz, iar rezervele de alimente erau reduse la mere. Dar luptele de stradă au continuat. Faimoasa Arhivă Istorică din Napoli a fost cuprinsă de flăcări. Până la sosirea Aliaţilor, patru zile mai târziu, 665 de persoane, printre care şi copii, erau moarte.

Veştile despre insurecţie, despre glorioasele „quattro giornate” ale oraşului Napoli, au fost transmise în toată Italia de Radio Londra. Ceea ce a avut loc nu a fost o operaţiune coordonată de rezistenţă. Dar a demonstrat un lucru: Wehrmachtul nu era invincibil, iar italienii obişnuiţi, atât femei cât şi bărbaţi,

erau pregătiţi să iasă în stradă şi să lupte, un mesaj care nu a fost pierdut nici de Aliaţi şi, poate mai important, nici de nord, unde germanii erau ocupaţi cu săparea. Într-un moment de profundă deznădejde şi ruşine a italienilor, bătălia pentru Napoli a produs o scânteie de respect de sine; şi a arătat ce poate şi ce nu poate realiza războiul de partizani.
Kesselring, care plănuise să încetinească înaintarea aliaţilor cu o serie de poziţii defensive fortificate, şi-a retras oamenii în spatele liniei Gustav, care mergea din golful Gaeta, trecând prin Cassino şi până la Ortona, pe malul Adriaticii, profitând la maximum de lanţurile muntoase înalte dintre ele şi de faptul că aceasta era cea mai îngustă porţiune a peninsulei italiene.
-La sfârşitul lunii septembrie, Torino avea o nouă hartă. Exista Torino-ul german, cu barăcile şi birourile sale puternic fortificate, împrăştiate în tot centrul oraşului. Exista Torino fascist, cu fortăreţele sale care răsăreau de-a lungul bulevardelor. Şi mai exista şi Torino al Rezistenţei, în care locuitorii săi foarte educaţi îşi uneau forţele cu miile de muncitori industriali care se vor dovedi surzi la momelile germanilor şi ale fasciştilor deopotrivă. Celor mai mulţi oameni le-a luat ceva timp, chiar şi celor care se opuneau instinctiv ocupanţilor, să înţeleagă că se întâmpla ceva fundamental – încă fără formă, nesigur, necoordonat, dar viu. Sub arcade, în cafenele, în restaurante ascunse şi în cripte de biserici, printre Bianca şi prietenii ei, în casa lui Ada din Via Fabro, se cloceau planuri. În ele se juca caracteristica italiană de „arrangiarsi", de a improviza, de a se descurca, de a face tot ce se poate prin mijloace bune sau rele, de a învăţa să nu arate nicio emoţie, să nu dea nimic de gol. Nu pentru ei „zona grigia", zona gri, cea în care se stă deoparte şi nu se face nimic, nici rolul de observator, precum cei cunoscuţi de antifascişti drept „attendisti" şi de fascişti drept „cei care stau la fereastră". Mai degrabă, era vorba de trezire, chiar dacă, pentru cei care cunoscuseră doar fascismul, nu exista nicio istorie, nicio tradiţie recentă de revoltă pe care să se bazeze. După cum vedea Ada, acum era vorba de o luptă pentru a salva Italia de tot ceea ce se întâmplase înainte şi de tot ceea ce se întâmpla acum, o luptă care trebuia purtată, pentru că nu exista alternativă: în faţă se deschideau orizonturi uriaşe, largi şi terifiante, după ani lungi de micime fascistă.

5

Fabricarea leilor

Când vremea a început să se răcească, Bianca şi tovarăşul ei Alberto au pornit din nou spre Torre Pellice, unde grupurile de partizani erau ocupate cu recrutarea

de tineri luptători. Deoarece trenurile erau neregulate şi adesea supravegheate îndeaproape de fascişti care sperau să prindă orice soldat încă în libertate, au decis să parcurgă cei treizeci şi opt de kilometri cu bicicleta. Bianca a mers înainte, cântând tare în timp ce pedala; dacă se oprea din cântat, Alberto ar fi ştiut că era o patrulă germană. Tinerii erau în pericol tot mai mare: germanii cereau cote de muncitori pentru producţia lor industrială, iar din Salò Mussolini îi chema pe toţi bărbaţii născuţi între 1923 şi 1925 pentru armata şi miliţia sa. Bianca fusese rugată de Partidul Comunist să lucreze pentru ei la Torino şi primise un nume de război, Nerina – o insignă de onoare în clandestinitate. Partidul a decis că ar fi mai bine ca ea să îşi continue slujba de asistent social, care nu numai că îi oferea o scuză pentru a se deplasa prin fabrici, dar îi oferea şi un permis de liberă trecere german, care îi permitea să circule liber cu bicicleta prin oraş. Fotografia de pe permisul german o arată cu părul lung până la umeri şi cu o expresie precaută pe faţă.

De la Moscova, liderul comunist exilat Palmiro Togliatti a făcut apel la membrii de partid să se alăture Rezistenţei şi să lupte împotriva germanilor. El a precizat o cotă: 15 la sută din toţi membrii cu carnet şi 10 la sută din toate cadrele. În scurt timp, Bianca a renunţat la slujba ei pentru a lucra cu normă întreagă pentru partid, dar nu înainte de a vizita mai multe birouri sindicale şi de a lua cu ea, la fel ca Lucia la Boves, o mare cantitate de permise şi legitimaţii de tot felul, pe care le-a distribuit prietenilor. Întrucât germanii făceau acum să circule numele suspecţilor antifascişti, documentele false deveneau esenţiale.

În Torre Pellice se întâmplaseră multe de la întâlnirea antifasciştilor din 10 septembrie. Fratele Fridei, Roberto, formase un grup din ceea ce el numea în batjocură „buone famiglie borghesi", familii burgheze bune. Celălalt frate al ei, Gustavo, a fost de acord să se ocupe de propagandă.

Frida devenise o staffetta, spunând despre ea însăşi, râzând, că se născuse pentru a fi general. I se părea că această explozie de rebeliune aştepta să se întâmple, nu doar ei, ci întregii sale generaţii. „Trebuia", scria Roberto mai târziu, „să învăţăm lucruri pe care nu ne învăţase nimeni, dar care, într-un fel, se aflau deja în mediul nostru, în oamenii noştri". Posibilii recruţi au fost direcţionaţi mai întâi către Caffè Italia din Torre Pellice, sub arcade, unde li s-a spus să culeagă o frunză dintr-un tufiş din faţa uşii şi să o pună pe tejghea cu parola „la rosa è rossa", trandafirul este roşu. Apoi au fost verificaţi, înainte de a fi trimişi în munţi. Întâlnirile aveau loc în bucătăria doamnei Malan.

Roberto şi Frida Malan

Alberto a decis să se alăture lui Giorgio Diena într-un grup format în mare parte din studenţi, dintre care mai mulţi erau chimişti la universitatea din Torino,

alături de el. La jumătatea lunii octombrie li s-a alăturat Jacopo Lombardini, predicatorul evanghelic lopătar din comunitatea valdenziană, pentru care rămânerea în Torre Pellice, având în vedere opiniile sale cunoscute şi deschise faţă de fascişti, nu mai era o opţiune. Dorind să-l scutească pe bătrân de o viaţă prea grea, Roberto i-a sugerat să accepte postul de comisar politic, un rol undeva între figura paternă, confesor, profesor şi mentor, rol inventat iniţial de bolşevici în timpul războiului civil rusesc. Lombardini mergea în sus şi în jos pe cărările de munte între bande, amestecând politica cu predicile; era foarte iubit de tinerii partizani. După cum vedea Roberto, toate formaţiunile aveau nevoie de un Socrate, care să le ajute să-şi clarifice ideile, iar blândul şi studiosul Lombardini era perfect pentru această sarcină. Peste tot în Piemont şi în nord, se formau alte grupuri, cu acelaşi amestec de naţionalităţi, origini, vârste şi aptitudini.
Giorgio Agosti şi prietenul său Dante Livio Bianco, care se profilau ca teoreticieni şi planificatori tactici, vorbeau despre „spirito Piemontese", acelaşi angajament faţă de patriotism, datorie şi curaj care îi inspirase cândva pe primii membri ai Risorgimento-ului italian. Deşi amândoi erau intens interesaţi de forma pe care o va lua Italia odată ce va veni pacea, au fost de acord că ceea ce conta acum nu era visarea intelectuală, ci acţiunea concertată. Cu toate acestea, se îngrijorau în permanenţă pentru siguranţa tinerilor partizani, deoarece, după ce supuseseră Torino, soldaţii germani îşi croiau drum pe văi, instalându-se în barăcile abandonate. În Torre Pellice, le preluaseră pe cele care îi găzduiseră pe Alpini, două clădiri lungi din cărămidă care dădeau spre sediul tipografiei pe care Gustavo o folosea după lăsarea întunericului. Erau o prezenţă constantă şi ameninţătoare.
Willy Jervis cu Giovanni şi Paolo
Un prieten al Fridei, Willy Jervis, a sosit, aducând-o cu el pe soţia sa Lucilla şi pe cei trei copii ai lor, Giovanni, care avea zece ani, Paola, de patru ani, şi Letizia, în vârstă de şapte ani, cu handicap grav. Willy avea 42 de ani şi un bunic englez care servise în cadrul Companiei Indiilor de Est şi ajutase la înfiinţarea departamentului de hărţi al Oficiului de Război din Londra, dar Willy însuşi crescuse în văile din Valdesia. Era inginer de formaţie şi lucrase în Ivrea, în Aosta, pentru Adriano Olivetti, fiul inventatorului primelor maşini de scris italiene, ajutând în acelaşi timp prizonierii de război aliaţi evadaţi să treacă graniţa italiană în Elveţia. Sub acoperirea afacerii sale, Adriano, care era evreu şi căsătorit cu sora Nataliei Ginzburg, emitea acte false pentru a proteja oamenii de arest; despre Olivetti's se vorbea deja de către fascişti ca despre un „cenaclu de evrei". Willy crescuse citindu-i pe Gobetti şi Gramsci şi ascultând apelurile lui Croce la conştiinţă şi rigoare intelectuală. Ca alpinist, era în formă şi cunoştea

bine trecătorile. „Aveam," spunea el mai târziu, „impresia că sunt viu, după atâţia ani de compromis". Când a primit vestea că numele său se afla pe o listă de persoane pe care germanii intenţionau să le aresteze, familia a mers cu bicicleta, în timpul nopţii, până la o casă mai sus pe munte, aparţinând familiei Olivetti, de unde Willy şi-a continuat activităţile de rezistenţă. Dar, în curând, şi această ascunzătoare a părut periculoasă.

În continuare, familia Jervis a luat camere în casa unui fermier din munţii de deasupra Torre Pellice. Dormitoarele erau umede şi reci, iar focurile scoteau fum, dar erau mulţumiţi că se aflau printre prieteni. Willy a călătorit în sus şi în josul văilor, acţionând ca un comisar informal printre grupuri, şi a coborât la Torino, unde s-a întâlnit cu Ada şi a colectat afişe şi pliante pentru a le distribui în satele de munte. Era un organizator excelent. „Ne simţim calmi", scria el, „poate orbi, dar nu ne gândim la viitor". La fiecare două zile, mergea cu bicicleta până într-un sat din apropiere pentru a aduce lapte, pe care el şi Lucilla îl transformau în unt. Amândoi se simţeau liberi şi entuziasmaţi. Erau un cuplu chipeş, Lucilla, jumătate elveţiană, jumătate florentină, autoare a unei teze despre Progresul pelerinului, şi soţul ei înalt, Willy, cu faţa lungă şi părul negru şi elegant pieptănat pe spate.

Willy şi Lucilla Jervis

A existat, pentru o scurtă clipă, în această toamnă febrilă a anului 1943, un hiatus prin nordul Italiei, o acalmie de calm, aproape un sentiment de siguranţă, de inviolabilitate. Oamenii se poziţionau, îşi defineau rolurile, se uitau precaut în jur. O tânără care lucra pentru municipalitate a început să producă acte de identitate false; câteva fabrici din câmpie au fost de acord să sune un clopoţel în cazul în care o patrulă germană era reperată; un bărbat care făcea livrări la Torino s-a oferit să transporte partizani împreună cu încărcăturile sale zilnice. Era ca şi cum toată lumea aştepta, pentru a vedea cine va acţiona primul. Nu existau hărţi, nu existau telefoane, rareori un radio cu care să se poată lua o direcţie. Izolarea partizanilor şi lipsa de contact cu restul Italiei era aproape totală.

Ceea ce nu puteau să nu ştie, însă, era că guvernul din Salò plănuia să cheme toţi oamenii apţi, pentru a servi în miliţia sa sau pentru a se oferi voluntari pentru a lucra pentru germani. Acest lucru însemna că tinerii italieni se aflau acum în faţa unei alegeri imposibile: puteau să întoarcă spatele la tot ceea ce fuseseră învăţaţi să creadă, să respingă marea mantră fascistă Credere, Obbedire, Combattere şi să îi considere duşmani pe germanii pe care îi cunoscuseră doar ca aliaţi, şi să plece în munţi în căutarea altora care simţeau la fel. Sau, incapabili să facă faţă contradicţiilor, puteau să se supună încorporării. Ceea ce nu puteau să facă era

nimic, oricât de disperaţi ar fi insistat că tot ce îşi doreau era să supravieţuiască războiului. După cum spunea un tânăr, decizia pe care au luat-o a necesitat un „efort extraordinar de voinţă, adesea solitar, pentru a identifica, în mijlocul atâtor confuzii, direcţia corectă".

Un tânăr băiat soldat

Împinşi de o gamă imensă de emoţii – dorinţa de aventură, dorinţa de răzbunare, ura de clasă sau pur şi simplu de o întâlnire întâmplătoare cu un prieten mai hotărât – bărbaţii soseau în munţii de deasupra oraşului Torino câte doi şi trei, entuziasmaţi, speriaţi, alerţi. Veneau în pantaloni scurţi, în salopete, în uniforme vechi din Primul Război Mondial. Unii nu aveau mai mult de şaisprezece ani. „Nu toată lumea se naşte leu", a remarcat unul dintre ei. „Dar leii pot fi creaţi".

Viaţa în trupele de partizani le-a plăcut repede. Au fost construite barăci din pânză şi crengi. Vorbeau, se certau, recitau poezii, jucau cărţi şi se întâlneau în grupuri în grajduri şi în luminişurile din pădure pentru a discuta despre război şi a învăţa cum să mânuiască armele. Când sătenii le făceau daruri de mâncare, sărbătoreau, transformând ouăle în zacuscă, încântaţi de schimbarea de la dieta nesfârşită de castane – fierte, uscate, prăjite sau fierte cu orez. Lombardini le aducea veşti din lumea exterioară.

Mulţi dintre tineri îşi petreceau încă nopţile în propriile case, după ce îşi pregătiseră ascunzători secrete şi rute de scăpare în cazul sosirii bruşte a unei patrule inamice. Uneori, seara, coborau în pieţele din sat şi dansau, sau găseau un teren şi jucau fotbal. „Suntem", a notat unul dintre ei, „ceea ce suntem, un amestec de indivizi, unii dezinteresaţi şi de bună-credinţă, alţii oportunişti politici, unii soldaţi care fug de deportarea în Germania, unii mânaţi de dorinţa de emoţie, alţii de dorinţa de pradă". Întrebarea, dezbătută ore îndelungate în jurul focului, noaptea, era cum ar trebui să se numească ei înşişi. Cineva a sugerat „volontari della libertà" sau „attivisti della libertà", voluntari sau activişti pentru libertate. „Războinici" a fost considerat a fi un pic marţial. Au existat ezitări cu privire la „patriot" şi „partizan", dar tuturor le-a plăcut „trupe". Pentru intelectualii din rândul lor, obişnuiţi să stea în biblioteci, a existat un sentiment de prospeţime, un nou limbaj, un mod diferit de a privi viaţa; după cum spunea unul dintre ei, „ne-am regăsit cu tovarăşi făcuţi din altă carne şi alte oase".

În ceea ce priveşte femeile, totul a fost destul de diferit. Ele nu aveau de luat nicio decizie, deoarece nu exista nicio chemare în armată pentru ele. Pe de altă parte, primele zile ameţitoare ale armistiţiului, când fuseseră scoase pe străzi pentru a-i ajuta pe soldaţii care fugeau, le dăduseră gustul camaraderiei, al afirmării de sine. Nu era uşor să se întoarcă înapoi. Fascismul îi prinsese în capcana domesticităţii şi a segregării. Această nouă viaţă le oferea aventură,

compania băieţilor, prietenii intense cu alte staffette, şansa de a-şi decide singure soarta. După ce se angajaseră în rezistenţă cu un simplu act de bunătate, ajutând prizonieri evadaţi, acum erau dornice să facă mai mult; rolul de staffetta promitea oportunităţi nesfârşite. Pentru prima dată în viaţa lor, aceste tinere îşi puteau imagina că pot avea opinii şi că le pot exprima, chiar dacă simţeau că aceleaşi abilităţi pe care şi le dezvoltaseră în copilărie, de a fi amabile, diplomate şi intuitive, le-ar putea fi foarte utile şi în această lume nouă şi extraordinară.
Un grup de tinere staffette
Din această mulţime incipientă, care creştea rapid, se forja acum o armată de partizani. Soldaţii săi erau neinstruiţi, fără uniforme, haine călduroase sau cizme, iar armele pe care le aveau erau în mare parte foarte vechi. Dar ceea ce avea, cel puţin pentru moment, era bunăvoinţa localnicilor, care erau pregătiţi să le ofere hrană, paturi şi, mai ales, ascunzători.
Ceea ce trebuiau să decidă acum malanii şi ceilalţi lideri de partizani era cum să ducă cel mai bine acest război. Fasciştii, care îşi trâmbiţau noua loialitate faţă de RSI-ul lui Mussolini, erau în mod clar o ţintă evidentă, deoarece era puţin probabil ca germanii să ceară represalii în cazul în care ar fi fost ucişi. O altă acţiune dezirabilă era sabotajul. Cu toate acestea, ceea ce partizanii nu înţeleseseră încă era că, deşi văile erau un teren perfect pentru gherilă, erau, de asemenea, uşor de străbătut de inamic, aducând trupe şi maşini blindate. Viteza cu care se întâmplase acest lucru îi lăsase pe toţi nepregătiţi. Ceea ce se întâmpla, se gândea Agosti, era ca un râu învolburat, care aducea în câmpie tot felul de dejecţii de care trebuia să se ocupe. Nu era suficient să scăpăm pur şi simplu de germani şi de fascişti: „nazifascismul", aşa cum începuseră să îl numească antifasciştii, trebuia anihilat pentru totdeauna. „La urma urmei", îi scria Agosti lui Bianco, într-una dintre numeroasele scrisori care au trecut între ei în următoarele douăzeci de luni, „această luptă mă bucură, doar pentru că este atât de crudă, atât de complet dezinteresată... Dacă vom ieşi vii din ea, vom ieşi oameni mai buni... iar dacă nu vom ieşi, ei bine, vom şti că doar pentru câteva luni am trăit şi ne-am supus unui imperativ moral precis".
-Casa lui Ada din Val di Susa se afla chiar peste munţi de Torre Pellice, dar, fără autobuze sau trenuri care să lege cele două văi şi cu foarte puţine maşini particulare în circulaţie, ar fi putut fi o altă lume. Mai târziu, când războiul s-a terminat şi povestea a ceea ce se întâmplase a fost culeasă şi disputată, Marisa Diena, sora lui Giorgio, ar fi spus că partizanii din Val di Susa, în comparaţie cu cei din Val Pellice, erau o gaşcă timidă şi precaută. Ada nu i se părea aşa. Valea în sine, de câteva sute de kilometri de la un capăt la altul, mergând de la câmpiile de la vest de Torino până la graniţa cu Franţa, la Bardonecchia, era

văzută de localnici ca fiind împărţită în trei zone distincte. Exista valea superioară, o lume alpină izolată, prin care trenurile circulau pe viaducte şi prin tuneluri, dens împădurită, cu zone de agricultură şi mici gospodării. Văile de mijloc şi inferioară, în schimb, erau mai plate şi mai fertile, alimentate de râul Dora, care curge repede; aici, mulţi oameni erau angajaţi la una dintre fabricile de bumbac sau la fabricile de vopsele şi solvenţi şi, ca atare, au fost ţinta bombardamentelor Aliaţilor. Un număr mare dintre aceşti muncitori erau femei care jucaseră deja un rol important în grevele anterioare. Acest nucleu industrial era de mare interes pentru germani, dar nu mai puţin interesant pentru Rezistenţă.
La scurt timp după armistiţiu, primele grupuri de soldaţi dispăruţi din Val di Susa şi-au unit forţele cu studenţii şi muncitorii din fabrici locale şi au început să saboteze linia de cale ferată, pentru a-i împiedica pe germani să scoată echipamentele italiene şi să aducă oameni şi arme. Pentru a se aproviziona, au făcut incursiuni împotriva fabricilor, transportând alimente, haine şi explozibili. O centrală electrică din Chiomonte a luat foc. Germanii au ripostat prin staţionarea a trei vagoane de cale ferată în Bussoleno, nu departe de Susa, pentru a găzdui o echipă completă de ingineri care să repare căile ferate sabotate.
La începutul lunii octombrie, la fel ca în Val Pellice, în Val di Susa se aflau aproximativ cinci sute de partizani împrăştiaţi în bande în jurul munţilor. În colibele izolate ale ciobanilor din pădurile înalte, aceştia depozitau arme rechiziţionate, saci de făină şi sare. La 24 octombrie, au blocat un camion de fascişti care venea de la Torino şi le-au luat armele înainte de a-i elibera pe oameni; câteva zile mai târziu, au atacat o trupă de fascişti veniţi să instaleze o nouă bază în satul Sant'Antonino. Germanii au interzis accesul tuturor vehiculelor în vale, au impus starea de asediu şi au afişat pancarte în valea inferioară pe care scria: „Achtung! Bandengebiet!”. Atenţie – bandiţi. A fost o confruntare, dar una relativ lipsită de victime. Zilele au trecut şi sentimentul de aşteptare a continuat.
Un tânăr coleg de şcoală al lui Paolo, Cesare Alvazzi, a sosit din Oulx, un oraş din vale care se afla aproape de graniţa cu Franţa, şi i-a raportat lui Ada că oraşul era plin de soldaţi germani, care se străduiau să se adăpostească. Cesare lucra la staţia Porta Nuova din Torino, pregătindu-se pentru examene pentru a se angaja la căile ferate ca tehnician radio. Oulx era renumit pentru fasciştii săi înfocaţi, iar Cesare îşi petrecea nopţile pictând peste sloganurile mai triumfaliste lipite pe zidurile oraşului. Slujba sa la căile ferate îi permitea să călătorească în sus şi în josul văii, iar el lua cu el valize pline cu arme pe care să le livreze bandelor din

munţi şi literatură clandestină pe care o lăsa în sălile de aşteptare din gări. Teta, care conducea magazinul din sat, i-a oferit căruţa ei pentru a transporta armele. Ada a aflat acum că un pilot englez, maiorul Dennis, rănit într-un raid aerian anterior, era îngrijit în secret într-un spital din apropiere. Rezistenţa organizase un grup special de partizani pentru a-i ajuta pe prizonierii de război aliaţi încă pe fugă. L-a găsit acolo, împreună cu alţi doi prizonieri de război. Niciunul nu vorbea un cuvânt în italiană şi, deşi engleza ei era bună, Ada a avut probleme în a înţelege accentul gros de Northumberland al lui Dennis. Temându-se că bărbaţii ar putea cădea în mâinile germanilor, l-a pus pe Ettore să le facă fotografii pentru acte false care să le permită să treacă graniţa în Elveţia. Cesare, care o însoţea deseori pe Ada, a fost frapat de energia şi de hotărârea ei; i se părea că arată ca o tânără, cu părul ei negru tras la spate într-o codiţă, abia mai în vârstă decât Paolo şi decât el. Era o femeie care, spunea el, deşi părea simplă şi directă, avea un „suflet de foc”.

Entuziasmul şi căldura lui Ada, precum şi modul în care îi făcea să simtă că opiniile şi sentimentele lor contează, atrăgeau la Meana un număr tot mai mare de tineri din valea superioară. Ea nu se odihnea niciodată, nu lăsa să se piardă niciun minut, nicio idee sau proiect. Nu exista nimic care să nu fi fost explorat sau pus în valoare. „Opera ca un general”, a spus Cesare mai târziu. 'Avea o reţea enormă de contacte, lua decizii, ne spunea ce să facem. Când primeam ordine, le executam'. Pe 14 noiembrie, a apărut un expert în explozibili. Au ascultat împreună Radio Londra şi au vorbit despre posibile acte de sabotaj; Paolo şi Cesare s-au alăturat, entuziasmaţi. Ascultându-le planurile, Ada se simţea maternă, sentimentală, fermecată de privirea lor de „conspiratori vicleni într-o operetă”, dar ori de câte ori se gândea la Paolo, vechile ei terori reveneau. Era fermecată de fiul ei, dar mereu conştientă de riscurile pe care le implica o astfel de iubire.

Un preot local, Don Foglia, şi-a oferit ajutorul. Era un bărbat înalt, cu o „faţă fină şi deschisă”, care o făcea pe Ada să se gândească la o mască etruscă, şi cu o barbă întunecată şi pufoasă. Schimbându-şi sutana cu haine civile, Don Foglia alerga prin sate, „entuziasmând, încurajând, umplându-le inimile de hotărâre”, scria Ada, „mereu inepuizabil”. Preotul a avut un trecut turbulent, fiind expulzat din seminarul său din Susa înainte de a fi hirotonit în Franţa. Nu demult se întorsese de la serviciul ca capelan militar în Alpini în Balcani, unde fusese rănit şi apoi decorat. Acolo, Don Foglia învăţase despre explozibili; partizanii l-au poreclit Don Dinamite. Manierele sale erau măsurate şi emana autoritate. Ada adora precizia cu care vorbea.

Don Foglia a fost cel care a propus primul lor act major de sabotaj, aruncând în aer podul de deasupra Exilles, care transporta maşini şi trenuri spre graniţa franceză. Reuşise să adune patruzeci de kilograme de explozibili pe care îi ascundea în pivniţele unui hotel nu departe de acolo. A fost elaborat un plan ca zece partizani, fiecare cu câte o valiză cu explozibili, să ia trenul până la Exilles, unde li s-ar fi alăturat alţi douăzeci din satele din jur. Sergio Bellone, un expert în explozibili, Paolo şi Don Foglia însuşi urmau să fie la comandă. Data a fost stabilită pentru 17 noiembrie. Perioada de acalmie, de impas între germani şi partizani, era pe cale să se încheie.
Ada, pentru a-şi asigura un alibi pentru du-te şi vino, preda încă la o şcoală din Torino. Când a plecat spre oraş, pe 17, a simţit ca şi cum ar fi fost „despărţită fizic" de Paolo. În dimineaţa următoare, Piemontul s-a trezit cu o ninsoare abundentă. Pe Via Fabro, între orele de curs şi întâlnirile cu Agosti şi Bianco, care erau acum ocupaţi cu înfiinţarea unei structuri de comandă pentru bandele de partizani, Ada stătea îngrijorată. În acea noapte a ajuns la timp pentru a prinde un tren care o ducea înapoi la Susa, stând pe podeaua unui camion de vite în întuneric, ascultând cum ceilalţi pasageri începeau să cânte. Nu se putea gândi decât dacă îl va găsi pe Paolo acolo când va ajunge acasă. La gara din Susa, a fost întâmpinată de un tânăr partizan. Despre Paolo nu avea nicio veste.
Ada a aşteptat, reluând obsesiv în mintea ei diferite scenarii. De fiecare dată când un câine lătra, se grăbea să iasă afară şi să privească în întuneric şi în zăpada care cădea. Dimineaţa, a fost nevoită să se întoarcă la Torino, iar când s-a întors în acea seară, zăpada continua să cadă şi să se adune în mormane în jurul casei sale. Încă nu se ştia nimic despre Paolo. A început să simtă că-şi pierde minţile: fusese ucis într-o avalanşă? murise îngheţat? Hotărând că era prea neliniştită ca să mai aştepte, a pornit la prima oră a dimineţii să îl găsească. În vale, s-a întâlnit cu Don Foglia, care i-a spus că misiunea fusese anulată după ce zăpada a distrus fatal fitilurile. Paolo, spuse el, nu era departe. Mai târziu, în jurnalul ei, a scris că, „trăncănind de o emoţie nebună", se simţise, doar pentru o clipă, „complet fericită". A aprins un foc şi a stat cea mai mare parte a nopţii în faţa flăcărilor, corectând dovezile celei mai recente traduceri şi apoi citind un roman poliţist. Zăpada s-a transformat în ploaie. A doua zi, la ora nouă dimineaţa, a fost trezită de lătratul unui câine şi s-a repezit la fereastră. Nu a recunoscut silueta epuizată care se zbătea spre ea pe deal. Când şi-a dat seama că era Paolo, a început să plângă.
-Foarte puţini dintre bărbaţii şi femeile care au luat armele în nord ştiau ceva despre războiul de gherilă. Italia nu avea o mare tradiţie a vieţii de partizanat dincolo de isprăvile miilor de adepţi cu tricouri roşii ai lui Garibaldi în lupta

pentru unificare din anii 1860, despre care fiecare italian a învăţat la şcoală. Dar printre bărbaţii care îşi asumau acum conducerea Rezistenţei se aflau unii care luptaseră împotriva lui Franco în Spania. Acele războaie civile, spuneau ei, se terminaseră într-adevăr cu o înfrângere, dar fusese o „înfrângere glorioasă", deoarece îi învăţase ce pot realiza forţele neregulate.
La scurt timp după ce Comitetul clandestin de eliberare naţională, CLN, s-a format la Roma în urma armistiţiului, a fost luată decizia de a înfiinţa un organism paralel pentru nord, cu sediul la Milano, cu o aripă militară şi secţiuni pentru finanţe, aprovizionare şi propagandă. Printre liderii săi din Torino se număra Vittorio Foa, iar membrii se întâlneau în secret în grupuri mici, adesea în Hotelul Canelli din Via San Dalmazio. Aceştia hotărâseră să se angajeze cât mai puţin posibil pe hârtie. Se conveniseră asupra codurilor; nume de locuri şi pseudonime memorate. De la început, reflectând starea de spirit a CLN din sud, au fost uniţi în respingerea atât a guvernului Badoglio, cât şi a monarhiei. Deşi nu au fost întotdeauna de acord cu privire la alte chestiuni, au încercat să găsească o cale de mijloc, abordând în principal ocupaţia germană şi revenirea fasciştilor italieni, stabilind în acelaşi timp repere pentru o Italie postbelică.
Cele mai puternice două partide din cadrul coaliţiei de şase partide au rămas Partito d'Azione şi comuniştii. Rândurile comuniştilor din Torino fuseseră decimate la sfârşitul anilor '20 şi începutul anilor '30 de epurările lui Mussolini, astfel încât numărul membrilor activi din Piemont era acum de numai opt sute, iar aceştia erau un spectru dezunit de troţkişti, stalinişti şi anarhişti, cu multe variaţii între ei. Dar printre bărbaţii şi femeile care se întorceau din anii de închisoare şi de pe insulele penitenciare se aflau organizatori comunişti eficienţi, care şi-au îndreptat în curând atenţia către fabrici, unde femeile se mobilizaseră rapid pentru a-i ajuta pe soldaţii desfiinţaţi. Supravieţuitoare ale grevelor amare din martie 1943, aceste femei erau luptătoare; ele au simţit gustul puterii şi aceasta le-a dat putere şi hotărâre.
Partito d'Azione, care a ţinut multe dintre primele sale adunări în apartamentul lui Ada din oraş şi a cărui primă adunare generală din Florenţa, în septembrie, a dat naştere unor grupuri clandestine în toată Italia ocupată de germani, a format acum un comitet militar şi un cabinet de război, sub conducerea lui Agosti, Duccio şi Bianco. Willy Jervis a devenit unul dintre primii lor comisari politici. Aceşti prieteni, cu toţii antifascişti viscerali din dezgust faţă de ceea ce ei considerau a fi imoralitatea galopantă a regimului lui Mussolini, au fost de acord că ceea ce i-a inspirat a fost „pasiunea pentru libertate, întotdeauna luminată de raţiune". Nimeni nu-şi putea imagina să se întoarcă la „barbaria şi brutalitatea" din anii lui Mussolini sau să tolereze mizeria şi oportunismul adepţilor săi. După

cum spunea Bianco, războiul din Piemont va fi modelat de caracterul special al bărbaţilor şi femeilor care au crescut acolo, fie printre pioşii valdeni, fie ca piemontezi şi savoietani, mândri de istoria lor trecută, de duritatea, autodisciplina şi onestitatea lor. Cuvântul „patria" fusese deturnat şi înjosit de fascişti; el a spus că trebuie recuperat, că trebuie să redevină glorios. Soţia lui Bianco, Pinella, o femeie mică, zveltă şi îndrăzneaţă, se alăturase deja luptei şi ducea mesaje de la comandamentul din Torino până în munţi.
Relaţiile dintre comunişti şi Partito d'Azione erau în cea mai mare parte cordiale, cu neînţelegeri ocazionale legate de resurse şi teritoriu. Trupele din munţi îşi croiau propriile zone, iar Willy Jervis şi Jacopo Lombardini se deplasau între ele, făcând pace acolo unde izbucneau fricţiuni. Ada, în timpul întâlnirilor sale cu Agosti la Torino, a început să simtă diferenţele dintre partidele politice. Comuniştii, a observat ea, erau eficienţi şi realişti; Partito d'Azione era orientat spre viitor. Dar socialiştii, deşi curajoşi şi demni de încredere, erau arhaici şi o făceau să se gândească la o piesă veche şi frumoasă de dantelă din secolul al XIX-lea depozitată la naftalină. Cu toate acestea, CLN din nord se transforma în adevăratul guvern al văilor, organizând totul, de la aprovizionarea cu lemne pentru spitale până la distribuirea de alimente către familiile cele mai sărace. Visele lui Ada de a-i învăţa pe italieni să planifice o nouă Italie democratică erau împărtăşite de Agosti, care vorbea nu doar despre inspirarea tinerilor partizani cu ideea de sacrificiu personal, ci şi despre transformarea lor în „oameni noi", cu o „mentalitate politică italiană".
Ada nu reuşise încă să îl scoată pe maiorul Dennis în Elveţia, dar, acum că acesta îşi revenise, îl încuraja să se ocupe de restul prizonierilor de război aliaţi. Prezenţa lor nu era periculoasă doar pentru ei înşişi, ci şi pentru gazdele lor. Dennis, a remarcat ea cu exasperare, poseda o „lentoare şi pedanterie tipic englezească" şi continua să facă obiecţii. În cele din urmă, combinaţia dintre farmecul şi fermitatea ei l-a doborât. Ada şi-a petrecut o parte din timp adunând cărţi, medicamente şi săpun pentru oamenii care se ascundeau, găsind case sigure, obţinând hărţi şi documente false şi punând la punct un sistem de mesaje care să fie transmise aliaţilor prin intermediul unor contacte simpatizante din Vatican. Nimeni nu ştia câţi prizonieri de război aliaţi erau încă de negăsit. Se spunea că 20.000 de oameni se aflau în mâinile inamicului şi poate că alţi 3.000 se aflau deja în siguranţă, fie în Elveţia, fie cu forţele aliate. Ceilalţi aproximativ 40.000 de prizonieri erau în libertate, iar germanii afişaseră afişe prin care ofereau recompense pentru toţi cei capturaţi. Hărţi tipărite pe mătase care arătau rutele către graniţa cu Elveţia fuseseră lansate cu paraşuta de avioanele aliate, dar puţine fuseseră recuperate.

Deşi fasciştii care fuseseră alungaţi din fabrici în timpul celor patruzeci şi cinci de zile ale lui Badoglio se întorseseră la locurile lor de muncă, mai duri, triumfători şi răzbunători, starea de spirit în rândul muncitorilor se schimbase foarte mult. Antifascismul era în aer, ca niciodată înainte. Se vorbea despre înfiinţarea unor comitete de acţiune, pentru a coordona sabotajele şi a trimite provizii până la partizanii din munţi. Tinerele femei s-au adunat în masă pentru a se alătura. Vizitând acum fabricile, Bianca a descoperit o nouă doză de entuziasm. Şi, în oglindă cu aceste grupuri interne din fabrici, tineri comandouri urbane se ofereau voluntari pentru a duce războiul pe străzi, pentru a semăna teroare printre germani şi fascişti. Numindu-se Gruppi di Azione Patriottica (GAP), au pus mâna pe revolvere şi grenade de mână. Majoritatea gappisti erau foarte tineri, unii abia în adolescenţă. Înţelegeau că, dacă erau prinşi, nu se puteau aştepta la nicio milă. Acţionau noaptea, făcând dreptate, după cum spuneau ei, spionilor şi colaboratorilor şi au reuşit să se infiltreze în centrala telefonică din Via Confienza. Ettore, soţul Adei, care lucra ca inginer la Ente Italiano Radiofoniche, a reuşit să le aducă emiţătoare şi receptoare radio şi piese de schimb.
După adunarea generală a Partito d'Azione din septembrie, Ferruccio Parri, la 53 de ani, mai în vârstă decât majoritatea celorlalţi bărbaţi, a fost trimis să organizeze Rezistenţa în nord. Parri era un ofiţer mult decorat din Primul Război Mondial, corect, conştiincios şi foarte iubit de camarazii săi, şi se contura ca un lider puternic al partizanilor. Avea o memorie prodigioasă pentru geografie şi rute şi credea cu pasiune în ruperea cu monarhia pătată şi în reunirea tuturor italienilor într-o nouă democraţie unită. Prietenii îi spuneau „Zio Maurizio", deşi în curând numele său de război va include Marsili, Arrigoni, Pasolini, Pozzi şi Walter. Îl tachinau în legătură cu credinţa sa în idealurile Risorgimento şi spuneau că era cel mai „laic" şi cel mai puţin „iacobin" dintre oameni. În ceea ce-l priveşte, el credea că Rezistenţa ar fi fost un bun test pentru oameni şi că războiul de partizanat ar trebui considerat un „creuzet al caracterului".
-Pe măsură ce toamna se scurgea, diferenţa de atitudine dintre aliaţi faţă de orice formă de rezistenţă italiană devenea, în orice caz, tot mai pronunţată. Britanicii, arătând slăbiciunea cu care Italia a rezistat ocupaţiei germane, au continuat să insiste că nu se putea aştepta aproape nimic de la cetăţenii săi, un ton reflectat în pliantele pe care le lansau deasupra teritoriului ocupat, care păreau să-i privească ca pe nişte copii obraznici. În rândurile britanicilor, schisma dintre Eden şi Foreign Office, pe de o parte, şi SOE, pe de altă parte, nu fusese rezolvată. Eden nu dorea nicio concesie, SOE ar fi admis aproape orice atâta timp cât aceasta ar fi dus la o cooperare valoroasă. Un general a sugerat că cea mai bună utilizare a

soldaţilor italieni desfiinţaţi ar fi ca sclavi. Americanii, care considerau că atitudinea britanică mirosea a neocolonialism, tindeau să fie de partea SOE. Nimic nu a fost mai uşor din cauza faptului că birourile serviciilor secrete concurente ale celor două naţiuni se aflau departe în sud, la multe sute de kilometri de partizanii din nord, şi că, la toate nivelurile, erau şi ele inundate de prejudecăţi şi neînţelegeri, multe dintre ele legate de spectrul comunismului. Veştile despre grupurile de partizani care se formau în Piemont şi în întreaga Toscana au fost întâmpinate cu extremă precauţie. Cu reticenţă, s-a luat acum decizia de a trimite consilieri militari la „grupurile mai mari şi mai virulente". Un flux constant de foşti prizonieri italieni idealişti, care scăpaseră din teritoriile controlate de germani peste liniile inamice, continua să sosească în sud, adesea înfometaţi şi epuizaţi, descriind tratamente inumane aplicate de răpitorii lor. Ceea ce cereau acum era să li se permită să lupte alături de Aliaţi. Primele încercări de a înfiinţa o armată de voluntari italieni au eşuat din cauza neîncrederii şi ineficienţei, iar Raimondo Craveri le-a sugerat americanilor că i s-ar putea permite să înfiinţeze o organizaţie selectă şi secretă, Organizzazione della Resistenza Italiana (ORI), care să lanseze agenţi în spatele liniilor inamice pentru a colecta informaţiile militare atât de necesare, care ar putea fi apoi transmise în sud.

Voluntarii au fost recrutaţi, apoi instruiţi de Aliaţi în sabotaj, spionaj, explozibili, mine, citirea hărţilor, tehnici de investigare, însemnele germane şi luptă neînarmată. La fel ca şi liderul lor, Craveri, erau republicani şi democraţi, un sortiment curios de oameni, unii veterani ai războiului civil spaniol, alţii exilaţi italieni de mult timp în Statele Unite. Unul dintre ei era un judecător piemontez din Detroit. O primă misiune a fost lansată în Liguria; o a doua a intrat în contact cu un grup clandestin de informaţii care tocmai se forma la Genova.

La un nivel mai înalt, a fost aranjată o primă întâlnire între, pe de o parte, Parri şi un fost antifascist exilat, Leo Valiani, care vorbea în numele CLN şi al partizanilor din nord, şi, pe de altă parte, conducerea aliată. Berna fusese aleasă ca sediu pentru misiunile aliate, iar întâlnirea a fost condusă de Allen W. Dulles, în numele americanilor, şi de John McCaffery, pentru britanici. Cei doi italieni au fost duşi cu forţa peste graniţa elveţiană.

Ceea ce a fost imediat clar a fost că un decalaj uriaş separa cele două viziuni ale lor asupra războiului. Aliaţii au spus clar că tot ceea ce doreau de la italieni era „o muncă de gherilă utilă şi sabotaj", în timp ce Parri plănuia nimic mai puţin decât o armată insurecţională de partizani unită, o „democrazia armata", care să ducă un război atât de convingător împotriva germanilor, încât ar fi imposibil să se refuze Italiei un loc corespunzător la orice negocieri postbelice. Discuţiile au

fost prudente. Britanicii, în special, au fost deconcertaţi de ideea unei revolte naţionale şi au fost nemulţumiţi să audă Partito d'Azione descris ca fiind o „mişcare revoluţionară”. Cu toate acestea, atât Parri, cât şi Valiani i-au impresionat personal pe reprezentanţii Aliaţilor. Italienii au plecat cu mai puţin sprijin decât sperau, dar cu promisiunea de a primi cel puţin asistenţă financiară şi arme. În schimb, ei s-au angajat să ofere asistenţă prizonierilor de război aliaţi care se ascundeau şi să adune şi să transmită informaţii despre germanii din sud. La începutul lunii noiembrie, cel puţin o parte din norii de haos lăsaţi de armistiţiu se risipiseră. Aliaţii erau blocaţi în spatele liniei Gustav şi niciuna dintre rivalităţile dintre guvernul lui Badoglio de la Brindisi şi CLN de la Roma nu fusese depăşită. Dar în nord, partizanii piemontezi deveneau tot mai organizaţi pe zi ce trecea, iar actele de sabotaj – poduri aruncate în aer, trenuri deraiate, provizii germane jefuite – aveau loc tot mai des. Nu mai era vorba, a remarcat un bărbat, de a face pe nevăzătorul, căutând cu speranţă în munţi grupuri ascunse de prieteni: aveau legături sigure prin intermediul staffettei, în timp ce Frida, Bianca şi Silvia şi prietenii lor zburau prin văi. Torino era capitala lor. În munţi, comuniştii, Partito d'Azione şi Autonomi – bărbaţi şi femei fără o anumită apartenenţă politică – îşi găseau un loc, acceptând să lase deoparte diferendele şi certurile teritoriale în faţa duşmanilor comuni şi să lovească cel mai tare în fascişti. Se hotărâse ca Willy Jervis să asigure legătura cu Aliaţii în ceea ce priveşte livrările de arme şi provizii. „Aveţi curaj”, a îndemnat Leone Ginzburg, care încă se ascundea la Roma, în paginile ziarului L'Italia Libera. 'Vânează-i pe germani, sabotează-le mijloacele de comunicare. Nu credeţi în zvonuri alarmiste. Şi, mai presus de toate, nu vă descurajaţi'.

6

Micile genii

Este posibil ca Bianca, Frida şi Silvia să fi întârziat mai mult să se alăture Rezistenţei dacă nu ar fi fost prietenii lor evrei. Pentru ele, ca şi pentru comunitatea evreiască foarte unită din Torino, formată din aproximativ 4.000 de persoane, legile rasiale din 1938, cu afirmaţia că evreii nu erau adevăraţi italieni, au fost un şoc, o realizare bruscă şi îngrozitoare a faptului că rasismul latent, care începuse odată cu victoria din Etiopia şi obsesia lui Mussolini pentru metisaj, devenise real şi ameninţător.
Existau, desigur, semne: discursuri despre „borghesia” parazitară şi interesată, burghezia înjurată din care evreii făceau parte integrantă; referiri la conspiraţiile

iudeo-bolşevice; discuţii despre persecuţiile din Germania. Dar acestea erau doar zvonuri şi majoritatea oamenilor preferau să nu le creadă. Pentru a-şi proclama propria încredere în regimul fascist, un grup de evrei neliniştiţi din Torino a înfiinţat un ziar, La Nostra Bandiera, Steagul nostru, în care le reaminteau cititorilor că Italia avusese, de fapt, primul prim-ministru evreu din Europa şi că cel puţin cinci dintre cei 119 fondatori ai Partidului Fascist din Piazza San Sepolcro din Milano, în martie 1919, erau evrei. În orice caz, poziţia lui Mussolini faţă de comunităţile evreieşti mici şi foarte bine asimilate din Italia – aproximativ douăzeci şi şase în diferite oraşe şi nu mai mult de 45.000 de persoane în total la sfârşitul anilor 1930 – a fost marcată mai mult de ambiguitate decât de ostilitate. La început extrem de critic faţă de tiradele rasiale ale lui Hitler, atacurile sale la adresa evreilor au devenit mai dure doar odată cu nevoia sa de a consolida legăturile cu Germania.
Dar legile rasiale au fost ceva diferit. Acestea au adus expulzarea din şcoli, locuri de muncă şi profesii, sechestrarea proprietăţilor şi a afacerilor. Le-au interzis evreilor să angajeze arieni ca menajere şi au redus suprafaţa proprietăţilor pe care aveau voie să le deţină. Atunci când Italia a intrat în război şi se descurca prost, ziarele lui Mussolini erau pline de articole despre evreii care răspândeau defetismul şi „asasinau Patria”. Cei care îi apărau erau catalogaţi drept 'ebrei onorari', evrei onorifici. O rubrică dintr-un ziar din Cremona, sub titlul „Occhio Agli Ebrei”, un ochi pe evrei, publica rapoarte despre fărădelegi, alimentate din belşug de informaţii anonime despre proprietăţi nedeclarate, profitori de război şi căsătorii ilegale cu arieni, a căror puritate urmau să o corupă.
Nicăieri această campanie nu fusese mai vicioasă decât în universităţi, şi nicăieri mai mult decât printre colegele de facultate ale Biancăi, Fridei şi Silviei din Torino. GUF, Gruppi Universitari Fascisti, din care toţi studenţii erau obligaţi să facă parte, cu pălăriile lor speciale de tricorn verde şi cu baticurile albastre cu panglici, se agăţaseră rapid de sloganul conform căruia cultura evreiască era incompatibilă cu adevăratul fascism. Doar cei mai puri dintre cei puri, ceea ce prin definiţie îi excludea pe evrei, susţineau ei, erau demni de a duce mai departe marea revoluţie fascistă purificatoare. În urma unui manifesto della razza, un amestec de ştiinţă falsă şi de statistici inexacte, apăruseră secţiuni demografice şi rasiale speciale ataşate fiecărei ramuri a GUF.
Unul dintre cei mai fanatici exponenţi ai antisemitismului italian a fost Il Lambello, ziarul GUF din Torino, care îşi instruia cititorii să „urască evreul şi tot ceea ce reprezintă el până la moarte: distrugeţi-l”. Evreii, sugera, ca şi câinii turbaţi, ar trebui să fie forţaţi să poarte brăţări viu colorate pentru a-i avertiza pe

ceilalţi împotriva „pericolului de infectare”. Când Italia a intrat în război, tinerii Gufini, aşa cum erau numiţi, au fost primii care s-au înrolat. Pacea, declarau ei, era „satanică”: eroda energia, slăbea corpul şi zdrobea sufletul. Războiul ar fi servit pentru a pune capăt tuturor compromisurilor şi corupţiei, pentru a îndepărta paraziţii şi bureţii şi pentru a perfecţiona noi oameni eroici pentru „squadrismo” reînviat de Duce.
După ce legile rasiale din 1938 le-au interzis tinerilor evrei care nu erau deja înscrişi la o universitate orice fel de educaţie ulterioară, un grup de proaspeţi absolvenţi s-a adunat în biblioteca şcolii evreieşti din Torino, lângă sinagoga din Via Sant'Anselmo. Nu mai era posibil, au fost de acord, să rămână în ceea ce Levi numea „limbul alb al anesteziei”: acum vor acţiona pentru a-i ajuta pe alţii şi vor înfiinţa o scuola ebraica. Din grup făceau parte Giorgio Diena şi Alberto Salmoni, iubitul Biancăi, alături de Levi şi sora sa Anna Maria, Luciana Nissim, Vanda Maestra şi Franco Momigliano, precum şi Sandro Delmastro, un catolic, cu doi ani mai mare decât ceilalţi, puternic, încăpăţânat, pasionat şi cu un gust pentru glume şi un cocker spaniel pe nume Virginia Woolf. Identitatea evreiască, sentimente puternice faţă de Risorgimento, o înţelegere comună a faptului că erau diferiţi şi ameninţaţi: era un amestec ameţitor şi i-a făcut să se agaţe unii de alţii.
De la stânga la dreapta: Primo Levi, Bianca, Alberto Salmoni şi doi prieteni.
Levi, Sandro şi Alberto erau vechi prieteni de alpinism. Franco era avocat, un intelectual înalt şi posomorât, pasionat de politică, şi era ataşat de Luciana, studentă la medicină, fiica unui comerciant de textile din Biella. Vanda era mică, slabă şi fragilă, cu ochi de un verde intens şi păr creţ, şi purta o orteză pentru a corecta o uşoară curbură a coloanei vertebrale. Era o matematiciană talentată, dar mama ei o convinsese să studieze chimia industrială, crezând că aceasta o va duce la o carieră mai bună. Vanda a fost îngrozită în timpul bombardamentelor şi le-a spus celorlalţi că se temea de boală şi de durere. În grup se aflau trei chimişti, Levi, Alberto şi ea însăşi. Luciana îi numea „piccoli geni”, micile genii. Scuola ebraica a devenit un loc de siguranţă pentru toţi, profesori şi studenţi deopotrivă, un loc unde puteau vorbi, discuta, învăţa şi lega prietenii intense. Niciunul dintre ei nu a uitat-o vreodată.
Seara, după ce lucra într-un birou de avocatură, Bianca se alătura grupului care rupea sloganurile antisemite de pe zidurile de pe Via Roma. Unul dintre ele avea o caricatură care arăta un evreu cu limba tăiată cu foarfeca. Un altul îi descria pe evrei ca fiind „manipulatori ai bursei, trădători, acaparatori, homosexuali”, a căror singură pasiune era banul, şi întreba: „Să-i terminăm odată pentru totdeauna, nu în lagăre de concentrare, ci cu aruncătoare de flăcări?”. Tinerii

prieteni au păzit pe rând scuola ebraica după ce sinagoga din apropiere a fost incendiată de fascişti care aruncau cu benzină în pereţi. Nu a trecut mult timp până când poliţia a început să-i aresteze pe evreii străini şi să-i trimită în lagărele din sud – dar nu şi pe evreii italieni, cu excepţia cazului în care aceştia erau consideraţi „oficial periculoşi". La început, nu existau planuri de pogromuri, ci doar speranţa că populaţia evreiască va părăsi ţara. Adevăraţii italieni, spunea Mussolini, trebuiau să înveţe să fie mai puţin „prietenoşi"; trebuiau să devină „duri, implacabili, odioşi". Cu alte cuvinte, stăpâni".
Prietenul special al Fridei din grupul evreiesc era un matematician subţirel şi precoce, cu părul negru şi o expresie tristă şi întrebătoare, pe nume Emanuele Artom. Fusese student la Liceo d'Azeglio sub Augusto Monti şi se apropia de iudaism, explorând sentimentul său că acesta nu era nici o religie, nici o patrie, ci mai degrabă o „tradiţie morală". Luciana credea că avea o faţă foarte urâtă şi ciudată, dar că era excepţional de inteligent şi amabil. Emanuele şi fratele său mai mic, Ennio, un băiat vesel şi râzător, erau profesorii vedetă ai cursurilor care aveau loc miercurea în bibliotecă pentru acei prieteni mai tineri ai lor cărora li se refuza acum o educaţie, iar casa Artom din Via Sacchi, prezidată de strălucitul lor tată matematician, Emilio, era considerată unul dintre cele mai importante centre culturale evreieşti din oraş.
Ennio fusese un copil-minune, un băiat care ştia să scrie şi să citească de la vârsta de trei ani, care lucrase ca traducător pentru editorul Einaudi la paisprezece ani şi care intrase la universitate la şaisprezece ani. Cei doi fraţi erau foarte apropiaţi. Dar în vara anului 1940, în timp ce se căţăra în munţi cu tatăl său şi cu prietenii săi, Ennio a alunecat două sute de metri în jos, pe un versant de munte. La început părea nevătămat, dar până la sosirea medicului era deja mort. Avea douăzeci de ani. Moartea lui Ennio i-a aruncat pe părinţii săi într-o mare suferinţă: fusese fiul lor preferat.
Emanuele a încercat mereu să se ridice la înălţimea fratelui său şi să câştige afecţiunea părinţilor săi, dar era o sarcină imposibilă. A refuzat să se alăture prietenilor săi pentru a îndepărta afişele antisemite de pe zidurile din Torino, spunând că aceasta era o treabă pentru toţi locuitorii oraşului, nu doar pentru evrei, deoarece cu siguranţă toată lumea trebuie să găsească sentimentele lor ofensatoare. A început să ţină un jurnal şi se gândea la Kafka şi la modul în care evreii deveniseră „celălalt", străinul, „elementul partenogenic", transformat peste noapte în insecte.
'Eram un grup de prieteni destul de exclusivişti', scria Levi într-o povestire mai târziu, 'Eram legaţi, bărbaţi şi femei, de un sentiment serios şi profund... care vine din faptul că am trăit ani importanţi împreună şi pentru că i-am trăit fără

prea multe slăbiciuni'. În 1942 a venit un decret prin care evreii italieni urmau să fie mobilizaţi pentru muncă forţată. Emanuele a fost unul dintre cei 476 de evrei din Torino repartizaţi pe şantierele rutiere şi de construcţii.
În acea vară, Levi a plecat la Milano pentru a lucra pentru o companie farmaceutică elveţiană: în ciuda legilor rasiale, era nevoie de chimişti pentru a-i înlocui pe cei care plecaseră la război. Milano era mai mare, mai puţin parohial, mai deschis decât Torino, un oraş închis şi secretos, unde comunitatea evreiască găsise, aşa cum scria Levi, ca moluştele, un „recif pe care să se fixeze, să crească o cochilie şi să nu se mai mişte niciodată". S-a cazat la verişoara sa, Ada della Torre, care lucra pentru o editură, dar care, după ce fusese depistată şi descoperită ca evreică, fusese obligată la muncă forţată la cusut pânze de pânză pentru sticlele de apă pentru trupele italiene din Africa. Vanda Maestra venise să li se alăture, iar Anna Maria Levi nu era prea departe.
Seara, apartamentul mare al lui Ada della Torre devenea un loc de întâlnire pentru grupul de prieteni, multe dintre familiile cărora se ascundeau deja în munţii din spatele Torino şi Milano. Erau hotărât veseli şi vorbăreţi, dar după ce citeau cu voce tare poveştile şi poeziile pe care le scriseseră, se strecurau în linişte în noapte, pentru a se întâlni cu contactele lor din lumea politică clandestină. Ascultau Radio Londra, un post interzis, şi auzeau rapoarte despre ceea ce li se întâmpla evreilor din întreaga Europă ocupată de germani, dar le credeau doar pe jumătate. Cu toate acestea, după căderea Stalingradului în februarie 1943, „am înţeles", a scris Levi mai târziu, „că războiul se apropia şi că istoria era din nou în mişcare. În doar câteva săptămâni, fiecare dintre noi s-a maturizat". Prietenia lor, au fost de acord, era ceva 'divin', deşi nu avea nevoie nici de temple, nici de altare. Ea exista 'doar în inimile oamenilor'.
După ce „şarpele kaki" al soldaţilor germani a mărşăluit în Italia, „trezind cu brutalitate" grupul de tineri prieteni evrei, aceştia s-au împrăştiat. Levi, Anna Maria şi mama lor au plecat într-un apartament închiriat în Saint-Vincent, un sat din munţi. Vanda şi Luciana au călătorit până la Brusson, în Val d'Aosta, unde prizonierii de război aliaţi care evadaseră dintr-un lagăr din Vercellese încercau să ajungă la graniţa elveţiană şi unde un regiment de alpini desfiinţaţi, în haine şi cu acte de identitate împrumutate, căutau modalităţi de a se întoarce acasă. Ada della Torre, al cărei apartament fusese distrus de un raid aerian, a intrat în clandestinitate şi s-a alăturat cu normă întreagă Partito d'Azione, devenind staffetta şi transportând mesaje între Milano, Torino şi Novara. „Pe fundalul unei Italii înfrânte şi divizate", scria Levi, „am coborât în ring pentru a ne dovedi valoarea... Ne-am separat pentru a ne urma destinele, fiecare într-o vale diferită".

Odată cu ocupaţia germană, orice sentiment de siguranţă pe care evreii italieni l-ar fi putut avea a fost repede risipit. În câteva zile, două plutoane dintr-un regiment german staţionat la Chivasso, lângă Torino, au fost trimise la Lacul Maggiore, unde au început să caute evrei. Pe unii i-au arestat la un hotel din Meina, iar pe alţii la Stresa. Au fost luaţi 54 de evrei. În curând, trupurile lor au fost văzute ieşind la suprafaţă în lac, cu mâinile legate la spate şi cu găuri de glonţ în gât. Unii erau copii, înecaţi de vâslele care îi ţineau sub apă. Au apărut afişe care ofereau 5.000 de lire, aproximativ 2.000 de lire sterline în banii de astăzi, pentru informaţii care să ducă la arestarea evreilor italieni. În Torino, biblioteca scuola ebraica a fost vandalizată. La 16 septembrie, un tren a plecat din Merano, transportând evrei către lagărele germane din est. Alături de armată, o reţea densă de poliţie şi spioni, atât germani, cât şi italieni, a început să identifice şi să aresteze civili „din motive de securitate". Din acest moment, niciun evreu din centrul sau nordul Italiei nu a mai fost în siguranţă.
În Rora, satul de deasupra Torre Pellice, Frida găsise până atunci locuri pentru douăzeci şi cinci de evrei din Torino. Împreună cu micuţa comunitate valdenziană din Rora, ea i-a convins pe refugiaţii evrei să nu stea ascunşi în casă, ci să se alăture celorlalţi săteni, în piaţă şi în piaţa centrală, şi să poarte aceleaşi haine aspre de ţară. În acest fel, credea ea, nu vor fi reperaţi.
-La 15 octombrie, Badoglio şi regele au fost în cele din urmă convinşi de Aliaţii insistenţi să meargă mai departe şi să declare efectiv război Germaniei. Dincolo de creşterea furiei şi a dispreţului pe care germanii le simţeau deja faţă de italieni, acest lucru nu a schimbat mare lucru. Britanicii şi americanii erau încă blocaţi pe linia Gustav. În noiembrie, generalul Alfred Jodl a raportat că armata germană a capturat 1,25 milioane de arme, 67.000 de catâri şi cai şi suficiente haine militare pentru o jumătate de milion de oameni. Şase sute de mii de soldaţi italieni fuseseră adunaţi, împreună cu peste 34.000 de prizonieri de război britanici. În nord, trupele germane se instalaseră în garnizoane de-a lungul văilor strategice şi al trecătorilor alpine.
O parte din invincibilitatea lor era, totuşi, iluzorie: de fapt, erau în criză de oameni şi luptau împotriva unei armate mai mari şi mai bine echipate. Acest lucru i-a făcut să fie nemiloşi faţă de ţara pe care o ocupau, marcându-şi fiecare pas cu o scia di sangue, o dâră de sânge şi atrocităţi. Acestea au fost executate nu numai de SS, ci şi de Wehrmacht, în special de către oamenii care luptaseră pe Frontul de Est. Satele au fost incendiate, civilii au fost forţaţi să construiască apărări sau au fost deportaţi ca sclavi; când încercau să se ascundă, erau trataţi ca spioni şi împuşcaţi. Venise iarna, iar italienii erau înfometaţi, speriaţi, mizerabili şi încă supuşi raidurilor aeriene feroce ale aliaţilor. O fetiţă piemonteză, în vârstă

de doar zece ani când germanii i-au ocupat satul, îşi va aminti toată viaţa că a fost forţată să asiste la execuţia unui grup de partizani, apoi să vadă cadavrele lăsate atârnând de stâlpii de iluminat.
În acest stadiu, teritoriile europene ocupate de germani asigurau aproape un sfert din economia de război a acesteia şi ceva mai mult în ceea ce priveşte resursele primare, o chestiune de o importanţă din ce în ce mai mare în condiţiile în care armata sovietică avansa constant dinspre est, iar bombardamentele aeriene aliate asupra Germaniei se intensificau zi şi noapte. Dincolo de contribuţia sa importantă la costurile ocupaţiei – hrănirea, cazarea şi transportul trupelor germane – industria Italiei a continuat să fie considerată drept o pradă de război legitimă. Dar spolierea constantă nu ar fi putut funcţiona fără ajutorul activ al industriaşilor italieni şi al managerilor marilor concerne de stat.
Agostino Rocca, şeful fascist al oţelăriilor Ansaldo şi Dalmine, a devenit unul dintre principalii interlocutori ai germanilor în ceea ce priveşte armamentul şi materialul de război. În septembrie, observând distrugerea de către germani a oraşului rebel Napoli, el şi-a dat seama că, pentru a preveni ca acelaşi lucru să se întâmple şi în nord, industriaşii ar trebui să colaboreze, să devină, după cum a spus el, „apolitici” şi să execute ordinele germanilor, ceea ce ar servi la protejarea atât a fabricilor, cât şi a bărbaţilor şi femeilor care lucrau în ele. În acelaşi timp, pe ascuns, el – şi muncitorii – ar da o mână de ajutor Rezistenţei, cu scopul de a se poziţiona în mod avantajos pentru sfârşitul războiului şi reconstrucţia Italiei.
Cu toate acestea, nu a fost uşor să controleze vastul corp de muncitori din nord, al căror sentiment de solidaritate se accentuase în anii fascişti. Nivelurile ridicate de absenteism şi grevele împotriva penuriei de alimente, a salariilor mici şi a creşterii în spirală a costurilor, care începuseră cu mult înainte de armistiţiu, au continuat. La jumătatea lunii noiembrie, FIAT s-a confruntat cu materii prime insuficiente şi fără lichidităţi. Când au anunţat o întârziere în plata salariilor, 70.000 de muncitori au intrat în grevă, cerând o creştere de 100% a salariilor. Întrucât miza era economia de război şi întrucât germanii erau disperaţi să ajungă la o înţelegere atât cu patronii, cât şi cu muncitorii, a fost oferită o creştere salarială de 30 de procente, împreună cu mai multă hrană şi distribuirea a cinci sute de kilograme de sare, care acum lipsea cu desăvârşire din magazine. Dar acolo unde FIAT a condus, au urmat şi alţii, şi a urmat o spirală de cereri şi concesii. La sfârşitul lunii noiembrie, un reprezentant special al SS, Paul Zimmermann, a fost trimis din Germania pentru a „reprima grevele”. Sistemul de băţ şi morcov, ameninţări, arestări şi concesii, a continuat. Jefuirea a fost considerată infracţiune capitală, iar patronii au fost informaţi că, dacă nu

cooperează, viaţa va deveni mai grea pentru toată lumea. Dar grevele nu s-au oprit. Iar în fabrici – Lancia, Westinghouse, Raselli, Nebbiolo şi FIAT însăşi – s-au înrădăcinat mici grupuri de partizani. Bianca, în vizitele ei regulate în fabrici, a constatat că starea de spirit a femeilor era tot mai furioasă şi mai sfidătoare.
-Mussolini, noua Repubblica Sociale Italiana a lui Mussolini, între timp, începea să se poticnească în viaţă. La 15 noiembrie, proaspăt reconstituit, Partidul Fascist şi-a ţinut primul congres la Verona. Ducele spera să orienteze RSI spre stânga, dând vina pentru prăbuşirea partidului iniţial pe „plutocraţii" profitori şi pe monarhia trădătoare. Noul fascism urma să fie proletar, iacobin şi nemilos. Programul în 18 puncte asupra căruia au căzut de acord gerarcii promitea o Adunare Constituantă formată din sindicalişti, magistraţi, oameni de ştiinţă şi soldaţi, nominalizaţi şi nu aleşi, care ar fi devenit custodele noii revoluţii. Economia urma să devină colectivă şi să fie „socializată". Cei care se ocupau de piaţa neagră urmau să fie condamnaţi la moarte. Religiile, altele decât cea catolică, urmau să fie respectate, deşi evreii urmau să fie consideraţi duşmani ai statului. Muncitorilor li s-a promis că vor avea un cuvânt mai important de spus în ceea ce priveşte managementul.
În cele din urmă, nu au fost decât vorbe. Adunarea constituantă nu a fost niciodată convocată. Dar Verona a fost locul unde a avut loc o primă manifestare urâtă a escadrismului fascist reînviat. După ce secretarul Partidului Fascist din Ferrara, în apropiere, a fost împuşcat de partizani, unsprezece cetăţeni, dintre care niciunul nu avea vreo legătură cu crima, au fost ucişi pe străzi, iar corpurile lor au fost lăsate la vedere pentru a servi drept avertisment pentru ceilalţi. Germanii nu s-au implicat. Aflând de masacru, Comitetul de Eliberare Naţională de la Roma a declarat că Mussolini a declanşat un „război civil", o „încercare nebună, criminală şi disperată de a evita sfârşitul" pe care fasciştii îl meritau cu siguranţă.
Salò devenea rapid un stat în care statul de drept nu prea avea sens. Condus de morcovi şi bastoane, era un loc în care dublarea, oportunismul şi lăcomia erau la ordinea zilei. Pentru a dovedi că era într-adevăr un stat valabil, Mussolini avea nevoie de o forţă de poliţie şi de o armată, de oameni atât de mişcaţi de măreţia şi puterea visului fascist, încât ar fi servit cu abnegaţie până în momentul unei „morţi frumoase". Cum majoritatea bărbaţilor italieni cu vârste cuprinse între 20 şi 40 de ani erau prizonieri în lagărele germane sau blocaţi în Balcani, inaccesibili în sud sau ascunşi în nord, primul obstacol a fost doar găsirea unor bărbaţi care să servească. La apelul la arme al lui Mussolini au răspuns veteranii cu cămăşi negre, aventurieri, bătăuşi, oameni în căutare, care urlau după sângele trădătorilor, cu câţiva intelectuali, cum ar fi reformatorul educaţional Giovanni

Gentile şi scandalosul futurist F. T. Marinelli, pentru a conferi un fel de legitimitate.
O a doua recrutare a produs cifre derizorii, mulţi tineri făcând rost de documente false pe care le-au numit Kesselrings şi care pretindeau că lucrau pentru germani şi, prin urmare, erau scutiţi. Germanii, la rândul lor, au refuzat să elibereze pe oricine lucra la producţia de război. Renato Ricci, şeful noii miliţii, era apreciat de germani şi avea legături cu Himmler, dar chiar şi el s-a luptat să adune o forţă iniţială de câteva mii de oameni, iar mulţi dintre aceştia erau băieţi de 15 şi 16 ani, cu o singură pereche de pantofi între trei şi o mitralieră la fiecare cincizeci.
Graziani, singurul mareşal italian care îi rămăsese loial lui Mussolini, spera să recruteze cel puţin douăzeci şi cinci de divizii – o jumătate de milion de oameni –, luate dintre soldaţii italieni care erau acum deţinuţi în lagărele germane de prizonieri de război. Cu o astfel de armată, i-a spus Mussolini lui Hitler, orice „criză" ar fi fost cu siguranţă depăşită. După multe discuţii, Hitler declarând că soldaţii învinşi – „Badogliotruppen" – nu erau deloc de încredere, a fost permisă cu reticenţă întoarcerea în Italia a 12.000 de oameni, care să acţioneze ca instructori pentru cei recrutaţi pe plan local, formând doar patru divizii. Sauckel, care lucra direct în subordinea lui Göring şi era responsabil de controlul forţei de muncă în întreaga Europă ocupată, a declarat că avea nevoie de cel puţin un milion şi jumătate de oameni pentru forţa sa de muncă.
Alături de miliţie şi de oamenii lui Graziani exista o a treia forţă, cea a lui Renato Pavolini, un scriitor florentin de poezii şi comedii, fost ministru al Culturii Populare şi un amic al lui Ciano, un om de o vanitate considerabilă, care îşi purta tunica neagră încheiată până la gât sub o haină de blană şi ţinea un pistol la loc vizibil la şold. Planul lui Pavolini era de a înfiinţa o forţă de poliţie federală fascistă, complet independentă de germani, găzduită în sediul fascist local.
Exista, de asemenea, un al patrulea corp, o nouă forţă de voluntari SS italieni. Aceşti oameni au primit o pregătire de bază în Germania, apoi au fost trimişi înapoi în Italia, purtând echipamentul jefuit de Wehrmacht de la fosta armată italiană, dar nu prea aveau încredere în adevăraţii SS germani, care au încercat să îi şcolarizeze în disciplina nazistă şi le-au dat arme învechite. Un prim batalion din aceşti oameni a fost trimis la Torino, unde au fost întâmpinaţi cu „indiferenţă glacială". 'Ne vedem pe noi înşine', au declarat sfidător în ziarul lor Onore – Onoare – ca fiind 'voluntari pentru moarte, hotărâţi să spălăm cu propriul sânge ruşinea trădării Italiei'.
La aceste corpuri rivale şi disputate, fiecare dintre ele concurând cu viclenie pentru arme şi pentru recruţii în mare parte inexistenţi, s-au adăugat armatele

private, care au avut mai degrabă succes. Prinţul Valerio Julio Borghese îi transformase pe marinarii aflaţi sub comanda sa într-o unitate terestră numită Decima Mas. Tinerii s-au înghesuit la chemarea sa. Iar în Milano, care devenise un magnet pentru foştii fascişti dezamăgiţi, exista Legiunea Muti, creată de un escadronist veteran pe nume Franco Colombo, care militase în sindicalismul fascist încă de la vârsta de 15 ani, apoi petrecuse ceva timp în închisoare pentru crimă. Muti era numele unui martir fascist care se plimbase prin Roma în uniformă militară cu un pistol mare, ameninţând cu haosul, până când a fost împuşcat mortal de un poliţist nervos. Oamenii lui Colombo se considerau specialişti în violenţă, cu pumnul, revolverul, bomba şi pumnalul. Ministerul de Interne al lui Mussolini i-a ajutat să le furnizeze arme.
Deşi forţa de poliţie a lui Pavolini a durat abia o lună, iar miliţia lui Ricci s-a transformat curând în Guardia Nazionale Repubblicana (GNR), recrutând carabinieri şi tineri soldaţi din armata din Africa, iar armata lui Graziani a avut nevoie de multe luni chiar şi pentru a începe să se adune, la sfârşitul toamnei nordul Italiei era inundat de oameni răzbunători şi agitaţi asupra cărora nimeni, cu atât mai puţin Mussolini, nu avea prea mult control. Mulţi dintre ei arătau ca nişte gangsteri, cu cizme de piele, capetele rase şi grenadele legate la curea. Fuseseră „trădaţi în mod josnic" şi voiau să se răzbune. Deoarece nu puteau lupta împotriva germanilor, aparent prietenii şi protectorii lor, şi deoarece Aliaţii erau încă departe, în sud, ei şi-au îndreptat cu plăcere atenţia către duşmanii din interior, antifasciştii, partizanii, greviştii, evreii şi toţi cei care îi susţineau. Pentru aceşti oameni, invadatorii germani erau, într-adevăr, profund alarmanţi, cu eficienţa lor rece şi străină; dar era ceva cu adevărat terifiant la fasciştii italieni anarhici şi frenetici – compatrioţii lor -.
-În acel an, iarna a venit devreme în văile alpine. Zăpada s-a aşezat pe trecători, apoi s-a acumulat în satele de munte. Frigul era aspru. Ada şi Ettore au continuat să călătorească în sus şi în jos între Torino şi Meana, adesea împreună cu Bianca, care dorea să-l viziteze pe Alberto în ascunzătoarea lui din munţi. Cât timp vremea a rămas senină, au pedalat, două biciclete între cei trei, femeile urcând pe rând pe ghidon. Ca să treacă timpul, se jucau un joc, împărţind oamenii pe care îi cunoşteau în „simpatici" şi „antipatici", şi îşi imaginau petreceri la care ar fi mâncat din nou mâncare delicioasă.
Giorgio Diena îi ceruse Biancăi să se ocupe de manuscrisul său despre viitorul Partito d'Azione, care, în opinia sa, ar trebui să se unească cu toate partidele de stânga, exprimând nevoile tuturor italienilor şi ale tuturor claselor. Bianca îl ascunsese sub o piatră dintr-un zid de lângă Susa, dar era nervoasă să îl verifice prea des, în caz că ar fi fost descoperită. Precaritatea vieţii ei îi făcea stările de

spirit să oscileze între explozii de râs şi lacrimi subite. „Ne-am obişnuit”, spunea ea mai târziu, „să trăim în incertitudine”. Silvia, care muncea din greu ca angajată şi medic pentru partizani, a spus cam acelaşi lucru într-un mod mai sumbru, punând-o în versuri:
„Apa este tulbure în această seară / neagră de sânge care alunecă încet / sânge care curge şi nu se coagulează / sângele amar al lacrimilor... aceasta este noaptea noastră: / paşi în întunericul dens de sânge / pentru noi, în această seară, veghea s-a încheiat”.
Ada devenise o figură maternă pentru tinerii partizani, iubitoare, îngrijorată, convingându-i să îşi spună propriile poveşti. Era o profesoară înnăscută şi i-a învăţat să fie critici cu totul, să nu ia nimic pe încredere, să fie însetaţi, mereu, de mai multă cunoaştere. Viaţa, spunea ea, trebuia tratată cu seriozitate, iar ei aveau îndatoriri politice şi morale pe care nu trebuiau să le ignore. Libertatea şi libertatea erau preţioase. „Eu nu am idei politice”, spunea ea, „doar certitudini morale”.
În timp ce ea vorbea, Paolo studia însemnele soldaţilor germani, uniformele şi insignele lor, iar Ettore repara tot ce era de reparat. Când venea ora transmisiunii de la Radio Londra, stăteau cu toţii şi ascultau. Într-o zi, Lisetta a apărut şi le-a spus că ea şi Foa erau logodiţi. Lisetta îi amintea Adei de un „îngeraş răutăcios”, plin de entuziasm tineresc, iar la început nu era sigură că o credea cu adevărat. Dar apoi a apărut Foa şi a confirmat. 'Am simţit', scria Ada în jurnalul ei, 'că mi se umplu ochii de lacrimi şi inima de bucurie... Cred că această afirmare a credinţei, a vieţii, este de bun augur pentru noi toţi... Da, din când în când, se întâmplă ceva cu adevărat minunat'. Sandro Delmastro a adus-o şi pe logodnica sa, Esther, pentru a o vedea pe Ada. Avea, credea Ada, o expresie deosebit de dulce. Sandro – „Ferro” în Tabelul periodic al lui Levi – înfiinţa escadroane de cetăţeni partizani în Torino. El o tachina pe Ada în legătură cu posibilele acte de sabotaj pe care urma să le facă împreună cu Paolo. Ada a scris în jurnalul ei: „Am sfârşit prin a râde şi eu. Dacă nu pot să râd de aceste chestiuni, voi sfârşi prin a înnebuni”.
Ea îşi continua activitatea de a aranja ca prizonierii de război aliaţi încă în libertate să ajungă în siguranţă în Elveţia şi îşi alăturase forţele profesorului Paolo Braccini, lector la Institutul Veterinar al Universităţii din Torino. Ea a reflectat asupra modului în care Rezistenţa atrăgea cei mai neaşteptaţi colaboratori, bărbaţi şi femei foarte obişnuiţi care îşi descopereau în ei înşişi forţe şi calităţi pe care nu ştiau că le posedă. Convorbirile sale telefonice cu Braccini, pe o linie pe care bănuiau că este ascultată, erau despre animale. „Ştiţi, signora, spuse el într-o zi, am găsit un alt câine de aceeaşi rasă cu cel pe care m-

aţi pus să-l văd ieri... Ar fi interesant să ne întâlnim, cu atât mai mult cu cât al meu trebuie să plece repede, spre un climat mai cald... Apropo, aţi văzut caii pe care vi i-am trimis?" „Care dintre ei, cei de săptămâna trecută?" „Nu, alţi doi cai". Braccini şi-a adus apoi „câinele". Acesta s-a dovedit a fi Johnny, un soldat aliat, a cărui natură temerară i se părea periculoasă pentru ei toţi. Ajunsese să-l aprecieze pe greoiul şi pedantul maior Dennis. CLN promisese 100 de lire pentru fiecare prizonier de război aliat transportat în siguranţă: contrabandiştilor li se dădeau chitanţe, care trebuiau semnate de oameni odată ajunşi la graniţă, iar apoi răscumpărate la Torino.
Ferruccio Parri a venit, de asemenea, să o vadă pe Ada şi să se întâlnească cu Braccini. El era acum comandantul tuturor forţelor Partito d'Azione din nordul Italiei, iar ea l-a găsit la fel de dulce şi de suprasolicitat ca întotdeauna. Întregul stat major se reorganiza la Torino şi bănuia că mişcarea intra într-o fază nouă şi mai structurată, lucru pe care o parte din ea nu putea să nu-l regrete. Pentru Bianco, acest „cabinet de război" format din Agosti, Parri, Galimberti şi Diena conţinea tot ceea ce era mai bun în vechiul Piemont: soldaţi buni şi administratori capabili, care se completau reciproc, descoperind în ei înşişi, aşa cum scria unul dintre ei, „forţa morală de a nu asculta, repede, înainte ca falsele momeli ale eroismului să te prindă în capcană". Bianco se transforma într-un lider de gherilă impresionant, dur, autodisciplinat şi scrupulos de onest. Giorgio Diena a pus la cale materiale clandestine, spunând că acestea erau un instrument politic important pentru un partid care nu avea un hinterland. Ada îi lăsase pe bărbaţi să discute, după ce hotărâse că prefera să nu ştie prea multe, în cazul în care ar fi fost capturată şi torturată şi i-ar fi putut compromite pe toţi.
Capturarea, pentru ei toţi, devenise o posibilitate constantă. La începutul lui decembrie, generalul Zimmermann a lansat o ofensivă majoră împotriva văilor. Fusese înfiinţat un comandament regional, cu o unitate specială dedicată găsirii partizanilor. Din Canavese, din apropiere, a sosit vestea că ocupanţii trimiseseră trei sute de oameni care, în două zile, prinseseră şi împuşcaseră nouăsprezece partizani, aliniindu-i în piaţa unui sat, în faţa populaţiei adunate cu forţa. Un prieten al lui Ada din Torino a fost arestat şi bătut, dar a reuşit să scape, trăgându-şi borul pălăriei pe faţa grav rănită. În Susa, trupele germane erau acum instalate în hotelul gării. În Bussolino, în apropiere, patru companii de ruşi albi, care acţionau ca auxiliari germani, au efectuat un raid, au incendiat mai multe case şi, conduşi de un spion, au capturat, torturat şi apoi ucis trei partizani care au refuzat să divulge unde îşi ţineau armele şi depozitele. Mai multe femei au fost violate.

Unul câte unul, doi şi uneori grupuri întregi, partizanii mureau. Cel mai dureros, prietenul apropiat al Adei, Sergio Diena, fusese rănit într-un raid prost pregătit asupra unei cazărmi fasciste. I-a fost amputat piciorul, dar a murit două zile mai târziu. Întregul oraş a venit la înmormântarea sa, în ciuda ameninţărilor germane şi fasciste. Sergio a fost primul tânăr partizan care a murit în Val Pellice.
Un alt tânăr evreu, un strălucit traducător al lui Rilke, Giaime Pintor, tocmai călcase pe o mină şi fusese ucis în timp ce trecea liniile de front pentru a se alătura partizanilor. Ultima scrisoare pe care a scris-o, adresată fratelui său, a devenit unul dintre documentele fondatoare ale Rezistenţei. Fără război, spunea el, nu ar fi fost niciodată altceva decât un traducător şi un diplomat. Pentru el, Rezistenţa era singurul pas posibil acum. 'Astăzi, italienii se pot uni din nou în spatele Risorgimento-ului... Dacă nu mă voi mai întoarce, nu fiţi neconsolat. Una dintre puţinele certitudini pe care m-a învăţat experienţa este că nu există persoane de neînlocuit şi nici pierderi ireparabile'.
La 8 decembrie, Don Foglia a decis să organizeze o reuniune religioasă pentru cei aproximativ cinci sute de luptători adunaţi în jurul văilor din vestul Piemontului. Urma să fie un „giuramento partigiano", un jurământ de fidelitate faţă de Rezistenţă. Zăpada se aşternuse pe pământ, iar copacii erau goi. Don Foglia a ridicat un altar într-un luminiş din pădure, iar bărbaţii, în orice fel de uniformă şi ţinută, au venit să jure şi să salute steagul italian. „Trebuie să apărăm libertatea", le-a spus el. 'Acesta este cel mai important lucru'. După ceremonie, partizanii au primit gnocchi la prânz.
Dar Don Foglia, încă supărat de eşecul său anterior de la Exilles, avea planuri mai belicoase. El, Paolo şi alţi câţiva inspectaseră podurile de pe linia de cale ferată dintre Torino şi Modane. Un prim atac, aruncând în aer un pod nu departe de acolo, le luase germanilor doar două săptămâni pentru a-l repara. Au decis că ceea ce le trebuia era un loc mai accidentat, mai inaccesibil. Au ales viaductul de la Anodera, nu departe de Meana, unde apa curgea pe albia râului într-un torent vijelios, iar singura linie de cale ferată se curba la intrarea în tunel. Patru catâri şi un cal au fost folosiţi pentru a trage căruţele care transportau 3.000 de kilograme de explozibil, ridicate din depozitul fabricii Nobel. Acolo unde calea ferată se termina, explozibilii erau încărcaţi, în coşuri de 35-40 de kilograme fiecare, pentru a fi căraţi de oamenii care mergeau în şir indian pe o cărare îngustă şi îngheţată; când înjurau, Don Foglia îi mustra cu blândeţe.
În noaptea de 28 decembrie, după ce au tăiat liniile telefonice din apropiere, bărbaţii au petrecut trei ore în întunericul total, cioplind şapte găuri în viaduct în care să împacheteze explozibilii. Cei mai mulţi dintre ei s-au retras apoi, lăsându-l pe Don Foglia şi alţi doi experţi să pună siguranţe şi detonatoare pe o

porţiune de 62 de metri. Explozia rezultată a fost auzită la 15 kilometri distanţă. Traficul pe ruta Torino-Modane a fost întrerupt timp de trei luni. Chiar şi comandamentul german furios a recunoscut că, ca act de sabotaj, a fost o „operă de artă". Dar a lăsat valea vulnerabilă. Zece mii de oameni, atât fascişti cât şi germani, au fost trimişi pentru a preveni alte astfel de atacuri. Avertizaţi că represaliile vor fi nemiloase, liderii partizanilor au decis ca un grup să meargă în partea superioară a văii şi să se ascundă acolo, în timp ce un altul să coboare în Torino pentru a se alătura gherilelor urbane. Legătura dintre diverşi oameni ar fi fost pusă în mâinile staffettei.
Ada, Ettore şi Paolo au petrecut noaptea de Anul Nou la Meana, stând în jurul sobei, cu zăpada adâncă de afară. Paolo tocmai împlinise optsprezece ani, „nu foarte bătrân", nota Ada, „pentru ceea ce trebuie să înfrunte". Era îndrăzneţ, un mare alpinist şi plin de energie, nici chiar băiat, nici încă bărbat, foarte conştient de responsabilitatea moştenirii tatălui său. Ada s-a gândit la o seară asemănătoare, cu nouă ani mai devreme, când Paolo era un băieţel, dormind în patul lui, cu o căciulă albă de lână cu ciucure. „Acum", scria ea cu tristeţe, „nu mai pot face nimic pentru el, sau practic nimic... pot doar să încerc să nu-i înăbuş iniţiativa şi forţa vitală. Uneori, ea simţea o 'nostalgie disperată' pentru trecutul inocent şi demult dispărut al copilăriei sale.
-De la sfârşitul anilor 1930 şi până la armistiţiu, Alpii de Vest au fost un loc de refugiu pentru evreii din Europa. Înaintarea trupelor germane după 8 septembrie i-a determinat pe aproximativ 3.700 dintre ei, inclusiv câteva familii de evrei din Torino, să treacă în Elveţia. „I sentieri del sale" – rutele de munte folosite de contrabandişti pentru a aduce în Italia sarea de care aveau nevoie disperată şi pentru a transporta unt, brânzeturi, orez şi ciorapi – acum prizonierii de război aliaţi şi familiile evreieşti erau transportate în siguranţă. Dar, pe măsură ce vremea se răcea şi zăpada ajungea în munţi, călătoriile deveneau mai periculoase, nu în ultimul rând din cauza lăcomiei crescânde a contrabandiştilor, care bănuiau că evreii transportau bani şi, prin urmare, le cereau sume exorbitante, dar apoi îi predau adesea poliţiei de frontieră chiar şi după ce plăteau. Elveţia, care îşi închisese graniţele pentru evreii francezi în iulie 1942, s-a dovedit puţin mai primitoare cu evreii italieni.
Deşi ziarele fasciste din nordul Italiei au condus o cruciadă împotriva „crustei canceroase" instalate în Italia sănătoasă de către mica sa populaţie evreiască, abia la Congresul de la Viena de la jumătatea lunii noiembrie 1943, partea Italiei condusă de Mussolini a devenit un colaborator activ al Soluţiei Finale a lui Hitler. În octombrie, 1 022 de evrei fuseseră arestaţi la Roma, în ciuda faptului că comunitatea evreiască a dat curs cererilor germane de a preda Gestapo-ului 50

de kilograme de aur. Dar aceasta a fost o operaţiune germană. Încărcaţi în camioane de vite pe 18, la Auschwitz pe 22, peste opt sute dintre ei erau deja morţi.
La conferinţa de la Verona, RSI a fost de acord să pună la dispoziţie poliţia italiană pentru a găsi evrei în vederea deportării. Giovanni Preziosi, un antisemit entuziast, s-a întâlnit cu Hitler, i-a descris incapacitatea lui Mussolini de a se ocupa de evreii din Italia şi a fost numit inspector general al RSI pentru rasă. Cu sprijinul lui Theodor Dannecker, trimis de Eichmann de la Berlin, Preziosi s-a lansat într-o vânătoare entuziastă de evrei, oamenii săi primind numele de „consilieri pentru problema evreiască". Pentru o vreme, bolnavii şi cei peste şaptezeci de ani au fost cruţaţi; dar nu pentru mult timp. Închisorile italiene au devenit staţii de trecere către lagărele poloneze. În Milano, cei care se autointitulau miliţieni se plimbau cu maşina în căutare de pradă. Se spunea că, în timp ce un bărbat evreu aducea 5.000 de lire, iar o femeie sau un copil evreu, între 2 şi 3.000 de lire, un rabin putea obţine până la 10.000 de lire sau chiar mai mult.
La Vatican s-a păstrat tăcerea. Aşa cum scria un oficial german: „În ceea ce priveşte protestul Papei faţă de arestarea evreilor, nu există niciun cuvânt". Între timp, unii preoţi puneau la punct operaţiuni de salvare. În Roma şi în împrejurimi se ascundeau deja peste 4.000 de evrei, mulţi dintre ei în mănăstiri, iar unii chiar în Vatican.
Înainte de căderea lui Mussolini, Fossoli, chiar lângă Carpi, fusese un lagăr de internare pentru prizonierii de război aliaţi. Acum, odată cu angajamentul lui Mussolini de a-i aproviziona pe germani cu evrei, a fost transformat într-un lagăr de detenţie pentru cei prinşi de fascişti. Nu a fost singurul. În Bolzano, evreii şi ţiganii au fost plasaţi într-un fost depozit militar. La Trieste, un complex industrial, Risiera di San Sabba, a fost transformat într-un Polizeihaftlager, un lagăr de detenţie al poliţiei. Acesta avea un crematoriu, transformat dintr-un uscător existent pentru culturi de către Erwin Lambert, ofiţer SS care a ajutat la înfiinţarea Treblinka. Risiera, care deţinea croaţi, sloveni, ostatici civili şi partizani, precum şi evrei, avea singurul crematoriu din Italia. Între 3.000 şi 4.000 de persoane vor fi în cele din urmă gazate, împuşcate sau bătute până la moarte acolo.
Pentru tinerii evrei, opţiunile se micşoraseră aproape la zero. Se puteau ascunde, dar Italia era inundată de informatori; sau se puteau alătura partizanilor. În văile de deasupra oraşului Torino, Giorgio Diena, Alberto Salmoni şi Emanuele Artom erau acum doar trei dintre zecile de tineri partizani evrei. Nu avea să existe o „resistenza ebraica" ca forţă separată, dar mulţi tineri evrei s-au alăturat

bandelor existente, majoritatea găsind o casă plăcută în cadrul Partito d'Azione. După cum spunea Foa, au fost atraşi nu atât din cauza credinţei lor, cât pentru faptul că Partito d'Azione vorbea atât de clar despre necesitatea de a construi o nouă Italie, deoarece cea veche îşi pierduse calea.
Emanuele fusese detaşat ca şi comisar politic de către trupa sa din Partito d'Azione din Val Pellice la unul dintre grupurile comuniste, cunoscute acum sub numele de Garibaldini. Cei mai mulţi dintre membrii săi, tineri valdeni şi soldaţi desfiinţaţi, erau puţin educaţi şi nu prea interesaţi de politică. Cu manierele sale blânde de orăşean, Emanuele a avut probleme în a se face auzit. Îl numeau, nu în mod nepoliticos, „politruk" şi îi ascultau cu diferite grade de nerăbdare prelegerile sale despre necesitatea unor cetăţeni responsabili pentru o Italie mai bună şi unită. Fascismul, le spunea el, nu era o cărămidă căzută pe capul lor, iar acum trebuiau să gândească singuri. Atât Frida, cât şi Bianca, care făceau călătorii regulate ca staffette până la trupa lui din munţi, i-au adus cărţi şi scrisori de la familia lui, iar Emanuele le-a cerut să se ocupe de jurnalul pe care îl ţinea pe bucăţi de hârtie. Îşi luase un nume de război, Eugenio Ansaldi, şi se împrietenise cu o fată partizană, care nu era evreică, şi era îngrijorat de efectul pe care acest lucru îl va avea asupra părinţilor săi. După un raid reuşit al trupei sale asupra unui aerodrom, în care au fost distruse mai multe avioane inamice şi a fost luat mult material, a mâncat salam cu prietenii săi şi s-a bucurat că nu se simţea vinovat. „Acum îmi dau seama", le-a spus el tovarăşilor săi, „că nu m-am născut pentru a fi profesor, ci gangster".
În jurnalul său, Emanuele a reflectat asupra războiului partizanilor şi asupra naturii celor care luptau acum în munţi. Comuniştii, a notat el, 'au credinţă şi entuziasm'; erau ordonaţi, dedicaţi, admirabili şi înjurau rareori. Dar, ca adevăraţi credincioşi, dispuşi să se sacrifice, erau, de asemenea, „terifianţi". L-au făcut să se gândească la primii creştini. Adepţii Partito d'Azione, ca şi el, erau mult mai sceptici, dar şi mai simpatici. În ceea ce-i priveşte pe cei care au sosit în munţi fără altă politică decât dorinţa de a supravieţui războiului, îi găsea şocant de leneşi şi deplângea modul în care îşi lăsaseră creierele să le fie distorsionate de propaganda fascistă. A scris iritat în jurnalul său că erau „murdari, grosolani, ignoranţi".
Una dintre îndatoririle lui Emanuele în calitate de comisar politic era să distribuie bani familiilor partizanilor; o altă îndatorire era să scrie rapoarte despre activităţile zilnice ale trupei sale. Se forţa să se ocupe de sarcini fizice care se aflau la limita puterilor sale, pentru a se contopi mai bine cu tovarăşii săi. Cu toate încercările sale de a se integra, era atât de refractar la orice formă de violenţă, încât a refuzat să pună capcane pentru şoarecii care îi afectau locuinţa.

Spre sfârşitul lunii noiembrie, tatăl său a venit în munţi să-l vadă şi au discutat despre o problemă la care Emanuele se gândea foarte mult: ce trebuia făcut cu spionii capturaţi. Emilio i-a spus că, potrivit Talmudului, un tribunal care pronunţa o sentinţă la moarte o dată la o sută de ani era considerat foarte sever. Pe 10 decembrie, confruntat cu problema unui spion capturat de garibaldini, Emanuele a consemnat în jurnalul său că cel mai bun lucru ar fi să-i amintească spionului că germanii îi ucideau pe partizanii pe care îi prindeau. Ar trebui apoi să-l scoată afară pentru a fi împuşcat, iar în ultima clipă să-l ierte. Dacă se întorcea la fascişti, ei bine, nu se pierdea mare lucru. Dar exista o şansă ca spionul să ia notă de faptul că fusese cruţat şi, poate, să se poarte mai frumos cu partizanii în viitor. Emanuele însuşi stabilise cu durere vinovăţia acestui om, simţindu-se ca un pescar care trage inexorabil o plasă. Când trupa sa a decis că omul trebuia să moară, a înregistrat cu groază ultimele minute ale captivului, când i s-a refuzat permisiunea de a-şi termina ţigara şi i s-a spus că niciun mesaj de la el nu va fi transmis soţiei sale. Acesta era un om ca şi el, se tot gândea el, cu o familie.

Acum, fiecare zi aducea veşti despre ambuscadele germane şi fasciste, iar în aerul rece de decembrie putea să simtă mirosul fumului de la casele incendiate. „Războiul avansează foarte încet şi foarte greu", a scris în jurnalul său. 'Ca un melc monstruos de mare, lăsând în urma lui o dâră de sânge'.

-La scurt timp după ce grupul de prieteni evrei din Milano a urcat în Val d'Aosta în căutarea unei ascunzători, CLN din Torino a trimis pe cineva să vadă dacă se pot organiza bande de partizani în zonă. În timp ce germanii înaintau pe văi, Levi, Anna Maria şi mama lor Esther s-au retras mai sus în munţi, în cătunul Amay din Colle di Joux. Era un loc izolat, înconjurat de păduri dese de castani şi pajişti cu păpădii. La Albergo Ristoro se ajungea pe un drum de catâri: mai degrabă un refugiu alpin decât un hotel, cu proprietari care nu-şi ascunseseră niciodată opiniile antifasciste, acesta oferea mâncare de bază, apă curentă şi o privelişte imensă asupra munţilor înzăpeziţi şi a câmpiilor de dedesubt. Se simţea înşelător de sigur.

O altă potecă pentru catâri prin pădure a dus la Brusson, unde Luciana Nissim şi Vanda Maestra găsiseră un adăpost şi acum tricotau şosete pentru partizani. Vanda încercase să treacă în Elveţia, dar fusese respinsă la graniţă. Auzind că Levi îşi alăturase forţele cu o duzină de tineri afiliaţi la Partito d'Azione şi fiind din ce în ce mai conştiente că Brusson era plin de fascişti care pândeau străinii suspecţi, cele două fete s-au îndreptat spre Amay. Între timp, Anna Maria a decis că satul era prea nesigur pentru mama ei şi a convins-o pe o Esther reticentă să se mute mai departe, sub un nume fals. Ea însăşi se întorsese la Torino, pentru a

lucra cu Ada, pregătind şi distribuind literatură clandestină pentru Partito d'Azione. Anna Maria, spuneau prietenii ei, era o „barcă cu motor", activă şi hotărâtă în mod frenetic. Când i-a fost furată bicicleta, s-a dus direct la porţile unei fabrici, în timp ce muncitorii plecau, şi a oprit-o pe prima femeie care a ieşit cu bicicleta. „În numele Italiei", i-a spus ea, „trebuie să-mi dai bicicleta ta". Când se va termina războiul, ţi-o voi înapoia". Pentru a se face înţeleasă, a pretins că umflătura vizibilă din haina de ploaie era un pistol.

Luciana Nissim şi Vanda Maestra

Deşi această nouă trupă avea un lider, Guido Bachi, puţin mai în vârstă decât ceilalţi, era, după cum spunea Levi, „total în întuneric, fără contacte, fără experienţă militară". Incursiunile în văile din jur în căutare de arme şi provizii nu au adus aproape nimic, iar grupul trăia din pomana unor antifascişti locali generoşi. Levi nu trăgea niciodată cu o armă; Bachi, care deţinea doar şase gloanţe, i-a cruţat unul cu care să exerseze. Ei, a spus mai târziu un prieten, „se jucau de-a partizanii". Vanda şi Luciana erau staffette pentru tineri şi au coborât în apropiere, la Saint-Vincent, unde au vorbit şi au dansat cu câţiva soldaţi germani şi s-au întors la Amay cu informaţii utile pentru CLN din Torino.

Nu departe, se afla o bandă mai numeroasă, mai puţin inocentă şi mai bine echipată – mai mult bandiţi decât partizani – cu care grupul lui Levi se afla în relaţii fraticide. Spionii şi informatorii se agitau în preajma ei şi a venit ziua în care Bachi şi oamenii săi au luat decizia de a executa doi băieţi renegaţi care îi prădau pe ţăranii din zonă şi se aruncau cu capul înainte, punându-i astfel în pericol pe toţi. La fel ca Emanuele, Levi găsea perspectiva de a ucide extrem de tulburătoare. A ieşit din această experienţă „distrus, lipsit de mijloace, dorind ca totul să fie terminat şi să fim terminaţi noi înşine".

La Aosta era un nou prefect, Cesare Augusto Carnazzi, care era nerăbdător să îşi dovedească acreditările fasciste printr-o razie rapidă asupra mardeiaşilor incomozi. Luni, 13 decembrie, după ce a adunat 297 de oameni din diferite miliţii, împreună cu câţiva germani, i-a trimis în căutarea unei bande mai mari, care recent luase o cantitate considerabilă de marfă dintr-o cazarmă din Ivrea. Cincizeci dintre oamenii săi au fost, de asemenea, însărcinaţi să urce pe furiş pe drumul spre Amay. Aveau câini şi nu se aşteptau la probleme, fiind informaţi de un spion că banda lui Bachi era foarte prost pregătită şi locuia într-un hotel. Tocmai când se făcea ziuă, Luciana s-a uitat pe fereastră şi a văzut bărbaţi care înconjurau hanul. Înainte ca ea să-i poată trezi pe ceilalţi, uşa a fost spartă. Levi a fost lovit cu palma peste faţă şi bruscat, dar în confuzie a reuşit să strecoare două revolvere în cenuşa sobei, în speranţa că brazii nu vor declanşa o explozie. El, Luciana şi Vanda au fost conduşi timp de două ore prin zăpadă până la o

cazarmă de lângă Aosta, Levi reuşind cu succes să-şi mestece actele de identitate false şi să scape de un jurnal care conţinea adrese incriminatoare. Miliţia era foarte veselă, cântând cântece de război, trăgând în iepuri cu mitralierele şi aruncând grenade în râuri pentru a prinde păstrăvi. Când partidul s-a intersectat cu Bachi, care lipsise de la han, acesta s-a prefăcut că nu-i cunoaşte; dar miliţia l-a arestat la fel. Restul trupei, care nu fusese capturat, i-a urmat în josul munţilor, ascunzându-se după copaci.
Bianca, aflând de arestări, a părăsit Milano şi s-a întors la Torino unde, împreună cu Anna Maria, a ajutat la distribuirea fluturaşilor Partito d'Azione ai lui Ada, în timp ce încerca cu disperare să afle veşti despre prietenii ei. Într-o zi a fost oprită şi, când s-a descoperit că în geanta ei se afla un pachet cu literatură de partid, a fost dusă la secţia de poliţie şi interogată. Bianca şi-a păstrat capul pe umeri; a insistat că îi fusese dat de un străin într-un bar şi că nu ştia nimic despre conţinutul acestuia. În acea seară, după ce i s-a dat permisiunea de a folosi toaleta, s-a strecurat printre gratiile ferestrei şi a dispărut în noapte. Apoi a urcat pe Val Germanasca pentru a-l căuta pe Alberto. Nici germanii, nici fasciştii nu erau încă prea conştienţi de rolurile pe care le jucau tinerele femei în Rezistenţă. Dar incidentul a adus pericolul mai aproape de casă pentru toţi.
O lună mai târziu, Levi, Vanda şi Luciana au fost mutate în lagărul de la Fossoli. Unul dintre gardienii din Aosta îi propusese Lucianei să se culce cu el în schimbul libertăţii ei. „Cu un fascist?", i-a spus ea. „Niciodată. Ceea ce a fost cel mai revelator despre cât de puţin se ştia încă în Italia despre uciderea evreilor din est a fost faptul că fiecare dintre ei a decis, separat, că era mai sigur să recunoască faptul că sunt evrei – ceea ce credeau că îi va duce pur şi simplu în arest – decât să spună că sunt partizani, pentru care ştiau că riscă un tribunal militar şi, eventual, o condamnare la moarte. Pentru moment, nu erau deosebit de temători. Aşa cum avea să scrie Levi, mulţi ani mai târziu, în The Drowned and the Saved, nimeni nu ştie cum şi când se va rupe sufletul.

7

O femeie mică

„Sunt o femeie", a scris Ada într-unul dintre ziarele clandestine de partid din Piemont. 'O femeie mică şi neînsemnată, care şi-a revoluţionat viaţa privată, una tradiţional feminină, având ca embleme acul şi mătura, pentru a se transforma... în bandită. Partizanii! Nu sunt singură. Alături de mine, sunt sigură, sunt mii şi mii de femei, care au credinţa mea, entuziasmul meu, curajul meu, setea mea de

a acţiona. Şi noi ne organizăm. Şi noi vă împărtăşim visul. Ada avea dreptate. În întreaga Italie ocupată de germani existau într-adevăr mii de femei care se îndreptau în mod constant către Rezistenţă. Ceea ce începuse ca o mişcare spontană de ajutorare a soldaţilor italieni desfiinţaţi se transformase în ceva mai hotărât, mai idealist şi mai conştient din punct de vedere politic. Mai târziu, rolul jucat de femeile italiene în această perioadă avea să fie denigrat ca fiind o „resistenza passiva", spre deosebire de „resistenza armata" desfăşurată de bărbaţi. Dar realitatea a fost că femeile au desfăşurat aceleaşi activităţi ca şi bărbaţii şi au petrecut cele douăzeci de luni de ocupaţie şi război civil exact în acelaşi pericol. „Urăsc neutralitatea în toate formele ei", avea să scrie Ada mai târziu. 'Cred că trebuie să crezi în ceva şi apoi să lupţi pentru acel ceva, nu în mod impersonal, ci cu cea mai mare pasiune'. În 1943, multe femei italiene au descoperit că şi ele urau neutralitatea.

Atrase în lumea partizanilor atunci când au fost martorele tinerilor soldaţi disperaţi care încercau să se ascundă, sau pentru că îşi văzuseră taţii şi fraţii venind acasă plini de sânge în urma bătăilor fasciste, sau pentru că simţeau nevoia de a recâştiga un sentiment de libertate pierdut în cei douăzeci de ani de dictatură, în momentul în care germanii şi fasciştii s-au înrădăcinat în oraşele din nord şi în văile munţilor, femeile erau deja luptătoare.

Staffette descoperă noi abilităţi

Viteza cu care s-a întâmplat acest lucru le-a surprins chiar şi pe femeile însele. Aproape toate îşi începuseră viaţa într-o generaţie modelată de viziunile misogine ale lui Mussolini. Puţini au pus la îndoială diktatul său conform căruia funcţia femeii era să se căsătorească şi să producă copii, de preferinţă băieţi, pentru patrie. Peste noapte, douăzeci de ani de servitute au dispărut pur şi simplu în aer. Într-un val de curent care nu a avut lideri evidenţi, un număr mare de femei au decis că „patria" avea un sens cu totul nou: nu însemna supunere faţă de un rege slab şi un dictator, ci un alt fel de Italia, iar pentru a o realiza, trebuiau mai întâi să scape ţara nu doar de ocupanţi, ci şi de fascişti.

Puţine dintre ele se considerau eroine; mai degrabă, se vedeau ca fiind nici mai bune, nici mai rele decât bărbaţii, ci complementare acestora. Şi începuseră să se bucure de subterfugii, de nevoia de a învăţa rapid noi abilităţi, de a fi viclene şi inventive. Descoperiseră că puteau să facă troc de sare pe pâine cu fermierii, mergeau pe câmpurile care fuseseră deja recoltate pentru a săpa după cartofii care fuseseră trecuţi cu vederea şi învăţau cum să facă lichior din sâmburi de caise.

Cuvântul „staffetta" are mai multe semnificaţii în italiană. Este o clemă, o bară, un bolţ mic, un fel de motor. Este, de asemenea, un curier, un călăreţ de

expediţie. În sport, înseamnă o cursă de ştafetă. Însăşi lipsa de precizie oglindeşte perfect marele spectru de activităţi, şi tipuri de femei, atrase în Rezistenţă. Staffettele au dus mesaje, au transportat arme, au îngrijit, au acţionat ca observatoare, au devenit comisari politici, au aranjat rute de evadare, au furat explozibili şi, ocazional, au devenit comandanţi de bande. Se plimbau prin oraşe, notând numerele soldaţilor germani şi fascişti. Au adunat cadavrele partizanilor executaţi şi le-au spălat şi au notat numele celor aruncaţi în morminte nemarcate de către fascişti, pentru a le putea arăta mai târziu familiilor lor, deşi unii erau prea desfiguraţi pentru a fi identificaţi. Au învăţat să tragă, majoritatea preferând revolverele în locul mitralierelor, iar cei care au ales să nu o facă au primit pipe mici şi li s-a arătat cum să le ţină în aşa fel încât să arate ca nişte pistoale. Sus în munţi, învăţau cum să devină mecanici şi tâmplari. În scurt timp, majoritatea unităţilor de partizani aveau ataşate până la zece staffette.

Unii, cu codiţele lor şi şosetele albe, erau absurd de tineri. Scriitoarea Oriana Fallaci avea paisprezece ani când a început să livreze mesaje pentru tatăl ei pe bicicletă. Unele erau mame, care îşi luau copiii cu ele ca acoperire. Erau gospodine, ţărani, învăţători, profesori universitari, secretare, evrei, catolici şi necredincioşi. Acesta, a spus Ada, a fost miracolul tuturor: păreau atât de obişnuiţi, atât de banali, dar aveau „spirite de foc”. Şi mai erau şi bunicile, care aveau grijă de tinerii luptători şi numeau ceea ce făceau 'maternage', fiind maternale. Când, în 1949, Renata Viganò a decis să îşi ficţionalizeze propriile experienţe în Rezistenţă, a ales-o ca eroină pe Agnese, o spălătoreasă robustă în vârstă de 50 de ani, o femeie fără forme, „grasă, bolnavă şi aproape bătrână”, cu o voce dură şi picioare urâte şi musculoase, al cărei soţ fusese ucis de fascişti. Tinerii combatanţi o numeau „maşină blindată”, dar o primeau ca pe o figură maternă care le repara hainele şi îi făcea să mănânce cum trebuie. Aceasta, a observat Agnese, repetând cuvintele lui Ada, era forţa Rezistenţei: puteai fi oricine. Erai un foc fără fum şi fără flacără. Doar atunci când inamicul se ardea îşi dădea seama că erai tu.

Oriana Fallaci

Dar adevărata revoluţie a fost făcută de femeile tinere. Italia catolică tradiţională fusese fericită să accepte segregarea sexelor impusă de Mussolini. Fetele au fost educate să se simtă inferioare. Nu vorbeau cu băieţii, nu se întorceau acasă de la şcoală cu ei şi nu se întâlneau cu ei decât dacă erau supravegheate îndeaproape. „Eram”, scria una dintre ele, „destul de teribil de ignorante”. Bianca nu ieşise niciodată singură noaptea până la venirea războiului. Libertăţile care veneau atât de brusc cu o viaţă de staffetta erau copleşitoare. Fetele s-au trezit singure, independente, însărcinate cu sarcini care le duceau în munţi şi în părţi ale

oraşelor lor pe care nu le vizitaseră niciodată, pentru a purta discuţii cu bărbaţi străini, apoi pentru a petrece nopţi întregi dormind în colibe cu ei. După ce fuseseră impecabil de curate şi îngrijite, au devenit murdare, purtau aceeaşi gamă haotică de haine ca şi băieţii şi mâncau tot ce găseau, pentru că erau permanent înfometate. Alberto îi dădea Biancăi felii de tort de sânge de la abatorul tatălui său; de multe ori era atât de înfometată încât le mânca crude. Părinţilor le era greu să-şi recunoască fiicele când se împiedicau să se întoarcă acasă după zile întregi petrecute în munţi, cu hainele rupte şi părul murdar. Chiar şi relaţiile de familie s-au schimbat, deoarece mamele, percepute de mult timp de fiicele lor ca fiind timide şi fruntaşe, au devenit căutătoare de resurse şi pline de imaginaţie şi şi-au transformat casele în ascunzători, terasele în coteţe pentru iepuri şi găini, podurile în depozite pentru arme. Lisetta era ocupată cu tipărirea şi distribuirea de ziare clandestine şi cu transportul de arme şi, după cum a spus mai târziu, acest mod de viaţă cu totul nou, nomadic şi plin de aventură, i s-a părut în curând perfect normal. Cunoştea puţină germană şi se îmbrăcase atât de elegant pe cât îi permitea sărăcia vremurilor, cerându-le soldaţilor germani să îi care genţile grele pline de pistoale şi grenade de mână, încrezătoare că aceştia vor presupune că în ele se aflau rufele ei murdare sau cumpărăturile ei. Conformismul fusese gri, palid, deprimant. Libertatea a fost o explozie de culoare.

Toţi îşi vor aminti de mersul pe jos, de picioarele dureroase, de frisoane, de epuizare, de lupta prin noroi şi zăpadă, de căratul unor coşuri uriaşe, adesea în pantofi nepotriviţi. Câţiva dintre cei mai norocoşi aveau biciclete. Marisa Ombra, care a devenit angajata comuniştilor Garibaldini la vârsta de optsprezece ani, a descris mai târziu plimbări de optzeci de kilometri, în principal noaptea, pentru că era mai sigur, cărând în spate rucsacuri grele cu provizii, trăind din castane, fierte cu orez şi varză. Era adesea plină de purici şi scabie. Trebuia, spunea ea, să fii iute de picior, inventiv şi cu capul rece, „alergând şi gândind, alergând şi gândind”. Trebuia să înveţi în amănunte incredibile cum arată terenul, căci în spatele fiecărui zid şi al fiecărui copac se putea afla un duşman. Trebuia să asculţi lătratul unui câine, pentru că însemna că cineva se afla în apropiere, iar acel cineva putea fi un inamic. Marisa era o fată de la ţară, care a crescut într-o lume în care casele nu aveau apă curentă şi toaletele erau găuri deasupra unui şanţ, şi unde era atât de frig încât iarna pervazurile ferestrelor erau sigilate cu fâşii de gheaţă şi erau dezgheţate primăvara cu crengi în flăcări. Odată cu libertatea au apărut şi noi percepţii. Fetele erau încurajate să se folosească de înfăţişarea lor, să flirteze, să le ceară cu neruşinare germanilor să le ia cu maşina în camioanele lor pentru a afla ce fac şi unde se duc. Au învăţat

să se deghizeze, cu peruci, eşarfe, ochelari şi şi-au cusut buzunare adânci în rochii, în care să poarte documente şi arme. Erau instruiţi să se apropie cu îndrăzneală de barajele rutiere, legănându-şi genţile grele pline de arme şi să spună: „N-o să ghiciţi niciodată ce am în geantă!”, încrezători că soldatul german sau fascist le va răspunde: „Pun pariu că aţi furat cartofi!” şi le va face semn să treacă. Erau înfometaţi şi speriaţi de mult timp. Acum se simţeau actriţe şi curajoase.

O tânără partizană se întâlneşte cu inamicul

Recunoaşterea de către bărbaţi şi băieţi nu a venit imediat. Şi ei crescuseră într-o lume divizată şi unii erau departe de a fi siguri că îşi doreau ca surorile şi prietenele lor, darămite mamele lor, să le împărtăşească viaţa lor dură. În unele trupe, staffettele dormeau separat sau sub protecţia bărbaţilor mai în vârstă. Foarte repede, a fost impus un cod de comportament: femeile partizane nu trebuiau să fie molestate, iar oricine era prins că le făcea avansuri urma să fie pedepsit aspru. În foarte puţine trupe, predomina o segregare strictă. Într-o brigadă Garibaldi, a fost înfiinţat un detaşament de staffette, majoritatea surori, soţii şi mame ale bărbaţilor. „Lucrează încontinuu”, nota un raport îngâmfat difuzat în alte formaţiuni Garibaldi, „aproape ca un lanţ”, călcând, cosând, reparând, confecţionând pantaloni, cămăşi şi chiloţi, de la şapte dimineaţa până la prânz şi de la două la şase seara, „supravegheate de două femei în vârstă şi sub comanda unui garibaldino care era croitor în viaţa civilă”. De la şapte la zece seara, erau liberi să iasă, dar le era interzis să aibă orice contact cu civili. Era prevăzută o vizită medicală săptămânală, pentru a preveni „bolile mai mult sau mai puţin contagioase”. Doar ocazional, unii dintre bărbaţii mai de modă veche interziceau complet accesul femeilor, spunând că nu le doreau „sub picioare”. Dar rareori rezistau mult timp.

Acestea au fost excepţiile. Pentru marea majoritate a femeilor partizane, era vorba de a impune recunoaşterea şi de a se aştepta la respect. O poveste a făcut înconjurul lumii: atunci când un lider partizan a salutat sosirea unei tinere recrute cu cuvintele „Slavă Domnului că ai sosit, uite ce ruptură am în pantaloni”, fata i-a dat un ac şi aţă. Sora unui lider partizan proeminent, care reuşise să treacă în spatele liniilor germane cu un mesaj de la Aliaţi, după ce doi curieri bărbaţi fuseseră ucişi încercând să îl livreze, a răbufnit la adresa comandantului partizan care a salutat-o cu condescendenţă: „Nu sunt o donnetta” – o femeie mică – „Sunt o donna”.

Toate grupurile de partizani au acordat o mare importanţă comunicării scrise. Încă de la început, Garibaldini au redactat instrucţiuni pentru staffette. Sunteţi indispensabili, le spuneau ei, şi nu am putea funcţiona fără voi, pentru că altfel

cum am putea trimite mesaje? Nu spuneţi nimănui ce faceţi sau unde mergeţi, fiţi punctuali şi prudenţi, fiţi vigilenţi, iar dacă veţi fi prinşi, trebuie să fiţi demni de încrederea pe care v-am acordat-o. „Păstraţi tăcerea, indiferent de preţ... acceptaţi moartea, decât să faceţi rău partidului devenind spion. Nu-ţi murdări numele pentru totdeauna'.
Odată cu venirea iernii, Frida s-a ocupat din ce în ce mai mult de colectarea de informaţii şi de transmiterea de mesaje pentru Partito d'Azione în Val Pellice. Pentru a fi mai în siguranţă pentru toţi, nu i s-a spus unde se aflau Roberto şi Gustavo, cei doi fraţi ai ei, care acum urcau în rândurile partizanilor. Marisa, sora lui Giorgio Diena, făcea cam acelaşi lucru pentru Garibaldini, parcurgând mulţi kilometri pe bicicletă pentru a participa la întâlnirile care aveau loc în albia râurilor, în ferme părăsite şi în luminişurile din pădure, la care se adunau staffette din întreaga zonă pentru a primi ordine. Îşi schimba casa în fiecare noapte. Deoarece nu existau hărţi, se rătăcea frecvent. Zile în şir a trăit cu supă de legume, salată şi polenta înmuiată în lapte cald, pe care i le dădeau fermierii prietenoşi. Băile calde erau un lux de neimaginat. Ea se spăla la pompe, în aer liber, în faţa tuturor. După ce se simţise oprimată toată copilăria de regulile şi regulamentele vieţii burgheze din Torino, se simţea delirant de liberă. Îi plăcea să fie o „vagaboandă".
Una dintre cele mai bătrâne staffette piemonteze a fost micuţa Emma Sacerdote, care avea aproape şaizeci de ani şi o înălţime de doar 1 metru 50. Emma, una dintre cele treizeci de femei evreice din comandamentul regional al Partito d'Azione, purta o pălărie plată ca cea pe care o purtase Garibaldi şi o fustă până la glezne. O dată la două săptămâni urca în munţi pentru a-l vedea pe fiul ei, Ugo. Avea un zâmbet cald şi dulce şi o autoritate de oţel. Deşi Ugo şi prietenii lui se plângeau că îi controla şi se comporta ca şi cum ar fi fost inspectorul unei unităţi militare de pe front, se bucurau în secret de sentimentul de realitate pe care îl dădea, aducându-i cu picioarele pe pământ după entuziasmul ameţitor al acţiunilor de partizanat.
Una dintre cele mai îndrăzneţe a fost Matilde di Pietrantonio, în vârstă de 21 de ani, care a ajuns comandant al unei brigăzi pe dealurile de deasupra oraşului Cumiano. Matilde s-a specializat în răpirea civililor importanţi şi chiar a ofiţerilor germani pentru a-i folosi ulterior ca ostatici în schimburile de prizonieri. Purtând o haină albastră îngrijită cu guler alb, şosete scurte şi o geantă în care avea ascuns un pistol, Matilde îşi poziţiona oamenii la distanţă, se apropia de ţinta ei şi începea o conversaţie, în timp ce partizanii se apropiau pe furiş şi îl urcau într-o maşină. Dacă era prinsă cu o armă, aşa cum bine ştia, risca să fie executată instantaneu.

Deşi era mică şi avea un aspect fragil, Pinella, soţia lui Bianco, era indomptabilă; Ada a numit-o „cea mai capabilă femeie pe care am întâlnit-o vreodată”. Împreună cu verişoara ei, Alda, Pinella a străbătut munţii ducând pastă de dinţi, pudră pentru purici şi creioane pentru partizani, toate lucrurile mărunte despre care ea credea că le lipseau. Într-o zi, oprită de poliţia fascistă şi arestată, l-a păcălit atât de mult pe comandant cu vorbele ei uşoare, încât acesta i-a dat drumul, dându-şi seama doar mai târziu că avea în mână un „pezzo grosso”, o brânză mare. Pinella şi Bianco erau devotaţi unul altuia şi se îngrijorau în permanenţă de pericolul în care se afla celălalt.
Gigliola Spinelli, care s-a căsătorit mai târziu cu marele prieten al lui Bianco, Franco Venturi, s-a alăturat partizanilor în Val Pellice. Gigliola avea şi ea o specializare. Era procurătoare de arme, de care bandele de partizani nu aveau niciodată destule. Intrând în restaurantele în care mâncau ofiţeri germani, îşi înfăşura cu dezinvoltură haina peste tocurile pe care le agăţau de cuier, scotea revolverele şi le strecura în geanta ei înainte de a ieşi din nou cu dezinvoltură. Într-o zi, a fost lansat un apel pentru piele cu care să se confecţioneze pantofii de iarnă de care era nevoie disperată. Gigliola a luat o lamă de ras din dulapul ei, a intrat într-un hotel elegant din centrul oraşului Torino, s-a aşezat într-un fotoliu mare din piele şi a tăiat cu grijă scaunul de sub ea, apoi l-a dus departe.
Rosetta Solaro a lăsat un memoriu al perioadei petrecute cu partizanii. Brutalitatea germanilor, violenţa şi caracterul lor distructiv, fusese cea care o eliberase de orice îndoială cu privire la ceea ce trebuia să facă. 'Ne simţeam legaţi de cei care căzuseră, de prizonieri, de tot sângele vărsat de oameni nevinovaţi'. Era atât de dornică să se alăture Rezistenţei, încât a trecut cu vederea faptul că era îngrozită de întuneric. Noaptea, când se întorcea singură dintr-o misiune prin pădurile dese de castani, avea impresia că vede „în penumbra tăcută, ca şi cum aş fi mers pe fundul mării” fantome şi vârcolaci în spatele fiecărui copac. Dar toată viaţa ei îşi va aminti că stătea pe o creastă înaltă şi privea prin binoclu viaţa oamenilor care se desfăşurau în satele aflate mult mai jos, precum şi mirosul deosebit al colibelor ţărăneşti îndepărtate, un miros, scria ea, de gol, de podele îngheţate şi un miros persistent de mere, brânză, grăsime, haine vechi şi pisici. Pe pajişti, a întâlnit copii mici, singuri cu turmele lor. Pielea pantofilor ei a devenit tare ca scoarţa în ploaia şi noroiul constant, iar şosetele i-au îngheţat pe picioare, până când s-a simţit „parte din pământ, din munţi, condimentată de vânt şi de soare”.
-Le-a luat ceva timp germanilor să realizeze că fetele râzătoare ale căror genţi grele le ajutau să le care şi bătrânele încovoiate cărora le cedau locurile în tramvai erau încărcate nu cu legume şi rufe murdare, ci cu arme. Libertatea de a

se deplasa nestingherite prin Torino şi prin văi le-a făcut pe femei mai îndrăzneţe şi le-a atras şi pe altele în mişcare. Dar odată ce germanii au înţeles că erau păcăliţi, atmosfera s-a înrăutăţit. Când erau arestate, femeile partizane erau pălmuite şi duse la sediul fascist din Via Asti sau la centrul de interogatoriu german din Hotel Nazionale, unde erau interogate şi, adesea, torturate. Multe dintre ele au fost violate. În închisoarea Le Nuove, care devenise un centru de detenţie pentru partizani şi evrei din tot Piemontul, exista o secţie pentru femei, condusă de călugăriţe. Directoarea acesteia era o femeie remarcabilă numită Suor Giuseppina de Muro.

Din momentul în care germanii au ocupat Italia, atitudinea Bisericii Catolice faţă de război a fost profund ambivalentă. Pe de o parte, Vaticanul a refuzat să recunoască republica Salò a lui Mussolini; pe de altă parte, a refuzat să o condamne sau să salute orice formă de rezistenţă. Papa i-a îndemnat pe credincioşi să se concentreze pe rugăciune şi pe fapte bune. Femeile catolice au fost îndemnate să răspândească „calmul, seninătatea, credinţa în Dumnezeu, în armată şi în conducătorii acesteia", dar cine erau aceşti conducători nu era pe deplin clar. Războiul în sine a fost prezentat ca o justiţie divină şi nu s-a vorbit foarte puţin despre germani.

Torino, care în mod tradiţional era un monarhist înverşunat, a considerat dezagreabilă condamnarea zgomotoasă a regelui de către Mussolini. Înaltul său cler, sub conducerea arhiepiscopului prudent, dar uman Maurilio Fossati, nu îşi putea permite să respingă total republica de la Salò; în schimb, s-a retras într-o tăcere rece şi elocventă. Mesajul lui Fossati, cel puţin la suprafaţă, era clar: disciplină şi rugăciune, supunere şi lege. „Nu vom obosi niciodată", le-a spus el enoriaşilor săi, „să condamnăm cu hotărâre orice formă de ură, răzbunare, represalii şi violenţă, indiferent de forma pe care o ia şi oricât de justificată ar părea". În spatele scenei, însă, în biserici, mănăstiri şi sacristii, a fost lăsat loc de manevră. Fossati a ordonat să li se dea hrană celor care se ascundeau, iar preoţii săi care alegeau să „ascundă fugari şi să nu predea rătăcitorii" nu trebuiau să fie cenzuraţi. Don Foglia nu a fost singurul preot care şi-a aruncat soarta alături de partizani fără critici din partea superiorilor săi, deşi majoritatea au adoptat o linie ceva mai precaută. În exterior, curia din Torino predica liniştea şi disciplina; dar, pe măsură ce războiul avansa, bisericile oraşului şi pivniţele acestora au devenit locuri sigure pentru mulţi partizani. Iar în Le Nuove, Suor Giuseppina a intenţionat să împingă complicitatea Bisericii până la limită.

Până în anii 1860, Torino nu a avut închisoare. Vasta structură de cărămidă roşie care a fost ridicată în 1862, care arăta ca o fortăreaţă medievală interzisă şi care se întindea de-a lungul a câteva blocuri de pe Corso Vittorio Emanuele II, a fost

proiectată pentru a reflecta poziţia Torino ca capitală a Italiei. Având ca model Pentonville din Londra, avea două turnuri de observaţie şi o serie de aripi în jurul unei curţi centrale deschise, cinci dintre ele pentru bărbaţi şi una pentru femei. La subsol se aflau cincisprezece celule de pedeapsă. În anii 1920 şi 1930, sute de antifascişti au fost închişi aici, mulţi dintre ei în drum spre coloniile penale. Suor Giuseppina de la Figlie della Carità, Fiicele Caritǎţii, a sosit aici în vârstă de 24 de ani, la mijlocul anilor 1920, chiar în momentul în care tribunalele speciale ale lui Mussolini trimiteau primele femei piemonteze la închisoare pentru sfidarea regimului său.
Suor Giuseppina era rotundă, energică şi plină de farmec. Ochii ei adânci străluceau de sub peruca albă. A doua dintre cei nouă copii ai unei familii sardone bogate, cu o afacere cu vin, migdale şi brânză pecorino, fusese atrasă de un ordin care insista asupra demnităţii femeilor prizoniere. Încă de la început, călugăriţele şi-au împărţit viaţa cu prizonierele, dormind şi mâncând alături de ele. Suor Giuseppina era o organizatoare excelentă, energică, prietenoasă şi tenace, iar în 1942 a fost aleasă de Figlie della Carità pentru a deveni maică superioară şi directoare a secţiei feminine a Le Nuove. Era în toiul bombardamentelor asupra oraşului Torino şi, după ce două prizoniere au murit, a insistat să le mute pe celelalte în siguranţă în pivniţe. Sub conducerea ei, prizonierele au prosperat.
Când germanii au rechiziţionat o parte din Le Nuove, declarând că este aripa lor privată, la care accesul era interzis tuturor italienilor, au anunţat că femeile evreice şi partizane deţinute vor locui cu ei. Suor Giuseppina, cu un amestec de viclenie şi determinare, i-a descurajat. L-a convins pe comandant, un ofiţer SS pe nume Siegel, să le lase pe femei să locuiască în aripa ei, întorcându-se acolo după interogatorii, înţelegând că vor fi ţinute separat de deţinuţii criminali. S-a oferit să îi spele rufele, apoi să le pună pe călugăriţele ei să îi păstreze curat în birou. Siegel a fost sedus. Când oamenii lui au cerut cheile de la celulele femeilor mai frumoase, Suor Giuseppina, furioasă, şi-a prins cheile de centură şi i-a sfidat să vină să le ia.
Zvonurile despre oroarea aripii germane s-au răspândit în Le Nuove. Suor Giuseppina a avut nevoie de ceva timp, dar a venit ziua în care a reuşit să treacă de gardieni. A găsit oameni bolnavi, răniţi, înfometaţi – partizani, evrei şi prizonieri de război aliaţi – ţinuţi fie în izolare în celule umede în care nu pătrundea nicio lumină, fie înghesuiţi câte zece într-o celulă în care doar doi sau trei puteau să se întindă în acelaşi timp. Contravenţiile erau pedepsite cu „letto di ferro”, un cadru de pânză şi fier de care prizonierii erau legaţi în aşa fel încât nu se puteau mişca, cu o gaură tăiată în pânză prin care puteau urina. Bărbaţilor le

era interzis să iasă din celule, să citească, să participe la slujbă sau să vorbească. Doi prieteni, aflaţi în celule alăturate, îşi riscau pedeapsa strigând în fiecare zi „Vreau să mor”, pentru ca celălalt să ştie că sunt încă în viaţă. Suor Giuseppina şi măicuţele sale au început să îşi îmbunătăţească viaţa.
Infractorilor de drept comun li se aducea mâncare de către familiile lor, dar cum acest drept le era refuzat deţinuţilor politici, mulţi mureau încet de foame. Suor Giuseppina a luat legătura cu reţelele de partizani şi cu organizaţiile caritabile catolice din Torino şi a aranjat livrări secrete de fructe. I-a spus lui Siegel că erau pentru porcii crescuţi într-o curte interioară, întrebându-l dacă o mică parte din ele ar putea ajunge la deţinuţii săi. Siegel, care nu era lipsit de inimă, a fost de acord. După aceasta au venit ouă, cutii de smântână şi bulion şi scrisori, ascunse sub medicamente şi fructe. Suor Giuseppina îşi folosea livrările pentru a afla numele celor deţinuţi, astfel încât să le poată spune partizanilor din oraş. Când a fost adus un partizan de frunte, grav rănit, a aranjat ca radiografiile sale să fie schimbate cu cele ale unui om care tocmai murise de tuberculoză; partizanul a fost mutat la un spital, de unde a fost salvat în curând. Nimic nu a fost scris niciodată. Germanii au fost vigilenţi şi suspicioşi, dar nu au putut găsi nicio dovadă a unei fapte ilegale.
Secţia de femei deţinea, la un moment dat, aproximativ 150 de prizonieri politici, germanii eliberând ocazional una dintre ele pentru a o urmări şi a vedea cine erau contactele ei înainte de a o aresta din nou. Pe măsură ce treceau lunile şi se intensificau racolările evreilor din Piemont, celulele se umpleau cu familiile evreieşti stabilite de mult timp în Torino, multe dintre femei fiind în vârstă şi fragile. Erau şi bebeluşi şi copii mici, toţi destinaţi deportării în lagărele din est. Suor Giuseppina ura ideea ca femeile să fie în închisoare, dar se împotrivea în mod special să aibă copii mici acolo. Apoi a venit ziua în care Massimo Foa, în vârstă de doi ani, a sosit împreună cu părinţii săi. Tatăl său a dispărut în aripa germană, dar Massimo şi mama sa au intrat sub jurisdicţia lui Suor Giuseppina. O dată pe săptămână, o spălătoreasă venea la Le Nuove cu o roabă mare pentru a colecta rufele murdare. Într-o zi, Suor Giuseppina a decis să o ajute pe spălătoreasă să-şi împingă încărcătura înapoi în oraş, după care Massimo nu a mai fost văzut. Alţi copii mici evrei au fost daţi drept nepoţi şi nepoate şi trimişi în grija unor familii catolice. Siegel a decis să nu observe.
Suor Giuseppina avea alte sarcini, mai triste. A fost obligată să îşi vadă prizonierele evreice plecând în convoaie cu destinaţia Auschwitz, oferindu-le cât de multă mâncare pe care o putea aduna pentru călătorii. Şi a aranjat ca bărbaţii care urmau să fie executaţi în curtea interioară sinistră a Le Nuove să aibă o călugăriţă alături de ei în ultimele lor ore. Nu s-a lăsat niciodată înduplecată. Cu

fiecare mică victorie, cu fiecare mică concesie, a insistat pentru mai mult. Din exterior, arhiepiscopul Fossati a observat şi a luat notă.
-Într-o zi de iarnă, un partizan din conducerea de la Torino a venit să o întrebe pe Ada dacă ar lua parte la o nouă campanie de recrutare a femeilor. I-a spus că la Milano se contura o mişcare, cu reprezentanţi ai tuturor partidelor politice principale în aşteptare, şi a vrut ca ea să promoveze ideea la Torino şi în văile piemonteze. Numele acesteia, i-a spus, era Gruppi di difesa della donna e per l'assistenza ai combattenti della libertà – Grupuri pentru protecţia femeilor şi pentru asistenţa luptătorilor pentru libertate (GDD). Primul ei gând a fost să refuze. Nu fusese niciodată foarte interesată de problemele feministe, considerând că era o concluzie de la sine înţeleasă că femeile italiene vor obţine în sfârşit dreptul de vot odată ce războiul va fi câştigat şi că bărbaţii şi femeile erau în esenţă diferiţi, dar cu siguranţă egali. De asemenea, a considerat că denumirea era greoaie şi absurdă, prea generală şi reductivă: cine era apărat? femeile? sau erau ele cele care apărau?
Dar apoi i-a arătat manifestul lor şi a fost intrigată. „Barbarii fură şi risipesc, devastează şi ucid", scria în el. „Noi nu putem ceda. Trebuie să luptăm pentru eliberare". Mai important, acesta prezenta planuri pentru un viitor mai echitabil, mai egal, în care femeile italiene nu numai că votau, dar aveau un cuvânt de spus în ceea ce priveşte condiţiile lor de muncă şi în elaborarea unei noi constituţii pentru o ţară care fusese măcinată şi ruinată de fascism. Va fi o luptă „nu împotriva bărbaţilor, ci cu ei", pentru a construi o nouă societate sub „semnul libertăţii, al iubirii şi al progresului". Ada era încă în deliberare când o femeie, o străină, a venit să o viziteze. S-a dovedit a fi Ada della Torre, prietena lui Levi. Ada della Torre îşi spunea Ariane şi i s-a părut lui Ada Gobetti că avea o expresie foarte particulară, în acelaşi timp spirituală şi timidă. Încă nu avea veşti despre Levi, Vanda şi Luciana, în afară de faptul că fuseseră mutaţi de la Aosta în lagărul de la Fossoli, unde, italienii fiind încă la conducere, erau trataţi relativ bine.
Cei doi Adas s-au împrietenit, au scris împreună un pamflet şi au început să formeze un comitet separat la Torino. Ca şi la Milano, au luat ca simbol mimosa galbenă, adoptată în Germania pentru Ziua Internaţională a Femeii în 1910. Li s-au alăturat şi alte prietene. Una dintre voluntare a fost Pinella Bianco, cu „doi ochi strălucitori veşnic deschişi", aşa cum a descris-o Ada; când faţa ei „se întărea şi devenea hotărâtă" şi încăpăţânată, îi amintea Adei de Bette Davis. Apoi, o cunoştinţă bogată, Maria Daviso di Charvensod, le-a oferit vila ei din secolul al XVII-lea de la Borello, la periferia oraşului Torino, unde se puteau întâlni şi ascunde armele. Pe măsură ce vorbeau, întreaga amploare a înapoierii

femeilor italiene, anii de misoginie şi discriminare, au început să pară probleme ale lui Ada care, de fapt, nu vor dispărea de la sine. Ceea ce putea oferi aderarea la Rezistenţă era o şansă pentru femei de a acţiona pentru ele însele, de a învăţa şi de a-şi expune nemulţumirile. Ea a propus să invite femeile să tricoteze şosete şi să confecţioneze haine pentru tinerii din munţi: a crezut că, dacă tricotează astăzi, va fi mai uşor să facă faţă mâine unor sarcini mai mari. Lupta pentru eliberarea Italiei va fi o luptă pentru eliberarea femeilor.
Torino era terenul perfect de recrutare. Italia era încă o ţară a comunităţilor foarte unite şi nicăieri mai mult decât în cartierele din jurul fabricilor, unde clădirile de apartamente cu opt etaje erau grupate în jurul curţilor centrale deschise, locuri ideale pentru a se întâlni şi a discuta, şi unde aproape fiecare adult lucra într-o fabrică sau alta. În zori, ceasurile deşteptătoare puteau fi auzite sunând toate în acelaşi timp, de la un bloc la altul.
Femeile îndurase deja patru ani de raiduri aeriene, penurie de hrană, foamete, absenţa bărbaţilor lor şi o luptă constantă, zilnică şi sâcâitoare pentru a-şi ţine copiii în siguranţă şi hrăniţi. Dar sentimentul lor de nedreptate se întorcea mult mai departe, la vremea când, ca fete de unsprezece şi doisprezece ani – sau mai tinere, dacă părinţii lor aveau contacte bune –, erau însărcinate să hrănească ţesătoarele cu aţă şase zile pe săptămână, sau să se trezească la patru dimineaţa pentru a aprinde cazanele, sau să aibă mâinile băgate în apă pentru vopsirea ţesăturilor timp de unsprezece ore pe zi, fiind pedepsite cu uşurinţă dacă erau prea lente. Erau cunoscuţi sub numele de „le piccole”, cei mici, iar mulţi dintre ei aveau braţele permanent pătate de vopsea, sau oase deformate, sau boli respiratorii, ca dovadă a anilor de muncă. Acestea erau femeile care îşi văzuseră taţii şi fraţii luaţi cu forţa de escadroanele lui Mussolini, întorcându-se de nerecunoscut şi plini de sânge, şi care mărşăluiseră în grevele reuşite din fabrici din martie 1943 şi văzuseră că determinarea şi unitatea pot da rezultate. Nevoia de a cerşi, de a face troc şi de a căuta în gunoaie îi făcuse plini de resurse. Acum, erau furioşi şi se temeau pentru fiii lor. A mobiliza aceste emoţii în favoarea Rezistenţei, credea Ada, ar fi un prim pas; educaţia, învăţarea ar urma cu siguranţă.
Bianca, Frida şi Silvia erau recrutoarele ideale. Erau tinere, energice şi disperate să fie distrase de la teroarea a ceea ce s-ar putea întâmpla cu bărbaţii pe care îi iubeau. Hotărâtă să îşi joace rolul şi înţelegând că trebuia să fie liberă pentru a o face, Silvia îl plasase pe Vittorio, în vârstă de trei ani, la o familie de răchită din Torre Pellice. A fost o măsură a angajamentului ei – aşa cum a fost pentru multe femei tinere – faptul că, pusă în faţa alegerii de a avea grijă de copilul ei sau de a se alătura luptei, nu a ezitat. Prietenii ei au fost impresionaţi de ea ca fiind

neînfricată până la absurd, dar şi, poate pentru prima dată în viaţa ei, fericită; era, spuneau ei, ca şi cum ceva „ar fi înflorit în ea”. În calitate de medic recent calificat, ea oferea ajutor medical trupelor, dar purta şi mesaje, suna familiile bărbaţilor absenţi şi stătea în faţa porţilor fabricii pentru a intercepta femeile care ieşeau din tură. Nu a putut uita cum a văzut o femeie mai în vârstă, o femeie de serviciu necalificată, a cărei sarcină era să spele toaletele, arestată şi apoi încărcată într-un camion, împreună cu alte zeci de persoane, pentru participarea sa la grevă. Această femeie a stat în tăcere o vreme, dreaptă şi rigidă, cu o eşarfă veche şi gri înfăşurată în jurul gâtului. Apoi, brusc, a început să râdă, un râs clar, tineresc, aproape de fată, şi le-a strigat tovarăşelor sale: „Să le arătăm acestor porci că nu ne este frică!” şi apoi a început să cânte, cântece ale Rezistenţei, până când a fost doborâtă de o lovitură cu tocul unei puşti. Când ea a tăcut, celelalte femei au preluat cântecul ei, iar acesta a putut fi auzit mult timp după ce camionul a dispărut din peisaj.

Silvia era isteaţă şi neobosită şi descoperise modalităţi de a afla din timp despre iminentele raiduri germane şi fasciste, ceea ce îi dădea timp să ajungă la familii şi să le avertizeze. În discuţiile sale cu Ada, ea a spus că dorea să includă materiale despre condiţiile de muncă pentru femei în broşurile publicate de GDD. Între timp, Frida venise cu o schemă pentru organizarea de întâlniri. Deoarece adunările mari erau interzise, ea le-a transformat în nunţi false, ajungând ea însăşi ca mireasă într-o rochie de mireasă. Era foarte vorbăreaţă şi plină de pasiune. Bianca ţinea legătura cu femeile comuniste, notând în jurnalul ei sub formă de litere greceşti, stenograme şi mâzgăleli inventate de ea. Într-o zi, la o întâlnire cu Silvia şi Ada, sus în Val Germanasca, a vorbit despre egalitate şi despre cum va arăta noua Italie mai dreaptă. Era oare acest „spirit de rezistenţă” împărtăşit, se întreba Ada în jurnalul ei, ceva pentru care „ţi-ai putea sacrifica viaţa de muritor”?

GDD nu a atras adepţi doar în marile fabrici din Torino. La munca ei de colectare de informaţii pentru bandele Garibaldi, Marisa Diena a adăugat acum şi cea de recrutare a femeilor din satele izolate din munţii Piemontului. Fraţii ei luptau în munţi, fiind de două ori mai expuşi riscului, ca şi ea, în virtutea faptului că erau atât partizani, cât şi evrei. Părinţii lor trăiau sub identităţi false în Torino. Ajungând într-o dimineaţă în micul sat Bibiana, Marisa a văzut un grup de femei care vorbeau agitat. Era ora nouă şi, în mod normal, ar fi trebuit să fie la muncă pe câmp. Ea a aflat că, în timpul nopţii, un camion care transporta luptători partizani trecuse prin sat în drumul său spre munţi, dar că nu se mai întorsese. Acum se temea că tinerii fuseseră capturaţi. Deşi s-a dovedit că erau în siguranţă, episodul a făcut-o pe Marisa să realizeze în ce măsură aceste femei

din munţi erau deja implicate în Rezistenţă, iar când a mers din casă în casă pentru a vorbi despre GDD şi despre război, a găsit ascultători şi recruţi dornici de a fi recrutaţi. După ce fuseseră izolate în văile înalte, orizonturile lor fuseseră deschise de refugiaţii din Torino şi acum erau pline de curiozitate. Continuau să pună întrebări, „al căror sens nu-l înţelegeau ei înşişi încă".
La începutul anului 1944, GDD crescuse într-un ritm extraordinar. Existau douăzeci şi patru de grupuri în Milano şi tot atâtea în Torino, iar altele noi se deschideau în toată Toscana şi în Veneto. În fabricile din Torino, celule de cinci-şase femei, de obicei prietene, se întâlneau pentru a coase, pentru a distribui literatură clandestină, pentru a discuta despre greve şi pentru a plănui mici acte de sabotaj, cum ar fi introducerea unor defecte imperceptibile în piesele de echipament pe care le confecţionau. Se foloseau de intimitatea toaletelor femeilor pentru a transmite ceea ce numeau „radio FIAT" şi luau cursuri de prim ajutor de la medici prietenoşi pentru a putea trata rănile. Când auzeau că germanii urmau să ridice un transport de produse finite, îi alertau pe partizani, astfel încât camioanele să poată fi prinse în ambuscadă, şi schimbau indicatoarele rutiere pentru a-i deruta pe şoferi.
La 8 martie, Ziua Internaţională a Femeii, au sărbătorit cu stropi de mimoză. Frida, Bianca şi Silvia au mers din fabrică în fabrică, pe jos şi pe bicicletă, aducând pliante în coşuri, sub beţe de salată şi ţelină. Îşi desfăşurau întâlnirile pe jos, în timp ce femeile plecau spre casă la sfârşitul zilei de lucru, explicând sarcinile care trebuiau făcute şi importanţa organizării, sau duminica dimineaţa, când bărbaţii puteau să aibă grijă de copii. Femeile îşi spuneau că este vorba de un „discorso per il futuro" şi se numeau „battagliere".
Pentru toate cele din Torino, casa lui Ada de pe Via Fabro devenise un loc în care puteau să ia veşti, să primească ordine, să se odihnească şi să mănânce ceva. Într-o zi, Ada a consemnat că, între zori şi asfinţit, trecuseră pe acolo cincizeci şi patru de persoane. De la punctul de observaţie din hol, portarul Espedita supraveghea strada şi piaţa din jur. Dincolo de prezenţa unui canar, ea şi Ada inventaseră o serie de semnale: un deget tras încet sub nas însemna pericol imediat, o pânză albă atârnată de balcon că casa era supravegheată. Ada venea şi pleca, îmbrăcată într-o haină de blană pestriţă cu câteva numere prea mari pentru ea, cu o eşarfă înfăşurată în jurul feţei, încercând să pară o bătrână artrozică ce-şi aducea rufele la spălat.
Cu toţii ştiau ce riscau. Cesarina Carletti era fiica unui electrician anarhist care fusese omorât în bătaie de către fascişti în anii 1930, iar trupul său fusese aruncat dintr-o maşină ca un sac. O femeie cu o înfăţişare frapantă, cu ochi oblici, pometi înalţi şi o gură plină, cu părul strâns într-un coc, petrecuse deja perioade

lungi de timp în închisoare pentru că îi scrisese lui Mussolini scrisori furioase despre trădarea socialismului de către acesta. Armistiţiul şi sosirea germanilor au transformat-o imediat într-o voluntară a Rezistenţei, ducând mesaje în munţi, cu un pistol ascuns în mâneca hainei. Noaptea, picta sloganuri antifasciste pe pereţi. În momentul în care GDD prindea contur, Cesarina a fost prinsă şi reţinută într-o cazarmă din oraş, de unde a evadat, doar pentru a fi rănită şi capturată din nou într-o razie fascistă. De data aceasta a fost dusă pe Via Asti şi apoi la Le Nuove şi torturată. A refuzat să dea nume; i-au fost scoşi dinţii. Uneori, când ţipetele prizonierilor torturaţi erau foarte puternice, Suor Giuseppina cânta „Ave Maria" de Schubert pe un pian vechi şi scârţâitor din holul central pentru a înăbuşi sunetele. Într-o zi, Cesarina a fost predată SS-ului în Albergo Nazionale. Aici, tortura a constat în a o face să stea cu spatele la perete şi în a trage cu gloanţe în jurul ei, în timp ce i se cereau numele reale ale partizanilor cu care a servit. Ea nu a spus nimic. Când a fost readusă la Le Nuove şi la Suor Giuseppina, a leşinat.

-Exista un alt grup complet diferit de femei italiene active în nord, cu vise şi convingeri de cu totul alt fel. Acestea erau susţinătoarele fasciste ale lui Mussolini, iar dispreţul lor faţă de fetele care se alăturau Rezistenţei era feroce. „Numai mici creaturi, fără personalitate sau caracter", scria actriţa şi jurnalista Fulvia Giuliani, „nu femei , ci animăluţe răsfăţate şi flămânde, pe care fiecare societate le poartă în ea ca pe germenii unei boli dezgustătoare". Giuliani a fost o susţinătoare înfocată a fasciştilor, una dintre multele femei de societate care s-au alăturat, în anii '20 şi '30, apelului lui Mussolini pentru „la vera donna Italiana", adevărata femeie italiană, tânără, patriotică, curajoasă şi „essentialmente madre", dispusă să se sacrifice pentru măreţia Romei antice.

Dar, pe măsură ce războiul i-a luat pe bărbaţi din fabrici şi agricultură, femeia fascistă ideală a devenit una care putea să îmbine maternitatea cu faptul de a se face utilă; iar după sosirea germanilor, ea trebuia să fie şi o „donna soldato", capabilă să lase deoparte misiunea de mamă pentru a salva fascismul de războiul civil şi de ameninţarea victoriei partizanilor. Ea trebuia să fie pătrunsă de „energie morală, mândrie faţă de patrie, nepăsare faţă de orice pericol" şi să fie suficient de puternică pentru a îmbina dragostea de ţară cu salvgardarea valorilor familiale. Deşi a fost învăţată să mânuiască arme de foc, nu se aştepta, cel puţin la început, să tragă cu ele; cu sau fără un pistol în mână, totuşi, nu trebuia să-şi piardă niciodată, niciodată, feminitatea. Ar fi fost o mică mamă, vigilentă şi atentă, având grijă de fiii ei. Sau va fi o soţie mică, care „va avea o supă bună şi caldă care să o aştepte când bărbatul ei se va întoarce de la luptă". „La donna

soldato" a devenit un alt aspect al războiului civil din Italia, femeile italiene luptându-se cu femeile italiene, femeile soldat împotriva femeilor partizan. Noii soldaţi ai lui Mussolini aveau o altă sarcină. Avea nevoie de ei pentru a stăvili valul de dezertori care dispăreau cu sutele în munţi pentru a scăpa de recrutarea sa. La Congresul de la Verona din noiembrie, noul partid fascist le-a cerut femeilor „în acest ceas de chin" să îşi îngrijească şi să îşi conducă bărbaţii, nu, Doamne fereşte, intrând în politică, ci arătându-le care le este datoria, conducându-i din „ceaţa de incertitudini şi perplexitate" în care se rătăciseră. Pentru a-i face pe aceşti bărbaţi rătăciţi să-şi revină, pentru a le reda mândria şi demnitatea, ziarul La Stampa a lansat ideea de a forma un batalion de femei, auxiliare ale forţelor armate, care să ajute la propagandă, asistenţă medicală, muncă de birou şi aprovizionare. Sugestia a adus rezultate imediate. Femei din toată Italia, care îşi manifestau adoraţia pentru Duce, au cerut cu insistenţă să se înroleze. Voiau, spuneau ele, la fel ca şi femeile partizane, să aibă paritate cu bărbaţii, dar în cazul lor era vorba de un alt fel de paritate, nu una a drepturilor şi a plăţii egale, ci a curajului şi a sacrificiului de sine. Şi ele doreau să moară pentru patrie. În curând, s-a raportat că fiecare studentă de la Universitatea din Veneţia îşi oferea serviciile.

Lui Mussolini îi plăcuse întotdeauna să-şi vadă Fasci Femminili plini de aristocraţi. I-a cerut unei contese toscane, Piera Gatteschi Fondelli, să înfiinţeze un Servizio Ausiliario Femminile (SAF). Gatteschi fusese membru fondator al FF în 1921 şi se alăturase marşului asupra Romei care l-a adus pe Mussolini la putere în 1922. Ea a fost numită general – singura femeie care a devenit general – şi a anunţat că va exclude din rândurile sale toate „aventurierele şi fanaticii" şi că doar italienii ayranieni cu vârste cuprinse între 18 şi 40 de ani puteau candida. Un cartier general a fost deschis pe Lacul Como. Până la sfârşitul primăverii anului 1944, erau 6.000 de femei înscrise în registre, multe dintre ele absolvente ale academiei sportive din Orvieto, unde tinerele fete înoată, dansează, cântă, joacă teatru şi învaţă să facă scrimă pentru a dobândi „bellezza superiore". După cum vedea generalul, auxiliarele sale trebuiau să fie o elită, fără reproşuri, conduse de ea ca într-un ordin religios închis. Uniformele lor erau severe: o fustă închisă la culoare care cădea până la patru centimetri sub genunchi, o cămaşă albă cu gulerul îndoit în mod ciudat în unghi în jurul gâtului, ciorapi kaki groşi, pantofi grei, mănuşi şi o beretă cu o bentiţă roşie. Nu trebuiau să se machieze şi să nu fumeze, iar superiorilor trebuiau să li se adreseze în permanenţă cu politicosul „Voi" fascist. Printre primii voluntari s-a numărat şi o cunoscută cântăreaţă populară. Cu toate acestea, fie că erau secretare, spălătorese sau ofiţer de legătură, auxiliarele trebuiau să ţină cont de necesitatea de a fi „virilă", fără să

uite nicio clipă că serveau un ideal mult mai mare decât acela de a fi pur şi simplu femeie. Atât de mare era adulaţia pentru Mussolini, chiar şi în această etapă târzie a războiului, încât fete foarte tinere au ajuns să mintă în legătură cu vârsta lor pentru a-l servi. Un prim grup a fost trimis la Lido, în Veneţia, pentru a începe antrenamentul.
Pentru a nu fi mai prejos, prinţul Borghese a început să recruteze ajutoare pentru miliţia sa Decima Mas şi, deşi şi el a încercat să excludă persoanele „prea sentimentale şi emoţionale", multe tinere zeloase şi-au găsit un loc acolo. Acestea au fost instruite să „evite orice lux şi snobism parazitar" şi li s-a interzis să poarte pantaloni, cu excepţia cazului în care săreau pe o motocicletă sau într-o maşină blindată, deoarece pantalonii erau „amorali" şi jignitori pentru sensibilitatea masculină.
Cel puţin pentru o vreme, nimeni nu a avut intenţia ca femeile auxiliare ale lui Salò să lupte cu adevărat. Era suficient ca ele să fie o contrapondere la tinerele „emancipate, viclene şi perfide" care se alăturaseră partizanilor şi care, la rândul lor, se apucaseră să le numească pe surorile lor fasciste puttane, curve. Nu s-a sugerat niciodată că, odată ce războiul s-a terminat, ele nu vor reveni imediat la a fi „soţii şi mame exemplare". Opiniile şi aspiraţiile politice erau considerate „inutile, dacă nu chiar dăunătoare".
În calitate de majorete, auxiliarele îşi ocupau acum posturile, salutându-şi colegii bărbaţi din cazarmă, consolându-i pe cei care se întorceau însângeraţi şi dezgoliţi, onorând trupurile celor care îşi sacrificaseră viaţa. Oriunde mergeau, cântau imnuri pentru Mussolini şi pentru visul fascist: „Moartea nu ne sperie", scandau ele, „O curtăm ca pe nişte logodnici şi iubiţi". Pe pereţii dormitoarelor lor din barăci au fixat fotografii ale lui Mussolini. Unii şi-au adus mici animale de pluş pe care să le ţină pe pat. Descriind febra de exaltare care a cuprins-o în timp ce se înrola, sentimentul de a trebui să răscumpere onoarea unei Italii „trădate", o tânără pe nume Zelmira Marazio a scris mai târziu: „Eram tineri, persecutaţi şi fericiţi".

8

Nepăsătoare

La mijlocul lunii ianuarie 1944, forţele aliate au ajuns la mănăstirea benedictină din secolul al VI-lea de la Monte Cassino; şi aici s-au oprit. Linia defensivă Gustav a lui Kesselring s-a dovedit mai puternică decât se aştepta, iar înaintarea

spre Roma a continuat să stagneze. În încercarea de a ieşi din impas, la 22 ianuarie, 36.000 de soldaţi aliaţi suplimentari au debarcat mai sus pe coastă, între Anzio şi Nettuno. Germanii au fost prinşi nepregătiţi, dar în timp ce comandamentul aliat întârzia să avanseze din capul de pod, Kesselring a adus în grabă unităţile germane. Ceea ce trebuia să fie un „atac fulger" s-a transformat într-o bătălie prelungită împotriva unor forţe germane puternice care încercau să-i împingă pe Aliaţi înapoi în mare. Vremea era teribilă, iar Aliaţii nu erau mai aproape de Roma. 'Mă aşteptam să văd o pisică sălbatică răcnind în munţi', i-a spus Churchill generalului Alexander. 'Şi ce am găsit? O balenă care se tăvăleşte pe plaje'.

Pe tot parcursul toamnei au existat dezacorduri, între guvernul Badoglio din sud şi Aliaţi, între americani şi britanici, precum şi între membrii coaliţiei de şase partide CLN de la Roma, cu privire la viitorul guvern şi la soarta monarhiei. Benedetto Croce, considerat în general ca făcând parte din aripa conservatoare, vorbea despre cei douăzeci de ani de dictatură fascistă ca despre o „paranteză" în lunga istorie a Italiei, un accident care nu ar fi lăsat nicio urmă asupra identităţii naţionale a ţării. Alţii nu au fost de acord, respingând orice sugestie de revenire la politica liberală a Italiei pre-fasciste. Ceea ce trebuia să apară acum, insistau ei, era un tip de guvernare cu totul nou, mai corect şi mai egalitar, în mare parte după modelul favorizat de Ada şi de prietenii ei din nord. După ce la început crezuse că monarhia ar putea fi păstrată, Croce susţinea acum că, dimpotrivă, Italia trebuia să fie eliberată de acest „rege extrem de vinovat". Unii au fost de acord; alţii au luptat împotriva acestui lucru. Cu toate acestea, în 1944, o soluţie acceptabilă părea să fie la îndemână. Regele urma să abdice şi să îi predea fiului său, prinţul Umberto, funcţia de locotenent general al regatului. Regele a refuzat. Certurile au continuat.

Un congres propus al liderilor antifascişti a fost anulat, la ordinul aliaţilor, apoi a fost reluat. În cele din urmă, la 28 ianuarie, îngrădiţi de restricţii şi în secret total, douăzeci de reprezentanţi ai partidelor CLN din Roma – încă în mâinile germanilor – au trecut liniile inamice pentru a participa la o reuniune la Bari. A fost prima adunare democratică oficială care s-a reunit în Europa de când germanii au invadat continentul şi prima care a avut loc în Italia în ultimii douăzeci de ani. Dezbaterile aprinse au continuat.

Aliaţii erau încă ezitanţi, nesiguri cum să-i trateze pe italieni atât ca duşmani, cât şi ca prieteni şi, în orice caz, aveau alte preocupări mai presante. Ruşii făceau câştiguri constante în est, pregătirile pentru invazia maritimă a Franţei ocupate avansau, iar războiul din Italia se scufunda pe lista lor de priorităţi. Deşi atât britanicii, cât şi americanii considerau guvernul Badoglio ca fiind în esenţă lipsit

de speranţă, „prost conceput, prost dotat cu personal şi prost echipat pentru scop", britanicii doreau ca toate deciziile privind viitorul Italiei să aştepte până după eliberarea Romei, în timp ce americanii considerau că alegerea aparţinea italienilor şi, în orice caz, preferau ideea de a sprijini politicienii CLN din Roma, care erau şase partide. După cum i-a spus Churchill lui Macmillan, Badoglio era cel puţin „blând... bine intenţionat, cinstit şi foarte prietenos" şi probabil că era cel mai bun pariu până când se va găsi cineva mai inspirat pentru a-i înlocui pe „ambiţioşii care se agitau acum în spatele frontului nostru".
Cu toate acestea, britanicii şi americanii au căzut de acord asupra unui lucru: economia italiană din zonele eliberate din sud era încă în haos, cu o inflaţie ridicată, fermieri care acaparau terenul, oameni înfometaţi şi o criminalitate galopantă, iar eventuala reconstrucţie a Italiei va trebui să înceapă de la zero; şi că, până la eliberarea totală a Italiei, aliaţii trebuie să rămână la conducere. Atât de mare era haosul din Napoli eliberat, după cum a consemnat Norman Lewis în jurnalul său, încât 65% din veniturile napoletanilor proveneau din comerţul cu provizii aliate furate, iar una din trei femei, ale căror familii erau sărace, lucrau, în mod regulat sau ocazional, ca prostituate.
După mai multe zile de dispute la Bari, regele a fost din nou invitat să abdice. Din nou, nu a făcut nimic. Cele şase partide din CLN au discutat, au protestat, au fost în dezacord. Nu s-a obţinut mare lucru, în afară de a-i face pe nordicii şi sudicii fractali să înceapă să vorbească între ei. Ce formă va lua noua Italie va trebui să aştepte, cel puţin până la eliberarea Romei.
-La 9 noiembrie 1943, Goebbels a scris în jurnalul său că nu credea că Mussolini ar îndrăzni să-l ucidă pe Galeazzo Ciano, propriul său ginere. S-au exercitat presiuni considerabile asupra lui Mussolini pentru a-i judeca pe conspiratorii care îl doborâseră în complotul din iulie, Hitler insistând asupra condamnărilor la moarte, dar cerând ca italienii, şi nu germanii, să le ducă la îndeplinire. Dintre cei treisprezece oameni care votaseră împotriva lui, şapte găsiseră deja modalităţi de a scăpa în străinătate sau se ascunseseră.
Ciano s-a declarat surprins să se afle că a fost inclus printre conspiratorii vinovaţi, susţinând că nu a fost niciodată neloial nici statului, nici monarhiei, ci pur şi simplu s-a opus continuării domniei lui Mussolini, ceea ce nu reprezenta în sine un act de trădare. Considerându-se în siguranţă, s-a întors de bunăvoie în Italia din Germania, unde fusese practic prizonier timp de câteva luni. Când a debarcat la Verona, a fost arestat, dus mai întâi într-o mănăstire la Scalzi, apoi în închisoare. Ce a gândit Mussolini la întâlnirea cu ginerele care îl trădase nu ştie nimeni. S-au întâlnit doar o singură dată, un interviu scurt şi incomod în care Mussolini l-a privit pe Ciano cu o antipatie rece. Edda, care împărtăşea

intensitatea hipnotică a tatălui ei şi multe dintre aceleaşi maniere, a venit să-l implore pentru viaţa soţului ei. Mussolini i-a spus că nu-l va putea ierta niciodată pe Ciano, de dragul Italiei. Rachele a adăugat că Ciano era un al doilea Brutus şi că merita să moară.
Procesul celor şase bărbaţi s-a deschis sâmbătă, 8 ianuarie 1944, în sala Castelvecchio din Verona. Ningea puternic. Membrii tribunalului, îmbrăcaţi în uniformele lor fasciste negre, primiseră cu o seară înainte câte un sicriu în miniatură, cadou anonim, un avertisment că ar fi bine să nu arate milă. În boxa acuzaţilor, mareşalul de Bono, în vârstă de 78 de ani, era în uniformă militară completă, cu medalii. Giovanni Marinelli, trezorierul de lungă durată al Partidului Fascist, a pledat nevinovat din cauza surdităţii sale extreme, ceea ce înseamnă, spunea el, că nu a auzit niciodată deliberările Marelui Consiliu. Pe tot parcursul procesului, lui Ciano i s-a adresat cu apelativul „conte". Toţi au negat că ar fi existat un complot de răsturnare a lui Mussolini pentru a intenta pacea cu Aliaţii pe la spatele acestuia.
Prima zi s-a încheiat cu avocatul acuzării incapabil să dovedească măcar un indiciu de conspiraţie. Dar, în dimineaţa următoare, au prezentat un document, aparent scris de fostul şef de stat major, generalul Ugo Cavallero, care fusese găsit mort în mod misterios pe o bancă din grădină cu câteva luni înainte. Documentul descria, în detaliu, o serie de comploturi împotriva lui Mussolini, începând din noiembrie 1942. Deşi existau unele îndoieli cu privire la autenticitatea sa, a fost suficient pentru a-i condamna la moarte pe cei aflaţi în boxa acuzaţilor. Doar Tullio Cianetti, fostul ministru al corporaţiilor, care, în mod prudent, îi scrisese scuze umilitoare lui Mussolini, a fost absolvit. La auzul verdictului, Marinelli a leşinat.
Edda deţinea propriile documente secrete. Acestea erau jurnalele lui Ciano, despre care se credea că ar putea conţine descrieri potenţial dăunătoare ale relaţiilor italo-germane, pe care acum spera să le folosească ca troc în schimbul vieţii soţului ei. A implorat, a luat cu asalt şi a scris scrisori lui Mussolini şi Hitler. Când a fost clar că viaţa lui Ciano nu va fi cruţată, Edda şi-a luat copiii şi a fugit în Elveţia, cu jurnalele ascunse sub fustă. Nu şi-a mai văzut şi nu a mai vorbit niciodată cu tatăl ei.
În calitate de trădători, conspiratorilor li s-a refuzat dreptul de a fi împuşcaţi în faţa călăilor lor. Cinci scaune şcolare au fost aşezate lângă un zid la Forte Procolo, în afara oraşului Verona. Echipa de miliţie era nervoasă şi neantrenată, iar execuţiile au fost o afacere macabră. Unul dintre condamnaţi a devenit isteric şi a trebuit să fie legat. În ultimul moment, Ciano a reuşit să se întoarcă, astfel

încât să fie cu faţa la puşti, şi a strigat „Viva l'Italia!”, dar nu a murit până când un ofiţer nu i-a tras un glonţ în cap.
Cea mai mare parte a clanului Mussolini era acum adunată în Villa Feltrinelli, iar Vittorio, fiul cel mare, se dovedea un secretar incompetent şi autoritar, foarte antipatic pentru toată lumea. Nurorile lui Mussolini se certau între ele, iar nepoţii săi se dezlănţuiau. Cu Claretta chiar la capătul drumului, în teatrala Villa Fiordaliso a lui Gabriele d'Annunzio, o vilă plină de oglinzi, sticlă colorată şi coloane dorice, încununate de sculpturi în formă de boluri de fructe şi dovleci, Rachele era frământată. Într-o zi, i-a făcut o vizită Claretta şi a numit-o curvă. Mussolini, posomorât, bolnav, era şi mai îndepărtat de luptele politice zilnice ale noului său stat, dar a rămas obsedat de refuzul Vaticanului de a-i recunoaşte guvernul. Vorbea despre instaurarea unui nou socialism autoritar şi, din când în când, se răzvrătea împotriva aliaţilor săi germani, numindu-i „vandali barbari... violenţi şi rapace”.
Nimic din ceea ce spunea Mussolini nu mai avea greutate. El nu a fost niciodată decât supus germanilor, care l-au tolerat ca pe o figură utilă pentru a ajuta la conducerea şi poliţia Italiei, menţinând ordinea şi exploatând resursele. Sub presiune, a ezitat, s-a retras, a făcut compromisuri, permiţând astfel celor mai violenţi oameni din jurul său să acţioneze nestingheriţi. Pe străzile oraşelor din nord, tinerii, „i ragazzi di Salò”, se plimbau pe străzi cântând „Battaglioni del Duce, della morte e della vita, ricomincia la partita”. (Batalioanele lui Duce, ale morţii şi ale vieţii, acum reîncepe jocul).
Salò era o masă de interese conflictuale, de bătăuşi şi profitori, de funcţionari publici prea leneşi sau prea venali pentru a contesta corupţia galopantă, cu doar câţiva indivizi idealişti care credeau sincer că noul stat ar putea salva ceva din fosta glorie a fascismului. În condiţiile în care guvernul fascist controla 57 de cotidiene, 214 publicaţii periodice şi mai multe posturi de radio, repetând mereu şi mereu mesajul că Germania şi Italia erau una singură, doar cei suficient de curajoşi pentru a asculta Radio Londra aveau o idee reală despre ceea ce se întâmpla. În condiţiile în care ţara se afla încă sub trei guverne – Salò în nord-est, Badoglio la Brindisi şi coaliţia clandestină formată din şase partide la Roma – şi patru forţe combatante – Aliaţii, germanii, Salò şi partizanii – cea mai mare parte a Italiei era un câmp de luptă. Locuitorii săi trăiau în ceea ce a fost descris ca fiind „agnostic attendismo”, aşteptând şi văzând, sau în zona gri a lui Levi, undeva între teritoriul binelui şi teritoriul răului.
La Milano, Renato Ricci recruta din greu pentru noua sa Guardia Nazionale Repubblicana, atrăgând un amestec de foşti carabinieri şi tineri fascişti rătăciţi, înfiinţând inspectorate regionale şi comandamente provinciale, cu misiunea de a

contracara numărul tot mai mare de atacuri ale partizanilor. Până la sfârşitul lunii ianuarie 1944, cu dificultăţi considerabile, reuşise totuşi să adune peste 100.000 de oameni, dar a pierdut o parte dintre ei în favoarea germanilor, care i-au urcat cu forţa în trenuri cu destinaţia de muncă în Germania.
La Torino, unde fuseseră adunaţi peste 5.000 de oameni din GNR, noii lideri fascişti erau bărbaţi duri şi violenţi, veterani ai războaielor din Etiopia şi Spania şi supravieţuitori ai ororilor de pe Frontul de Est. Deşi germanii insistau că doreau reluarea vieţii „normale", oraşul era orice, dar nu era deloc normal. Un atac asupra a doi lideri locali ai Partidului Fascist a dus la arestarea şi executarea a trei bărbaţi, toţi căsătoriţi şi cu copii, consideraţi „responsabili din punct de vedere moral". Exploziile, asasinatele, arestările şi represaliile erau acum evenimente zilnice. Fasciştii îşi transformaseră sediul din Via Asti într-un „infern", unde torţionarii, îmbrăcaţi cu peruci şi bărbi false pentru a nu fi recunoscuţi, au ocupat etajul al doilea pentru şedinţele lor nocturne.
În jurul lor se adunau spioni şi informatori, care vizitau familiile suspecţilor de partizanat pentru a le jefui casele şi a-i şantaja. Chiar şi germanii au recunoscut că gradul de „depravare şi corupţie" al „funcţionarilor fascişti legali" italieni era extrem de ridicat. Împrăştiaţi în clădirile din jurul oraşului, se aflau şapte sute de germani din SS. Fiecare centru german şi fascist devenise un fort. Fiecare perete devenise o expoziţie de mesaje concurente, partizanii declarând „Moarte invadatorului german, moarte trădătorului fascist", iar fasciştii prezentând imagini distorsionate ale „bolşevicilor, evreilor şi negrilor", punându-le în spatele sticlei, pentru a nu fi dărâmate. A fost un nou tip de violenţă, în formă grafică. În această iarnă friguroasă şi înfometată, în care un săpun trebuia să dureze două luni, în care femeile conduceau tramvaie şi cultivau dovlecei în jardinierele de la ferestre, starea de spirit a torinezilor, conform unuia dintre rapoartele lunare ale Militärkommandantur către superiorii săi din Germania, ajunsese la culmea disperării.
Pe de altă parte, zi de zi, războiul partizanilor evolua, numărul lor crescând vertiginos, actele lor de sabotaj înmulţindu-se. Toată lumea avea nevoie de oameni – germanii pentru a-i trimite acasă ca forţă de muncă, Salò pentru miliţiile şi armata sa. La începutul anului 1944, Mussolini – care fusese el însuşi în închisoare în tinereţe pentru că nu se prezentase la serviciul militar – a lărgit intervalul de vârstă al serviciului militar obligatoriu pentru a include atât bărbaţi mai tineri, cât şi mai în vârstă. Răspunsul a fost discret. Mai mult de jumătate dintre cei eligibili, 57%, nu s-au prezentat. La 18 februarie a venit un decret prin care se ameninţa cu pedeapsa cu moartea pentru cei care continuau să lipsească, iar tribunalele speciale au lucrat ore suplimentare pentru a întări mesajul.

Familiile tinerilor au fost ameninţate cu confiscarea animalelor şi retragerea carnetelor de raţie, iar taţii au fost luaţi ostatici.
Înainte de război, Italia avea peste două milioane de băieţi înscrişi în organizaţiile fasciste after-school Balilla şi Avanguardista. Aproape fiecare băiat din Italia crescuse pregătindu-se pentru război şi pentru serviciul militar şi cântând: „Dacă, într-o zi, o bătălie va da foc munţilor şi mărilor, noi vom fi puştile sfintei Libertăţi". Prima virtute a bunului tânăr fascist era „supunerea". A doua? Încă mai multă supunere". Acum, cui trebuiau să se supună aceşti tineri? Dacă guvernului legal, atunci cui? Şi cine era adevăratul duşman? Britanicii şi americanii, în acelaşi timp vechii duşmani şi noii aliaţi? Sau germanii? După cum scria Emanuele Artom în jurnalul său, ceea ce a făcut ca situaţia să fie atât de confuză a fost faptul că „era în interesul Italiei să fie învinsă". În barăci, tot mai mulţi tineri, dezgustaţi de lipsa uniformelor şi a păturilor, de mâncarea insuficientă şi de brutalitatea recrutorilor lor, au început să întoarcă spatele copilăriei fasciste şi să dezerteze la partizani. Grupuri de femei au descins la centrele de recrutare, strigând şi plângând, venite să îşi elibereze fiii. Recrutarea s-a dovedit a fi un agent de recrutare fără egal pentru Rezistenţă. Armata de partizani din nord i-a atras nu numai pe aceşti tineri rezistenţi, ci şi pe părinţii lor, preoţi, prieteni, comercianţi, casieri de bancă, chiar şi copii. „Înşelaţi, dezorientaţi", tinerii amărâţi descopereau că au avut curajul să nu se supună, mai ales când citeau afişele pe care partizanii le lipiseră pe pereţii fiecărui oraş şi sat: „Vă aşteptăm... Vă vom întâmpina cu bucuria regăsirii unui frate pierdut".
Ada, care lucra încă la şcoala ei din Torino, a primit o circulară prin care profesorii trebuiau să declare dacă aveau fii născuţi în anii de chemare. Ada s-a dus să se întâlnească cu directorul şcolii. 'Ştiu că vorbesc cu un domn', a început ea. Apoi i-a spus că are un astfel de fiu şi că nu s-a prezentat. Directorul, „o cămaşă de pluş enervantă, plină de propria autoritate", a umblat la hârtii, dar ea a văzut că mâna îi tremura. „Unde este?" „Nu ştiu", a răspuns Ada, perfect sinceră, pentru că nu-l mai văzuse de câteva zile. Atunci, spuse directorul cu uşurare, vom spune că se afla în sud când au sosit Aliaţii şi că aţi pierdut legătura cu el. Ea a plecat, apreciind inventivitatea lui. Dar în următoarele zile, clasele ei au început să se golească, băieţii de vârsta proiectului dispărând unul după altul. Împreună cu Lisetta, scrisese un pliant, explicând de ce tinerii ar trebui să refuze să lucreze pentru republica Salò, iar cele două femei, Lisetta cu o eşarfă care îi ascundea părul blond foarte uşor de identificat, şi Ada cu o pălărie veche care îi acoperea o mare parte din faţă, au stat în faţa porţilor a două

dintre cele mai mari şcoli din Torino, împărţindu-le, apoi grăbindu-se să plece înainte de a fi prinse.
Un alt eveniment a adus acum mai mulţi bărbaţi şi femei în Rezistenţă. Fabricile din triunghiul nordic se aflau într-o stare de revoltă reprimată încă de la sfârşitul anului 1943 şi, cum alimentele deveneau din ce în ce mai scumpe şi mai sever raţionalizate, starea de spirit devenea tot mai furioasă. Fritz Sauckel, comisarul şef pentru forţa de muncă, i-a adunat pe comercianţii la negru, a stabilit preţuri fixe şi a lansat ameninţări, dar nu a fost în măsură, după cum spunea un raport german, „să elimine complet piaţa neagră, având în vedere mentalitatea latinilor". Tot ceea ce a putut face a fost să se asigure că oamenii care au fost de acord să lucreze pentru germani au fost hrăniţi, în timp ce emitea ameninţări că ceilalţi „nu vor mânca".
CLN obţinuse câştiguri solide în rândul muncitorilor din fabrici şi, la începutul lunii februarie 1944, a convocat o grevă generală pentru a cere condiţii mai bune pentru muncitori şi oprirea deportărilor de forţă de muncă şi utilaje în Germania. La 1 martie, „orice muncă pentru Hitler" a încetat. A fost prima grevă de acest fel din Europa ocupată, iar cei care au fost estimaţi ulterior la mai bine de un milion de oameni au încetat lucrul în fabrici, birouri şi magazine. La Torino, greviştii au fost susţinuţi de bandele de partizani din munţi, care au coborât în câmpie pentru a bloca trenurile şi tramvaiele. Marisa Diena şi un alt angajat s-au urcat la bordul trenului care îi transporta pe muncitori din văi spre oraş: sarcina lor era să identifice spionii fascişti, astfel încât alţi partizani să îi poată „neutraliza".
Germanii şi fasciştii făcuseră surprinzător de puţin pentru a se pregăti. Dar în a doua zi au început arestările. Muncitorii au continuat să stea deoparte. Hitler a trimis un mesaj prin care cerea ca 20 la sută dintre greviști să fie arestaţi şi deportaţi. Hotărâţi să nu facă nici o concesie, germanii i-au adunat pe scandalagii, liderii lor fiind identificaţi pentru ei de către spionii fascişti. Până când greva a fost suspendată de CLN, patru zile mai târziu, aproximativ 1.100 de persoane au fost urcate în trenurile din gara Porta Nuova din Torino, cu destinaţia lagărul de concentrare de la Mauthausen.
Chiar şi aşa, greva a transmis un mesaj puternic: faptul că bărbaţii şi femeile obişnuite din Italia, indiferent de culoarea lor politică, erau pregătiţi să rişte foarte mult pentru a sfida ocupanţii şi că greva putea paraliza în mod eficient planurile germane. Greviştii s-au simţit mândri. Salò şi fasciştii au devenit şi mai nepopulari. Partizanii comunişti, care se conturau deja ca fiind cea mai puternică forţă din fabrici, au devenit mai puternici şi au început să recruteze mai serios pentru confruntări ulterioare. În ceea ce-i priveşte pe germani, greva i-a convins

de necesitatea unei mâini mai dure. Salò era în mod clar incapabil să îşi supravegheze cetăţenii recalcitranţi: ar fi fost nevoie de un regim de teroare. Războiul partizanilor urma să devină mult mai brutal.
-Ada a auzit pentru prima dată cuvântul „rastrellamento" – racolare- la Torino. Ettore a sunat să spună: „Mătuşa Ada e bolnavă". Acesta era codul lor pentru pericol. Până în acel moment, atacurile atât ale germanilor, cât şi ale fasciştilor fuseseră puţin coordonate. Dar rastrellamenti – blocarea drumurilor pentru a efectua percheziţii din casă în casă – era ceva nou. Acest cuvânt avea să le devină îngrozitor de familiar tuturor.
Într-o dimineaţă devreme, un rastrellamento condus de poliţia germană şi italiană, care se desfăşurau în evantai şi acţionau împreună, a coborât pe Via Fabro. Doi poliţişti italieni au bătut la uşa lui Ada la ora şapte. Era prea târziu pentru ca cineva să se ascundă. Paolo, abia întors de la munte, a făcut o baie şi s-a băgat în ea. Ada şi Ettore i-au condus pe poliţişti încet prin fiecare cameră, mai degrabă, după cum a notat Ada mai târziu în jurnalul ei, ca şi cum ar fi arătat o proprietate unor potenţiali chiriaşi. Ettore a deschis uşa de la baie, dar poliţiştii s-au limitat să arunce o privire înăuntru, nereuşind să-l detecteze pe Paolo în baie. Când au plecat, bărbaţii au întrebat-o pe Espedita, portăriţa, dacă era ceva ce ar fi trebuit să observe. „Sigur că nu", a răspuns aceasta cu un aer jignit. 'Aici locuiesc doar oameni cinstiţi şi paşnici. Dar aţi văzut ceva suspect?'. Nu, au răspuns ei, „dar chiar dacă ar fi fost ceva, noi nu am văzut". Au plecat, recomandându-i să spună oricărui neamţ care ar putea veni să întrebe, că casa a fost percheziţionată foarte atent. Se pare că nu toată poliţia italiană fusese coruptă.
Ada, Ettore şi Paolo se aflau deseori la Meana, unde Paolo îşi petrecea zilele căutând explozibili în baze militare abandonate, aducând dinamită pentru ca Ettore să experimenteze cu ea. Pentru a-şi distrage atenţia de la anxietatea acută pe care o simţea de fiecare dată când Paolo dispărea, într-o seară, Ada şi-a întors vechea haină de blană pe dos, şi-a pus pantaloni murdari şi o pălărie închisă la culoare şi a coborât în Susa cu un borcan de sticlă plin de lipici şi un teanc de pliante care îi îndemnau pe tineri să refuze încorporarea. Le-a lipit pe toate suprafeţele disponibile, inclusiv pe biserică, pe bordelul local şi pe hotelul folosit de germani. Deşi s-a întors acasă cu căptuşeala hainei mânjită de lipici, şi-a notat în jurnalul său că a simţit că a făcut cu adevărat o treabă bună. „Măcar de-ar fi fost aşa toată munca în subteran".
Paolo spera să înfiinţeze o nouă bandă de partizani în valea superioară, dar a decis în schimb să treacă în Val Germanasca pentru a-şi uni forţele cu Roberto Malan, fratele Fridei. Ada, mereu reticentă în a-l scăpa din ochi, a mers cu el.

Roberto îşi instalase baza într-o uzină abandonată de talc-grafit din Gianna. Valea era liniştită, germanii şi partizanii se învârteau în cercuri războinice unii în jurul altora. Frida se întâlnea acolo cu profesorii locali în vederea revizuirii manualelor fasciste pentru şcoli. În soarele de început de primăvară, tinerii partizani, bronzaţi şi în formă, îi păreau lui Ada că se bucură de o vacanţă la hotel. Un carabinier staţionat în Torre Pellice fusese de acord să acţioneze ca observator, trimiţând aproape zilnic veşti despre mişcările germane şi fasciste din vale, în timp ce staffette se plimba pe dealuri, aducând informaţii din alte văi.
Roberto şi-a întâmpinat vizitatorii cu curtoazie şi i-a sugerat lui Paolo să i se alăture lui Emanuele Artom în calitate de comisar politic. Emanuele îşi ţinea în continuare jurnalul zilnic, scriind că se temea că forţele partizanilor rămâneau periculos de slabe, „ca apa vărsată pe nisip", în comparaţie cu puterea germanilor. Dormea cu greu, îşi făcea griji la nesfârşit şi era deseori iritat de certurile bandelor pe care le vizita, băieţii indisciplinaţi „alergând spre propria lor ruină", rezistând încercărilor sale de a-i învăţa câte ceva despre istoria propriei lor ţări. „Navighez între Scylla şi Charybdis", scria el cu tristeţe. 'În dreapta mea sunt ofiţerii lui Badoglio, în stânga mea ofiţerii comunişti... în mijloc eu', cu tinerii soldaţi 'cenuşii şi surzi' sub el şi cu Roberto Malan 'strivindu-l' de sus. El a remarcat: „Mă simt ca şi cum aş înota orbeşte într-un iaz cu apă murdară".
Un alt vizitator ocazional în Val Germanasca a fost Willy Jervis, cunoscut de ceilalţi ca „academicianul alpin", ocupat cu transmiterea de mesaje între Piemont şi Aliaţii cu sediul la Berna. Misiunea lui Willy de a-i convinge pe britanici şi pe americani să lase provizii şi arme începea în sfârşit să dea roade, deşi Aliaţii rămâneau în mod deschis sceptici în privinţa utilităţii partizanilor în eliberarea Italiei.
Armele erau încă extrem de puţine, în special revolverele, mitralierele şi grenadele; în cel mai bun caz, partizanii aveau puşti de vânătoare vechi, iar unii nu aveau deloc arme. Ceea ce mulţi dintre ofiţerii aliaţi aveau dificultăţi în a înţelege era faptul că existau italieni dispuşi să îşi rişte viaţa pentru ceea ce era, în esenţă, înfrângerea propriei ţări. De la invazia sudului, întregul nord al Italiei se afla la îndemâna avioanelor Aliaţilor, dar existau alte solicitări la adresa resurselor lor, în special în Balcani. Paraşutările deveneau rapid ingredientul crucial în toate relaţiile dintre partizani şi Aliaţi, iar aceasta era o chestiune presărată cu dezacorduri, dezamăgiri şi recriminări. Willy a petrecut multe nopţi lungi şi reci în locurile convenite, aşteptând picături care nu au mai venit

niciodată. După cum a remarcat mai târziu Ferruccio Parri: „Nici zelul şi nici angajamentul aliaţilor nu se potrivesc cu temperatura neliniştilor noastre”.
Cu toate acestea, începuseră să cadă picături de un alt fel. La Brindisi, Raimondo Craveri a lucrat din greu pentru a aduna voluntari care să se paraşuteze în nord, pentru a coordona activităţile partizanilor şi ale aliaţilor, pentru a aranja paraşutările de provizii şi pentru a-i antrena pe partizani în sabotaj şi în războiul de gherilă. Până la începutul anului 1944, recrutase şi instruise treizeci şi şapte de oameni, dintre care unsprezece ca operatori radio. Americanii, prin intermediul OSS, au fost de acord să sprijine voluntarii şi să ofere 10.000 de dolari pentru fiecare misiune. La începutul lunii martie, Ada a fost rugat de Agosti să verifice identitatea unui bărbat din sud care sosise cu un mesaj de la Craveri, însoţit de o fotografie a fiului mic al lui Craveri, Piero. S-a uitat la fotografie, a recunoscut copilul şi a fost impresionată de cât de mult semăna cu bunicul său, Benedetto Croce. Mesagerul a confirmat o primă paraşutare a trei oameni, cu numele de cod Orange Gobi, iar la scurt timp după aceea, un inginer, un operator radio şi un şef de echipă instruit în domeniul explozibililor au fost paraşutaţi pe un câmp din apropierea graniţei cu Franţa. Au aşteptat într-o peşteră până când o bandă de partizani i-a condus până la Torre Pellice.
Micki Cesan era o şcolăriţă de paisprezece ani, provenind dintr-o familie numeroasă care era prietenă cu Malans în comunitatea valahă foarte unită. Cesan s-a oferit voluntar să-i ajute pe cei trei agenţi să instaleze un emiţător radio într-un stup de albine. Micki a devenit angajata lor, transportând mesajele codificate care veneau din Brindisi pe bicicleta ei, îndesate într-o deschidere secretă în ghidon, până în apropiere, la Luserna, unde un inginer care lucra pentru un mare complex industrial le trimitea prin curier la Torino.
Când mesajul conţinea cuvintele „liber şi deschis”, ştia că o lansare era iminentă, ceea ce însemna că ţesătura de pe paraşute va fi disponibilă pentru ca femeile din sat să facă rochii, întinderi de material verde, galben sau roşu aprins, minunat de strălucitoare după atâta cenuşiu şi raţionalizare. Micki, ca toată lumea, era mereu flămândă, iar agenţii o hrăneau cu raţiile lor de brânză. Micki nu a spus nimănui, nici măcar celor mai apropiaţi prieteni de şcoală, ce făcea. Abia după ce s-a terminat războiul a descoperit că mai mulţi dintre ei făcuseră acelaşi lucru. 'Nu m-am simţit speriată la momentul respectiv', spune ea. 'Crescusem cu arme de foc. Dar mai târziu, când m-am gândit la asta, am fost îngrozită'. Ea vorbeşte despre nepăsarea totală cu care familia ei părea să trateze pericolul din jur, spunând că erau 'incoscienti', nepăsători; dar şi foarte norocoşi. Niciunul dintre ei nu a fost prins vreodată.

-După cum a notat Emanuele în jurnalul său, în primăvara anului 1944, câteva bande, cum ar fi cea a lui Roberto Malan, erau disciplinate şi eficiente, explorând modalităţi de a transforma întreaga zonă într-o zonă liberă. Dar partizanii, în general, erau tineri, imprevizibili şi lipsiţi de experienţă, în numeroasele lor uniforme şi culori diferite, iar comuniştii purtau eşarfe, bentiţe şi chiar şaluri roşii, cu franjuri care coborau până la pământ. Unii purtau berete acoperite cu stele roşii, cu vârfurile căzând peste faţă, ceea ce l-a făcut pe un ofiţer să creadă că arătau ca nişte calamari, căzuţi pe cap. Tinerii îşi luaseră cu toţii nume de război, unii optând pentru condiţii meteorologice extreme – Fulger, Fulger, Tornadă – alţii pentru eroi clasici – Hercule, Gracchus – sau pentru animale – Lup, Leopard, Tigru. Femeile au luat şi ele nume, uneori masculine, dar cel mai adesea nume de zeiţe.
Ada însăşi reflecta la faptul că, din moment ce acum îndeplinea toate îndatoririle unui comisar politic, ar fi dorit ca rolul ei să fie oficializat, „pentru a-mi consolida autoritatea". Ea şi Bianca au avut mai multe întâlniri cu prietenele din GDD pentru femei, dar au întâmpinat rezistenţă la sugestiile lor. Descoperiseră că nu toată lumea împărtăşea credinţa lor instinctivă într-o solidaritate naturală între femei, iar Ada însăşi încă se lupta cu idei care chiar şi pentru ea păreau foarte noi.
Până atunci, aproape că nu mai exista vale în Piemont care să nu fi fost atinsă de violenţă. Cătune şi sate izolate care nu mai văzuseră lupte de când armata lui Napoleon a coborât peste trecătorile alpine pierdeau fii şi fiice în favoarea partizanilor, în timp ce se aflau în mijlocul unor schimburi de focuri, raiduri şi represalii. Erau solicitate fără încetare proviziile de hrană din ce în ce mai mici şi exista o teamă constantă de a fi luaţi ostatici. Tinerii partizani exuberanţi şi excitabili au adus cu ei lejeritate, băutură, dansuri în pieţe. Germanii şi fasciştii au adus teroarea.
În ciuda frigului feroce şi a zăpezii groase care a durat până în luna aprilie, partizanii au atacat în mod repetat cazărmile miliţiei, posturile de poliţie, stâlpii de electricitate şi liniile de cale ferată, cu cascadorii îndrăzneţe, cum ar fi dezlegarea şi devierea vagoanelor din trenurile de marfă care transportau arme în Italia. Adesea cu ajutor din interior, bandele făceau incursiuni zilnice în văile inferioare şi în câmpiile de câmpie, pentru a jefui fabricile de alimente, încălţăminte, pături şi haine călduroase. Nu întotdeauna aveau succes şi existau victime. Uneori, informaţiile erau greşite, ţinta era prea bine păzită sau trupele însele făceau greşeli. Dar raidurile au fost suficiente pentru a atrage contraatacuri şi pentru ca germanii şi fasciştii să estimeze numărul partizanilor mult mai mare decât era în realitate.

Un prim act de sabotaj

Preotul dinamitator, Don Foglia, a fost o victimă timpurie. După ce un număr de partizani din turma sa au fost luaţi prizonieri, a coborât la Torino pentru a vedea dacă poate negocia eliberarea lor. Gestapo-ul îl aştepta. L-au dus în cazarma lor şi i-au cerut să colaboreze: el i-a scuipat în faţă. A fost mutat la Le Nuove, unde Suor Giuseppina a reuşit să-i facă rost de o pătură şi de câteva cărţi. Cardinalul Fossati l-a trimis pe monseniorul Garneri să încerce să intermedieze un schimb de prizonieri, dar Don Foglia nu a vrut să audă de aşa ceva şi nici nu a semnat un document prin care spunea că nu va mai avea nimic de-a face cu partizanii. Într-o dimineaţă, când Suor Giuseppina i-a adus mâncarea, celula sa era goală.

Germanii îşi pierduseră răbdarea cu partizanii perturbatori şi din ce în ce mai eficienţi. Având în vedere zvonurile despre o iminentă debarcare aliată pe un ţărm mediteranean şi din cauza importanţei strategice a trecătorilor alpini, generalul Wolff a decis că venise momentul să-şi concentreze forţele pentru a zdrobi Rezistenţa din nord. Planul său era să îi anihileze în atacuri atent direcţionate, care să dureze nu ore, ci săptămâni, tăind zone întregi şi explodându-le, trecând de la un sat la altul. Grozăvia era pe cale să se înrăutăţească. Înainte ca zăpezile să se topească, o divizie de Alpenjäger, nu demult întoarsă de pe Frontul de Est, aducând cu ea SS-uri italiene proaspăt antrenate, a inundat văile, împuşcând partizanii pe care îi capturau şi obligându-i pe săteni să asiste la execuţii, dând foc la hambare şi ferme şi stând deoparte în timp ce auxiliarii ruşi albi ai germanilor jefuiau şi violau.

După ce o bandă de partizani a atacat o cazarmă a gărzilor de frontieră din Bobbio, fasciştii, care aveau un radio, au chemat ajutoare şi 140 de soldaţi au sosit de la Pinerolo, într-o maşină blindată şi trei camioane. Deşi erau mult mai puţini decât ei şi aveau la dispoziţie doar puşti şi o mitralieră, partizanii au reuşit să ucidă 12 fascişti şi să rănească mulţi alţii. Bătălia a durat toată după-amiaza. Crezând că există multe rezerve de partizani, inamicul s-a retras, lăsând în urmă prizonieri şi muniţie şi mortiere utile. Dar în Torre Pellice au luat patruzeci de ostatici, printre care preotul catolic, pastorul valdez şi mai mulţi profesori de la colegiu, anunţând că vor fi eliberaţi numai dacă vor fi eliberaţi proprii lor oameni. Malan a negociat un acord; prizonierii au fost schimbaţi. La sfârşitul zilei, a existat un singur partizan mort, dar mai mulţi civili şi-au pierdut viaţa în luptă.

Într-un atac separat, represaliile fasciste au luat forma incendierii a şaptezeci de case din sat, în timp ce sătenii se adăposteau în pivniţe. În Rozello, un partizan a fost prins în casă şi a murit carbonizat. În apropiere, patru ţărani care lucrau la câmp au fost acuzaţi că ascundeau arme şi au fost executaţi. Un preot paroh s-a

dus să vadă şase băieţi care ştiau că urmau să fie împuşcaţi şi a scris mai târziu că „ţipau ca nişte fiare sălbatice, pentru că mureau atât de tineri". La marginea satului Sangone, douăzeci şi trei de partizani capturaţi au primit ordin să sape şanţuri şi apoi au fost împuşcaţi, după care li s-a îngrămădit pământ pe trupuri. Nu toţi au murit deodată şi, timp de câteva ore, s-au putut auzi strigăte slabe venind din pământ. Germanii au sperat că acest lucru ar putea atrage alţi partizani, disperaţi să-şi salveze prietenii, în câmp deschis. Într-unul dintre rapoartele lor zilnice, miliţia italiană a descris cum, după ce italienii au refuzat să efectueze execuţii, un locotenent german a băut o sticlă de coniac şi a împuşcat el însuşi cincizeci şi patru de ostatici, unul câte unul.
În timp ce vârfurile munţilor erau încă acoperite de zăpadă, germanii au lansat încă un atac fulger pentru a-i alunga pe „rebeli". De data aceasta, nu au turnat prin văi doar oameni şi arme, ci şi tancuri Tiger şi maşini blindate susţinute de artilerie, intenţionând să rămână până când zona va fi curăţată. Partizanii au ripostat din greu, aruncând în aer drumuri şi apoi strecurându-se în pădure pentru a evita capturarea, dar germanii au tăiat copaci, au luat ostatici, au dat foc la case şi au aliniat prizonierii la zidurile satului, spunând că vor împuşca zece pentru fiecare german ucis. Una dintre victime a fost o bunică de 85 de ani. Sătenii, care la început îi adăpostiseră şi îngrijiseră cu atâta bunăvoinţă pe partizani, deveniseră tot mai neliniştiţi, mai ales după ce germanii i-au chemat pe toţi laolaltă şi le-au spus că de acum înainte ei, civilii, vor fi consideraţi responsabili pentru acţiunile partizanilor. Mai târziu, amintirea acestor săptămâni de iad avea să-i bântuie pe toţi, o perioadă de groază, teroare şi confuzie, supravieţuitorii ghemuindu-se în păduri, privindu-şi casele cum se fac scrum, târându-se apoi în jos pentru a descoperi că încăperile folosite de germani pentru a-şi ţine prizonierii erau acoperite de sânge.
-La 11 martie, o zi frumoasă de primăvară, blândă şi însorită, Lucilla Jervis a intrat în Torre Pellice pentru a lua pâine pentru cei trei copii ai săi. Valea era în sfârşit liniştită, iar ea se simţea veselă şi uşurată. L-a găsit pe Giorgio Agosti care o aştepta. Acesta i-a spus că Willy fusese oprit la un baraj fascist, în timp ce se întorcea cu motocicleta în Val Pellice, şi că nu deţinea permis de conducere. Încercase, dar nu reuşise să ascundă mesajele pe care le purta cu privire la călăuzirea prizonierilor de război aliaţi peste Alpi pentru a ajunge în siguranţă. Fasciştii l-au bătut şi a existat un zvon că a fost dus la cazarma din Luserna pentru a fi spânzurat. Lucilla s-a forţat să rămână calmă. A împachetat câteva lucruri şi s-a pregătit să mute copiii într-un loc mai sigur, mai sus în munţi. Înainte de a pleca, Agosti s-a întors cu veşti mai bune. Willy fusese dus la Torino şi existau planuri de a-l schimba cu un oficial german de rang înalt.

La două săptămâni după capturarea lui Willy – o măsură a izolării văilor şi a timpului necesar pentru ca ştirile să circule – Ada a aflat la Torino că a avut loc un rastrellamento major în văile Germanasca, Pellice şi Chisone, unde Malan îl detaşase pe Paolo. „Veşti alarmante”, scria ea în jurnalul ei, „şi nu ştim care va fi rezultatul”. Pe 24 martie, ea şi Ettore au pornit în căutarea lui Paolo. În trenuleţul care îi transporta dinspre câmpie, conductorul a confirmat că germanii ocupaseră într-adevăr văile şi că mulţi partizani muriseră în lupte. Primul sat la care au ajuns era plin de soldaţi, cu radiouri şi tunuri. Duceau femeile şi copiii înaintea lor în timp ce străbăteau văile, pentru a-i feri de focul partizanilor. Ada şi Ettore au continuat să urce în susul văii, trecând pe lângă hambare de munte care fumegau. Soarele strălucea puternic, dar pentru Ada exista o aură inconfundabilă de moarte. S-au întâlnit cu un grup de băieţi care le-au spus că pe drumul de deasupra se afla un partizan mort. În jur se aflau pajişti liniştite şi vârfuri înzăpezite: tot ce putea vedea era un „abis gelid şi gol”. Aceasta, s-a gândit ea, „trebuie să fie iadul”.
După un colţ, au dat peste un grup de femei adunate lângă cadavrul unui băiat grav mutilat. Nu era Paolo, dar Ada a început să plângă, gândindu-se la mama băiatului şi la alte mame ca ea. Femeile le-au spus că băiatul se numea Davide şi că insistase să încerce să blocheze drumul în timp ce prietenii lui se retrăgeau. Germanii le interziseseră să îi mute corpul. Mai târziu, Ada şi Ettore s-au întors, iar după ce Ettore a făcut o cruce, ea a decorat-o cu flori sălbatice şi o creangă de pin.
Nu era niciun semn de Paolo. Pe măsură ce mergeau mai sus, au întâlnit maşini arse, poduri bombardate, case fumegânde. O fată le-a spus că o bandă de partizani trecuse pe aici, urmărită de germani, folosindu-se de ajutorul unui avion de observare. Ada a ascultat un cuc şi a fost asaltată de un miros dulce de răşină. S-a gândit la toţi băieţii tineri „obosiţi, înfometaţi, ameninţaţi şi urmăriţi din toate părţile, ca nişte fiare vânate”. Se temea că va înnebuni.
S-au întors la Torino pentru a aştepta veşti. Ada şi-a amintit cum primul ei soţ, Piero, vorbise despre „voluntari pentru moarte” atunci când scria despre primii antifascişti şi s-a întrebat dacă nu cumva tocmai asta făceau aceşti tineri, se ofereau voluntari să moară pentru idealurile lor. S-a agăţat de gândul că, chiar dacă acţiunile lor păreau la suprafaţă inutile, ele aveau totuşi o „semnificaţie inevitabilă şi profundă”. „Nu vreau să fiu, nu pot fi naufragiat.
Şi apoi a venit o scrisoare. Deşi Ada plângea atât de mult încât nu a putut descifra imediat cuvintele, a văzut că era scrisă de mână de Paolo. Scria că el şi Alberto erau amândoi în siguranţă şi că se aflau în Meana. După o serie de încăierări şi după ce evitaseră cu greu să fie loviţi de un tanc german, rătăciseră

prin munţi timp de trei zile, flămânzi şi într-o stare de alarmă permanentă, fără să ştie niciodată din ce direcţie ar putea veni germanii, ascunzându-se de un avion de observare cu mitralieră care plonja la mică înălţime deasupra văilor. S-a simţit ameţită de uşurare, de parcă ar fi băut coniac, şi a pornit imediat spre Meana împreună cu Bianca. Parcurgând ultima bucată de drum până la casă, Ada a văzut o umbră care se apropia de ea. A deschis braţele, dar nu a putut vorbi. În acea noapte a scris în jurnalul ei: „Nici măcar nu mai ştiam cum să fiu fericită... Apropierea miraculoasă de fiul meu mi se părea un privilegiu pentru care mai devreme sau mai târziu va trebui să ispăşesc”.

Răsturnarea de situaţie îi cruţase pe Paolo, Alberto şi pe cei doi fraţi Malan. Dar alţii nu fuseseră la fel de norocoşi.

În timp ce cercetau munţii, Ada aflase că „un bătrân” din rândul partizanilor fusese luat de germani. S-a dovedit a fi Jacopo Lombardini, predicatorul mult iubit, oprit de miliţieni în timp ce se străduia să ajungă la Torre Pellice. Nu cu mult timp înainte, el scrisese că „suntem liberi aici, în munţi, şi nu dorim deloc să fim din nou sclavi”. Gustavo Malan fusese cu el, dar a reuşit să scape. Alunecase pe o stâncă îngheţată şi îşi rupsese piciorul, dar fusese salvat de prietenii săi şi ascuns într-o groapă până când a fost sigur să-l ducă în satul mamei sale. Acum sosea vestea că Emanuele Artom, „professorino” neîndemânatic, fusese şi el arestat şi că fusese identificat atât ca evreu, cât şi ca partizan de către un spion a cărui viaţă Emanuele îl obligase recent pe partizanul său să o cruţe. Cu câteva zile mai devreme, îi ceruse Biancăi să-i aducă nişte cărţi pentru a-l ajuta să-i înveţe democraţia pe tinerii partizani, „altfel riscăm ca totul să se întoarcă la ceea ce era înainte”. Până când Bianca a intrat în posesia cărţilor, rastrellamento era în curs de desfăşurare şi a fost nevoită să se întoarcă.

Jacopo Lombardini

Niciodată foarte puternic şi epuizat de prea multe nopţi fără somn, Emanuele hotărâse că nu mai putea merge mai departe şi, în timp ce ceilalţi scăpau, el se lăsa prins. În timp ce aceştia fugeau, prietenii săi l-au auzit spunând „Io non posso”, nu pot.

La fel ca Lombardini, Emanuele a fost dus la Bobbio, apoi la închisoarea din cazarma de la Luserna. Timp de cinci zile, a fost torturat, dar nu a spus nimic. Apoi a fost pus pe un măgar, cu spatele în faţă, şi a fost ridiculizat de miliţieni. A fost scufundat în băi cu apă îngheţată, a fost privat de somn şi nu i s-a dat mâncare. I-au fost smulse unghiile. Un coleg partizan pe nume Oscar, deţinut în barăci în acelaşi timp, a descris mai târziu cum Emanuele a fost pus să ridice o grindă foarte grea, în timp ce torţionarii săi îl batjocoreau, spunând „şi acesta este omul care ar trebui să vă înveţe”. Emanuele a răspuns că el era un profesor

de educaţie morală, nu de gimnastică. A fost apoi bătut din nou până când s-a prăbuşit. Dar nu a spus nimic până când a crezut că orice informaţie pe care ar fi dat-o nu va mai fi relevantă; apoi le-a povestit torţionarilor săi despre Malans, Giorgio Agosti şi Willy Jervis, oferind detalii despre locul lui Willy în conducere şi despre negocierile sale cu Aliaţii în legătură cu picăturile.
Când, la scurt timp după aceea, a fost găsit un mic ciob de sticlă ascuns în celula sa, lui Emanuele i s-a spus că, dacă se sinucide, toţi ceilalţi partizani reţinuţi împreună cu el vor fi împuşcaţi. A renunţat la ideea de sinucidere. Un partizan din brigăzile Garibaldi, aflat în aceeaşi celulă, a relatat mai târziu că l-a văzut pe Emanuele atât de desfigurat încât era aproape de nerecunoscut, cu un capelan militar fascist care îi încuraja pe torţionarii săi cu cuvintele: „Loveşte-l! Loviţi-l tare, băieţi!”. Emanuele şi Lombardini, căruia îi fuseseră scoşi dinţii, au fost apoi predaţi germanilor şi duşi la Le Nuove din Torino. Aici, Emanuele i-a dictat un testament unuia dintre gardieni.
Uneori, Ada şi prietenii ei aveau impresia că niciunul dintre ei nu va mai fi în viaţă pentru a vedea Italia eliberată. Bianca tocmai primise o carte de vizită, strecurată printre fantele unui camion de vite şi postată de un trecător înţelegător, de la Levi. Din ianuarie, Levi, Luciana şi Vanda se aflau la Fossoli, fostul lagăr de prizonieri de război. Cât timp acesta se afla încă în mâinile italienilor, condiţiile rămăseseră suportabile; se permitea intrarea pachetelor cu alimente şi a scrisorilor, iar seara prizonierii citeau şi jucau cărţi. Aceştia îşi puteau folosi banii proprii pentru a comanda provizii, care erau puse la comun într-o cantină comună. Franco, unul dintre prietenii lor, făcuse rost de o cutie de lapte Nestlé şi au făcut zabaglione cu câteva ouă. Vanda şi Luciana au fost lăsate să iasă chiar şi să viziteze băile publice şi coaforul.
Dar când SS-ul german a preluat controlul lagărului la mijlocul lunii februarie 1944, a redus drastic raţiile de hrană şi a anunţat că toţi evreii, fără excepţie, vor pleca imediat spre o destinaţie necunoscută. În acea noapte, Vanda a încercat, fără succes, să-şi taie venele. Sfidând ordinul de a se aduna în ordine alfabetică, Levi, Vanda şi Luciana reuşiseră să rămână împreună. Printre cei deportaţi se aflau treizeci şi unu de copii şi 118 persoane în vârstă. Călătoria a durat patru zile şi patru nopţi, fără apă. În puţinele ocazii în care li s-a permis să coboare din tren, gardienii se delectau făcând fotografii cu „evreii cu pantalonii descheiaţi”. Un bărbat a murit în timpul călătoriei. În momentul în care au ajuns la Auschwitz, Levi avea să scrie mai târziu, „demolarea” oamenilor a început. În biletul trimis Biancăi din tren, prietenii au scris: „Salutări tuturor. Ştafeta trece la tine. Ciao, Bianca, te iubim”. Lui Franco Momigliano, logodnicul ei, Luciana i-a scris: „Îţi mulţumesc că eşti tu. Plec... Ciao, ciao, ciao, ciao”.

9

Vânătorii şi vânatul

Luna martie 1944 s-a încheiat cu o nouă explozie de violenţă la Torino şi în toate văile. Atacurile partizanilor şi actele de sabotaj au fost întâmpinate cu mai multe rastrellamenti, represalii şi execuţii. Auxiliarii mongoli şi ruşi s-au alăturat miliţiilor SS germane şi fasciste pentru a teroriza satele de munte, cu intenţia de a-i face pe localnici să dea vina pe partizani pentru violenţe şi astfel să se întoarcă împotriva lor. Apoi, la 31 martie, germanii au dat o lovitură majoră. Doi partizani au fost prinşi în timp ce încercau să introducă ilegal arme în Torino. Sub tortură, aceştia au dezvăluit planurile pentru o întâlnire secretă a conducerii partizanilor în sacristia Domului. Întregul comandament militar din nord era acolo, cincisprezece oameni, inclusiv cel mai înalt ofiţer, generalul Giuseppe Perotti, şi prietenul lui Ada, profesorul Braccini. Domul era înconjurat. Oamenii au fost luaţi cu documente vitale şi incriminatoare.

De la Mussolini şi Salò a venit ordinul de a înfiinţa un tribunal special care să le judece cazul imediat, cu maximă publicitate, sub conducerea ministrului de interne, Buffarini Guidi, şi a celor doi oficiali fascişti de frunte din Torino, Zerbino şi Solaro, precum şi a consulului german, baronul Von Lagen. Avocaţii apărării, temându-se de represalii, s-au grăbit să îşi ofere serviciile; s-au făcut eforturi frenetice pentru schimburi de prizonieri, care au fost respinse. Bărbaţii din boxa acuzaţilor care nu aveau copii au încercat să îşi asume întreaga responsabilitate pentru întregul război al partizanilor din nord; dar în cele din urmă, după un proces de o legalitate îndoielnică, opt dintre cei cincisprezece au fost condamnaţi la moarte. În momentul în care au fost citite verdictele, Perotti, cel mai tânăr general din armata italiană de dinainte de război, şi-a atras atenţia prietenilor săi şi toţi au strigat: „Viva l'Italia!”.

În acea seară, Perotti i-a scris soţiei sale: „Mi-a fost dat, spre deosebire de marea majoritate a muritorilor, să ştiu că în câteva ore voi muri şi pot să te asigur că acest lucru nu mă îngrozeşte. Nu aş fi crezut niciodată că este atât de uşor să te adaptezi la ideea propriei morţi... Mor, aşa cum am spus, calm... Mă consider o victimă a războiului, pentru că suntem în război, iar în război moartea este un risc comun”. Fiicei sale i s-a permis să-l viziteze. Când a ajuns la cazarma unde era deţinut, i-a găsit pe fascişti sărbătorind, râzând, bucurându-se. A fost condusă în celula lui Perotti, unde a îngenuncheat şi l-a sărutat.

Ada se afla la Meana cu Ettore şi Paolo şi nu auzise încă vestea tribunalului. În Duminica Floriilor, 2 aprilie, o zi blândă de primăvară, cu soare şi rafale de vânt, au mers pe o alee printre garduri acoperite de mărăcini albi şi pe lângă un pârâu; mestecenilor le răsăreau frunze noi şi verzi care „tremurau la soare”. Dar lui Ada îi era din ce în ce mai greu să ţină departe de gândurile ei violenţa încercată. Mai devreme în cursul zilei fusese vizitată de mama lui Giorgio Diena, al cărei soţ tocmai fusese răpit. „Sunt fericită că băieţii mei sunt în munţi”, i-a spus aceasta lui Ada. 'Ei trebuie să continue să lupte'. Ada s-a întrebat cât timp va mai putea să îndure anxietatea teribilă care îi umplea zilele. Apoi a auzit despre capturarea lui Perotti şi a liderilor Rezistenţei.
În zorii zilei de 5 aprilie, cei opt bărbaţi au fost legaţi de scaune şi împuşcaţi în ceafă, aşa cum se cuvine pentru trădători. Pe străzile din apropiere, oamenii stăteau îngroziţi, ascultând şi numărând împuşcăturile. A fost într-adevăr o catastrofă pentru partizanii din nord. Bărbaţii executaţi reprezentau întregul spectru politic al Rezistenţei şi printre ei se aflau distinşi profesori universitari, avocaţi şi ofiţeri de carieră. A început o luptă pentru a-i înlocui.
Matilde di Pietrantonio, tânăra şi îndrăzneaţa specialistă în luarea de ostatici, a încercat să realizeze o răpire spectaculoasă pe care să o folosească drept troc cu fasciştii. L-a prins în capcană pe grefierul Tribunalului Special care îi judecase pe bărbaţi. Colegii ei au vrut să-l împuşte pe loc, dar ea i-a convins să o lase să încerce un schimb. Spunându-i prizonierului ei că nu va ezita să-i tragă un glonţ în cap dacă va face probleme, a împrumutat o maşină, şi-a închis prizonierul în chiloţi în casa unui prieten, apoi s-a dus la Duomo pentru a negocia. A ajuns prea târziu pentru a-i salva pe Perotti, Braccini şi pe prietenii lor, dar a obţinut eliberarea altor şase partizani încarceraţi. Matilde găsea viaţa de partizan îmbătătoare.
Într-o operaţiune separată, fiica consulului german, Usci von Lagen, a fost de asemenea răpită. Usci a fost tratată cu amabilitate, dar răpitorii ei au rămas fermi atunci când au fost ameninţaţi cu represalii violente. După multă fanfaronadă, germanii au eliberat cu reticenţă un comandant de partizani şi un număr de personalette, iar Usci a fost eliberată.
Începutul lunii aprilie a adus noi lovituri pentru Rezistenţa din nord. După ce un fascist de frunte din Torino, Ather Capelli, a fost asasinat, treizeci şi doi de prizonieri, dintre care mai mulţi nu avuseseră niciodată de-a face cu Rezistenţa, au fost scoşi din Le Nuove, conduşi într-o piaţă publică şi împuşcaţi, iar corpurile lor au fost lăsate acolo ca avertisment.
Apoi, pe data de 7, gardienii din Le Nuove l-au găsit pe Emanuele mort în celula sa, cu corpul plin de sânge. Vestea morţii sale a fost întâmpinată cu groază.

Ideea că profesorul, care îşi făcuse atât de mult griji pentru prietenii săi, a fost ucis în bătaie, era de nesuportat; şi, fiind fragil din punct de vedere fizic, nu ar fi trebuit să se afle niciodată în munţi. Patru colegi partizani au fost desemnaţi să-l îngroape în pădurea din Stupinigi, la marginea oraşului. Cam în acelaşi timp, Sandro Delmastro, prietenul său chimist, care se ridicase pentru a se alătura comandamentului militar din nord, dar care evitase capturarea împreună cu Perotti, a fost prins şi împuşcat într-o salvă de mitraliere în timp ce încerca să scape din camionul care îl ducea la închisoare.
La auzul acestor morţi, Ada s-a gândit la tragedia şi lipsa de sens a acestora şi la durerea copleşitoare a lui Esther, logodnica lui Delmastro. 'Ei sunt mai degrabă eroi', a scris ea, 'pentru că nu vor să fie unul. Ei nici măcar nu ştiu că sunt unul'. Şi Braccini, a reflectat ea, a fost un om care „a înţeles semnificaţia orei în care a trăit", iar ea a continuat să audă în cap, iar şi iar, iar şi iar, cuvintele lui: „Doamnă, ce face câinele dumneavoastră?". Iar Emanuele fusese puţin mai mult decât un băiat. Ea, Lisetta şi Vittorio se agăţau unul de altul, simţind o „dorinţă de a lupta care era la limita furiei", spunându-şi unul altuia că înţelegeau ca niciodată ce înseamnă să vrei să „răzbuni pe cei morţi". Soarele strălucea, maculii erau afară şi câmpurile erau acoperite de margarete şi violete; dar parcă, scria Ada, totul era acoperit de un văl gros de tristeţe.
Populaţia evreiască din Italia se reducea rapid. Friedrich Bosshammer, din staff-ul lui Eichmann, era în curs de a organiza ultimele convoaie de la Fossoli către Auschwitz şi Bergen-Belsen. La Salò, Giovanni Preziosi, inspectorul general pentru rasă, cerea „eliminarea totală" a tuturor evreilor, inclusiv a „metişilor". Ada şi prietenii ei îi considerau pe germani drept vânători, iar pe spionii şi informatorii italieni drept câinii lor. Sediul fascist era inundat de ponturi anonime, nu numai despre evreii ascunşi, ci şi despre cei care îi ajutau, iar ghizii alpini făceau bani frumoşi din grupurile pe care se ofereau să le ducă în siguranţă peste munţi, plătiţi mai întâi de familiile evreieşti şi apoi o a doua oară de fascişti atunci când aceştia îi turnau. Trădarea evreilor rămaşi aducea recompense frumoase. La Risiera di San Sabba din Trieste, Odilo Globocnik îşi gaza ultimii prizonieri evrei, adesea într-o dubă specială.
Spre sfârşitul lunii martie, un grup de partizani din Roma, majoritatea studenţi, a atacat un pluton de poliţişti SS germani care mărşăluiau pe Via Raselli, în centrul oraşului, folosind un cărucior de gunoi plin cu explozibili. Treizeci şi trei de persoane au fost ucise, împreună cu doi civili italieni. Hitler a fost indignat şi a ordonat executarea a treizeci de ostatici pentru fiecare dintre germanii morţi, care a trebuit să fie redusă la zece pentru fiecare, după ce comandamentul german din Roma a spus că nu avea suficienţi ostatici. În noaptea de 24, 335 de

italieni, dintre care 176 de evrei, au fost luaţi din închisorile Romei, puşi în camioane de carne sigilate şi duşi într-un labirint de tuneluri din catacombele creştine de pe Calea Appia. În interiorul peşterilor Ardeatine, SS-iştii i-au împuşcat, câte cinci la rând, în ceafă, în timp ce îngenuncheau în praf. Printre bărbaţii ucişi se numărau diplomaţi, profesori, poştaşi, generali, chelneri, funcţionari, medici şi bancheri. Unul dintre ei a fost un preot catolic. După ce au murit cu toţii, germanii au aruncat în aer intrarea în peşteri, sperând să le sigileze conţinutul pentru totdeauna.

-Giaime Pintor, tânărul intelectual torinez ucis trecând liniile de demarcaţie, vorbise în zilele dinaintea morţii sale despre faptul că nu există persoane de neînlocuit. Pentru Ada şi micul grup de prieteni din Torino, exista unul al cărui loc nu putea fi ocupat. Acesta a fost Leone Ginzburg, traducătorul şi scriitorul foarte inteligent şi foarte iubit, despre care se spunea că lumea lui morală părea un „port liniştit" şi că atunci când erai cu el te simţeai împăcat cu tine însuţi şi cu lumea. În toţi anii tulburi ai fascismului, Ginzburg le-a oferit prietenilor săi un punct de referinţă stabil, o certitudine în ceea ce credeau şi în necesitatea de a acţiona într-un anumit fel; nici un fel de întemniţare sau persecuţie nu i-a alterat bunătatea şi dragostea fundamentală pentru prietenii săi, nici rapiditatea de a detecta minciuna şi echivocul.

După armistiţiu şi ocuparea germană a Romei, Ginzburg a continuat să trăiască în oraş sub numele de Leonida Gianturco, ajutând la editarea celui mai important ziar clandestin, L'Italia Libera. În toamnă, în timpul unei razii a tipografilor suspecţi, a fost prins de fascişti şi dus la închisoarea Regina Coeli. Neştiind cine era, l-au închis în aripa italiană. Deţinuţii o numeau „carcere allegro", închisoarea veselă, pentru că uşile celulelor fuseseră sparte în timpul unui raid aerian, iar seara deţinuţii vorbeau între ei, în timp ce cei care puteau ţineau lecţii. Ginzburg a vorbit despre Tolstoi şi Dostoievski, Mazzini şi Risorgimento. În aripa italiană se aflau familii întregi, vânzători la negru, prostituate, preoţi necooperanţi.

Într-o după-amiază de la începutul lui decembrie, un grup de SS a descins în închisoare. Germanii descoperiseră nu numai identitatea lui Ginzburg, ci şi faptul că era evreu. L-au dus în propria lor secţiune sumbră a închisorii, unde l-au torturat. Prietenii săi au aflat că i-a fost rupt maxilarul, iar el a fost zărit, însângerat, aproape de nerecunoscut, şi a fost auzit spunând: „Să ne fie ruşine dacă în viitor nu vom urî întregul popor german". În februarie, prietenii săi au reuşit să îl transfere la infirmerie şi s-au făcut planuri pentru a-l salva. Asistenta a refuzat să cheme un medic. Ginzburg a fost găsit mort în zorii zilei de 5 februarie. Se părea că inima îi cedase.

Leone Ginzburg
În noaptea de 4 februarie, îi scrisese Nataliei. I-a reamintit că era aproape a şasea aniversare a căsătoriei lor. 'La revedere, dragostea mea...sărută copiii. Vă binecuvântez pe toţi patru şi vă mulţumesc că sunteţi pe lumea asta. Te iubesc, te sărut, dragostea mea'. Gândeşte-te la mine, i-a spus el, ca la un prizonier de război 'majoritatea se întorc acasă'. Să sperăm că mă număr printre ei, nu-i aşa, Natalia? Te sărut din nou şi din nou şi din nou şi din nou. Fii curajoasă'. Natalia a dus copiii la Florenţa, dar, simţind că nu este sigur, l-a plasat pe unul dintre ei la sora ei, pe altul la o mănăstire şi, împreună cu copilul cel mare şi cu mama ei, a plecat la un hotel din Vallombrosa. „Ori înnebuneşti, a spus ea, ori te sinucizi, ori nu te mai sperii". Mai târziu a scris un poem intitulat „Memoria".
'Când plângeai, era vocea lui calmă; / Când râdeai, era râsul lui liniştit. / Dar poarta care se deschidea cândva seara va rămâne acum închisă pentru totdeauna; / Iar tinereţea ta e un deşert, focul s-a stins, casa e goală'.
Lumea Adei, Torinoul de altădată excepţional al intelectualilor, gânditorilor şi scriitorilor, se prăbuşea. Artom, Ginzburg, Delmastro, cu toţii morţi; Levi la Auschwitz; Lombardini şi Don Foglia în Le Nuove; Monti se ascundea; Agosti şi Foa erau în pericol permanent. Femeile rezistente deveneau din ce în ce mai cruciale.
-Biserici italiene, confruntate cu violenţe venite din toate părţile, au continuat să echivaleze. Bătrânii valdeni din Torre Pellice şi din văile din jur rezistau la toate rugăminţile de a adopta o poziţie fermă împotriva încorporării şi de a-i sprijini pe cei care o refuzau, preferând să se concentreze în schimb pe condamnarea represaliilor şi pe rolul de intermediari între fascişti şi partizani.
Catolicii, care au refuzat să recunoască guvernul de la Salò, au adoptat o linie care nu era mult mai clară. Cu toate acestea, după execuţiile din peşterile Ardeatine, episcopii piemontezi au emis o Scrisoare episcopală de Paşte, în care condamnau excesele de orice fel, indiferent dacă erau comise de germani, fascişti sau partizani. Aceasta îi îndemna pe preoţii din cele 324 de parohii din provincie să evite politica, răzbunările, ura şi represaliile şi să se concentreze asupra grijii faţă de turmele lor. „Războiul sângeros" era deplâns, la fel ca deportările, tortura şi „barbaria" în care a căzut Italia. Iar în spatele scenei, recele şi cumpătatul cardinal Fossati îşi îndemna preoţii şi călugăriţele să ascundă oamenii pe fugă, în special evreii. Atacurile la adresa Bisericii în general, şi a cardinalului în special, s-au înmulţit, Salò acuzând clerul de complicitate cu Rezistenţa. Cum ar putea Biserica să nu-i sprijine, întrebau fasciştii, din moment ce şi ei luptau împotriva francmasonilor, bolşevicilor, ateismului şi anarhiei? Cu

cât atacurile deveneau mai puternice, cu atât preoţii mai tineri făceau mai mult pentru a-i ajuta pe partizani.
Sus, în văile piemonteze, un alt preot catolic, Don Marabotto, a urmat exemplul lui Don Foglia şi s-a alăturat partizanilor. Thures era un sat cu 124 de locuitori, agăţat pe marginea unui deal la aproape 2.000 de metri deasupra oraşului Cesana, în apropiere de graniţa cu Franţa. Casele sale erau construite jumătate din piatră şi jumătate din larice, iar în timpul iernilor lungi şi înzăpezite, care durau din septembrie până în mai, copiii mergeau la şcoală cu schiurile sau cu sania. Don Marabotto ajunsese aici ca tânăr preot în 1943. Chiar şi în hainele sale de cleric, avea un aspect militar, cu trăsături mai degrabă ascuţite şi o barbă închisă la culoare. Veştile despre incendierea oraşului Boves în septembrie îi transformaseră viaţa. „O scânteie din acel foc a intrat în inima mea", spunea el, „şi a aprins o flacără".
Când a ajuns la Thureş, a convenit cu conducerea partizanilor din Torino să se ocupe de contraspionaj de-a lungul graniţei, unde forturile militare abandonate constituiau o sursă bogată de arme. Învăţătoarea satului, Ines Barone, s-a oferit voluntară pentru a le căra până la câmpie în zilele de duminică, când îşi vizita părinţii, iar Maria Teresa Gorlier, în vârstă de 22 de ani, care crescuse în Thures şi cunoştea fiecare centimetru din potecile sale de munte, a devenit staffetta lui Don Marabotto. Nu departe, sora sa, care lucra ca directoare a unei mici întreprinderi de femei care confecţionau uniforme pentru fascişti, a devenit şi ea staffetta şi a început să strângă materiale din proviziile sale pentru partizani. Ori de câte ori putea, făcea autostopul cu germanii, sperând să le afle planurile. Până la sfârşitul primăverii anului 1944, Don Marabotto şi cele trei femei care îl ajutau erau în contact cu Ada şi Ettore în văile aflate mult mai jos. A fost o măsură a ambivalenţei Bisericii faţă de partizani faptul că cardinalul Fossati nu a făcut nimic pentru a limita activităţile preotului său războinic.
De la dreapta: Maria Gorlier, Don Marabotto şi prietenul său.
Dacă sperau să dea o lovitură mortală Rezistenţei nordice prin procesul şi execuţia generalului Perotti şi a colegilor săi, germanii şi-au descoperit curând greşeala. Ceea ce a devenit cunoscut sub numele de „il processo Perotti" a fost un moment decisiv pentru partizani. Până atunci, cu toate atacurile şi represaliile, sabotajele şi rastrellamentiile, exista sentimentul că unii, cel puţin, se jucau doar de-a războiul. Perotti însuşi făcuse presiuni pentru o structură militară mai strictă şi mai multă disciplină. În urma morţii sale, au fost puse în aplicare de urgenţă planuri pentru a identifica, coordona şi unifica galaxia diferitelor grupuri, indivizi şi mişcări din Piemont. Deoarece partizanii îi considerau pe fascişti drept trădători, iar plata unor conturi şi răzbunările erau

aproape de suprafaţă, erau necesare linii directoare. Fasciştii şi germanii au fost contopiţi în „neofascişti”, care nu erau deloc fiinţe umane şi cu siguranţă nici cetăţeni, ci mai degrabă simboluri ale răului. Aceştia trebuiau identificaţi şi combătuţi, iar lupta împotriva lor era una de eliberare de un incubus. Aşa cum scria Livio Bianco: „Trebuie să o luăm de la capăt, să ne adaptăm la condiţii din ce în ce mai dure decât cele de dinainte”.
Duccio, „il nostro Trotsky”, i-a luat locul lui Braccini în fruntea tuturor formaţiunilor Partito d'Azione; Agosti, „il piccolo padre”, a devenit şeful său politic la Torino. Bianco s-a ocupat de războiul partizanilor. A fost un lider admirabil, i-a spus Agosti, pentru că considera pantofii mai importanţi decât dezbaterile politice şi pentru că nu argumenta pe baza ideologiei, ci a moralităţii, pe care toată lumea o putea înţelege. Augusto Monti, profesorul mult iubit şi respectat de la Liceo d'Azeglio, „aristocratul iacobin”, a fost numit consilier pentru şcolile în care partizanii încercau să se debaraseze de ideologia fascistă. Refuzase să se ascundă, spunând că era prea bătrân pentru a fi de interes pentru fascişti, dar Agosti a decis altfel. „Răpiţi-l dacă trebuie”, a instruit una dintre bande. 'Acest om este prea important pentru viitorul nostru'. Lui Monti i s-a dat o jumătate de oră pentru a face o valiză şi a fost dus în munţi. Giorgio Diena înfiinţa un comitet pentru a studia sindicalismul; Vittorio Foa asigura legătura. Celelalte partide politice şi-au desemnat noi lideri. Dându-şi seama cât de laxă devenise securitatea, au fost puse în aplicare reguli mai stricte pentru a garanta siguranţa.
În cadrul formaţiilor, „cei mai uşuratici, nesiguri, diletanţi” au fost eliminaţi, la fel ca şi „pazzi esaltati”, tinerii supraexcitaţi care îşi aruncau greutatea. Cei care au rămas trebuiau să fie „duri şi hotărâţi”, „pocchi ma buoni”, puţini, dar buni, aşa cum scria Emanuele în jurnalul său. Deşi se vorbea mult despre limitarea războiului de gherilă la grupuri mici şi acţiuni rapide, nu în ultimul rând pentru că muniţia era atât de puţină, noii lideri continuau să vadă într-o revoltă militară pe scară largă cea mai bună speranţă pentru viitorul Italiei. Nu existau uniforme propriu-zise, dar partizanii au fost instruiţi să poarte ceva distinctiv, o beretă cu însemne sau o batistă colorată. Salutul a devenit la modă; pumnul strâns a devenit un salut. Partizanilor li s-a cerut să depună jurăminte de fidelitate. Duccio a vrut ca bărbaţii şi femeile din Partito d'Azione să fie „partigiani per bene”, respectabili, cu stil şi încredere, care nu se iau de nimeni, curajoşi şi plini de spirit de corp. Era un orator plin de viaţă, calm, hotărât şi eficient, iar oamenii îl găseau fascinant. Staffettele sale, spunea el, erau cea mai bună garanţie că lupta pe care o duceau era una cu adevărat populară. Când Ada s-a întâlnit cu el

într-o zi în tramvai, a observat că îi crescuse o barbă splendidă; dar au avut grijă să nu se recunoască unul pe celălalt.
Iar numărul partizanilor creştea, într-un arc vast care se întindea peste Apenini, de la o coastă la alta, prin văi şi munţi, oraşe şi sate, în mlaştinile din jurul Ravenei şi în tot Veneto. Estimaţi la aproximativ 10.000 numai în Piemont la începutul anului 1944, o combinaţie între chemările de la Salò şi aversiunea crescândă faţă de fascişti şi germani împingea alte multe mii de oameni în munţi. Până la sfârşitul primăverii, cifra ajunsese la 50-60.000, dintre care probabil una din şase femei. Conform unui sondaj realizat ulterior, cei mai mulţi erau muncitori din fabrici, urmaţi de ţărani şi fermieri, artizani şi studenţi. Cele mai multe dintre femei se numeau „casnice", dar fabricile furnizau tot mai mulţi recruţi pentru GDD-ul lui Ada.
În timp ce aproape jumătate dintre partizani se catalogau drept comunişti, membrii Partito d'Azione nu erau departe, iar Autonomi luau avânt. Socialiştii îşi înfiinţau propriile trupe, denumite Matteotti, după numele deputatului socialist asasinat. A fost conceput un cadru militar strâns: o unitate de bază de zece persoane era o squadra; trei squadre formau un detaşament; trei detaşamente un batalion, trei batalioane o brigadă, trei brigăzi o divizie. Escadroanele zburătoare, mai flexibile, mai puţin vulnerabile, urmau să înlocuiască formaţiunile statice care nu puteau niciodată să facă faţă forţelor inamice mai mari. S-a convenit că războiul partizanilor nu trebuie să fie doar o chestiune militară şi, întrucât două decenii de fascism au afectat conştiinţa morală a Italiei, un comisar politic va fi ataşat fiecărei trupe pentru a-i învăţa pe tineri despre justiţie, egalitate şi democraţie liberală, astfel încât în viitor să fie mai greu să se refugieze în ignoranţa politică.
Pe tot parcursul sfârşitului primăverii şi începutului verii, discuţiile au continuat între diferitele forţe de partizani, fiecare dintre ele bătându-se pentru putere şi teritoriu. Cu imensă dificultate, s-a decis în cele din urmă să se împartă nordul în şapte comandamente, împărţite astfel încât să reflecte natura politică a fiecăruia, cu Garibaldini într-o vale, Partito d'Azione în alta, fiecare păstrându-şi cu gelozie autonomia. Dar, cu toată unitatea declarată, în practică, bandele – care se despărţeau, se reformau, se mutau, se despărţeau din nou – au rămas un amestec anarhic şi extraordinar de oameni, unii foarte politici, alţii recent ieşiţi din închisoare şi izbucnind după ani de represiune, unii nesiguri dacă să rămână sau să plece, unii îngroziţi, unii ostili în mod visceral faţă de orice fel de autoritate, unii plini de pasiune tinerească, unii resemnaţi de clasă, unii leneşi şi un număr considerabil dintre ei nepotriviţi, neîndemânatici, care îşi petrecuseră viaţa în oraşe şi nu văzuseră niciodată o armă. Mulţi erau puţin mai mult decât băieţi şi

fete, cu minţile formate pe frânturi de ideologie fascistă şi rămăşiţe ale culturii satului. A fost ca un cutremur, ameninţând rădăcinile societăţii italiene, periculos, ameţitor, făcând apel la rezerve de imaginaţie şi caracter pe care puţini ştiau că le posedă şi la nevoia de a-şi reinventa însăşi structura vieţii lor. Au crescut repede.
Vorbind toate dialectele, de la siciliană la piemonteză, liderii lor fiind aleşi nu atât pe baza experienţei, cât pe baza capacităţii de a dovedi că sunt buni în războiul de gherilă, partizanilor li s-a spus că trebuie să îşi câştige poziţiile. Au existat certuri. Era totul de învăţat, de înţeles, de încercat. Şi nu toată lumea a salutat noua disciplină, preferând atitudinea ţigănească din primele zile. Agosti, Duccio, Ada şi Bianco trebuiau acum să se întrebe cum să transforme aceşti oameni disparate într-o armată bine instruită şi echipată, cum să rezolve nenumăratele contradicţii inerente şi interne, cum să pună cap la cap toate valorile şi normele care, în opinia lor, trebuiau să constituie baza unei noi societăţi.

10

O şopârlă printre stânci

Cei patru prieteni îşi urmăreau propriile aventuri. Frida, care se apropiase foarte mult de professorino, fusese zdrobită de moartea lui Emanuele. Când, după multe căutări, a descoperit că prietenul său Jacopo Lombardini era încă în viaţă, dar fusese mutat de la Le Nuove în lagărul de la Fossoli pentru a aştepta deportarea în est, a pornit să îl vadă. Întotdeauna fusese neînfricată: moartea oamenilor pe care îi iubea nu făcuse decât să o facă şi mai neînfricată. Prietenii evrei, care luaseră legătura cu prizonierii lui Fossoli, i-au spus să se ducă la cel mai bun hotel din zonă, despre care se ştia că este plin de spioni şi informatori de tot felul, şi să explice cu voce tare că se afla acolo pentru a face cercetări pentru o teză despre zonă. Apoi trebuia să închirieze o bicicletă şi să se plimbe cu ea prin oraş, făcându-se foarte vizibilă.
La momentul potrivit, un bărbat a abordat-o şi s-a oferit să o prezinte unui zidar care lucra în lagăr. Ea a spus că este fiica lui Lombardini şi i-a dat nişte bani şi nişte haine. El a dus-o la marginea taberei şi ea a putut vorbi cu Lombardini prin gard. Acesta i-a spus că ştia că va fi deportat în curând şi i-a cerut o Biblie şi o valiză cu haine de schimb. Frida a făcut mai multe călătorii între Torino şi Fossoli, aducând lucruri nu doar pentru Lombardini, ci şi pentru ceilalţi

prizonieri evrei. A primit lifturi, uneori de la soldaţi germani, şi şi-a petrecut nopţile în fânare, evitând starea de asediu.
Într-o zi, Lombardini i-a spus că, după ce se va termina războiul şi se va întoarce acasă, plănuia să intre în politică. „Voi continua să...", a început el, dar a fost apoi oprit de un gardian, care i-a ordonat să se îndepărteze de gard. Frida nu l-a mai văzut niciodată.
-Crucială pentru războiul partizanilor era supravieţuirea practică. Bandelor le lipsea încă totul: încălţăminte, haine călduroase, medicamente, acte de identitate şi permise de conducere false, conserve de carne, tutun şi, întotdeauna, sare. La un moment dat, cu o sută de kilograme de sare se putea cumpăra o mitralieră. Se spune că o treime din ziua unui partizan tipic era cheltuită pentru a găsi hrană, şi au fost multe zile în care tot ce era de mâncat erau cartofi şi ciuperci. O secţiune de partizani numită L'Intendenza, formată din aproximativ douăzeci de bărbaţi şi femei, a fost desemnată să cerceteze zona rurală în căutare de hrană. Caii furaţi din barăci erau mâncaţi sau schimbaţi cu fermierii pentru hrană. Odată cu noua structură a Rezistenţei din nord au apărut reguli stricte: tot ceea ce se lua de la fermieri trebuia să fie plătit, fie imediat, fie foarte curând. Pentru a-i câştiga pe localnici, care erau din ce în ce mai supăraţi că pierduseră puţinul pe care îl aveau şi se supărau când, după ce măcelăreau o vacă, tinerii partizani aruncau la gunoi ceea ce ei considerau a fi bucăţi de carne comestibile, convoaiele de animale rechiziţionate de germani erau deturnate în drumul lor prin văi şi împărţite cu sătenii şi fermierii. Sprijinul local era prea esenţial pentru a risca, iar liderii partizanilor erau conştienţi de măsura în care spiritul lor ridicat, dansul şi băutura deranjau viaţa tradiţională din văile îndepărtate. Pe măsură ce represaliile le ameninţau vieţile, mulţi săteni au început să-i îndemne pe tinerii partizani să se predea şi să se ofere voluntari pentru a lucra pentru germani.
În oraşe, fabricile primeau bilete la ordin pentru lucruri luate contra răscumpărare la sfârşitul războiului. Mai mulţi dintre staffette deveniseră pricepuţi în negocierea cu industriaşii, folosind un amestec de farmec şi ameninţare împotriva proprietarilor de fabrici recalcitranţi. În această Rezistenţă în continuă evoluţie, femeile îşi explorau propriile talente. Unele alegeau să facă ceea ce făcuseră dintotdeauna, să acţioneze ca bucătărese, furnizoare şi menajere pentru trupe. Altele, cum ar fi Silvia, au descoperit că se pricepeau să facă legătura între partizani şi familiile lor. Foarte puţini păreau să fie conştienţi de pericolul în care se aflau, chiar şi după ce germanii au început să execute staffettele pe care reuşeau să le prindă. Pentru fiecare luptător activ, se spunea, în spatele lui erau cincisprezece persoane, iar multe dintre acestea erau femei. Sfatul „Nu vă temeţi, femei din Italia ocupată, să vă sacrificaţi feminitatea" a

fost difuzat pe Italia Combatte către partizanii din nord. 'Ajutând, veţi fi precum cele mai dulci şi mai generoase femei din Risorgimento'.
În primele zile, bandiţii au ameninţat visul partizanilor. Escroci, aventurieri şi cowboy fascişti, văzând cât de uşor era să-i intimideze pe cei care simpatizau cu cauza partizanilor să se despartă de alimente şi haine, au făcut raiduri în satele de munte, furând vitele şi vânzându-le pe piaţa neagră. Dornici să nu fie percepuţi ca nişte nelegiuiţi, ci ca creatori ai unei noi societăţi, Rezistenţa a elaborat un cod disciplinar şi a început să îi zdrobească pe aceşti bandiţi ambulanţi şi să se ocupe de informatorii şi spionii care îi înconjurau. Contravenţiile minore erau pedepsite prin legarea vinovatului de un ţăruş, cu picioarele în echilibru pe o stâncă, sau prin expulzarea lui din bandă. Trădarea, jafurile şi colaborarea cu inamicul erau considerate infracţiuni capitale.
În timp, au fost înfiinţate tribunale oficiale de partizani, cu patru judecători, un preşedinte şi un apărător, aleşi de persoana judecată. Cei executaţi erau împuşcaţi în spate ca trădători. Aceste procese au fost afaceri macabre pentru mulţi dintre tinerii partizani, adunaţi în luminişuri de munte pentru a decide soarta unor oameni care, adesea, nu se credeau trădători şi care, atunci când erau duşi să fie împuşcaţi, tot nu înţelegeau de ce. După cum spunea un partizan: „A nu-i pedepsi pentru ceea ce au făcut ar însemna să punem la îndoială însăşi baza motivelor pentru care am luptat". Cu toate acestea, era greu să fii clar, într-un conflict care, pe zi ce trecea, devenea tot mai evident un război civil. Chiar şi fasciştii de rang înalt din Salò vorbeau acum în mod deschis despre acesta ca despre un „război civil, cu toate ororile sale" care părea că „s-a dezlănţuit". Nimeni, acum, nu mai era în siguranţă. La jumătatea lunii aprilie, un partizan din Florenţa l-a împuşcat pe Giovanni Gentile, corpolent şi îmbătrânit, arhitectul programelor educaţionale ale fascismului şi unul dintre cei mai cunoscuţi susţinători intelectuali ai acestuia, strigând în timp ce făcea acest lucru: „Nu ucid omul, ci ideea". La aflarea veştii asasinatului, Benedetto Croce a întrebat: „Cine l-a împuşcat?" Ginerele său, Raimondo Craveri, a răspuns: „Partizanii". „Ah", a spus Croce, „acum omoară şi filosofi".
Când un spion din banda lui Roberto Malan a fost prins cu un revolver încărcat, cu intenţii clare de a face probleme, s-a luat decizia de a-l împuşca. Paolo a venit să-i spună lui Ada ce se întâmplase. Temându-se că expresia lui va fi una de satisfacţie sau de indiferenţă, ea i-a urmărit atent chipul şi a fost intens uşurată să îl vadă tulburat. „Poate fi necesar să ucidem", a scris ea în jurnalul ei, „dar deranjant dacă ni se pare simplu şi natural". Printre mesajele purtate în sus şi în josul munţilor de către staffette se număra adesea întrebarea: 'Pe cine trebuie să executăm? Pentru unii dintre partizani, sarcinile de execuţie erau imposibile.

Schimburile de prizonieri erau, de asemenea, codificate: un sergent major SS, de exemplu, putea fi schimbat cu doi partizani cu experienţă militară. Dar fasciştii nu valorau nimic, deoarece germanii nu considerau că merită să facă troc pentru ei. Sistemul nu a funcţionat niciodată bine, deoarece partizanii se abţineau adesea să îşi pună în aplicare ameninţările de teama represaliilor împotriva civililor locali.

Femeile care se aliau cu fasciştii sau cu germanii erau judecate cu severitate. Registrele păstrate cu meticulozitate de grupurile de partizani includ relatări dureroase despre mame tinere executate pentru „mentalitate nazifascistă generală şi acte de spionaj antipartizan". Irma P., mama unei fetiţe nou-născute, prinsă dându-i iubitului ei german informaţii care au dus la moartea mai multor partizani, a pledat pentru viaţa ei, spunând că, dacă o vor cruţa, va deveni prostituată pentru partizani. A fost împuşcată. Au circulat fluturaşi cu cuvintele: „Italiancă, nici o privire, nici un zâmbet, pentru ocupanţii germani". Staffettele erau, de asemenea, adesea în pericol de a fi suspectate de propria lor tabără. Şi multe trupe interziceau relaţiile dintre bărbaţi şi femei, fie pentru că bărbaţii încă mai considerau fetele drept ispite, fie pentru că credeau că slăbiciunea lor înnăscută le va face să trăncănească şi să divulge secrete inamicului. Cei care cochetau cu staffettele se trezeau pedepsiţi cu ore pe rug. Iar mulţi dintre tinerii bărbaţi, crescuţi cu „donna-madre" şi „donna-sorella" ale fascismului, continuau să considere noţiunea de „donna compagna d'armi" prea revoluţionară.

Banii au fost întotdeauna o problemă. În ianuarie, generalul Raffaello Operti, din Armata a 4-a desfiinţată din Piemont, a dezvăluit că mai deţinea încă echivalentul a aproximativ 200 de milioane de lire în fonduri şi că era dispus să le distribuie partizanilor în schimbul unui angajament de a limita războiul la sabotaj şi pentru ca el însuşi să fie numit în fruntea unui comandament unificat. Operti nu era nici foarte apreciat, nici de încredere, şi existau zvonuri că ar fi făcut înţelegeri cu guvernul din Salò, dar familia sa era valahă şi Foa s-a dus să-l întâlnească. După multe negocieri, lui Operti i s-a oferit rolul de coordonator al aripii militare, dar nu înainte de a preda cea mai mare parte a banilor şi a fost curând marginalizat.

Însoţirea cu fasciştii

La Torino, Agosti şi Ada au fost implicaţi în scheme elaborate pentru a schimba în lire partea de bani care era în franci francezi. Ada s-a trezit că trebuie să care o valiză plină de bancnote de o mie de lire până la Hotelul Canelli, unde liderii continuau să se întâlnească, în timp ce Agosti a sosit cu un pachet „de mărimea unei mese" înfăşurat în ziare. Nici unul dintre ei nu a fost oprit pe drum. Pentru o vreme, partizanii au trăit bine. După ce banii lui Operti au fost cheltuiţi, un

bancher local foarte respectat, pe nume Alfredo Pizzoni, a fost trimis în Elveţia pentru a negocia cu Aliaţii, iar banii au intrat în Italia prin băncile elveţiene, până când germanii au reuşit să oprească cooperarea elveţiană. Dar finanţele erau întotdeauna precare, iar partizanii erau adesea înfometaţi.
-pentru a stimula moralul, claritatea şi unitatea, o presă clandestină începea să prindă contur, simultan în toată Italia ocupată. A început încet, cu câteva foi de ştiri şi fluturaşi ciclişti sau cu stenciluri; dar apoi a luat foc. În toate formele şi mărimile, pe hârtie de o calitate teribilă, cu cerneală care se păta, informaţiile se revărsau, dactilografiate, scrise de mână, copiate, tipărite. Erau apeluri la greve şi proteste; explicaţii atente despre responsabilitate şi gândire; disertaţii despre libertate. Erau fluturaşi adresaţi profesorilor, sătenilor din munţi, tinerilor, familiilor de partizani şi văduvelor victimelor atacurilor fasciste. Italia nu mai văzuse niciodată o asemenea revărsare de cuvinte urgente şi îndemnatoare. Înregistrările aveau să arate mai târziu că existau 2.357 de titluri de ziare separate, câteva dintre ele tipărind până la 10.000 de exemplare la fiecare două săptămâni.
În Torre Pellice, Tipografia Alpina, fondată în anii 1880 de unul dintre membrii familiei Malan, a trecut în mâinile unui susţinător al Partito d'Azione, Pier Luigi Pagliai. În timpul zilei, Pagliai tipărea invitaţii de nuntă, circulare biblice şi istorie locală. Noaptea, el îşi preda presele partizanilor, iar Gustavo Malan şi patru băieţi din localitate au alcătuit o foaie cu ştiri despre diferite trupe locale, topind plumbul imediat după tipărire pentru a elimina orice urmă înainte de sosirea personalului de zi. Ceea ce a făcut ca Tipografia Alpina să iasă în evidenţă a fost faptul că era situată vizavi de barăcile germane şi fasciste. Atunci când se părea că germanii încep să devină suspicioşi, cei patru băieţi s-au mutat în munţi, într-o colibă de cioban, care avea podea de pământ şi era construită în stâncă, şi au început să ciclotizeze materialul pe o maşină veche pe care o luaseră cu ei. Deseori era foarte frig şi rocile supurau umezeală. Cerneala îngheţa şi caracterele deveneau aproape ilizibile. Când paginile erau tipărite, ei cărau cu rândul pachetele până la Torre Pellice pentru ca staffette să le distribuie. Se străduiau să nu fie văzuţi, se deplasau doar noaptea sau la adăpostul pădurilor din jur. Uneori auzeau patrulele germane şi fasciste care străbăteau văile din apropiere.
Presa clandestină se extindea prea repede pentru a se baza pe un sistem atât de primitiv, iar ajutoarele lui Gustavo s-au întors la Torre Pellice pentru a folosi presele lui Pagliai. Toate diferitele formaţiuni de partizani şi unele dintre bandele individuale doreau acum să-şi publice propriile ziare, pline de ştiri de război, planuri, necrologuri ale prietenilor morţi, instrucţiuni despre cum să se

îmbrace şi să se comporte, despre arme şi tactici. După L'Italia Libera şi La Baili, un ziar din Garibaldino, a apărut Il Partigiano Alpino. Pe măsură ce treceau lunile, partizanii au început să contribuie cu poezii şi povestiri scurte şi relatări ale propriilor lor acte de sabotaj, în care îi păcăliseră şi îi păcăliseră cu curaj pe fasciştii trădători. Numele colaboratorilor au fost tipărite, împreună cu adresele lor. „Luptăm", repetau diferiţii scriitori, iar şi iar, în moduri diferite, „pentru a ne fi iertaţi cei 20 de ani de inerţie, în care poporul italian a acceptat cu supunere şi cu timiditate fascismul".
Il Pioniere al lui Gustavo a fost unul dintre ziarele cu cea mai mare răspândire şi a devenit un portavoce a Partito d'Azione. Odată tipărite, exemplarele terminate erau ascunse într-un cimitir catolic. Fasciştii au devenit suspicioşi şi au început să facă raiduri în incintă. Tinerii partizani nu au fost niciodată prinşi, dar un angajat, luat şi interogat cu brutalitate, şi-a pierdut un ochi. Il Pioniere apărea la două săptămâni, patru pagini de foaie mare, iar Gustavo publica rezumate despre evoluţia războiului, bazându-se pe transmisiunile de la Radio Londra şi de la alte posturi de radio ilegale. În curând, cererea a fost atât de mare încât tirajul a fost mărit la 15.000 de exemplare, multe dintre ele transportate la câmpie de către staffette în coşurile lor de bicicletă. Ziarul le dădea cititorilor săi un sentiment de optimism şi de luptă comună, iar Gustavo a folosit coloanele sale ca o rampă de lansare a ideilor pentru viitorul politic al Italiei.
Distribuirea materialului scris, care devenea din ce în ce mai importantă pentru partizani, nu ar fi fost posibilă fără staffette. În genţile lor, în timp ce zburau în sus şi în josul văilor, fete tinere precum Micki Cesan transportau ziarele alături de mesaje şi arme. Micki era foarte mândră de faptul că era numită „cea mai curajoasă fată din vale", dar chiar şi firea ei calmă şi optimistă era zdruncinată de crimele şi arestările la care era martoră în fiecare zi. Articolele din ziarele pe care le ducea de colo-colo erau adesea adresate fetelor ca ea: staffettele din fiecare colţ al Piemontului şi din nord erau instruite să apeleze la nemţi pentru a le ajuta să îşi care bagajele grele, deoarece „naziştii nu înţeleg aproape nimic... zâmbetul tău, dacă este combinat cu o manieră neglijentă şi discreţie, îi va păcăli cu siguranţă". Au fost îndemnaţi să îşi ia copiii cu ei în călătorii, ascunzând actele în cărucioare. Agosti, care îşi redacta articolele la biroul său din Torino, punea paginile în interiorul unor butoaie de lapte, acoperind hârtia cu o căptuşeală de plastic, înainte ca laptele să fie turnat în ele şi să fie duse la tipografiile ascunse.
La Torino, Bianca, Frida şi Silvia se apucau toate de presă secretă. Bianca era prietenă cu un portar, care i-a dat cheia unui apartament abandonat. Aici, împreună cu două prietene, a instalat o maşină de ciclostyle greoaie şi foarte

veche şi, noaptea, scotea la maşina de scris materiale care le erau aduse de conducerea partizanilor. Într-o seară, foarte târziu, au auzit paşi, apoi o cheie în încuietoare. Era proprietarul apartamentului, revenit pe neaşteptate, spre teroarea totală atât a sa, cât şi a Biancăi şi a prietenilor ei, acoperit de cerneală şi ghemuit într-un colţ. Portinaia a explicat că erau studenţi, lucrând la un proiect de fotografie.
Bianca era în permanenţă în căutare de noi ascunzători şi de maşini mai bune, mai noi. Într-o zi, a calculat că a strâns suficienţi bani pentru a cumpăra o imprimantă nouă. Împreună cu câteva prietene, de asemenea staffette, s-a dus la un magazin care vindea imprimante şi, în timp ce două dintre ele au intrat, a treia a rămas în stradă pentru a supraveghea. „Unde să o livrăm?", a întrebat vânzătorul. 'Oh, o vom lua cu noi', a răspuns Bianca. Asistenta s-a arătat sceptică, dar fetele au înfăşurat aparatul într-o bucată de prelată şi au ieşit în stradă. Nu se gândiseră la greutatea acestuia. L-au urcat cu greutate într-un tramvai şi, pentru că nu era sigur să stea împreună, Bianca a dus singură maşina la un capăt. Era prea agitată ca să observe încotro se îndreptau. Cele două prietene ale ei, de la celălalt capăt, realizând că ea nu făcea nicio mişcare pentru a coborî, şi-au strigat foarte tare una alteia: „Signorina, cred că aceasta este staţia dumneavoastră". După aceea, au râs de îndrăzneala lor.
Şi odată cu această revărsare de scrieri au apărut şi cântecele, compuse de partizani în timp ce mergeau pe cărările de munte, apoi ciclitate şi puse în circulaţie de către staffette. Profesorii de la şcolile din munţi îi puneau pe elevii lor să le copieze, sub pretextul de a-şi exersa scrisul de mână. Noaptea, stând lângă focurile lor, prăjind castane, privind văile întunecate şi tăcute de jos, partizanii cântau: „Partizanul îşi duce lupta, germani şi fascişti, plecaţi din Italia... Strigăm cât de tare putem: Pasiunea a murit! Aceste ultime cuvinte, „Pity is dead", au devenit un strigăt de adunare, un cuvânt de ordine în rândul formaţiunilor. 'Fasciştii nu se mişcă în întuneric', scria un tânăr. 'Noaptea aparţine partizanilor'. Val di Susa, în special, era renumit pentru cântecele sale nostalgice.
Una dintre problemele cu care se confruntau partizanii era ce să facă cu răniţii şi morţii lor. Căzăturile în munţi lăsau oase fracturate, iar împuşcăturile necesitau intervenţii chirurgicale. În condiţiile în care penicilina abia fusese descoperită şi era aproape imposibil de procurat, au existat multe decese din cauza septicemiei. Pentru a-i împiedica pe germani să profaneze cadavrele partizanilor morţi, sătenii le îngropau temporar sub zăpadă sau în păduri, venind să le ridice mai târziu. Silvia abia îşi terminase facultatea de medicină când războiul a dus-o în clandestinitate, dar s-a alăturat altor persoane cu cunoştinţe medicale pentru a

înfiinţa centre de prim ajutor. Când prietenii ei au vorbit mai târziu despre ea, au spus că, deşi viaţa devenea tot mai periculoasă, zi de zi, Silvia părea neînfricată, adesea în mod absurd. Fiul ei cel mic, Vittorio, a rămas în Torre Pellice, în timp ce ea şi Giorgio locuiau în secret în casa Nataliei Ginzburg din centrul oraşului Torino. Amândoi erau deseori plecaţi, Silvia în turele ei medicale, Giorgio în treburile Partito d'Azione. Aveau puţin timp pentru copilul lor.
În primele zile, o mare parte din îngrijirile medicale se desfăşurau în casele oamenilor, iar Silvia şi prietenii ei medici erau chemaţi după lăsarea întunericului. La Torino, doctorul Bersano Begey şi-a pus cabinetul din Via San Francisco d'Assisi la dispoziţia Rezistenţei şi a devenit rapid un loc în care prizonierii de război aliaţi aflaţi pe fugă puteau lua legătura cu partizanii. Dar Dr. Bersano Begey a fost trădat şi a fost obligat să se ascundă. După ce recrutarea de primăvară a împins tot mai mulţi tineri în munţi, iar rastrellamenti au provocat un număr tot mai mare de victime, doctorului Bersano Begey i s-a cerut să înfiinţeze un serviciu medical clandestin pentru Rezistenţă în tot Piemontul.
Primul spital secret al doctorului Bersano Begey a fost amenajat într-o mare vilă abandonată din Margone. El a transformat fosta sală de biliard într-o secţie, iar primul etaj a devenit o unitate de izolare. Staffette, cu o ingeniozitate considerabilă, a împrumutat, a cumpărat, a furat şi a făcut troc de materiale medicale; femeile din localitate spălau rufele, dar niciodată atât de mult la un moment dat încât să atragă atenţia. Pacienţii soseau ascunşi în sicrie sau erau livraţi după lăsarea întunericului pe spatele catârilor. Când fasciştii se apropiau, doctorul Bersano Begey şi-a mutat spitalul în munţii de deasupra Torre Pellice, într-o clădire hidroelectrică dezafectată, cocoţată pe marginea unui abrupt sumbru şi lipsit de copaci. Răniţii au fost transportaţi pe targă sau pe teleferic. Atunci când erau prea mulţi sau când rănile lor erau prea grave, doctorul Bersano Begey îşi trimitea pacienţii peste trecătorile de munte spre Franţa, cu şiruri de brancardieri călcând prin zăpadă, staffette mergând înainte.
Spitalul doctorului Begey din munţi
În câmpiile din jurul oraşului Torino, răniţii grav răniţi au fost introduşi clandestin în spitalele generale de către medici simpatizanţi. Spitalul din Riva nu numai că era supravegheat în permanenţă de către fascişti, dar era adesea obligat să primească şi să trateze germani răniţi. Era o clădire veche, cu pivniţe sub morgă, la care se ajungea printr-o serie de pasaje subterane, intrarea fiind în spatele unui coş de lemne. Aici, doi medici rezidenţi au înfiinţat o secţie pentru victimele partizanilor. Călugăriţele se ocupau de asistenţă medicală. Când partizanii răniţi capturaţi, ţinuţi de germani şi fascişti în spitalul de deasupra,

urmau să fie împuşcaţi, asistentele le injectau ceva pentru a le creşte temperatura, deoarece fasciştii nu executau prizonierii grav bolnavi, în timp ce îşi aranjau evadarea. În această lume a morţii şi a rănilor şi a lipsei aproape a tuturor proviziilor medicale de bază, Silvia şi prietenii ei medici, ca şi tinerii partizani din trupe, au crescut repede.

-Vremea caldă a venit încet în văile înalte. Când Ada a urcat la Meana, a găsit pajiştile presărate cu galben şi violet şi mărăcinii acoperiţi de flori albe. În sfârşit se efectuau reparaţii la apartamentul din Via Fabro, care suferise mai multe lovituri la limită în timpul bombardamentelor din iarnă. Pereţii se crăpaseră şi mai multe ferestre îşi pierduseră geamurile, dar Ada se simţea total detaşată de pagube, aşa cum se simţea de biblioteca lui Piero şi de paharele de cristal ale părinţilor ei; în sumbrul luptei i se părea că şi-au pierdut orice semnificaţie.

Un tânăr prieten al lui Paolo, Pillo, pe care îl cunoştea de când era mic, fusese prins şi bătut de fascişti şi se afla acum în Le Nuove. Ada făcuse o prăjitură pe care i-o ducea un vizitator obişnuit al închisorii. Vizitarea Le Nuove, în ciuda amabilităţii lui Suor Giuseppina, era un proces lung şi anevoios: familiile partizanilor capturaţi trebuiau mai întâi să ceară permisiunea la sediul german din Hotel Nazionale, apoi, joia, să stea la coadă pentru a pune mâncare şi haine curate pe o tavă rotativă care era trasă în interiorul zidurilor închisorii. Uneori, hainele murdare se întorceau acoperite de sânge. Când tava apărea goală, însemna că deţinutul fusese fie deportat, fie executat. Într-o zi, mama unui tânăr partizan a găsit o bucată de hârtie în hainele murdare ale fiului ei. „Mamă”, scria, „Sunt pe moarte. Nu te voi mai vedea niciodată”. Femeile care se adunau în tăcere în fiecare joi se strângeau unele lângă altele, aşteptând, plângând.

La mijlocul lunii mai, Ada l-a întâlnit pe tânărul ei prieten Cesare Alvazzi în trenul care cobora pe Val di Susa spre Torino. Toate aceste întâlniri între partizani erau riscante din cauza spionilor care bântuiau trenurile. Dar Cesare era cu tatăl său, cu mâinile înfăşurate în bandaje şi cu faţa plină de mici găuri. Supărat, tatăl său i-a explicat că fiul său nebun, pescuind în Dora, văzuse şi ridicase un obiect ciudat, care apoi îi explodase în mâini. Cesare i-a aruncat Adei o privire care îi indica să nu spună nimic. Mai târziu, i-a spus că, de fapt, fusese în munţi, recuperând detonatoare de la grenade de mână germane şi că una explodase, luându-i cu ea vârful unuia dintre degete. Sângerarea a fost atât de puternică încât abia reuşise să se întoarcă acasă. Fără antibiotice, rana a devenit septică. În ultimă instanţă, de teamă că o parte din mână va trebui amputată, mama lui Cesare l-a obligat să o scufunde într-un castron cu înălbitor, provocându-i dureri extreme, dar vindecând efectiv infecţia. Cesare şi Paolo făceau planuri pentru a forma o nouă trupă în partea superioară a văii Susa.

Ada nu era încă oficial un comisar politic, dar prietenia ei cu Agosti şi cu restul conducerii Partito d'Azione însemna că lua decizii şi făcea planuri. Agosti lucra într-o clădire abandonată din centrul vechi al Torinoului, unde bombele transformaseră străzile din jur în mormane de moloz şi unde cornişele de la frumoasele palazzi din secolul al XVIII-lea atârnau peste ferestrele înnegrite de foc. Era cenuşiu şi încordat de anxietate şi oboseală, spre deosebire de Ada, care îi impresiona pe toţi cei care o vedeau cu energia şi hotărârea ei. Cei care o întâlneau pentru prima dată spuneau că le părea o fată, vioaie, afectuoasă, neobosită. Încerca să-l convingă pe Duccio să se intereseze de unificarea diferitelor trupe din Val di Susa. După o întâlnire reuşită în Via Fabro, unde Espedita şi canarul continuau să funcţioneze ca observatori, Ada a decis că trebuie să pună la punct o cale de scăpare, în cazul sosirii bruşte a germanilor. La adăpostul unei furtuni violente, ea, Ettore şi Paolo au explorat trecerea de la balconul lor la cel al casei vecine goale şi avariate de bombe, iar de acolo au ieşit pe strada din spate. În orice moment, după cum a spus ea, apartamentul putea „arde”. Niciunul dintre prietenii ei nu înţelegea de ce sau cum de era încă în siguranţă. Unul dintre ei a scris că era „ca o şopârlă printre stânci”.
Fiecare zi aducea veşti despre noi arestări. Dar partizanii, din ce în ce mai conştienţi de pericol şi din ce în ce mai ingenioşi, nu erau lipsiţi de idei. Franco Momigliano, prietenul lui Emanuele Artom şi Levi de la scuola ebraica şi logodnicul Lucianei Nissim, lucrase pentru scurt timp cu Leone Ginzburg la o lucrare la Roma după căderea lui Mussolini, iar apoi făcuse legătura în Piemont între fabrici şi sindicate, înainte de a scăpa de rastrellamento în văile de deasupra Torre Pellice în care a fost prins Emanuele. Se afla la Milano, transportând materiale clandestine, mesaje şi arme, când a fost reperat de un spion căruia îi cruţase viaţa anterior. A fost predat fasciştilor şi dus la închisoarea San Vittore. Directorul acesteia era un fierar, un torţionar plin de imaginaţie, o „hienă cu chip de copil angelic”. A fost nevoie de mai multe săptămâni de interogatorii şi tortură înainte de a-i descoperi adevărata identitate şi faptul că era evreu. Mesajul pe care l-a transmis prietenilor săi a fost sumbru: „M-au prins. Am puţine speranţe. Au prea multe dovezi împotriva mea”.
Sora lui Franco, Mila, s-a întâlnit cu Ada, Silvia şi Giorgio Diena, Lisetta şi Vittorio Foa şi au început să planifice o salvare. Foa era o figură foarte liniştitoare, ascultând cu atenţie, eliminând toate informaţiile irelevante, apoi vorbind ca şi cum nimic nu era imposibil. Chiar şi aşa, i-a spus Milei că a scoate un prizonier din San Vittore era ca şi cum ai prinde luna.
San Vittore era înconjurat de coji de case bombardate şi de străzi întunecate şi pustii. Mila se plimba prin zonă, „ca o somnambulă”, imaginându-şi că ar fi

bombardat închisoarea, că ar fi otrăvit gardienii sau că i-ar fi sedus şi corupt. Zilele au trecut. Apoi, un alt bilet a fost scos pe ascuns. 'Nu voi scăpa de execuţie', a scris Franco. 'Salvaţi-vă'. I-a cerut Mila otravă, temându-se că nu va putea rezista torturii şi că şi-ar putea trăda prietenii. Mila a reuşit să facă rost de o pastilă de cianură.
Dar Foa mituise deja un gardian pentru a-i împrumuta permisul de intrare în închisoare, l-a copiat de la un prieten artist din Brescia şi a aranjat cu doi membri ai echipei de gappisti – partizanii urbani – a lui Parri să intre în închisoare şi să-l scoată pe Franco. Aflând că urma să fie predat germanilor şi, cel mai probabil, împuşcat, Foa a mituit un alt gardian şi a trimis-o pe Lisetta ca vizitator pentru a-i spune lui Franco planul. Franco i-a spus că era imposibil şi i-a interzis acest lucru. La fel, la scurt timp după aceea, Franco a fost condus din celula sa în sala principală a închisorii de către un gardian care i-a şoptit la ureche „Parri îi transmite salutări". Acolo l-a găsit pe cel mai tânăr dintre gappisti, un student, aşteptându-l cu acte false care ordonau eliberarea imediată a lui Franco. Acesta adusese cu el un revolver şi o grenadă în caz că ar fi trebuit să se lupte pentru a ieşi. Actele false au fost contrasemnate şi ştampilate în mod corespunzător, iar cei doi bărbaţi, după ce s-au rătăcit pentru scurt timp în labirintul de coridoare, au ieşit pe porţile închisorii, supravegheaţi cu indiferenţă de poliţişti. Când au dispărut din vedere, au început să fugă. Foa, a scris Mila mai târziu, „ne-a redat, mie şi mamei mele, vieţile noastre".
Ea a găsit o căsuţă abandonată la marginea oraşului Torino şi aici Franco a fost ascuns în timp ce fasciştii lansau o vânătoare de oameni pentru a-l recaptura. Era un frig năprasnic, dar era prea periculos pentru a aprinde un foc în caz că fumul ar fi atras atenţia. A fost creat un „vocabular de sunete" pentru vizitatori. Mama lui Franco a sunat o dată la sonerie, apoi a bătut de câteva ori. Silvia şi Giorgio Diena au sunat de două ori, au făcut o pauză, apoi au sunat din nou. Ada della Torre a sunat de două ori, foarte repede. Salvarea lui Franco le dădea tuturor speranţă.

11

Cuiburi în bucătării

Zi după zi, pe tot parcursul primăverii şi la începutul verii anului 1944, bombele Aliaţilor au căzut asupra oraşelor italiene. Cu atât de puţine adăposturi antiaeriene şi cu sirene care sunau doar atunci când avioanele erau vizibile, familiile au luat pe rând sarcina de a sta treze şi de a asculta. În aprilie, 438 de

oraşe şi centre industriale au fost lovite. În mai, au fost distruse 661 de poduri, linii de cale ferată, viaducte şi depozite de petrol. În Treviso, au murit 1.600 de civili. În Milano, pe casele bombardate au fost puse pancarte: „Această casă a fost distrusă de eliberatorii noştri". Dar Aliaţii avansau în cele din urmă.
Campania din Italia se transforma într-una dintre cele mai dure lupte din întregul război. Munţii Apenini, cu vârfuri, râuri şi defileuri, şi câmpiile din jur dominate de poziţii defensive pe înălţimi, făceau ca înaintarea aliaţilor să fie lentă şi înşelătoare. Pierderile erau în creştere. În timp ce campania în sine era din ce în ce mai marginală pentru Aliaţi, pentru germani era o modalitate de a folosi divizii relativ puţine pentru a-i reţine pe Aliaţi, împiedicându-i astfel să fie desfăşuraţi în altă parte.
De la Torino, jurnalistul Chevallard a urmărit progresele Aliaţilor la radioul său clandestin. La 18 mai, el a notat că, după lupte crâncene şi distrugerea aproape totală a mănăstirii benedictine de către forţele britanice şi poloneze şi după 55.000 de pierderi aliate, germanii se retrăgeau în sfârşit din Monte Cassino. Trei zile mai târziu, el a consemnat că Aliaţii au ajuns în oraşul Sperlunga. Părăsind câmpiile din Latina, germanii au rupt barajele, permiţând ţânţarilor şi malariei să revină. Până la 2 iunie, aliaţii se aflau la mai puţin de 20 de kilometri de Roma; germanii se instalaseră şi luptau din greu în jurul dealurilor Alban. Apoi, la ora 9.30 în dimineaţa zilei de 4 iunie, a venit vestea pe care o aştepta toată Italia. Roma era liberă. În acea după-amiază, americanii au ajuns în Piazza Venezia. Erau mulţimi care aclamau, iar un steag a fost înmuiat în semn de salut în faţa ferestrei Papei din Vatican. Radio Tevere a difuzat Bing Crosby şi Louis Armstrong, intercalate cu mesaje de la Roosevelt şi Churchill.
Dându-şi seama că capitala era pierdută, Kesselring a ordonat trupelor sale să se retragă. Podurile au fost lăsate în picioare, iar evacuarea germană a fost ordonată. În acea zi, Torino a fost bombardată pentru a treizeci şi patra oară. Era a cincea vară de război şi în toată Italia oamenii tânjeau după pace. Dintr-o dată se părea că sfârşitul era aproape. Piero Calamandrei, unul dintre cei mai importanţi antifascişti, a vorbit despre un „un fel de stupefacţie beatifică a fericirii". Ada nu i-a împărtăşit încântarea. S-a gândit la Leone Ginzburg, mort înainte de această zi, şi a spus că nimeni nu ar trebui să se entuziasmeze prea tare. 'Nu pot uita', scria ea în jurnalul ei, 'că, în mod inevitabil, orice acţiune de război pe scară largă este însoţită de distrugeri şi masacre'.
Ceea ce au descoperit Aliaţii în capitală a fost departe de a fi paşnic. Pe tot parcursul primăverii târzii, coaliţia antifascistă se certase cu privire la cine ar trebui să formeze un guvern şi dacă regele, care încă se agăţa de putere la Brindisi, ar trebui să plece. La sfârşitul lunii martie, comuniştii au aruncat

propria lor bombă destabilizatoare. Palmiro Togliatti, co-fondator, împreună cu Gramsci, al Partidului Comunist Italian în 1921, se întorsese din exilul de la Moscova, spunând că nu vedea nicio dificultate în a colabora atât cu regele, cât şi cu Badoglio, de acum încolo înjurat. Ceea ce conta era înfrângerea germanilor; restul putea aştepta. Ceea ce a devenit cunoscut sub numele de „la svolta di Salerno", schimbarea de direcţie, a fost o mişcare inteligentă a Moscovei pentru a contracara hegemonia britanică şi americană în Italia şi o reflectare a unei noi viziuni pentru un Partid Comunist postbelic mai puţin sectar, mai popular, care să lucreze nu în afara, ci în interiorul sistemului. Dar efectul său imediat a fost acela de a semăna consternare şi de a crea şi mai multă discordie în cadrul coaliţiei de şase partide.
După scindări, recriminări şi multe schimburi de replici, s-a ajuns la un fel de soluţie. Regele, după patruzeci şi şase de ani pe tron, a fost forţat să îşi onoreze promisiunea pe care o făcuse de a demisiona în ziua în care Roma ar fi fost eliberată. Fiul său, Umberto, a devenit locotenent general al regatului. Badoglio a fost transportat cu avionul la Roma şi s-a întâlnit cu conducerea CLN într-o întâlnire tensionată la Grand Hotel. Întrucât ceea ce reprezenta şi ceea ce propunea nu era acceptabil pentru nimeni, a plecat din guvern cu încruntare şi cu reticenţă. CLN, fără să ţină cont de aliaţii exasperaţi, l-a numit pe bătrânul, dar necoruptul Ivanoe Bonomi în fruntea unui nou guvern, numind şapte „miniştri fără portofoliu", printre care prietenul şi mentorul lui Ada, Benedetto Croce, pentru a reflecta toate regiunile şi toate partidele. Aceştia au depus un jurământ nu faţă de monarhie, ci faţă de naţiune. Existau acum doar două guverne italiene, unul la Roma, celălalt la Salò.
Odată ce Italia ar fi fost în sfârşit eliberată, o Adunare Constituantă ar fi fost aleasă prin vot universal, direct şi secret şi o nouă constituţie ar fi fost elaborată pentru a o înlocui pe cea fascistă. Femeile vor primi dreptul de vot. Un referendum ar urma să decidă soarta monarhiei. Churchill, criticând noul „grup de politicieni în vârstă şi înfometaţi", ar fi preferat să-l păstreze pe Badoglio ca un bastion împotriva stângii şi a subliniat că, din moment ce Italia se predase necondiţionat, nu avea dreptul să numească un guvern fără autoritatea aliaţilor. Stalin, cu gândul la propria sa ofensivă în Europa de Est, a fost conciliant cu italienii. Americanii au sprijinit planul lor. A fost înfiinţată o Înaltă Comisie pentru sancţiuni împotriva fascismului, dar, având în vedere că cel puţin un sfert dintre italieni erau foşti membri ai unor organizaţii fasciste, sarcina de a-i pedepsi s-a împotmolit curând în dispute politice. Deşi comisia a anunţat că va fi indulgentă cu cei care s-au alăturat Partidului Fascist din „necesităţi familiale" şi

draconică cu „marii mahări”, foştii fascişti au fost indignaţi, susţinând că singurul lor păcat era că au fost „patrioţi”.
Interferenţe politice, schimbări la stânga şi la dreapta, lupte pentru poziţie şi putere şi înţelegeri nesfârşite au marcat primele săptămâni ale eliberării Romei. Chiar şi în timp ce Churchill sosea într-o vizită, în timpul căreia a subliniat că o naţiune care se lăsase preluată de un dictator nu se putea aştepta să fie imediat absolvită de crimele sale, noul cabinet era zguduit de o criză după alta. În orice caz, partea Italiei care fusese deja eliberată se afla într-o stare de haos şi sărăcie. Şapte milioane de oameni erau fără adăpost, exista foarte puţină electricitate, o treime din drumuri erau impracticabile, iar piaţa neagră era înfloritoare. Jefuirea tuturor lucrurilor era endemică. Iar majoritatea oamenilor erau foarte flămânzi. Ruptura dintre sudul eliberat şi nordul ocupat s-a adâncit, exacerbată de răsturnarea politică a lui Togliatti, care a pus capăt visului partizanilor din nord de a transforma Rezistenţa în revoluţie. Deoarece atât Aliaţii, cât şi guvernul Bonomi întârziau să recunoască comandamentul nordic, Parri şi ceilalţi lideri din Piemont şi Lombardia au continuat să îşi continue planurile de a unifica întreaga Rezistenţă nordică şi de a crea o piramidă de comitete locale de eliberare. Roma a numit acum un general, Raffaele Cadorna, consilier militar pentru nord, în esenţă pentru a-i aduce pe conservatori şi pe Autonomi în rândurile lor, dar această mişcare nu a rezolvat prea mult schisma dintre sud şi nord. Nici Aliaţii nu au făcut prea multe pentru a ajuta, nu în ultimul rând pentru că Anthony Eden şi Ministerul de Externe au rămas ostili italienilor şi doreau cu orice preţ să izoleze Rezistenţa, pe care continuau să o considere periculos de comunistă.
La 6 iunie, 156.000 de soldaţi aliaţi au debarcat pe coasta Normandiei: invazia în Europa ocupată începuse. A doua zi, generalul Alexander a făcut apel la partizanii din nordul şi centrul Italiei să se ridice, să saboteze liniile de comunicaţii ale inamicului şi să împiedice eforturile acestuia de a se retrage spre nord de Roma. Dar odată cu debarcarea din Normandia a venit şi decizia aliaţilor de a-şi reduce concentrarea pe teatrul de război italian. Trupele şi resursele urmau să fie redirecţionate către Franţa. Dar partizanii din nord, convinşi că sarcina lor se va încheia în curând, nu ştiau încă acest lucru.
-Orice etapă a retragerii lente a germanilor spre nord a fost marcată de atrocităţi, săvârşite nu numai de detaşamentele violente ale SS, ci şi de oamenii Wehrmacht-ului. În primele luni de ocupaţie, Kesselring respinsese Rezistenţa ca pe nişte bandiţi, de care nu prea avea de ce să se teamă. El a considerat războiul de gherilă o „formă degenerată de război... care contrazice orice principiu al luptei soldăţeşti clare... un exemplu al temperamentului sudic dezlănţuit”. Odată cu căderea Romei şi atacurile tot mai numeroase ale

partizanilor, a fost nevoit, aşa cum a scris mai târziu, să recunoască faptul că aceştia reprezentau un „pericol foarte real şi că eliminarea lor [era] un obiectiv de importanţă capitală". Având comanda unui război total împotriva partizanilor din Italia, el le-a explicat soldaţilor săi cum trebuie să se desfăşoare acest război. Nu trebuia să existe milă. Partizanii trebuiau, în cuvintele lui Hitler, să fie „masacraţi, ucişi, anihilaţi". Spânzurările, arderile, jafurile, măcelurile de orice fel erau legitime şi niciun soldat nu avea să plătească mai târziu pedeapsa pentru acţiunile sale.

În timp ce cele douăzeci de divizii germane se retrăgeau prin Umbria, Le Marche şi Toscana, au lăsat în urma lor oraşe şi sate fără hrană, electricitate sau apă, distrugând totul pe parcurs. Când au ajuns la Pesaro, au ordonat ca oraşul să fie evacuat. Familii fără adăpost, strângând în braţe câteva bunuri preţioase, au rămas în derivă în mediul rural, în timp ce forţele germane jefuiau şi trimiteau prada acasă.

Kesselring fusese perfect clar în legătură cu necesitatea de a semăna teroare. Dacă nu se găsea niciun partizan care să plătească pentru atacuri şi acte de sabotaj, atunci un civil urma să fie pedepsit în locul lui. Ada avusese dreptate. Eliberarea Romei nu a însemnat sfârşitul războiului, ci o explozie de vărsare de sânge. Alimentaţi de pierderile suferite şi de hărţuirea constantă a partizanilor, germanii au trecut la atac. Au fost formate „detaşamente de raid". Până acum fuseseră „prea blânzi", dar nu vor mai fi blânzi. Chiar şi femeile şi copiii puteau fi executaţi.

Multe acte de sălbăticie sunt amintite şi astăzi. Dar atacul de la Civitella, în Val di Chiana, a fost excepţional prin brutalitatea sa. Oraş medieval înconjurat de ziduri, Civitella avea un turn frumos şi un palat cu o teracotă de Della Robbia. Germanii au ajuns în oraş în dimineaţa zilei de 18 iunie. Au zăbovit toată ziua, jucând cărţi, ameninţându-i pe localnici şi îmbătându-se, dar abia spre seară au izbucnit problemele. Patru partizani au intrat într-un bar unde soldaţii beau şi au avut loc schimburi de focuri de armă. Doi germani au fost ucişi. Partizanii au dispărut.

În zorii dimineţii următoare, pe o ploaie torenţială, locuitorii îngroziţi, temându-se de represalii, au luat drumul pădurilor din jur. Câteva zile mai târziu, s-au strecurat afară din ascunzătoare şi s-au întors acasă pentru a-i găsi pe germani încă în Civitella, tot jefuind şi tot beţi. Nu reuşiseră să-i găsească pe partizanii vinovaţi, dar păreau pregătiţi să lase lucrurile aşa. S-au retras. Dar pe 29, s-au întors. O femeie, încercând să-şi protejeze fiul mic şi soţul, i-a văzut pe amândoi ucişi. Clădirile au fost incendiate. Oamenii care se refugiaseră în biserică au fost scoşi în piaţă, unde fuseseră instalate mitraliere. Bărbaţii au fost aliniaţi, câte

cinci, şi împuşcaţi, iar trupurile lor au fost aruncate în flăcări. Acoperite de sânge, în cămăşile de noapte, femeile, cu copiii în braţe, au fost duse pe câmpurile din apropiere, de unde au privit cum flăcările le mistuiau oraşul. Mai târziu, au fost duşi mai departe, dar cei care au supravieţuit au fost reţinuţi. Spre seară, germanii au plecat. Femeile s-au strecurat înapoi pentru a-şi căuta soţii şi fiii. Scena cu care s-au confruntat era de coşmar: cadavre mutilate împrăştiate peste tot, case arse până la temelii.

Unul dintre masacrele fasciste devenite acum familiare

După Civitella, masacrele au continuat. În Caprara, trei fete au fost legate de copaci şi li s-au înfipt ţepuşe în corp; nu departe, două femei însărcinate au avut stomacul sfâşiat. În Pinerolo, o fetiţă a văzut cum un fermier, în speranţa de a-şi salva vacile de germanii jefuitori, le conducea spre o pădure. Înainte de a ajunge acolo, soldaţii cu aruncătoare de flăcări le-au urmărit până în interiorul unui hambar împreună cu fermierul şi familia sa şi i-au dat foc. În Marzabotto, în Munţii Apenini, partizanii – dintre care nouăzeci erau femei – formaseră o trupă numită Stella Rossa. Aceştia au atacat o cazarmă plină de soldaţi germani şi italieni şi au făcut incursiuni împotriva trupelor care se retrăgeau. Răzbunarea a venit rapid. Acesta a fost cel mai brutal masacru de până atunci. În zori, zona a fost izolată şi atacată din toate părţile. Printre cei aproximativ nouă sute de oameni care au murit se numără 155 de copii sub vârsta de zece ani, precum şi cinci preoţi. O femeie în scaun cu rotile a fost măcelărită în cimitir. În zilele care au urmat crimelor, zona a fost sinistru de tăcută; erau doar vaci, care se plimbau pe acolo. Germanii au pierdut şapte oameni şi douăzeci şi nouă au fost răniţi.

Una dintre poveştile care a rămas mult timp în mintea oamenilor a fost cea a lui Cleonice Tomassetti, cunoscută de toată lumea sub numele de Nisa. Era o staffetta în vârstă de 32 de ani, o femeie şatenă, zveltă şi cochetă, care lucrase ca menajeră şi vânzătoare în Milano până când prietenul ei antifascist a murit şi ea s-a alăturat partizanilor din Valdossola. Cleonice nu era cu ei de multe săptămâni când a fost prinsă într-un rastrellamento al zonei. Germanii i-au pus o frânghie în jurul gâtului şi au legat-o de o creangă, trăgând-o în sus şi în jos, eliberând presiunea atunci când a leşinat. Mai târziu, a fost dusă într-o baracă şi băgată într-o pivniţă cu un grup de ostatici şi partizani. Era liniştită şi demnă. Când i-a văzut pe soldaţii germani ajustându-şi uniformele şi scoţându-şi armele, le-a spus celorlalţi: „Nu vă fie frică. Amintiţi-vă că este mai bine să muriţi ca italieni, decât să trăiţi ca spioni şi servitori ai germanilor”. Unul dintre soldaţi, care înţelegea italiana, i-a dat o palmă.

Dar ceea ce toată lumea îşi aminteşte este imaginea lui Cleonice, sub un banner cu cuvintele „Sunt aceşti oameni eliberatorii Italiei sau sunt bandiţi?”,

conducând un şir de patruzeci şi doi de bărbaţi – ea era singura femeie – mulţi cu feţele însângerate, foarte încet pe o stradă pustie. Ea pare calmă. Au mers cinci kilometri. La locul de execuţie, Cleonice a fost una dintre primele care au murit. Preotului local şi familiilor li s-a interzis să ridice cadavrele. Un băiat de optsprezece ani a supravieţuit. Mai târziu, el şi-a luat numele de „Quarantadue", în memoria celor patruzeci şi doi de prieteni ai săi.

Cleonice Tomassetti conducând partizanii spre execuţie

Germanii nu au fost singurii care au terorizat Italia. Alături de ei, şi adesea dispreţuiţi de aceştia, se aflau miliţiile şi justiţiarii fascişti. La scurt timp după căderea Romei, profitând de corupţia şi ineficienţa evidentă a Guardia Nazionale Repubblicana a lui Ricci şi de teama că Aliaţii avansau rapid spre nord, Pavolini, fanfaronul, vanitosul şi fanaticul adept al lui Hitler, l-a convins pe Mussolini să îi permită să militarizeze Partidul Fascist, creând astfel o altă forţă de luptă nouă, Brigate Nere. Tuturor membrilor de sex masculin ai Partidului Fascist cu vârste cuprinse între 18 şi 60 de ani li s-a ordonat să se înroleze şi li s-a spus că, dacă nu reuşesc să facă acest lucru, îşi vor pierde calitatea de membru de partid. Sarcina lor principală, au fost informaţi, era să contracareze „otrava partizană" care afecta Italia, „fără milă... să fie o vendetă totală". Nu vor fi luaţi prizonieri, ci doar execuţii. Uniforma lor urma să fie o cămaşă sau un pulover negru, pantaloni kaki, cizme până la genunchi şi un craniu şi oase încrucişate ca insignă.

Oraşele din nordul Italiei erau pline de tineri neîngrijite, neglijenţi şi violenţi, care umblau pe străzi, cu ţigările atârnându-le de gură. Ideea brigăzii li s-a părut foarte atrăgătoare. Recruţii au venit în număr mare. Unii aveau doar treisprezece ani, alţii erau bărbaţi de peste şaptezeci de ani, care se întorceau la zilele eroice ale expediţiilor punitive. Cel mai în vârstă avea optzeci şi trei de ani. Germanii i-au poreclit „i neri", ceea ce i-a plăcut lui Pavolini. „Ne place asta", a declarat el. „Suntem negri, această culoare lugubră şi neiertătoare".

Deoarece nu se făceau verificări în privinţa rangurilor militare, foştii sergenţi s-au restilizat ca maiori. Pavolini s-a făcut colonel. Şi-a stabilit cartierul general pe lacul Garda, cu propriul corp de presă, tribunal militar şi oficiu poştal. La fel ca legiunile romane, şi-a împărţit oamenii în trei – trei escadroane, trei companii, trei batalioane care formau brigăzi, care au fost denumite după martiri căzuţi pentru cauza fascismului. Deşi le lipsea aproape totul – bani, benzină, vehicule, uniforme şi, mai ales, arme, pe care germanii se chinuiau să le pună la dispoziţie – la sfârşitul lunii iunie, Pavolini a putut să-şi inspecteze noua forţă, botezată în ploi de flori şi ţigări de către femeile auxiliare la paradele atât de iubite de fascişti. Printre recruţii săi se numărau o serie de preoţi, cunoscuţi în curând sub

numele de Cappellani Neri, care au luptat şi s-au rugat alături de oamenii lor şi au fost renegaţi de Vatican.
Torino a primit Brigada Ather Capelli, care la apogeu era formată din 6.000 de oameni, sub comanda comisarului federal fascist local, Giuseppe Solaro. Aceştia şi-au stabilit baza într-o fostă cazarmă de carabinieri şi au început să vâneze partizani, ducând suspecţii înapoi pentru interogatorii, de cele mai multe ori noaptea, în camere pline de oameni puternic înarmaţi, cu armele scoase ameninţător. Deoarece Ather Capelli era la fel de săracă ca toate celelalte organizaţii fasciste, au fost trimise grupuri de raiduri pentru a rechiziţiona tot ce era necesar, chiar şi fiare de călcat pentru uniformele lor, precum şi piese de domino şi zaruri. Fermierii din zona rurală din jurul oraşului Torino s-au apucat să îngroape tot ceea ce preţuiau. Brigate Nere au devenit în curând cunoscuţi sub numele de Briganti Neri, bandiţii negri. În Torino, locuitorii traversau strada pentru a evita să treacă pe lângă cazărmi. A fost instalat un emiţător radio şi au fost recrutaţi foşti jurnalişti şi scriitori. Paisprezece femei fasciste s-au alăturat ca auxiliare, în pantaloni kaki şi cămăşi negre, ceea ce l-a făcut pe Chevallard să remarce că arătau ca „o specie de virago”, abia dacă puteau fi recunoscute ca femei. Piemontul, a declarat Mussolini, trebuia „pacificat” înaintea celorlalte provincii, deoarece era „chiar inima conspiraţiei monarhice, reacţionare şi bolşevice”. Bicicletele erau acum interzise pentru civili în Torino, ceea ce făcea şi mai grea viaţa staffettei.
'I neri' nu erau, bineînţeles, singurii vânători şi prădători. Primăvara şi începutul verii anului 1944 au fost marcate de o nouă serie de forţe paramilitare fasciste concurente în nordul ţării. Acţionând în bande de jefuitori puternic înarmaţi, acestea păreau să se bucure de emoţia de a ucide. În cadrul miliţiei Legione Muti, fostul deţinut Colombo a comandat o maşină Lancia magnifică. Cincizeci şi opt dintre adepţii săi erau femei, iar printre aghiotanţi se numărau douăzeci şi trei de bucătari, cincizeci de chelneri şi un maseur. Unul din zece membri ai legiunii avea cazier judiciar. Colombo rechiziţionase, de asemenea, două biplane vechi, un cinematograf, o bibliotecă şi un tren blindat. O lăptărie cu o turmă jefuită de douăzeci de vaci le furniza lapte şi unt. „Pederaştii” şi câţiva evrei, salvaţi de la deportare, au fost recrutaţi cu forţa pentru a servi.
Un mic grup de fascişti excesiv de brutali acţionase sub comanda unui infractor pe nume Pietro Koch la Roma, iar după ce capitala a căzut în mâinile Aliaţilor, l-au urmat la Milano. Aici, Koch s-a instalat într-o vilă luxoasă, unde bărbaţi şi femei îmbrăcaţi cu haine scumpe, adesea beţi şi drogaţi, îi torturau pe partizanii capturaţi în subsol. În diferite colţuri ale Piemontului, un Battaglione Lupo, compus în principal din bărbaţi foarte tineri, unii încă adolescenţi, îndoctrinaţi

încă din fragedă copilărie în cultul Duce, alterna vânătoarea de partizani cu dezbateri profunde despre natura fascismului şi viitorul Italiei. Germanii îi găseau pe aceşti tineri utili atunci când aveau de îndeplinit sarcini deosebit de periculoase.
Forţele care se aliniau împotriva partizanilor erau în creştere, într-o mare încurcătură confuză de grupuri militare, legale, semilegale, autonome şi renegate, unele germane, altele italiene, toate violente şi războinătoare şi toate, într-un fel sau altul, se uitau peste umăr la forţele aliate care înaintau şi se întrebau ce se va întâmpla cu ele, odată ce Italia va fi eliberată. Puţini îşi făceau iluzii că vor prospera. Războiul civil, aşa cum se temea Ada, devenea din ce în ce mai confuz şi mai brutal.
-Pe acest fundal de ameninţare constantă, în care în orice moment oricare dintre ele putea fi reperată, arestată şi dusă în pivniţele centrelor de tortură germane şi fasciste, femeile, cu zecile, se alăturau grupurilor de apărare a femeii şi de asistenţă a luptătorilor pentru libertate ale Adei. Deşi îi luase ceva timp să afle singură ce puteau realiza, Ada era din ce în ce mai entuziasmată de posibilităţile care o aşteptau. Aceste grupuri, a decis ea, ar putea deveni într-adevăr baza unei societăţi italiene complet noi. Aşa cum a scris mai târziu, explicând numele lor greoi, „De ce „apărare”? Tocmai pentru că, în calitate de creatoare specifică a vieţii, femeia este mai predispusă, chiar mai mult decât bărbatul, să o apere. De ce „asistenţă”? Pentru că... fundamental maternă, femeia vede în domeniul asistenţei una dintre principalele sale expresii. Şi de ce „femeie”? Pentru că femeia are în ea însăşi calităţi, virtuţi şi posibilităţi...pe care până atunci nu le cunoştea şi care, în schimb, trebuiau să se dezvolte în marile virtuţi creatoare ale unei lumi diferite”.
Mereu energică, nerăbdătoare ca lucrurile să se întâmple, Ada se grăbea prin Torino să vorbească, să explice, să convingă; entuziasmul ei era contagios. Pentru prietenele ei mult mai tinere, Frida, Bianca şi Silvia, toate trei copii în anii de opresiune ai fascismului, ideile propuse acum păreau revoluţionare, ameţitoare; poate mai ales pentru Frida şi Silvia, a căror educaţie valdensiană le acordase fetelor doar roluri minore. În casa lui Ada, femeile se întâlneau, plănuiau, visau, vorbeau despre viitor, în timp ce organizau livrarea de pachete pentru sutele de deţinuţi politici din Torino, fără de care ar fi murit de foame. Era o atmosferă de companie şi se simţea în siguranţă, un bastion împotriva haosului din jur.
Premisa definitorie din spatele GDD era că acestea ar fi fost deschise tuturor femeilor, indiferent de politică, clasă, vârstă sau religie. Cele patru prietene au fost de acord că, pe măsură ce războiul îşi intra în dureroasele şi lentele etape

finale, sarcina lor era să promoveze rezistenţa activă, fizică, faţă de ocupanţii germani, prin greve şi proteste în fabrici, şcoli şi birouri. Lista lucrurilor de realizat era lungă. Ar fi trebuit să se strângă bani şi să se gândească acte de sabotaj. Trebuia să se organizeze greve pentru a cere salarii mai bune şi mai egale, mai mult ajutor pentru îngrijirea copiilor, mai multe raţii, concediu de maternitate plătit şi încetarea muncii de noapte şi a condiţiilor periculoase din fabrici. Asta era deocamdată. După ce Italia va fi din nou liberă, orizontul părea fără limite.

Toate femeile italiene au fost invitate să se alăture acestei „revoluţii profunde", nu ca imitaţii palide sau sărace ale bărbaţilor, ci ca indivizi demni de „paritate completă". „Adunaţi-vă", erau ele îndemnate, „încurajaţi-vă prietenele mai reticente să vi se alăture, smulgeţi-i pe fiii şi soţii voştri şi pe concetăţenii voştri din ghearele germanilor!" Femei din Italia, „Nu respingeţi, din lene, indiferenţă sau teamă, responsabilităţile care vă sunt oferite". Întrebaţi-vă: „Cum vrem să trăim mâine?".

Aşezate în jurul mesei lui Ada, cele patru femei şi prietenele lor au scris. A fost un război, a notat una dintre ele, „cuibărit în bucătării". Au creat broşuri, fluturaşi, afişe, pe un ton urgent şi declamator. Silvia a descoperit că avea un talent pentru propoziţii clare şi concise. Un ziar, Noi Donne, Noi Femeile, a prins contur, împrumutându-şi titlul de la un ziar anterior scris printre exilaţii italieni din Paris în anii 1930, informându-i pe cititori despre vot, condiţiile de muncă, educaţie şi, din nou şi din nou, despre necesitatea de a construi o nouă Italie. Copii au călătorit în secret în sudul eliberat şi în tot nordul ocupat. Bianca a devenit o tipografă pricepută şi a înfiinţat un ziar pentru femeile din fabrici, numit La Difesa della Lavoratrice, Apărarea femeilor muncitoare, care reflecta, de asemenea, o publicaţie anterioară. O clădire ruinată din Piazza Statuto a devenit o magazie. Aici, angajatele veneau să colecteze cele mai recente ziare, ducând cu ele pachete pe care le împărţeau altor angajate din diferite sectoare. După-amiaza, cele patru femei stăteau în faţa porţilor fabricilor, a şcolilor şi a birourilor, împărţind ceea ce scriseseră femeilor care plecau spre casă, cu un ochi mereu atent la pericol. Esther Valabrega, zdrobită de moartea logodnicului ei, Sandro Delmastro, s-a aruncat în muncă cu o nepăsare care le-a îngrijorat pe celelalte. Când a fost ridicată de fascişti cu liste de nume, aceştia s-au temut pentru siguranţa lor; dar nu au existat repercusiuni şi a fost eliberată în urma unui schimb de prizonieri.

Nu toţi noii recruţi se mulţumeau doar să citească şi să vorbească. Pentru a se alinia partizanilor bărbaţi, care se constituiseră în volontari per la libertà, femeile şi-au înfiinţat propriile formaţiuni corespondente, volontarie, special pentru a

efectua acte de sabotaj şi pentru a mobiliza alte femei. Bianca, care rămăsese strâns implicată în centura industrială din Torino, a fost una dintre tinerele care au mers în fabrici pentru a le explica paşii pe care trebuiau să-i facă.
Voluntariatul a căpătat o structură: treizeci de femei, sub comanda unui comandant, a unui adjunct şi a unui comisar politic – „tinere, curajoase, îndrăzneţe... devotate necondiţionat cauzei libertăţii" – împărţite în echipe de câte cinci, după modelul a ceea ce îşi imaginau că sunt luptătoarele ruseşti. La început a fost greu să preia sarcini care reveneau doar bărbaţilor; dar au învăţat repede. Politica, descopereau ei, era incitantă. Mai târziu, mulţi aveau să vorbească despre un sentiment de exaltare atunci când au descoperit de ce erau capabili. Pericolul, a remarcat Ada, transformase nemulţumirea într-o mişcare de masă. „Guerra alla guerra" a devenit strigătul lor de raliere. S-a luat decizia de a împărţi Torino în cinci zone, fiecare cu propria conducere.
Mişcarea se răspândea, luase foc, trecând din oraş în oraş, din provincie în provincie. În curând, femeile din Modena şi Parma, Alessandria şi Genova au declanşat greve. Au fost atacate de miliţiile fasciste şi au urmat victime şi deportări, dar ele au continuat să meargă mai departe. Prima care a murit a fost o mamă cu cinci copii mici, într-o fabrică din Forlì. Deoarece totul era atât de riscant, mulţi au învăţat să folosească revolvere. Femeile din fabrică au fost instruite cu privire la mici acte de sabotaj, cum ar fi coaserea cizmelor militare atât de prost făcute încât acestea se destrămau. Succesele au fost urmate de alte proteste. În Carrara, când germanii au ordonat evacuarea oraşului, femeile au organizat o demonstraţie uriaşă, iar germanii au dat înapoi. În Schio, după ce miliţieni beţi au agresat trei tinere, GDD a organizat o grevă de două zile, care s-a extins şi a paralizat zona. Şi femeile au devenit imaginative, pline de resurse. Confruntate cu lipsa permanentă a sării, ele au aranjat ca cei care locuiau în apropierea mării să fiarbă vase mari de apă de mare, din care distilau sare, care putea fi folosită ca troc. Transportând-o peste munţi, purtătorii se numeau „formichine", furnici mici. Au inventat coduri, nume de război şi au găsit case sigure. „O, femei din Italia", cântau ele, „O, femei, o, fete, / Ridicaţi-vă şi adunaţi-vă, căci în fiecare piaţă / Fascistul s-a întors, ca să ne asuprească şi mai mult / Ora a sunat – la război!".
Pe măsură ce mişcarea se intensifica în Piemont, Liguria şi Emilia, Ada a participat la întâlniri cu alte femei lideri emergente, călătorind în sus şi în jos între Meana şi văi, la Torino şi Milano. Adesea, aceste călătorii erau interminabile, trenurile fiind oprite de raiduri aeriene, în timpul cărora pasagerii coborau şi fugeau peste câmpuri în păduri. La o adunare completă a GDD din nord, la Milano, a fost amuzată să constate că era una dintre cele două femei care

nu se îmbrăcaseră ca şi cum ar fi mers la o petrecere. Una purta o haină de vulpe, alta o pălărie elegantă cu o pană roşie, o a treia mănuşi fine brodate. Discuţiile, a notat ea ironic în jurnalul ei, au fost un pic ca şi hainele, „multe complimente, multe declaraţii abstracte şi multe preocupări pentru sentimentele celuilalt". De fapt, s-au încheiat foarte puţine lucruri importante, dar ea a plecat mulţumită de faptul că toate femeile păreau dispuse să „lucreze împreună în mod corect". Ada însăşi a fost întotdeauna hotărâtă să fie neîngrijită.
Încă de la început, GDD a fost dominat de comunistele mai active şi mai vocale. Ada nu avea nimic împotriva comuniştilor, dar fusese iritată de atitudinea sectară şi dogmatică a unuia dintre liderii lor, care o informase că nu va fi binevenită în rândurile lor dacă nu le va îmbrăţişa principiile. Ceea ce propunea acum era o organizaţie separată pentru femeile din propriul partid, Partito d'Azione, iar la masa din bucătărie cele patru prietene au pus la cale Movimento Femminile Giustizia e Libertà.
Ideea lui Ada era ca fiecare dintre cele şase grupuri politice care compuneau CLN din nord, care aveau toate formaţiuni de partid proprii, să aibă, în egală măsură, propriile sectoare feminine, colaborând, rămânând distincte, dar colegiale. Prin urmare, ea a fost contrariată şi nedumerită când CLN a decis brusc să le ţină pe toate împreună sub umbrela GDD. Dar a fost de acord să se alăture secretariatului acestuia, promovând în acelaşi timp independenţa propriului său grup. Imaginaţia Silviei îşi lua zborul într-o revărsare de comunicate şi şi-a asumat sarcina de a redacta un document destinat în special femeilor din Partito d'Azione. Au decis să o numească La Nuova Realtà, Noua Realitate, care, după cum a subliniat Ada, reflecta mai bine ceea ce aveau în minte decât Noi Donne. Până târziu în noapte, au vorbit despre această nouă Italie, în care bărbaţii şi femeile ar fi fost egali. Dar, singură, Ada se întreba cât de realist era cu adevărat acest lucru. „Vom fi vreodată capabili să o facem?".
Nu a fost uşor, pe măsură ce germanii se îndreptau spre nord, iar fasciştii deveneau tot mai vicioşi, conştienţi că timpul lor la putere era limitat, să rămână liberi şi în siguranţă. La începutul verii, Bianca a primit un mesaj de la Auschwitz. Era de la Levi, dar era semnat de prietenul său Lorenzo Perone, un compatriot piemontez care lucra ca muncitor sub contract de muncă în fabrica din Auschwitz la care fusese repartizat Levi. Lorenzo îi oferea lui Levi o cutie de supă de la cantina militară în fiecare zi şi, ocazional, bucăţi de haine, pe care i le înmâna pe ascuns atunci când drumurile lor se intersectau. Nu accepta nimic în schimb, nici măcar bani pentru familia sa. Mesajul îi spunea Biancăi că Levi era viu şi sănătos, deşi slab. Ea l-a transmis mamei şi surorii lui Levi, iar acestea, la rândul lor, l-au putut folosi pe Lorenzo ca mijloc de transmitere a mesajelor de

răspuns. Levi a scris mai târziu că, datorită altruismului şi generozităţii lui Lorenzo, „umanităţii sale pure şi necontaminate... nu am uitat că eu însumi eram un om”. Dar, la scurt timp după ce a sosit biletul, Bianca însăşi a fost foarte aproape de a fi prinsă.
Într-o seară, în timp ce livra scrisori şi mesaje în munţii de deasupra Susei, în micul sat Fenestrelle, a auzit sunetul inconfundabil al unui rastrellamento care se apropia, angrenajul maşinilor militare care îşi croiau drum pe un singur drum de munte abrupt, tăind efectiv orice cale de scăpare. Partizanii pe care venise să îi vadă au dispărut în păduri. Sătenii şi-au ridicat în grabă obloanele şi s-au retras în camerele întunecate. A căzut o linişte totală, în timp ce sunetele vehiculelor germane deveneau tot mai puternice.
Bianca nu cunoştea pe nimeni în sat. A fost, a scris ea mai târziu, ca şi cum timpul însuşi s-ar fi oprit. Gândindu-se că singura ei cale de acţiune era să se comporte ca şi cum ar fi fost complet nevinovată, a intrat într-un han vechi, Tre Re, şi a comandat un bol de supă. Când au sosit germanii, au dat buzna înăuntru, au târât-o spre un perete şi au strigat că ştiau că este partizan. În acest moment, proprietarul, ieşind din spate, le-a spus calm că Bianca lucra pentru el, ajutându-l din când în când. I-a dat un şorţ, iar ea s-a retras în spatele tejghelei. În următoarele trei zile, în timp ce germanii au rămas în Fenestrelle, ea i-a servit. Mai târziu avea să spună că vanitatea o făcuse să îşi lase ochelarii şi că avea mari dificultăţi în a citi etichetele de pe sticle atunci când îi dădeau comenzile. Soldaţii germani o priveau cu atenţie, cu suspiciune, dar nu făceau nicio mişcare. Când au plecat, ea a sărit cu recunoştinţă pe bicicletă şi s-a îndreptat spre drumul de munte, unde a fost imediat prinsă în focul încrucişat dintre soldaţii care plecau şi partizanii care se întorseseră să hărţuiască inamicul. Numai aruncându-se într-un şanţ a reuşit să iasă nevătămată.
Dar Frida, Frida cea agitată, volubilă, impulsivă şi încăpăţânată, a fost cea care era cât pe ce să-şi piardă viaţa. Acum trăia ascunsă cu mama ei, Giulia, într-un apartament închiriat în Torino. Cu toţi cei trei copii ai ei căutaţi ca partizani – Gustavo ca redactor la Il Pioniere, iar Roberto ca comandant al Diviziei V GL alpine – se hotărâse că Giulia nu mai era în siguranţă în Torre Pellice. Frida lucra sub acoperire într-o fabrică de maşini din oraş şi în alte două fabrici din văi, recrutând pentru GDD, când i s-a cerut să însoţească un partizan în munţi. La scurt timp după aceea, tânărul a fost arestat de fascişti. În timpul interogatoriului, acesta i-a dat numele ei. Mergând cu bicicleta până la Pinerolo pentru a prinde trenul de întoarcere la Torino, a fost urmărită de o patrulă a miliţiei, oprită, arestată şi dusă înapoi în cazarma lor. Rămasă singură într-o

cameră cu o sobă deschisă, a distrus documentele pe care le avea asupra ei şi le-a aruncat în flăcări.
Unul dintre Brigate Nere era un contemporan din copilărie al lui Roberto, un tânăr dur şi furios care jurase că, dacă îl va prinde, îi va smulge personal unghiile lui Roberto, una câte una. Acest miliţian fusese odată prins de partizani şi condamnat la moarte, dar scăpase, datorită, se credea, inimosului Jacopo Lombardini. Acum venea să o interogheze pe Frida. Manierele sale erau vesele, aproape vesele. A întrebat-o despre un fluturaş găsit asupra ei, care vorbea despre revoluţie. Ea i-a explicat că scria o lucrare despre Revoluţia Franceză. Era neliniştită, dar s-a simţit oarecum liniştită de faptul că încăperea era plină de alţi fascişti de la Brigate Nere, care păreau să concureze între ei pentru favorurile ei. Nimeni nu a atins-o. Ar prefera, au întrebat-o, să fie trimisă la închisoare sau deportată într-un lagăr de concentrare? Închisoarea, a răspuns ea.
La momentul potrivit, au mutat-o în barăcile lor din Torino, unde au lăsat-o timp de 36 de ore fără mâncare. De la fereastră, putea să vadă doar strada; a făcut cu mâna cu sălbăticie trecătorilor, pe unii dintre ei i-a recunoscut, dar nimeni nu a făcut nimic. Într-adevăr, ce puteau să facă? După trei săptămâni, cu menstruaţie şi cu hainele murdare, i s-a permis să comunice cu soţia unui pastor valdensian. Apoi a fost transferată la mult temutul sediu fascist din Via Asti. Era flămândă, murdară şi acum foarte speriată. Auzea împuşcăturile când partizanii erau scoşi în curte şi executaţi. Făcuse rost de o bucată de hârtie şi de un creion şi încerca să noteze numele lor pe măsură ce treceau pe lângă celula ei. Seara, gardienii veneau uneori să o pălmuiască.
Apoi, brusc, soarta Fridei s-a schimbat. Un căpitan de la Brigate Nere a venit într-o seară în celula ei şi i-a spus: „Ascultă-mă cu atenţie. Ştim totul despre tine. Dar am de gând să te las să pleci. Pleacă repede şi nu te uita înapoi. Fratele tău a salvat-o pe femeia mea dintr-o situaţie dificilă în Torre Pellice". Frida a plecat, s-a dus direct acasă, a pus laptele la fiert, apoi a adormit, cu gazul deschis. Când a fost găsită, era aproape inconştientă. A fost dusă la spital. Mai târziu, a aflat că logodnica căpitanului fusese prinsă de partizanii lui Roberto care, ştiind de implicarea ei cu fasciştii, intenţionau să o execute. Roberto i-a oprit, spunându-le că nu aveau nicio dovadă şi că, în orice caz, ca oameni onorabili, erau lucruri care nu trebuiau făcute. Fata fusese eliberată.
Deşi fusese o experienţă terifiantă, Frida a refuzat să încetinească. Un fel de frenezie le stăpânea acum pe femei, ca şi cum numai o acţiune neîncetată le-ar putea salva. Şi-a vopsit părul blond în negru, şi-a tăiat franjurii, a renunţat la hainele casual şi şi-a cumpărat o haină de blană şi o pălărie flamboaiantă. O făceau, se gândea ea, să arate ca o tartă. Şi-a schimbat din nou numele, de data

aceasta în Giovanna Malaspina. Acum, în fabrici, femeile se holbau la ea. Unul dintre ei a întrebat: „Cum poţi suporta să te plimbi aşa, îmbrăcată ca o capitalistă?” Dar ea s-a simţit în siguranţă.
Apartamentul pe care îl împărţea cu mama ei a devenit locul de întâlnire al comitetului secret al fabricii, iar Giulia veghea de la balcon. Documentele compromiţătoare erau ascunse sub cartofi. Staffette venea de la fabricile din Torino – existau două ataşate fiecărui comitet – cu informaţii despre ceea ce făceau, iar Frida le compila în rapoarte, pe care le transmitea apoi conducerii Partito d'Azione. Nimic nu a făcut-o să se oprească, nici măcar o întâlnire bruscă pe stradă cu unul dintre fasciştii de pe Via Asti, care a recunoscut-o şi a făcut să se apropie. A avut doar timpul să fugă într-o cafenea din apropiere, care avea o intrare prin spate. A reuşit să scape.

12

Vara flăcărilor

Vara anului 1944 în Piemont a devenit cunoscută în tot nordul ca „vara glorioasă” sau, uneori, „vara de foc”. Într-adevăr, flăcările germane au mistuit întinderi de case din sate, iar soldaţii germani şi fascişti au măcelărit partizani şi civili deopotrivă, dar după debarcarea din Normandia şi căderea Romei în iunie, Rezistenţa din nord era în plină ascensiune. Partizanii fuseseră foarte mult încurajaţi de apelul generalului Alexander la un „asalt violent şi susţinut” asupra inamicului. Ei s-au supus, cu aproximativ 2.000 de acte de sabotaj într-o lună. Nu se mai simţeau izolaţi şi credeau că sfârşitul este aproape. Cu toate eşecurile lor, numărul luptătorilor crescuse la aproximativ 25.000 în tot Piemontul. Dar violenţele nu se terminaseră.
După ce au înregistrat succese şi apoi au suferit înfrângeri în văile Chisone, Germanasca şi Pellice, germanii şi-au îndreptat atenţia spre foarte importantul Val di Susa, pe care, având în vedere presupusele debarcări iminente ale aliaţilor în sudul Franţei sau pe coasta Liguriei, nu-şi puteau permite să îl piardă. Ada era copleşitor de ocupată cu grupurile de femei care se înmulţeau rapid, dar încerca, de asemenea, să aducă unitate între bandele disparate care luptau în văile de jos, de mijloc şi de sus.
Se afla la Meana spre sfârşitul lunii iunie, când comuniştii Garibaldini au atacat satul Bussoleno, aflat în apropiere, şi au aruncat în aer podul de cale ferată. Comandamentul partizanilor dăduse ordin să se concentreze pe sabotarea stâlpilor de electricitate, a podurilor şi a liniilor de cale ferată. Bussoleno, cu

marele său depozit de cale ferată, era un bastion german crucial. Auzind de la un vecin despre un contraatac german, Ada a coborât dealul pentru a o vedea pe Teta în magazinul din sat, unde a aflat că soldaţii avansau acum rapid spre Meana şi Susa. Cei mai mulţi dintre localnici au avut timp să dispară în păduri; dar familiile care veniseră pentru vară, dispreţuitoare la ideea că rastrellamento i-ar putea include, au refuzat să se ascundă.
După ce a cărat mâncare pe munte pentru oamenii ascunşi, Ada s-a întors pentru a vedea o procesiune jalnică de străini, strânşi cu forţa de germani ca portari. Mai târziu, toţi bărbaţii şi băieţii găsiţi încă în sat au fost închişi în şcoala locală, în timp ce femeile s-au înghesuit afară, adunate de soldaţii germani care strigau „Raus! Raus! Ei păreau pentru Ada nu atât de cruzi, cât „impasibili şi mecanici". Două zile mai târziu, lăsându-le pe femei în lacrimi, bărbaţii au fost încărcaţi în camioane, destinaţi deportării ca muncitori sclavi în Germania.
Atacul a determinat-o pe Ada să acţioneze. A pornit în căutarea lui Marcellin, un fost sergent şi campion la schi, despre care auzise că era în fruntea unei bande de aproximativ o mie de bărbaţi şi femei, pentru a vedea dacă îşi va uni forţele şi va înfiinţa un comandament pentru valea superioară. Urcând pe potecile de munte, a găsit rododendronii roz în floare. Pe câmpuri, macului erau în floare. Marcellin a întâmpinat-o cu căldură. A fost impresionată de ordinea din tabăra lui, de gărzile de la punctele de control, de tinerii partizani în formă, cu bărbile lor cu cioc şi umerii arşi de soare. Ceea ce admira la Marcellin, se gândea ea, era eroismul său, nostalgia pentru trecut, preocuparea pentru viitor, toate trăsături pe care le considera ideale pentru „acest război al nostru". La rândul său, Marcellin a remarcat că întâlnirea cu Ada fusese plăcută şi cordială. 'Am avut întotdeauna o slăbiciune pentru oamenii pozitivi', a scris el. 'Ea m-a cucerit'. Împreună, au redactat o serie de contracte între diferitele văi, au fost de acord cu întâlniri cu alte trupe şi au vorbit despre înfiinţarea unui post de radio partizan comun, pe care Ettore avea să ajute la punerea în funcţiune.
Înainte de a pleca, Marcellin i-a dat o legitimaţie, ştampilată şi semnată cu numele său de război, Bluter. Ada a studiat diferitele nume şi pseudonime ale oamenilor săi şi a ascuns lista într-un săculeţ legat la centură. Coborând valea, a mers pe lângă un pârâu, sub pini, şi a trecut pe lângă o femeie cu caprele şi copiii lor care păşteau pe o pajişte. În satele Chiomonte şi Gravere, s-a oprit pentru a nota numerele de înmatriculare ale vehiculelor germane şi fasciste şi pentru a evalua forţa trupelor. A ajuns înapoi la Meana, epuizată şi udă până la piele de o ploaie bruscă. În magazinul din sat, Teta a hrănit-o şi a pus-o la culcare.
Mai târziu, coborând la Torino, s-a simţit nerăbdătoare cu un grup de femei pe care le-a întâlnit şi care se comportau ca nişte fetiţe pentru că trebuiau să

traverseze podul improvizat pentru a-l înlocui pe cel aruncat în aer la Bussoleno. Ada avea puţin timp pentru frivolităţi. L-a sunat pe Agosti la tribunal şi a stabilit să se întâlnească cu el în parc; s-au aşezat pe o bancă şi şi-au făcut planuri pentru văi. Duccio, acum comandant-şef al Partito d'Azione în tot Piemontul, a fost de acord să meargă cu ea în munţi pentru a vizita diferitele formaţiuni. Amândoi aveau acte de identitate false şi etanşe. Când au fost opriţi la un punct de control german, Duccio a adoptat o poziţie arogantă şi au fost salutaţi. Îi aşteptau veşti bune: un detaşament mare de soldaţi cehi trecuse de la germani la Rezistenţă, aducând cu ei pături, echipament, uniforme şi arme. Iar Ettore reuşise să stabilească transmisii radio funcţionale în văi. A emis sub numele de Radio General Perotti, după numele liderului executat.
Ada se întorsese în casa ei din Meana când, pe 17 iulie, fasciştii au atacat o bază de partizani la Triplex, nu departe de graniţa cu Franţa, iar germanii şi fasciştii au sosit dinspre câmpie şi au început să urce constant în susul văii. Acesta era teritoriul lui Marcellin, iar oamenii săi patrulau prin trecători. Luptele crâncene au continuat toată ziua, iar şase dintre oamenii săi au fost ucişi. Văile răsunau de zgomotul focurilor de armă. La lăsarea serii, germanii, depăşiţi numeric, au fost forţaţi să se retragă, lăsând în urmă un depozit considerabil de arme. Printre victimele lor se număra un locotenent german, care a fost grav rănit. Marcellin a ordonat ca acesta să fie dus la cel mai apropiat spital de partizani şi, când a murit la scurt timp după aceea, a cerut ca trupul său, acoperit cu un steag italian, să fie dus la comandamentul german, împreună cu o scrisoare în care îşi exprima admiraţia pentru curajul celui căzut. Mai târziu, se va spune că gestul lui Marcellin a oprit efectiv represaliile împotriva civililor locali. Unul dintre oamenii săi, Momo, care era, de asemenea, prieten cu Ada, a supravieţuit în mod miraculos, simulând moartea şi lăsându-se îngropat sub un morman de pietre, fiind salvat mai târziu, după lăsarea întunericului, de către tovarăşii săi. Răniţii au fost căraţi pe munte pe catâri până în ograda spitalului doctorului Bersano Begey. Pentru a-şi dovedi că sunt neînvinşi, Marcellin şi-a trimis imediat oamenii să arunce în aer trei piloni electrici, două tronsoane de cale ferată şi un drum principal şi să pună mine în tuneluri.
Bătălia pentru Triplex a fost doar un preludiu pentru un atac mai brutal. Karl Wolff, comandantul SS din nord, a declanşat ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Operaţiunea Nachtigall, trimiţând în văile de deasupra oraşului Torino aproximativ 4.000 de unităţi Wehrmacht, SS, ucraineni, georgieni, Brigate Nere şi unităţi fasciste asortate, împreună cu câteva tancuri, artilerie grea şi vehicule blindate, declarând că intenţionează să elimine, o dată pentru totdeauna, toate „infestările” partizanilor din regiunile de frontieră. Timp de

câteva zile, partizanii şi ocupanţii au luptat, au avansat, s-au retras, s-au regrupat, au avansat din nou. Au avut loc masacre şi execuţii; ostaticii au fost adunaţi; casele au fost incendiate. Zi după zi, trenuri au ieşit din Porta Nuova din Torino, transportând prizonieri partizani cu destinaţia Germania.
Un băiat a propus să rostogolească bolovani de pe pantele abrupte ale munţilor spre trupele germane de jos, iar acest lucru a fost făcut, cu un succes considerabil. Un partizan capturat, pe nume Pietro, a fost legat de vârful unui tun de câmp, pe o stâncă, pentru a-şi împiedica camarazii să avanseze. El a strigat „Trageţi! Trageţi!", ceea ce au şi făcut. Pietro a murit, dar germanii au fost înfrânţi. După ce a suferit pierderi grele, Marcellin le-a ordonat oamenilor săi să se retragă mai sus în munţi, iar germanii au avansat din nou, securizând sate întregi. Deşi pierduseră mulţi oameni, au înfiinţat acum garnizoane fortificate, de unde au reuşit să controleze întreaga Val Chisone, precum şi partea superioară a văii Susa. Incapabili să se deplaseze ziua, partizanii au ieşit noaptea, „ca nişte animale nocturne". A fost un eşec dureros.
Maria Gorlier, tânăra a cărei cunoaştere intimă a potecilor de munte îl ajutase pe Don Marabotto să se orienteze în actele sale de sabotaj de la Thures, a fost una dintre staffettele prinse de fascişti în această vară de foc. Marabotto fusese trădat de un coleg preot, arestat şi dus la cazarma fascistă din Cesana, unde a fost dezbrăcat de haină şi torturat, cu părul, urechile şi gâtul pârlite cu chibrituri. Dar nu a dat nume. Capturarea Mariei a fost o chestiune de extrem ghinion. Într-o seară, coborând munţii cu un măgar, a neglijat să respecte starea de asediu. O miliţie fascistă a luat-o şi a pus-o într-o cameră vizavi de cea în care era ţinut Don Marabotto. Preotul a fost obligat să asculte în timp ce bărbaţii o mângâiau şi o batjocoreau pe fată. O putea auzi rugându-se şi plângând. Noaptea, uşa de la camera ei era lăsată deschisă, iar bărbaţii se întorceau în mod repetat pentru a o molesta. După ce Don Marabotto a protestat, ofiţerul responsabil a fost de acord să ţină uşa celulei ei încuiată. Dar soldaţii aveau o a doua cheie.
Într-o seară, în timp ce dormea, a auzit-o pe Maria strigând: „Mai bine să mor. Mai bine mor". Apoi s-a auzit sunetul unei ferestre care se deschidea, urmat de un zgomot surd. Ea reuşise să sară pe fereastră şi aterizase în curte. Sergentul, alertat, a strigat: „Dă-mi o armă". S-a auzit un zgomot de gloanţe. Mai târziu, la un proces al Brigatei Nere din Cesana, după război, a recunoscut că ar fi putut cu uşurinţă să o ia în viaţă, dar „am vrut să o omor cu propriile mele mâini, asta am vrut". La vremea respectivă, părinţilor ei li s-a spus că fusese împuşcată în timp ce încerca să scape, că ajunsese la râul Dora şi se înecase. Dar în instanţă, un medic a prezentat dovezi că Maria îşi rupsese piciorul în cădere şi că nu ar fi putut fugi nicăieri. Avea 23 de ani. Una dintre ultimele fotografii făcute cu ea a

fost la un picnic în munţi, aşezată pe un tun vechi, cu fratele, sora şi Don Marabotto şi cu munţii uriaşi în jur.
Două săptămâni mai târziu, Don Marabotto a fost mutat la Le Nuove. I se găsiseră asupra sa instrucţiuni privind sabotarea unei centrale electrice şi a fost adus în faţa unui tribunal militar şi condamnat la moarte. Cardinalul Fossati a apelat direct la Mussolini, care nu l-a eliberat pe Marabotto şi nici nu a menţinut sentinţa. Don Marabotto a rămas în Le Nuove, unde Suor Giuseppina a avut grijă de el, ascultând, noapte de noapte, paşii prizonierilor scoşi pentru a fi împuşcaţi.
La Meana, în timpul acestor zile teribile, Ada a adus acasă un partizan bolnav de optsprezece ani şi l-a pus la pat. Înainte de a adormi, a îmbrăţişat-o; ea i-a sărutat fruntea şi i-a mângâiat părul. În acea noapte, ea a luat primul ceas; Paolo a venit să o înlocuiască la ora trei. Devenise conştientă, cu un fel de „sobrietate deznădăjduită", de inevitabilitatea şi tragismul lucrurilor, de faptul că „masele şi mulţimile au devenit o armată", o armată educată, care învăţase lucruri despre politică pe care anii de şcoală nu le învăţaseră, şi că nu exista nicio scăpare de certitudinea că oricine era prins va fi deportat sau împuşcat. Nu era speriată pentru ea însăşi sau pentru Ettore, dar panica pe care o simţea pentru fiul ei o chinuia.
Ceva din această realitate crudă a fost adus în minte atunci când miliţia fascistă a capturat un tânăr partizan din Val Chisone care venise să-şi vadă familia. Stefano avea şaisprezece ani, iar soldaţii l-au spânzurat de balconul clădirii municipale din Meana, apoi au lăsat o echipă de oameni pentru a-i împiedica pe săteni să-l taie. În acea noapte, trecând în tăcere pe străzile închise şi pustii, Ada i-a auzit pe tinerii miliţieni vorbind încet, cu accent veneţian, în timp ce stăteau de pază. A umplut-o de o tristeţe intensă şi de un sentiment de inutilitate. Culegea flori într-o grădină abandonată şi, după ce soldaţii au plecat să se întoarcă în cazarmă, a atins picioarele şi mâna rece şi rigidă a băiatului mort şi a depus florile la picioarele lui. Plângând, s-a gândit că nimic nu mai conta, orice i-ar fi făcut cineva.
Pe 7 august, germanii au venit la Meana. Paolo a avut doar timp să fugă în pădure prin livada de legume. Ada a coborât la magazinul lui Teta în căutare de veşti, pe drum dând indicaţii greşite celor patru nemţi care căutau cariera. Când s-a întors, i-a găsit pe soldaţi scotocind prin apartamentul ei, aruncând pe jos hârtiile de pe biroul lui Paolo şi răscolind paginile jurnalului ei pe care îl scrisese în engleză. Calmată, a explicat că era profesoară. Graziella, fiica de paisprezece ani a proprietăresei sale Esterina, era în lacrimi, îngrozită şi furioasă pentru că unul dintre bărbaţi, după ce fusese zgâriat de pisica ei, îl aruncase peste balcon. Când, în cele din urmă, au plecat, scriind cu cretă pe perete litera K, Ada a fost

intens uşurată de faptul că trecuseră cu vederea un cartuş în buzunarul unei jachete şi diverse obiecte de îmbrăcăminte militară.
Flăcările se ridicau din casele vecinilor ei. În timp ce Esterina începea să demonteze maşina de tricotat care îi asigura traiul, iar Ettore împacheta un rucsac cu o veselă preţioasă, Ada a scos hainele de iarnă şi păturile şi le-a târât în pădure. A decis să abandoneze traducerile la care lucrase. Graziella dănţuia febril încercând să-şi salveze lucrurile. De pe câmpuri, Ada auzea mugetul îngrozit al vitelor. Când a apărut un soldat german şi a cerut un pahar cu apă, Ada l-a întrebat ce înseamnă K-ul. K este în regulă, i-a spus el; casele marcate cu F – Feuer, foc – vor fi toate arse. Văzând-o pe Graziella în lacrimi, a întrebat-o ce se întâmpla cu ea. Ada a fost tăioasă. 'Crezi că acestea sunt privelişti la care ar trebui să asiste copiii?'. Pentru o clipă, soldatul a părut afectat. Stând pe pragul uşii, a spus că şi el avea copii şi că ura ceea ce se întâmpla. Ada l-a rugat să rămână cu ei pentru o vreme, pentru a-i proteja. El a făcut acest lucru, dar în tăcere, cu faţa „rece, pasivă şi lipsită de viaţă”. Când ultimii germani au plecat din sat, i-a urmat; nu şi-a luat rămas bun.
Ada s-a dus să inspecteze pagubele. Şaptezeci de case fuseseră arse ca un act de teroare. Animalele din sat fuseseră adunate pentru a fi alungate, dar unul dintre catârii mai bătrâni a continuat să încerce să se întoarcă la stăpânul său, până când a fost bătut până la supunere. A existat un moment în care Ettore urma să fie forţat de germani să ducă animalele la gară, dar un sătean isteţ s-a oferit voluntar să o facă el însuşi. Pe drum, strigând şi urlând, a reuşit să le împrăştie în pădurea din apropiere. Actele lui Ettore fuseseră examinate, dar, ca angajat al statului, era în siguranţă.
Câteva zile mai târziu, germanii s-au întors. De data aceasta au venit cu o listă de persoane pe care trebuiau să le aresteze, furnizată, evident, de un spion. Un preot local naiv şi foarte tânăr, care avea grijă de un partizan rănit, a făcut greşeala fatală de a-l convinge pe băiat să se predea germanilor, crezând că căpitanul era un prieten. Aceştia l-au spânzurat de la balconul propriei case. La fel ca în Evul Mediu, cadavrele puteau fi văzute atârnând de copaci, balcoane, stâlpi de iluminat.
Mai târziu în acea noapte, ascultând radioul, Ada a auzit că Aliaţii au eliberat Florenţa.

13

Bântuită de moarte

În noaptea de sâmbătă spre duminică, 5 august, germanii l-au spânzurat pe Willy Jervis. Acesta era deja mort, fiind împuşcat mai devreme în cursul zilei împreună cu alţi cinci bărbaţi în Villar Pellice, ca represalii pentru soldaţii ucişi în timpul recentului rastrellamento al văilor. Cadavrul său a fost găsit de săteni în dimineaţa următoare, atârnând de stâlpul de iluminat cel mai apropiat de biserică. Acoperit de noroi de la târârea pe jos, nu ar fi fost identificat dacă pastorul nu ar fi găsit o Biblie întinsă lângă un zid lângă el, protejată de ploaie. În interiorul copertei din spate, în creion şi cu litere majuscule, Willy îi scrisese o ultimă scrisoare Lucillei. 'Draga mea iubire, după cum au decurs lucrurile, mă tem că nu mai există nicio speranţă. Fie ca voia lui Dumnezeu să fie făcută. Voi avea credinţă până la sfârşit. Sunt liniştit, Dumnezeu mă mângâie. Sunt sigur că şi tu vei găsi consolare... Mă voi gândi mereu la tine. Sărută-i pe copii din partea mea, sărmanii de ei, fii tare pentru ei".

În cele 147 de zile de captivitate, Lucilla şi prietenii lor au crezut că Willy ar putea fi salvat. Colegii săi de la Olivetti au oferit bani pentru răscumpărare, grupurile de partizani au lucrat la posibile evadări şi s-a vorbit în mod repetat despre un schimb de prizonieri sau despre un eventual transfer într-un lagăr de muncă din Germania. De două ori, Willy a fost dus afară pentru a fi împuşcat; de ambele ori a fost dus înapoi în celulă. Dar temnicerii săi nu aveau chef de clemenţă. Complotul eşuat din iulie împotriva lui Hitler a avut ca rezultat ordinele de sporire a brutalităţii în toate teritoriile ocupate şi, în combinaţie cu debarcările din Normandia şi numărul tot mai mare de victime germane din Piemont, acest lucru a pecetluit soarta lui Willy.

După ce a fost capturat în februarie, Willy a fost ţinut în izolare în Le Nuove şi nu i s-a permis niciodată să iasă din celulă. În faţa lui se aflau mai mulţi prizonieri evrei, care aşteptau să fie deportaţi în Germania. Neavând voie să citească nicio carte şi ducând o luptă pierdută împotriva puricilor şi păduchilor, Willy îşi petrecea zilele făcând exerciţii, gândindu-se, rugându-se şi cântând imnuri în timp ce se plimba înainte şi înapoi în acel spaţiu mic. Credinţa sa, spunea el, a devenit o „zonă liberă" interioară în care îşi putea izola gândurile. Pentru o vreme, Lucilla a avut voie să aducă mâncare şi tutun pentru pipa lui; el tânjea după zahăr. Apoi i s-a spus că nu putea livra decât medicamente, săpun şi lenjerie curată. A cerut, şi i s-a permis, Biblia sa. La două săptămâni după mărturisirea lui Emanuele, Willy a făcut o mărturisire; ca şi Emanuele, a dat nume, dar a negat orice cunoştinţă despre activităţile partizanilor sau despre locul unde se aflau aceştia. A spus că Roberto Malan era un „capo banda", unul dintre liderii militari.

Agosti reuşise să-l mituiască pe unul dintre gardienii italieni pentru a duce mesaje în şi din închisoare. Willy îl mâzgălea pe al său, cu un ciot de creion de trei centimetri lungime, pe bucăţi mici de hârtie. Cele pe care Lucilla le trimitea înapoi, uneori cusute în căptuşeala lenjeriei curate livrate împreună cu toate celelalte mame şi soţii în zilele de joi, erau calme, pline de iubire, fără plângeri. „Această încercare prin care trecem, împreună şi separat", scria ea, „va servi la cimentarea şi mai mult a dragostei deja puternice pe care o avem unul pentru celălalt". Când Willy a fost acolo timp de şase săptămâni, ea i-a reamintit că aceasta a fost cea mai lungă perioadă de timp în care au fost vreodată despărţiţi. Fiica lor, Paola, tocmai împlinise cinci ani. 'Nu-mi plânge de milă şi nu mă numi „sărac"', i-a spus el. Iar dacă ar fi să moară, ar prefera ca ea să nu poarte doliu. Pe 20 iulie, întors în celula sa după a doua falsă execuţie, a scris: „Trăiesc, printr-un miracol. Ajutor!".

În culise, întreaga conducere rămasă din Partito d'Azione făcea tot ce putea: mituia, negocia, negocia, făcea troc. În aprilie, se părea că Willy era pe cale să fie eliberat: Lucilla a căutat un hotel unde ar putea merge să fie împreună. Mai târziu, s-a întrebat dacă dacă ar fi făcut mai mult, dacă ar fi făcut mai mult tam-tam, dacă s-ar fi aruncat la picioarele germanilor, totul s-ar fi terminat altfel. Dar atunci când Emanuele, după ce a tăcut zile întregi sub o tortură feroce, a dat în cele din urmă numele lui Willy ca fiind unul dintre organizatorii principali ai Partito d'Azione, responsabil de legătura cu Aliaţii, nimeni nu a mai putut face mare lucru, mai ales după ce partizanii au executat un ofiţer german care ar fi putut fi folosit într-un schimb. Semnând condamnarea la moarte, germanul responsabil a scris: „Inginerul Jervis trebuie considerat un element extrem de periculos". Ceea ce o chinuia pe Lucilla era faptul că Willy îşi petrecuse ultima noapte în barăcile din Torre Pellice, foarte aproape de ea, şi că ea nu ştia că se afla acolo.

În dimineaţa zilei de 6 august, Lucilla a observat că oamenii din jurul ei păreau să aibă un comportament ciudat. L-a zărit pe Agosti, dar acesta s-a prefăcut că nu o vede. Apoi, în timp ce pregătea prânzul, i-a văzut pe părinţii lui Willy şi pe sora lui, Laura, urcând încet dealul spre ea. Nu a avut nevoie să i se spună că Willy era mort. Au împiedicat-o să-i vadă trupul, dar i-au dat Biblia lui Willy şi scrisorile găsite în buzunarul lui; unele erau acoperite de sânge. Pe moment nu a dorit să-l vadă, dar mai târziu i-a părut rău că nu i-a atins pentru ultima oară faţa şi mâinile. Giovanni, fiul ei, „s-a comportat ca un bărbat". Nu l-a văzut plângând decât o singură dată, când ea şi copiii au fost lăsaţi să meargă la cimitirul unde Willy fusese îngropat în grabă. În acea noapte, staffette a plasat în mijlocul

satului un afiş uriaş care consemna moartea lui Willy, cu marginile vopsite în culorile drapelului italian.
Pentru Agosti, care nu-l cunoştea de mult timp pe Willy, dar se apropiase foarte mult de el şi care îl convinsese să se alăture luptei şi să acţioneze ca intermediar cu misiunile aliate, moartea lui Willy a fost teribilă. „Pierd un prieten drag", i-a scris cu tristeţe lui Bianco. 'Avea o forţă morală rară'. Chiar dacă Rezistenţa ar fi câştigat, cei mai buni oameni ar fi dispărut. Italia devenise medievală în grozăvia ei, iar la sfârşit nu ar mai fi rămas „pentru oamenii cu conştiinţă şi inimă decât sinuciderea sau claustrofobia". Doar „oamenii mici" ar fi rămas în viaţă pentru a reconstrui Italia. Astăzi, a continuat el, „nu vreau să mă gândesc la nimic altceva decât la vendetta, vendetta care va fi dreaptă, dar care trebuie să fie nemiloasă". Simţea că nu are nici voinţa, nici forţa fizică de a continua, dar se agăţa de convingerea că ceea ce contează este să acţionezi, să faci, să rămâi fidel convingerilor tale şi astfel să ajungi la sfârşit fără să ai nimic de reproşat. Când i-a povestit Adei despre moartea lui Willy, vocea lui, a scris ea în jurnalul ei, „de obicei atât de fermă şi ironică, tremura".
-Pe la jumătatea lunii august, o staffetta a venit să o găsească pe Ada pentru a o duce la un comandant de partizani evaziv, pe nume Giulio Bolaffi. Ea dorea să-l întâlnească de ceva vreme, după ce auzise că acesta ocupase recent versanţii muntelui Rocciamelone, vizavi de casa ei din Meana, cu treizeci şi doi de adepţi, aduşi din Val Chisone după o răfuială cu comuniştii din Garibaldi. Se zvonea că Bolaffi era profund precaut în privinţa alianţelor şi profund refractar la controlul politic. Încă în căutarea unui comandament unificat al văilor, Ada spera să-l convingă. Alţii încercaseră şi nu reuşiseră să-l cucerească, dar în spatele farmecului şi a naturii dulci a lui Ada se ascundea o determinare tenace.
Bolaffi era un om interesant. Era evreu, descendent al unor negustori de pietre preţioase şi pene de struţ din Gibraltar, cu un bunic care fusese un impresar de teatru fără succes. Tatăl său crescuse la Torino, unde, la vârsta de 19 ani, cumpărase o importantă colecţie de timbre şi fusese rugat de regina Elena de Savoia să se ocupe de propriile sale timbre valoroase. Bolaffi avea o diplomă în drept, dar şi pasiunea lui era legată de timbre. Când, la momentul potrivit, tatăl său i-a cedat afacerea, acesta a transformat-o rapid într-una dintre cele mai renumite colecţii din Europa. Politica nu a însemnat mare lucru pentru el până la legile antisemite din 1938; înainte de aceasta, îşi petrecuse cu plăcere anii fascişti ca membru de partid, descris de serviciile secrete ca fiind un „fascist mediocru", care nici nu-l susţinea, nici nu i se opunea lui Mussolini.
Văzându-şi prietenii pierzându-şi locurile de muncă şi aflându-se el însuşi din ce în ce mai marginalizat, Bolaffi a ajutat la înfiinţarea unei reţele de ascunzători în

văile de deasupra oraşului Torino pentru evreii care nu-şi permiteau să emigreze, atrăgând proprietarii de hoteluri, preoţii şi carabinierii locali şi plătindu-le adesea din banii săi. În 1942, în conformitate cu legile antisemite, a fost obligat să predea principalul său stoc de timbre unui coleg arian. În anul următor, soţia sa a murit şi, având un mandat de arestare, şi-a mutat cei doi copii mici, Stella şi Paolo, în munţi pentru a se ascunde cu o învăţătoare sub nume false, şi-a îngropat cele mai valoroase timbre într-o cutie în grădină şi s-a alăturat Rezistenţei. Aspectul lui Bolaffi nu avea nimic marţial sau atletic. Avea patruzeci de ani, era corpolent, plinuţ, cu faţa rotundă, cu un nas mai degrabă ascuţit şi cu ochi mici şi nu se îndepărtase niciodată de biroul său. Dar era un organizator excepţional, grijuliu cu cei din jurul său, iar oamenii care i s-au alăturat în primele zile l-au iubit şi l-au urmat la Rocciamelone.
Ada l-a întâlnit în pădure şi a plecat impresionată. Bolaffi, a scris ea în jurnalul ei, era „un om bun", chiar dacă avea o viziune „foarte burgheză" asupra politicii. Ea a observat că îşi trata oamenii cu un amestec de bunătate binevoitoare şi autoritarism, „un pic ca un preot, un pic ca un profesor". În mod evident convins de farmecul şi determinarea ei, Bolaffi a fost de acord să se întâlnească cu Duccio şi cu conducerea din Torino. Deşi întâlnirea a durat cinci ore plictisitoare, timp în care Bolaffi a tot cerut garanţii că i se va permite să rămână autonom, s-a ajuns la un acord şi zece zile mai târziu el şi oamenii săi au devenit o brigadă sub comanda unificată, Bolaffi însuşi fiind numit comandant militar în zonă. El i-a arătat lui Ada o fotografie cu copiii săi şi a propus ca brigada să se numească Stellina, după numele fiicei sale, dar şi după o capră mică adoptată de trupă ca mascotă. „Şi de ce nu? a scris Ada în jurnalul ei. 'Numele nu numai că îi este drag, dar este şi un nume norocos'. Bolaffi a luat acum numele de cod Aldo Laghi şi i-a dat lui Ada, care a promis că va fi legătura lui cu celelalte trupe, cel de Ulisse. Faţă de ea, a rămas foarte respectuos, intitulându-şi scrisorile 'Caro Signor Ulisse'.
O săptămână mai târziu, Stellina a intrat în luptă. La 26 august, 180 de fascişti italieni, sub comanda unor ofiţeri germani, au fost văzuţi urcând pe pantele Rocciamelone, crezând în mod evident că nu sunt detectaţi. Bolaffi a condus o forţă de o sută de partizani şi i-a luat prin surprindere. La Grange Sevina, inamicul s-a retras în cabane de munte, luând cu el douăzeci de bătrâni şi copii ca ostatici. După şapte ore, timp în care a interzis tuturor să tragă, pe motiv că ar putea pune în pericol viaţa ostaticilor, Bolaffi a decis să negocieze un armistiţiu. El îi va elibera pe germani, împreună cu armele lor, cu condiţia ca fasciştii să se predea necondiţionat. Au fost multe discuţii şi s-a vorbit mult despre dezonoare,

dar germanii au capitulat. Au plecat, miliţienii fascişti au fost luaţi prizonieri şi repartizaţi în custodia diferitelor bande, iar civilii au fost eliberaţi nevătămaţi. Pentru o vreme, decizia lui Bolaffi a fost aspru criticată. Duccio l-a mustrat pentru că le-a permis germanilor să plece liberi, în loc să-i folosească ca ostatici. Dar bătălia fusese un succes copleşitor. Bolaffi pierduse doar un singur om, un locotenent rus care se alăturase Garibaldinilor, şi se întorsese cu 150 de puşti, patruzeci de arme automate şi două mitraliere. Spre marea ei plăcere, lui Ada i se promisese un revolver pentru ea şi i se dăduse un pistol tommy pe care să-l ducă lui Paolo. Ducându-l la el, pe bucăţi, demontat de Ettore, şi ascuns sub haina de Loden, a trecut prin faţa unei cafenele pline de germani, apoi a alunecat în noroi, rupându-şi haina şi expunând ţeava. Nimeni nu a văzut. Norocul ei a ţinut.
Vestea victoriei s-a răspândit în jurul văilor şi au sosit şi alţi voluntari. În curând, Bolaffi avea şase sute de oameni sub comanda sa. În felul în care isprăvile partizanilor erau adesea celebrate în versuri, a fost scris un cântec al Grangei Sevine.
'Suntem soldaţi din Stellina, steluţele ne fac plăcere / Nu vă lăsaţi păcăliţi dacă numele nostru sună blând / Pentru că suntem Alpini din Italia'.
Încă hotărât să îşi dovedească autonomia, Bolaffi s-a apucat să îşi lege oamenii într-un grup coerent şi unit. Şi-a pus un prieten din domeniul timbrelor să dezgroape cutia din grădina sa şi să vândă obiectele cele mai valoroase, a creat un fond pentru familiile partizanilor săi, s-a asigurat că există întotdeauna suficientă hrană şi a insistat asupra bunelor relaţii cu sătenii din apropiere, ordonându-le oamenilor săi să nu ia niciodată nimic fără să dea o chitanţă pentru aceasta. Femeile din zonă au fost de acord să tricoteze şosete pentru oamenii săi. În jurnalul său, şi-a înregistrat achiziţiile zilnice de brânză, cizme cu talpă de cauciuc, tutun, cârnaţi, sare şi capcane pentru a ţine la distanţă şoarecii. A găsit un doctor pentru oamenii săi în Bussoleno, a făcut rost de o mare cantitate de instrumente chirurgicale şi medicamente şi a aranjat ca o asistentă SS capturată să îl ajute. În majoritatea zilelor, a inundat comandamentul Partito d'Azione din Torino cu scrisori, dezbătând, protestând, cerând; Agosti şi colegii săi s-au plâns că Bolaffi era încăpăţânat, dictatorial şi o pacoste şi l-au numit „cel mai indisciplinat comandant” din teren, dar au recunoscut că îi admiră rezultatele. Ada se ataşase de el, dar era nevoie de tot tactul ei pentru a menţine pacea. Împreună au vorbit despre necesitatea de a crea o armată de alpinişti şi schiori experimentaţi, dispuşi să îşi demonstreze valoarea în „bătălia spiritului”. Deşi se opunea cu pasiune ideii de comisar politic, Bolaffi i-a permis în cele din urmă să preia postul alături de oamenii săi. Şi a devenit mai în formă, nu mai era

„filatelistul evreu palid”, ci un luptător, slab, cu un aspect mai tânăr în echipamentul său militar.

O echipă de partizani alpini

La nivel local, partizanii făceau în sfârşit progrese. Fabrica FIAT din valea inferioară a oraşului Susa producea avioane de luptă sub control german. A sosit vestea că Aliaţii intenţionau să o bombardeze. Partizanii aveau alte planuri. O brigadă Garibaldi a trimis un om deghizat în muncitor să cartografieze interiorul fabricii şi să aducă detalii despre numărul de soldaţi şi gardieni şi despre turele lor. Într-un târziu, într-o noapte, 170 de partizani din diferite bande au coborât în tăcere din munţi şi au atacat. Zece soldaţi au fost luaţi prizonieri şi întreaga fabrică a fost ocupată. Până când partizanii s-au retras, trei ore mai târziu, fără victime de ambele părţi, au distrus avioanele aflate în producţie, au sabotat maşinăriile şi au plecat cu o cantitate excepţională de arme de care aveau nevoie disperată, inclusiv 240 de mitraliere, precum şi muniţie, benzină şi vehicule. Cincizeci dintre atacatori erau georgieni, capturaţi de germani în Rusia, încorporaţi în armată şi aduşi în Italia, şi care au dezertat recent la partizani. Erau oameni de la ţară, vânători, şi erau foarte admiraţi de italieni pentru felul lor de a fi neînfricaţi şi pentru disponibilitatea lor de a se oferi voluntari pentru cele mai grele misiuni. La scurt timp după aceea, un alt grup a intrat cu un camion într-o fabrică de ţigări, i-a închis pe muncitori şi a fugit cu 1.200 de kilograme de tutun, pe care le-a dus înapoi în munţi pentru a le distribui, precedat de un staffetta pe un moped. A fost o vară a faptelor îndrăzneţe, a raidurilor armate, a cascadoriilor, a jafurilor şi a ambuscadelor, iar Bolaffi şi oamenii săi au fost în spatele multora dintre ele.

-La 15 august 1944, 86.575 de soldaţi aliaţi şi 12.250 de vehicule au fost debarcaţi de pe bărci pe coasta Provence, în apropiere de Le Lavandou. În câteva zile au cucerit porturile strategice Marsilia şi Toulon. Împiedicate de supremaţia aeriană aliată şi de atacurile Rezistenţei franceze, forţele germane s-au retras prin Valea Ronului. Între iunie şi sfârşitul lunii august, au pierdut aproximativ 600.000 de oameni. O graniţă aliată se afla acum în faţa Germaniei, de la graniţa elveţiană până la Canalul Mânecii.

După ce au eliberat rapid partea franceză a Alpilor de vest, Aliaţii au fost în măsură să opereze din Franţa şi Elveţia în nordul Italiei. Germanii se aşteptau la o debarcare în Liguria, iar acum se grăbeau să trimită toate rezervele posibile pentru a opri înaintarea aliaţilor. Ada a auzit bubuitul tunurilor de cealaltă parte a munţilor. A durat ceva timp până când a devenit clar că Aliaţii, care înaintau spre Berlin, nu aveau intenţia de a cuceri Alpii: oamenii debarcaţi în Provence au fost direcţionaţi în Franţa spre graniţa germană. Dar Torino se afla chiar în

ochiul furtunii războiului, cu patru divizii germane, unsprezece divizii fasciste şi 10.000 de oameni de la Brigate Nere ocupând Piemontul. Aceştia au asigurat rapid un nou front alpin, dar partizanii deţineau multe dintre văi.
Strategia terorii, a represaliilor, a crimelor şi a luărilor de ostatici s-a intensificat. Ascultând la radio relatările despre victoriile Aliaţilor în Franţa, cu inima umflată de „o bucurie aproape dureroasă" la gândul eliberării Parisului, Ada era îngrijorată de modul în care, când şi dacă va veni pacea, va face faţă „noii ordini", de modul în care se va reface pe sine, „sângele, instinctele, gândurile şi visele", pentru a nu se simţi „ca o supravieţuitoare nostalgică şi abandonată". 'Mi-e teamă', scria ea, 'acest mâine va fi atât de diferit, atât de ostil poate prea multor lucruri în care am crezut'. Sfârşitul, dintr-o dată, părea foarte aproape. Când avioanele au coborât în picaj deasupra drumului pe care mergea cu bicicleta spre Torino, aruncând bombele în jurul ei, ea a continuat. „Ca întotdeauna", scria ea, „când nu dau atenţie la ceva periculos, am ajuns la Torino nevătămată".
Atitudinea Aliaţilor faţă de partizanii italieni devenise, dacă nu cumva, mai ambivalentă. Britanicii, din ce în ce mai temători de o preluare a puterii de către comunişti, au continuat să favorizeze Autonomi şi Monarhiştii; ei doreau să izoleze formaţiunile Garibaldini şi Partito d'Azione şi, astfel, să slăbească Comitetul de Eliberare Naţională. De ceea ce se temeau cel mai mult era o revoltă populară şi ca nordul să îşi formeze propriul guvern separat. Nici Churchill şi nici Eden nu-şi înmuiaseră ostilitatea. Americanii, şi în special Allen Dulles de la OSS, cu ochii pe o Europă postbelică dominată de ruşi, vedeau în Italia un aliat indispensabil şi preconizau un epilog măreţ pentru partizani, în care aceştia să şteargă ruşinea armistiţiului. Cu toate acestea, nici unul dintre Aliaţi, nici guvernul Bonomi de la Roma nu doreau ca Rezistenţa să fie tratată ca soldaţi obişnuiţi şi nu au permis decât cu reticenţă ca 5.000 de soldaţi italieni din fosta armată să participe la bătălia finală pentru Monte Cassino.
Când generalul Cadorna, considerat un pacificator şi un organizator, a fost paraşutat la Milano la sfârşitul verii, a adus cu el indicaţii de la generalul Alexander pentru a se asigura că, în schimbul sprijinului militar, „lupta nu trebuie să fie paralizată de interferenţe politice". Deoarece Cadorna era fervent anticomunist, primele întâlniri cu CLN au fost dificile. Sucursala de Război Psihologic, recent formată, responsabilă de propaganda aliată, a primit instrucţiuni de a „minimiza foarte treptat activităţile patrioţilor". Rezistenţa era într-adevăr recunoscută ca fiind utilă, dar Aliaţii doreau grupuri mici, uşor de manipulat şi antrenate de sabotori şi spioni. Partizanii doreau o armată. Iar recunoaşterea Comitetului de Eliberare Naţională din nord a continuat să

stagneze, deoarece Aliaţii şi guvernul Bonomi de la Roma au tergiversat, s-au certat şi nu au reuşit să se ocupe de epurarea fasciştilor cei mai flagranţi. Această strategie divizată şi adesea contradictorie s-a manifestat în chestiunile nesfârşite ale misiunilor şi lansărilor aeriene. Rezistenţa din nord avea nevoie disperată de arme, muniţii, haine şi provizii. Primele livrări parcimonioase şi cu reticenţă de arme, intermediate de Willy Jervis, au continuat în mod neregulat. Până în vara anului 1944, 129 de câmpuri de aterizare fuseseră pregătite în nord, dar, în practică, doar un paraşut din două sau trei îşi atingea ţinta, fie din cauza vremii nefavorabile din munţi, fie pentru că grupurile rivale, şi chiar germanii, erau avertizaţi în prealabil şi aprindeau momeli şi plecau cu materiale destinate altora. Aprovizionarea formaţiunilor de partizani trecuse în parte de la RAF la americanii mai generoşi, iar Fortăreţele zburătoare B17 luau locul unora dintre Halifax. Mesajele codificate prin radio variau de la prozaic la literar, „Nel mezzo del cammin di nostra vita" al lui Dante fiind popular. Proviziile care ajungeau la destinaţie au influenţat multe dintre activităţile partizanilor. Când s-a renunţat la gelignit, s-a format un nou Gruppo Dinamite, care a coborât în câmpie şi a desfăşurat o serie de operaţiuni menite să paralizeze comunicaţiile germane şi fabricile care lucrau pentru acestea. Chiar şi aşa, picăturile au rămas o sursă constantă de resentimente, dezamăgiri şi amărăciune.

Cam aceeaşi stare de spirit a afectat şi misiunile agenţilor aliaţi paraşutaţi în nord. Deşi atitudinea agenţilor individuali era considerabil mai caldă faţă de italieni decât cea exprimată la cartierul general şi devenea mai caldă cu cât rămâneau mai mult timp, puţini dintre ei vorbeau prea mult italiana şi toţi considerau că politica labirintică de pe teren era aproape imposibil de înţeles. Primind gradul de maior sau locotenent-colonel, li s-a ordonat să poarte uniforme, li s-a spus să îi prezinte pe britanici ca fiind puternici, invincibili şi de încredere şi să nu uite că italienii aveau „un simţ al umorului acut" şi că, prin natura lor, erau „geloşi, vanitoşi şi teatrali". Au fost avertizaţi că, dacă sunt capturaţi de germani sau de fascişti, au „doar cele mai mici şanse de supravieţuire". Având în vedere tendinţa lor de a fi autoritari cu partizanii, poate că nu a fost surprinzător faptul că, uneori, atunci când agenţii se trezeau dimineaţa, descopereau că trupa pe care credeau că o conduceau dispăruse în timpul nopţii.

Raimondo Craveri, care conducea încă serviciul de informaţii italian şi era în strânsă legătură cu OSS, era în permanenţă în mişcare, între bazele aliate din sud, Elveţia şi Alger, şi cele din nord, jonglând cu cererile şi aranjamentele cu militanţii de partid, cu greviştii din fabrici şi cu conducerea din Milano şi Torino. El stabilea punctele de lansare şi îi instruia pe agenţi cu privire la modul

în care să lucreze cu vasta reţea de formaţiuni existente şi concurente, care se adunau şi se destrămau ca răspuns la atacuri. Ceea ce ştia foarte bine şi ceea ce aliaţii preferau să nu vadă era că, în nord, oamenii se considerau reprezentanţi ai viitoarei Italii şi că, după ce îi înfruntaseră pe fascişti şi pe germani şi obţinuseră multe succese, se simţeau îndreptăţiţi să fie luaţi în serios. „În acest război partizan", a remarcat Agosti cu iritare, „suntem aliaţii anglo-americanilor, nu uneltele lor". Problema era cum să-i convingem pe Aliaţi să-i recunoască şi să-i folosească în mod raţional. După cum a scris Craveri mai târziu, s-ar fi putut obţine mult mai mult şi mult mai repede, şi mult mai mulţi germani ar fi fost învinşi, dacă Aliaţii ar fi permis partizanilor să aibă o reţea mai puternică şi bine echipată. În vara anului 1944, acest lucru nu era la îndemână.
Niciun italian nu a luptat mai mult pentru visul său de a avea o Italie care să se elibereze printr-o insurecţie glorioasă decât Ferruccio Parri, care era deja epuizat. La jumătatea lunii august, a mers în Elveţia pentru a se întâlni cu John McCaffery, pentru a-i prezenta planurile sale pentru o armată revoluţionară, pentru care avea nevoie de mai multe arme şi provizii. Răspunsul lui McCaffery, sub forma unei scrisori, a expus punctul de vedere al aliaţilor cu o claritate deconcertantă. Italia, scria el, intrase în război de partea Germaniei, cu costuri mari pentru Aliaţi. Dacă lucrurile nu au evoluat mai bine pentru antifasciştii italieni, atunci aceştia nu puteau fi învinuiţi decât de propria lor certitudine. „Acum", a continuat el, „aveţi şansa de a vă regăsi din nou şi de a ajunge de partea celor cărora le-aţi provocat atât de mult rău. Nimeni nu este mai dornic decât noi să vadă că acest lucru se întâmplă; nimeni nu este mai pregătit să vă ajute. Dar, pentru numele lui Dumnezeu, nu ne spuneţi cum să conducem operaţiunea militară în locul lui Eisenhower şi Alexander! Cu mult timp în urmă, am spus că cea mai mare contribuţie pe care o puteţi aduce cauzei Aliaţilor este sabotajul, continuu, peste tot, pe scară largă. Aţi vrut formaţiuni de partizani. Am fost de acord, pentru că am văzut ce valoare morală ofereau... Apoi aţi vrut o armată. Cine v-a cerut asta? Nu noi. Aţi vrut-o din motive politice...Nu vă plângeţi dacă generalii noştri sunt mai preocupaţi de obiectivele militare'.
Când scrisoarea a fost făcută publică, o 'furtună de furie' s-a răspândit în jurul conducerii antifasciste italiene. Era o dovadă clară că Aliaţii intenţionau să pună obstacole în calea planurilor lor pentru Italia postbelică şi că partizanii erau consideraţi periferici şi subordonaţi propriului război. După cum a observat Parri mai târziu: „Ce credeau Aliaţii? Nu cunoşteau bine nici Italia şi nici pe noi". Faptul că Aliaţii erau concentraţi pe înfrângerea germanilor şi că nu aveau prea mult timp, bani sau sprijin logistic pentru a ajuta la înfiinţarea unei astfel de

armate şi că eliberarea Italiei era departe pe lista lor de priorităţi, nu a fost luat în considerare de Rezistenţă.
După ce a fost martoră la masacrul din Boves din septembrie 1943 şi a văzut cum arde oraşul, Lucia Boetta şi-a petrecut prima parte a ocupaţiei ghidând dezertori din armată în munţi, furând documente de la birourile municipale pentru a le servi drept acte de identitate false, ducând mâncare evreilor care aşteptau deportarea şi transformându-şi casa într-o staţie de trecere pentru cei care căutau ascunzători. Într-o zi, când se întorcea într-o zi de la Duccio, după ce transporta fonduri din Duccio în munţi, a găsit o femeie care o aştepta la capătul drumului pentru a o împiedica să se întoarcă acasă. Un băiat din localitate le dăduse numele ei germanilor. Logodnicul ei, Renato Testori, care se ascundea pe o alee din apropiere, i-a spus că soldaţii o căutau. Lucia a fost găzduită de un preot, şi-a vopsit părul blond, şi-a pus ochelari şi a primit noi acte de identitate pe numele de Laura Bianca, o refugiată din Genova, unde se presupune că şi-a pierdut mama în bombardament. Era hotărâtă, dispreţuitoare faţă de laşitate. Când britanicii au început să lanseze agenţi în Piemont, Lucia a devenit o specialistă în a-i conduce prin munţi. De asemenea, l-a convins pe unul dintre ei să o instruiască în folosirea explozibililor, pentru ca ea să îi poată instrui şi pe alţii. În timpul turelor sale, îşi îndesa detonatoare în degetele mănuşilor şi îşi înfăşura fitiluri şi fire în jurul stomacului şi le arăta lucrătorilor de la calea ferată cum să înmoaie explozibilul şi apoi să îl pună în roţile vagoanelor pline de pradă care aşteptau să fie trimise înapoi în Germania.
Lucia Boetta în timpul vizitei sale
Un aliat sosit mai devreme a fost un căpitan irlandez, Patrick O'Regan, care a venit cu instrucţiuni de a coordona partizanii din văile Susa, Sangone şi Chisone. Avea 24 de ani, era fiul unui maestru de istorie de la Marlborough şi începuse războiul ca obiector de conştiinţă. O'Regan a primit o cameră de la un medic local, O'Regan a fost jovial, uşor de suportat şi foarte apreciat, pedalând în sus şi în jos pe văi şi la Torino pentru a-l întâlni pe Duccio. A avut câteva bătălii cu bandele din cauza insistenţei sale de a distribui el însuşi armele şi proviziile lansate şi a trebuit să facă faţă dezamăgirilor şi iritaţiilor care au urmat livrărilor de arme şi haine destinate nu partizanilor, ci prizonierilor de război aliaţi care încă se ascundeau în munţi, în special atunci când acestea erau etichetate „Vietato agli Italiani", interzise italienilor. O'Regan a ales o pistă de aterizare în câmpie şi a înfiinţat o echipă de primire. La fiecare paraşutare venea un pachet rezervat doar pentru el, cu ceai, zahăr şi ciocolată. În rapoartele sale de acasă, O'Regan a remarcat că partizanii păreau mai preocupaţi de politică decât de război, că nu îi spuneau întotdeauna planurile lor şi că comisarii politici erau

„doar o pacoste”. În timpul unei ciocniri cu nişte marocani care se alăturaseră partizanilor şi care furau de la săteni, a fost pălmuit. Imaginea lui O'Regan despre misiunile aliate nu era deloc încurajatoare: o confuzie infinită, un fel de „blind man's buff”, cu agenţi necoordonaţi care se plimbau de colo-colo, solicitând livrări care nu veneau niciodată şi operatori de radio cărora li se furau echipamentele.
După O'Regan a urmat Neville Darewski, care se numea Maior Temple şi al cărui tată era un cunoscut scriitor polonez de sketch-uri de music-hall. Lucia a considerat că documentele false ale lui Temple erau cât de cât adecvate, dar a fost îngrozită de hainele sale evident englezeşti, l-a obligat să le dea jos pe toate şi apoi le-a ars. Într-o zi, l-a condus prin paisprezece blocaje rutiere diferite. Pentru o vreme, aceştia au funcţionat într-un castel abandonat, iar Lucia, care crescuse într-o familie în care fetele duceau o viaţă protejată, s-a trezit pentru prima dată trăind în imediata apropiere a unui grup de bărbaţi tineri. Menajera castelului i-a pregătit un pat pe o canapea, iar băieţii au tratat-o cu respect. Mai târziu, a simţit că acesta a fost ritualul ei de trecere într-o nouă societate italiană. La fel ca mulţi dintre angajaţi, s-a simţit eliberată de război. Îi plăcea să călătorească pe văi şi în munţi, departe de oraşele în care nu ştia niciodată în cine să aibă încredere şi unde fiecare întâlnire putea fi o capcană. „Acolo sus”, spunea ea mai târziu, „respirai un alt aer: un aer de libertate, de fraternitate. Aveai impresia că trăieşti într-o altă lume'.
Călătoriile, pentru toţi, deveniseră însă extrem de periculoase. După ce mersul pe bicicletă a fost interzis tuturor civililor din Torino şi din împrejurimi, Ada a fost nevoită să îşi pună bicicleta pe o căruţă şi să o plimbe cu roata pe o distanţă de cincisprezece kilometri prin câmpie pentru a prinde trenul spre Meana. Paolo şi Alberto îşi făceau planuri de a deraia un tren de-a lungul Val di Susa, iar Ada li s-a alăturat într-o noapte târziu, stând de pază în timp ce aceştia recunoşteau o secţiune a liniei. Mai târziu, băieţii s-au întors în casa din Meana pentru a dormi. Când era încă întuneric, a fost trezită de sunete de voci germane. Uitându-se pe fereastră, a văzut forme pe pajiştea de sub casă: un detaşament german îşi instala tabăra. Îngrozită că cineva va bate la uşa ei şi va descoperi casa plină de partizani, detonatoare şi grenade de mână, i-a alertat pe băieţi şi i-a obligat să petreacă restul nopţii într-o grangia mai sus în munţi. În acea zi, Susa a fost bombardată pentru prima dată de Aliaţi. La întâlnirea cu Bolaffi, Ada a primit revolverul care îi fusese promis. Oamenii săi îi confecţionaseră cu grijă un toc din piele.
Tânărul prieten al Adei, Cesare, a pus pe picioare o nouă bandă, sub ordinele lui Bolaffi, în valea superioară, reunind partizanii împrăştiaţi de rastrellamentii

anteriori. Paolo şi Alberto i s-au alăturat, iar Ada şi Bianca au urcat în susul văii pe bicicletele lor pentru a-i căuta, străbătând 25 de kilometri în soarele arzător, Bianca cocoţată pe ghidonul lui Ettore, făcându-i pe ceilalţi fericiţi cu poveşti şi cântece în timp ce pedalează, transpirând sub rucsacurile grele.
-Nota din jurnalul lui Ada din 13 septembrie era sumbră. „Veşti groaznice. Lisetta a fost răpită la Milano de banda Koch... Să ştii că se află în mâinile lor este înspăimântător'. Ada o îndrăgea în mod deosebit pe fermecătoarea tânără Lisetta şi tocmai primise o carte poştală fericită de la ea, în care spunea cât de mult aştepta naşterea copilului şi câte ţigări fuma Vittorio. Ada urmărise cu aprobare maternă povestea ei de dragoste cu Vittorio şi se bucura constant să vadă cum o asemenea fericire putea înflori în aceste vremuri nesigure. Pentru a-şi distrage atenţia de la angoasa pe care o simţea acum şi de propria ei neputinţă de a o ajuta, se cufundase într-o rundă frenetică de noi activităţi.
În ciuda sarcinii sale avansate, Lisetta îşi continuase munca de staffetta, deplasându-se între Milano şi Torino şi văi. Tocmai se întorsese dintr-o misiune la Lecco şi se gândise să facă o vizită la nişte prieteni care locuiau nu departe de gara centrală din Milano. A fost, spunea ea mai târziu, un moment de imprudenţă fatală. Abia ajunsese când s-au auzit bătăi în uşă. Afară se aflau miliţieni, nu din obişnuitele escadroane fasciste, care ar fi putut, în mod imaginabil, să trateze cu respect o femeie gravida, ci din infama bandă Koch, care nu respecta pe nimeni.
Pietro Koch avea în jur de 20 de ani şi era de origine germană. Avea un cap mic, o mustaţă plină care îi cădea peste buze şi îşi ţinea părul negru bine despărţit. Se pregătise ca şi contabil, dar îşi petrecuse prima parte a războiului dezvoltându-şi abilităţile de traficant şi escroc. Sosirea germanilor l-a transformat într-un persecutor pasionat al „subversivilor" şi i-a ajutat pe SS să selecteze victimele pentru masacrul din peşterile Ardeatine. La începutul anului 1944, Koch şi-a unit forţele cu Tullio Tamburini, şeful poliţiei din Salò, pentru a înfiinţa o unitate specializată în urmărirea partizanilor. Până să se stabilească la Milano, acesta adunase în jurul său o colecţie de bărbaţi lacomi, amorali şi sadici – şi zece femei – care se numeau floarea squadrismo.
Koch şi unitatea sa erau specializaţi în tortură. În două case de oraş din Via Paolo Uccello – cunoscute sub numele de Villa Triste, Vila Triste – înconjurate de ziduri înalte, acoperite cu sârmă ghimpată şi cu proiectoare aprinse în permanenţă, îşi ţineau prizonierii în pivniţe subterane, amenajate, după cum au dezvăluit mai târziu supravieţuitorii, ca nişte cabinete de chirurgie, cu rânduri de instrumente de tortură. Podelele erau din ciment, iar tavanele celulelor erau prea joase pentru ca prizonierii să se ridice în picioare. Doi dintre cei mai entuziaşti

membri ai grupului erau actori cunoscuţi, Luisa Ferida şi Osvaldo Valenti, aflaţi la apogeul succesului şi printre cei mai bine plătiţi din Italia, care, atunci când erau beţi sau drogaţi cu cocaină, coborau în pivniţe pentru a-i vedea pe torţionari la lucru. Valenti trata spectacolul ca pe o piesă de teatru, iar Luisa, pe jumătate dezbrăcată sub un halat transparent, dansa provocator în jurul camerei de tortură. Dinţii erau scoşi sau găuriţi până la nervi, iar braţele şi picioarele erau rupte. Mai mulţi deţinuţi au încercat să se sinucidă. Koch se mândrea cu faptul că era un „torţionar ştiinţific" şi se gândea mereu la noi variante. Cei doi actori erau intermediari utili cu fasciştii de rang înalt.
Koch credea că trebuie să îşi trateze bine oamenii, spunând că nu se putea aştepta ca aceştia să îşi facă treaba dacă nu erau hrăniţi corespunzător. S-a încheiat o înţelegere cu un restaurant local, Da Giannino, pe care Koch îl aproviziona cu carne, ulei, unt şi vin de pe piaţa neagră. Din celulele lor din subsoluri, prizonierii înfometaţi, ţinuţi deseori zile întregi fără mâncare sau apă, puteau vedea prin gratiile ferestrei fripturi uriaşe de carne, peşte, millefeuilles şi sticle de vin şi şampanie transportate pe lângă ei pentru ospeţe.
Koch era protejat nu doar de ministrul de interne din Salò, Buffarini Guidi, ci şi de SS-ul german, care îi aprecia rezultatele. În mai puţin de un an, el a obţinut mărturisiri şi informaţii care au dus la aproximativ şase sute de arestări, mulţi dintre ei partizani de frunte. De asemenea, reuşise să dea de urma unora dintre evreii care se mai ascundeau. La începutul lunii august 1944, lagărul de la Fossoli fusese închis, iar evreii prinşi de Koch şi de alţii se aflau deja la Auschwitz, Bergen-Belsen, Ravensbrück şi Buchenwald. Familiilor care veneau la Villa Triste în căutare de veşti li se spunea că, dacă vor mai apărea, vor fi aruncate şi ele în celule.
În momentul în care Lisetta a fost dusă la Villa Triste, Koch se afla în culmea succesului. Din ce în ce mai nemulţumiţi de rezultatele rastrellamenti, germanii ajunseseră să constate că spionii şi mărturisirile sub tortură, mai ales în mâinile unor practicieni atât de pricepuţi ca Koch, aduceau un număr mult mai mare de arestări de partizani. De asemenea, cheltuiau sume considerabile de bani pe informatori: capturarea unui partizan important valora până la 10.000 de lire şi zece kilograme de sare; cea a unui sabotor, 25.000 de lire; în timp ce un lider aducea până la 100.000 de lire. Afişe pe toate zidurile oraşelor şi localităţilor din nordul ţării specificau sumele exacte. Între timp, presa partizană se apucase să publice liste cu „prietenii secreţi ai germanilor", iar când aceşti spioni italieni erau prinşi, erau împuşcaţi, cu pancarte atârnate la gât pe care scria: „Germanii plătesc cu bani, noi, partizanii, cu gloanţe".

Koch şi oamenii săi şi-au făcut treaba cu plăcere. Când Lisetta a fost adusă, a fost bruscată, iar o femeie de pază i-a aplicat o lovitură în cap. Mai târziu, avea să spună că cele cincisprezece zile petrecute în pivniţele Vilei Triste au rămas neclare în mintea ei, deoarece nu le-a petrecut observându-şi mediul înconjurător, ci concentrându-se asupra supravieţuirii. 'Trebuia să-ţi păstrezi mintea ageră pentru a evita să fii torturat, să dai doar suficiente informaţii plauzibile despre care ştiai că nu vor face rău nimănui, să trăieşti clipă de clipă, fără să te gândeşti la altceva'. Timp de trei zile, în timpul interogatoriilor, Lisetta nu a dat nimic. Abia după ce a decis că Vittorio şi prietenii ei s-ar fi mutat, şi-ar fi schimbat numele şi identităţile, a început să vorbească. Viaţa ei a fost făcută mai suportabilă de prezenţa unei alte femei însărcinate, soţia unui partizan, aflată deja în Villa Triste. Se agăţau una de cealaltă.
Ada, care nu mai putea suporta să fie atât de departe de Lisetta, a plecat la Milano pentru a fi alături de Vittorio. Au căzut de acord că, probabil, nu mai era nimic de făcut: următoarea mişcare urma probabil să fie deportarea, iar şansele de supravieţuire ale unei femei însărcinate într-un lagăr de concentrare erau neglijabile. Apoi, într-o dimineaţă, Koch, evident îngrijorat de inevitabila victorie aliată, a eliberat doi partizani, spunându-le să meargă la Rezistenţă şi să propună un armistiţiu: eliberarea prizonierilor de la Villa Triste în schimbul unei treceri sigure pentru el însuşi în Elveţia. Aceştia trebuiau să se întoarcă înainte de căderea nopţii, altfel toţi deţinuţii urmau să fie executaţi. Cei doi bărbaţi, învineţiţi şi zdrenţuiţi de tortură, s-au dus să-l vadă pe Foa. Partea cea mai chinuitoare a fost că i-a revenit sarcina de a le spune că nu era posibilă nicio înţelegere: CLN luase decizia de a nu negocia niciodată. Lisetta nu mai putea fi salvată. „Cu hienele", a spus Foa, „noi nu negociem". Disperat, s-a dus să caute un vechi prieten care locuia în Milano. Ea i-a văzut faţa, nu a spus nimic şi a pus 'Eroica' de Beethoven pe gramofon. Au ascultat-o în tăcere.
Apoi a venit un noroc extraordinar. Wehrmachtul din Milano devenise din ce în ce mai neliniştit de poveştile de depravare şi bestialitate care veneau de la Villa Triste. Atunci când conducerea CLN i-a cerut cardinalului Schuster să intervină, iar acesta, la rândul său, s-a dus la comandamentul german pentru a spune că era scandalos că două femei însărcinate erau torturate, Wehrmachtul a decis să acţioneze. Deşi SS a protestat, a ordonat arestarea lui Koch şi a adepţilor săi şi a trimis rivalii săi înverşunaţi, legiunea Mutti, pentru a-i prinde. Patruzeci şi trei dintre bărbaţii şi femeile lui Koch au fost reţinuţi, deşi lui Koch însuşi i s-a permis să plece liber. Lisetta şi ceilalţi prizonieri au fost salvaţi din pivniţe, iar ea şi prietena ei au fost trimise în secţia pentru femei a închisorii San Vittore, într-o mănăstire veche. Patruzeci şi patru de prizonieri fuseseră ucişi în Villa

Triste, iar treizeci şi trei dintre cei care supravieţuiseră se aflau într-o stare îngrozitoare. În ciuda raţiilor de hrană din San Vittore, care îi înfometau încet pe deţinuţi, Lisetta s-a simţit mai bine acolo, deşi auzea ţipete constante venind dinspre secţia bărbaţilor şi a asistat în curând la plecarea deţinuţilor spre lagărele din Germania.
Lisetta ar fi putut rămâne la San Vittore până când ea însăşi a fost urcată într-un tren spre lagăre, dacă nu ar fi fost faptul că un medic, un ginecolog proeminent care servea în închisoare ca auxiliar, era, de asemenea, un susţinător secret al partizanilor. El le-a învăţat pe cele două tinere cum să simuleze complicaţii ale sarcinilor lor. De asemenea, l-a contactat pe Vittorio pentru a-i spune cu exactitate unde erau deţinute. Lisetta avea să spună mai târziu că unul dintre cele mai grele momente a fost acela de a se preface că leşină în timp ce se afla într-o latrină murdară şi de a rămâne acolo simulând pierderea cunoştinţei până când a fost găsită şi dusă la o clinică de maternitate. Deşi erau încă bine păzite, cele două femei se simţeau mai bine. Directorul clinicii, al cărui frate era un fascist de frunte, apărea în fiecare zi pentru a spune că cele două tinere i se păreau perfect sănătoase pentru a se întoarce în închisoare, dar asistenţii săi au reuşit să îi contracareze ordinele. Asistentele simpatice le aduceau sandvişuri, pe care le mâncau sub aşternuturi, ascunse de gardieni.
Acum a venit la Milano Gigliola Spinelli, îndrăzneaţa planificatoare de cascadorii improbabile. Într-o după-amiază, la ora două, în timpul siestei, a sosit la clinică îmbrăcată ca o asistentă de la Crucea Roşie, aducând cu ea patru tineri partizani. Aceştia au dezarmat gardienii şi i-au încuiat, apoi le-au grăbit pe cele două femei, desculţe şi în cămăşi de noapte, să coboare scările până la o maşină care le aştepta. Un medic, întâlnit pe coridor şi văzând ce se întâmpla, a spus: „Bine, bine, scăpaţi". Privind din nou la ferestre, Lisetta se aştepta să vadă poliţişti cu pistoale; în schimb, erau infirmiere şi călugăriţe, fluturând batiste. Lisetta a primit o uniformă de Cruce Roşie şi ea şi Gigliola s-au urcat într-un tren spre Torino. Au mai tras o sperietură când, după ce au ajuns la casa sigură, au fost trezite de poliţie. Gigliola a scăpat sărind pe fereastră, iar Lisetta s-a ascuns într-un dulap înainte de a scăpa pe acoperiş.
Câteva zile mai târziu, Lisetta s-a dus să o vadă pe Ada. Îşi vopsise părul şi purta ochelari, ceea ce îi dădea, a observat Ada, un aer mai degrabă distins. Povestindu-şi povestea, ea era „amuzată şi mândră" în acelaşi timp. La fel ca Frida şi Bianca, ea scăpase miraculos. Rezistenţa, a spus Lisetta mai târziu, a dus prietenia la o nouă înălţime şi era ceva ce nu mai întâlnise până atunci şi nici nu va mai întâlni vreodată. Ada, văzându-şi tânăra prietenă în siguranţă, s-a gândit cu tandreţe la copilul care urma să se nască în curând.

-Între vizitele la Torino pentru a lucra cu Silvia şi Frida la articole pentru Noi Donne şi La Nuova Realtà şi încercarea de a recruta câteva călugăriţe care să se alăture GDD-ului său, Ada a continuat să călătorească prin Val di Susa, de obicei pe bicicletă, la întâlnirile regulate cu Bolaffi. Într-o zi, mergând cu bicicleta împreună cu Bianca şi alte două femei, s-a simţit mulţumită să constate că toate patru păreau absolut „neînsemnate", „nici blonde, nici brune, nici înalte, nici scunde, nici grase, nici slabe, nici frumoase, nici urâte". Simpla lor banalitate le-ar fi protejat, a simţit ea,.
În octombrie, un armistiţiu nesigur în văi – încetarea represaliilor şi cruţarea unui număr de partizani capturaţi – negociat de Bolaffi cu germanii a luat sfârşit brusc când o întâlnire la care acceptase să participe s-a transformat într-o capcană şi a scăpat la timp. Partizanii ale căror vieţi sperase să le salveze au fost executaţi. Războiul s-a reluat. Fluxurile de gloanţe trasoare trase de germani lăsau arcuri lungi de lumină care luminau văile. Într-o zi, mergând pe jos de la Meana la Susa, Ada şi Paolo nu au observat decât prea târziu că în piaţa principală erau parcate camioane pline de fascişti. O staffetta isteaţă, văzându-i sosind, i-a strigat să spună că are nevoie de ajutorul lor la cules de struguri; au urmat-o în podgorie şi s-au strecurat.
Bolaffi a decis să-şi mute oamenii mai sus în munţi. Într-o noapte, după ce a plecat târziu din tabăra sa şi a refuzat o escortă, Ada s-a împiedicat, s-a strecurat printre tufișuri de spini, a pierdut echilibrul şi a căzut douăzeci de metri în jos pe o pantă. A fost zdruncinată, dar nu a fost rănită. În depărtare se auzeau împuşcături. Când a răsărit luna, a văzut că evitase în mod miraculos să cadă de pe un abrupt stâncos. A pornit la drum, a traversat un pârâu, a găsit drumul, apoi, simţindu-se prea expusă în lumina puternică a lunii, s-a ascuns înapoi în pădurea de castani. Susa i se părea aproape la fel de luminoasă ca ziua. Dincolo de ea, îşi putea vedea casa strălucind de alb.
Şi-a dat jos cizmele, s-a ghemuit şi a început să alerge „ca o pisică" din umbră în umbră prin oraş. Când a ajuns pe o stradă aflată la vederea bateriei antiaeriene germane, s-a târât în patru labe. Dintr-o dată, din umbră, a apărut un soldat german. S-au oprit amândoi. Timp de un minut au stat uitându-se unul la celălalt într-o tăcere totală. Apoi, Ada s-a întors calm şi a luat-o înapoi în pădure. Germanul nu s-a mişcat. După ce a dispărut din vedere, a început să alerge.
Paolo şi cei doi prieteni ai săi, Cesare şi Alberto, se gândiseră să numească noua lor trupă de partizani din Beaulard, nu departe de graniţa franceză, după Franco Dusi, un coleg de şcoală care fusese ucis de curând. Partizanii locali au venit să îi ajute să construiască o cabană din lemn, în adâncul pădurii, bine ascunsă de copaci, iar Ada a întocmit o listă de personalette. Ea a stabilit contacte cu femei

din Partidul Creştin-Democrat, care până atunci se feriseră de GDD, dominat de comunişti, şi a considerat că acesta era un semn bun pentru viitor. Era foarte conştientă de cât de neîngrijită se lăsase să devină, cât de neglijentă era în privinţa aspectului ei, în comparaţie cu femeile îngrijite şi ordonate pe care le recruta.
Ada şi Bianca făceau vizite frecvente la cabană, îngrijorându-se de confortul băieţilor şi de apropierea acesteia de poziţiile germane. Când au venit primele zăpezi, urmele fine de alb de pe genele lui Paolo i-au amintit de prima lui cursă de schi pe distanţe lungi. A călătorit spre casă în acea zi, cocoţată periculos pe ghidonul surorii lui Cesare, prin gheaţă şi ploaie, cu fulgii de zăpadă rotindu-se în jurul lor. Niciodată nu a putut să-l părăsească pe Paolo fără un sentiment de dezolare. În zorii zilei, stătuse să-l privească dormind şi văzuse că şi Bianca era trează, privindu-l pe Alberto adormit şi mângâindu-i blând părul negru.
Bianca a fost încă o dată foarte aproape de a fi prinsă când, în timp ce vorbea cu un partizan într-un grajd, a sosit o patrulă germană. Cei doi tineri s-au aruncat pe paie şi s-au prefăcut că fac dragoste. Nemţii au trecut mai departe. Femeile nu mai aveau de ales acum decât să fie îndrăzneţe. Neputând să găsească o altă modalitate de a coborî de la Susa la Torino, Ada a făcut autostopul cu un camion german încărcat cu arme. Ea a călătorit aşezată pe ţeava unui tun mic. Propria sa geantă era plină de explozibili, ceea ce a făcut-o să râdă.
La jumătatea lunii octombrie, Ada a fost însărcinată să-i ducă o veste proastă lui Bolaffi. Tatăl său, pe care nu-l mai văzuse de nouă luni, murise. Bolaffi era un om emotiv. În acea noapte, şi-a umplut jurnalul cu o revărsare de durere: „Cel mai bun prieten al meu, consolatorul meu, sufletul meu geamăn a murit! De ce nu am rămas aproape de tine?...Voi fi trist până în ziua în care voi muri...” Ada şi oamenii săi au făcut tot ce au putut pentru a-l linişti. Când ea a plecat, el a citit şi recitit toate scrisorile tatălui său, precum şi pe cele ale copiilor săi, încă ascunşi în munţi.
Moartea îi bântuia pe toţi. Trăiau cu ea, se gândeau la ea, şi-o imaginau. Teroarea lui Ada cu privire la Paolo îi umplea orele de veghe. Următoarea familie care a fost lovită a fost cea a Silviei Pons. Ea era încă stabilită la Torino, lucrând ca medic, staffetta şi redactor al ziarelor clandestine, urcând la Torre Pellice ori de câte ori putea pentru a-şi vedea fiul cel mic, când a venit vestea morţii fratelui mai mic al lui Giorgio. Paolo Diena, în vârstă de nouăsprezece ani, se întorsese de curând pe front în războiul partizanilor, după ce fusese reţinut de un comandant care se plângea că era prea temerar şi nepăsător faţă de pericol. Sora lui, Marisa, care călătorea până în văi, a aflat că doi partizani Garibaldini au fost ucişi într-o încăierare după ce trei camioane care transportau

miliţieni fascişti au apărut brusc în timp ce înşirau sârmă ghimpată pe un drum. Era o ţară deschisă şi nu aveau unde să se ascundă. Abia a doua zi i s-a spus că unul dintre ei era fratele ei, împuşcat mortal în timp ce arunca o grenadă într-unul dintre camioane. „Am căzut la pământ”, a scris ea mai târziu. 'M-am rostogolit pe iarbă, strigând, din nou şi din nou, „nu este posibil, nu este posibil”.'.

Zona în care căzuse Paolo Diena era în mâinile inamicului. Marisa a fost informată că trupul fratelui ei fusese dus de prietenii săi partizani la un cimitir şi lăsat acolo. Preotul local, reticent în a se implica, i-a dat cheile de la porţile cimitirului, dar a refuzat să o însoţească. Ea a găsit cadavrul lui Paolo, acoperit de ziare, pe o bancă îngustă. Părea calm, s-a gândit ea, chipeş, cu părul lui negru şi creţ. Trei zile mai târziu, a fost înmormântat. Marisa s-a întors la Torino pentru a le spune părinţilor lor. Marisa se simţise întotdeauna foarte protectoare faţă de Paolo, iar acum se arunca din nou în mod maniacal în război. Pedalând cu furie prin văi, se trezea spunând cu voce tare, iar şi iar: „Paquito e mort, Paquito e mort”. Aceasta fusese porecla lui din copilărie. O altă lumină, se gândea Ada, s-a stins.

Mai târziu, Marisa avea să se minuneze că părinţii ei evrei au supravieţuit. Timp de luni de zile refuzaseră să părăsească Torino, chiar şi după ce tatăl ei fusese arestat pentru scurt timp şi fratele mamei sale fusese prins, trimis în lagărul de la Fossoli şi apoi deportat la Dachau, şi după ce doi unchi străbunici în vârstă, identificaţi ca evrei la un hotel din munţi, fuseseră şi ei arestaţi şi urcaţi în trenuri spre Germania. Cel mult au fost de acord să se mute din când în când, iar tatăl ei a fost de acord să îşi lase barbă şi să poarte ochelari, spunând că, în opinia sa, asta îl face să pară mai puţin evreu. Într-o zi, nu cu mult timp înainte de moartea lui Paolo, doi tineri în uniformă fascistă au venit să îi caute, iar mama Marisei a explicat că a fost vorba de o confuzie de identitate. Dându-şi seama că pericolul se apropia tot mai mult, au fost în cele din urmă de acord să se mute într-un mic sat nu departe.

Ziua în care au ajuns a coincis cu o vizită surpriză a unui oficial fascist din Pinerolo. În timp ce sătenii fugeau să se ascundă, cei doi au stat liniştiţi în piaţa satului, la o masă dintr-o cafenea, în timp ce localnicii se întrebau dacă nu cumva erau spioni. Apoi, Marisa îi dusese în munţi să-l vadă pe Paolo, mergând înainte cu bicicleta ei, în timp ce ei îi urmau, oprindu-se din când în când să culeagă piersici sau caise din livezi. Fusese o reuniune foarte fericită. Dar părinţii Marisei au devenit curând neliniştiţi şi au insistat să se întoarcă la casa lor din Torino. Au rămas în siguranţă, dar nu şi-au mai văzut niciodată fiul cel mic.

-În timpul verii târzii şi al toamnei timpurii din 1944, partizanii din nord au simţit că au ajuns la maturitate. Îşi dovediseră calităţile de luptători, iar liderii lor erau cel puţin parţial uniţi. Chiar şi elevii se ofereau voluntari pentru a ajuta, a duce mesaje şi a sprijini grevele. În nordul ţării începea un experiment remarcabil de democraţie. După lupte intense, o serie de localităţi se aflau acum sub ocupaţia totală a partizanilor, iar în aceste „republici libere" din Ossola, Carnia şi Montefiorino fuseseră înfiinţate şcoli, fuseseră numiţi primari, fuseseră colectate taxe, deschise spitale şi tipărite ziare. „Comisiile administrative populare", compuse din bărbaţi şi femei din diferite partide, organizau tribunale şi experimentau o democraţie pe care mulţi dintre oameni erau prea tineri pentru a o fi cunoscut vreodată. În toate acestea, femeile ocupau poziţii de conducere, făcând lucruri care în ultimii douăzeci de ani fuseseră interzise.
Când germanii au asediat Carnia, blocând toate drumurile care duceau în zonă şi înfometând cei 90.000 de locuitori, 150 de femei tinere şi puternice s-au strecurat printre linii pe jos, au mers până în Emilia şi s-au întors cu coşuri de grâu şi cereale în spate. Au fost înfiinţate 19 republici separate, unele dintre ele nu au durat mai mult de câteva zile înainte de a fi invadate de germani şi fascişti, dar faptul că s-au întâmplat şi că le-au dat locuitorilor un gust al democraţiei i-a încântat pe toţi. Partizanii, notează Chevallard în jurnalul său, „se răspândesc ca o baltă de ulei, cucerind încet-încet, încetul cu încetul, întreaga ţară".
Eliberarea Florenţei în august a oferit un model pentru ceea ce partizanii sperau să se întâmple în nord. Cete de partizani coborâseră din munţii din jur pentru a se alătura eliberării oraşului. După cum scria Iris Origo în jurnalul său, „distrugerea şi moartea ne-au unit... există speranţă în aer". Dar, de asemenea, aliaţii au fost puşi în faţa unei situaţii noi şi nu tocmai liniştitoare. Când au intrat în cele din urmă în Florenţa, au descoperit că Comitetul toscan de eliberare naţională preluase birourile municipale, instalase un nou primar şi un nou consiliu municipal şi se considera reprezentantul legitim al guvernului italian. Nu se consultaseră nici cu Aliaţii, nici cu Roma înainte de a face acest lucru. Aliaţii au adoptat o atitudine autoritară şi au instalat un prefect propriu, care a fost imediat contestat. În timp ce au fost puse în aplicare diverse aranjamente, unele cordiale, altele controversate, s-a arătat foarte clar că antifasciştii nu aveau nicio intenţie de a ceda puterea aliaţilor. Acest lucru nu a uşurat comanda aliată. În oraşele şi câmpiile din Piemont, băieţi şi fete, unii cu vârste de cel mult cincisprezece şi şaisprezece ani, se constituiseră în Gioventù d'Azione şi desfăşurau acte de sabotaj alături de gappisti şi sappisti urbani, luptătorii din interiorul oraşelor, ale căror atacuri asupra inamicului erau acum evenimente cotidiene. După cum scria în ziarul mişcării lor, aceşti tineri dobândeau un

„profund simţ moral... şi o conştiinţă a onestităţii, un sentiment că şi ei pot participa activ la reconstrucţia Italiei”. Un al doilea „Risorgimento” a fost invocat din toate părţile, iar în Veneto 32 din cele 112 bande au luat numele lui Garibaldi, Mazzini sau Cavour. Între timp, Aliaţii înaintau pe coloana vertebrală a Italiei, iar germanii se retrăgeau. Eliberarea era în aer. „Războiul a ajuns la epilog”, scria un tânăr partizan. 'Ne vom întoarce cântând la casele noastre, cu bucuria victoriei în ochi'.

Apoi, la 13 noiembrie, generalul Alexander a transmis un mesaj devastator către partizani. Acesta a fost difuzat la radioul public, pe Italia Combatte. Având în vedere „bariera sezonieră”, „ploile şi noroiul” şi dificultatea de a menţine picăturile regulate în timpul zăpezilor de iarnă, partizanii ar trebui, a anunţat el, să oprească imediat toate operaţiunile militare de mare amploare, să-şi salveze „muniţiile şi materialul până la noi ordine” şi „să se pregătească pentru o nouă fază a luptei, împotriva unui nou inamic, iarna”.

Nimeni nu ştie dacă Alexandru a înţeles ce au însemnat cuvintele sale pentru cei 82.000 de „rebeli” întinşi în nord, dintre care 25.000 în Piemont, care se agăţau zi de zi cu convingerea că sfârşitul războiului era aproape. Cert este că, la fel ca şi Eden, el îşi exprimase clar lipsa de respect faţă de ei, spunându-i unui emisar trimis de Parri: „Aceşti partizani mă deranjează foarte mult”. Era perfect adevărat că principalul impuls al războiului se afla acum în altă parte şi că mişcarea aliaţilor, lansată cu atâta încredere de Churchill în august şi susţinută cu atâta curaj de partizani, se împotmolise nu departe de Bologna într-o mare de ploi torenţiale şi noroi. Iar germanii apărau cu mare tenacitate ultima linie majoră de apărare a lui Kesselring, linia gotică, care se întindea de-a lungul Apeninilor de nord, de la sud de Spezia până la Marea Adriatică, între Pesaro şi Ravenna. Decizia aliaţilor a fost, totuşi, o catastrofă, şi mai mult din cauza modului public în care a fost anunţată.

Ceea ce Alexandru propunea era ca partizanii să hiberneze, să se întoarcă acasă, să-şi păstreze forţele pentru primăvară. Dar tocmai acest lucru era exact ceea ce nu puteau face. Supravieţuiseră unei prime ierni teribile pentru că totul era atât de nou, iar inamicul nu era organizat. Dar numele şi identităţile lor erau acum cunoscute de fascişti şi erau căutaţi. Singura lor opţiune era să se ascundă, pentru a se salva atât pe ei, cât şi familiile lor. Urma o a doua iarnă, la fel de friguroasă şi înfometată, dar mult mai periculoasă decât prima. Disperarea s-a răspândit în jurul văilor.

În ceea ce-i priveşte pe germani, încântarea lor faţă de transmisia lui Alexander era palpabilă. Imediat au fost planificate rachetellamenti majore în tot nordul, folosind nu numai toţi oamenii lor, împreună cu georgieni, mongoli şi cazaci, ci

şi toate miliţiile fasciste italiene legale şi semilegale. În curând, mai multe cadavre se legănau de stâlpii de iluminat şi de crengile goale ale copacilor, care îşi pierduseră frunzele odată cu sosirea iernii. Republica liberă Carnia a fost rapid anihilată, şapte dintre comunele sale au fost distruse şi 15.000 de partizani au fost făcuţi prizonieri. După cum a spus Marisa: „Dintr-o dată am fost speriaţi, foarte speriaţi, într-adevăr".

14

Învăţând să trăiască mai bine

Nu toată lumea era convinsă că Aliaţii intenţionau cu adevărat să străpungă linia gotică şi să înainteze spre nord. Ada, care urmărea evenimentele prin radio, simţea din ce în ce mai mult că campania din Italia devenise un spectacol secundar şi că britanicii şi americanii îşi pierduseră interesul faţă de Rezistenţa lor. „De parcă", scria Ada cu amărăciune în jurnalul ei, „înconjuraţi, hărţuiţi, urmăriţi aşa cum suntem, putem aştepta fără să facem nimic... Ne vom descurca singuri", a continuat ea. 'Sunt din ce în ce mai convinsă că nu trebuie să ne bazăm pe ajutor străin, ci pe forţele noastre proprii'. Bolaffi, conştient de resursele sale în scădere şi de zăpada care se apropia, de oamenii săi fără haine de iarnă călduroase, îmbrăcaţi în cămăşi făcute din paraşutele de nailon ale aliaţilor, mulţi dintre ei bolnavi, făcuse deja planuri pentru a-şi forma cei mai buni luptători şi cei care puteau schia în grupuri mici în munţi. Pe cei care puteau face acest lucru în siguranţă, i-a trimis acasă pentru a petrece cele mai reci luni cu familiile lor. Dar el nu era un om care să renunţe uşor. Când Salò a ales în mod sensibil momentul pentru a oferi o amnistie partizanilor care se predau, iar germanii i-au asigurat că nu vor exista repercusiuni pentru bărbaţii care se ofereau voluntari pentru serviciul civil, Ada şi Bolaffi au gonit în viteză prin văi, încercând să le insufle forţă şi determinare oamenilor lor. Acum, obosiţi şi foarte furioşi, erau mulţi care nu-i ascultau. Au existat dezertări, dar nu multe. Atât Agosti, acum comisar politic al Partito d'Azione pentru întreg Piemontul, cât şi Duccio, comandantul său militar şi responsabil de 10.000 de oameni, erau epuizaţi şi suprasolicitaţi. Erau îngrijoraţi că, dacă nu acţionau rapid şi ferm, forţele partizanilor din nordul ţării se vor diviza şi vor slăbi. Răspunsul CLN către generalul Alexander a fost demn, dar absolut ferm. Războiul partizanilor nu era, spunea acesta, „un simplu capriciu, un capriciu inutil la care să te abţii după bunul plac". Dimpotrivă, era vorba de apărarea patrimoniului şi a „moştenirii morale" a Italiei, iar fiecare partizan lupta pentru „libertatea sa

individuală, pentru dreptul său de a trăi”. Prin urmare, războiul lor va continua, fără „nici o relaxare, nici o slăbire”. De fapt, acesta va fi intensificat.
Ordinele transmise oamenilor din munţi au fost clare: „Durare”, rezistaţi, nu slăbiţi. 'Noi, cei care suntem responsabili de vieţile oamenilor care ne-au acordat încrederea lor', nota o circulară, 'le datorăm explicaţii'. Pentru viitoarea campanie de iarnă, cei care doreau să facă acest lucru trebuiau să se întoarcă acasă şi să îşi reia viaţa, să se ofere voluntari pentru serviciul civil sub comanda germanilor sau să treacă graniţa în Elveţia, dar trebuiau să ţină capul sus şi să nu se simtă ruşinaţi, pentru că dăduseră dovadă de curajul de a se răzvrăti împotriva fasciştilor. Dacă alegeau să rămână, li se vor elibera acte de identitate false. Grupuri mici şi mobile de cinci-şase sabotori vor efectua atacuri rapide în câmpie. Alţii ar lucra ca poliţişti, ignorându-i pe germani, dar concentrându-se pe eliminarea spionilor fascişti. Se organizau cursuri de sabotaj, iar partizanii erau ajutaţi să se gândească singuri la tipul de Italia pe care şi-o doreau după eliberare. Lupta nu s-a încheiat. Avea să vină momentul în care avea să fie din nou nevoie de ei. Între timp, trebuiau să se adăpostească. A marcat un alt moment în războiul partizanilor, când au coborât din munţi şi au ajuns în câmpie. Dar a fost unul scăzut, iar numărul partizanilor din nordul ţării a scăzut rapid de la 80.000 la 50.000 de oameni. După cum îi scria Livio Bianco prietenului său Agosti, energia şi moralul său erau spulberate. Dacă amândoi, printr-un miracol, ar fi supravieţuit, ar fi fost ca nişte bătrâni cu părul alb, sprijinindu-se în beţe, dorind doar să doarmă, să se odihnească, în papuci, printre prieteni. „Dar oare vom mai fi capabili de prietenie?”.
-După debarcarea aliaţilor în Provence, iar francezii liberi controlau acum partea lor de Alpi, în rândul Rezistenţei italiene a crescut interesul de a lua contact cu Franţa. Chiar înainte de proclamarea lui Alexander, Paolo şi Alberto, ambii alpinişti şi extrem de apţi, s-au oferit voluntari pentru a face traversarea peste Passo dell'Orso. Bolaffi, disperat după o nouă rezervă de arme şi intrigat de propunerea lor de a întreprinde o acţiune comună cu maquis-ul francez împotriva germanilor staţionaţi în trecători, a fost de acord. Pentru Ada, asta însemna mai multă angoasă, mai multă teamă.
După ce au aşteptat luna plină, băieţii au pornit la drum. Alberto era la comandă; Paolo îi spunea „il mio commandante”. Se aşteptau să fie plecaţi mai puţin de o săptămână. Pentru a umple zilele, Ada a coborât la Torino, apoi la Milano, unde, sub pretextul că are discuţii cu editorii ei, a petrecut timp cu colegele ei milaneze din GDD, rămânând din nou impresionată de viteza şi entuziasmul cu care se alăturau femeile. Era ca şi cum cei douăzeci de ani de somn intelectual fascist forţat ar fi explodat brusc într-o foame feroce de cunoaştere şi responsabilitate.

Mai târziu în acea săptămână, Ada s-a întors la cabana lor de deasupra Oulxului. Se aştepta să-l găsească pe Paolo; în schimb, a găsit zăpadă groasă, ceea ce era îngrijorător, dar şi liniştitor, deoarece însemna că orice urmă lăsată de băieţi ar fi fost ştearsă. Timp de aproape patru ore, s-a luptat pe jos prin zăpadă până la Meana, deoarece germanii, calculând greşit efectele umezelii asupra explozibililor lor, aruncaseră în aer din greşeală un pod de cale ferată crucial. „Sunt", a scris ea în jurnalul său, „teribil de nefericită". Au trecut mai multe zile. Trecuseră aproape două săptămâni de la plecarea lui Paolo. Mult timp după aceea, ea s-a întrebat cum de a suportat senzaţia tot mai mare că se prăbuşeşte în spirală spre nebunie. 'Când eram singură, urlam ca o fiară rănită'. În convorbirile lor telefonice codificate, chiar şi Bianca, de obicei atât de calmă şi optimistă, părea plată şi tensionată. Ada scria rapoarte – despre politică, despre femei, despre planurile militare – mergea la întâlniri şi îl vizita pe Bolaffi. Într-o zi a cumpărat un mic exemplar de buzunar din Ariosto, pe care credea că i-ar putea plăcea lui Paolo.

Apoi, într-o dimineaţă de un albastru electric, când soarele strălucea pe vârfurile înalte, Paolo şi Alberto s-au întors. „Fericirea absolută", a scris Ada, „ca şi durerea absolută, nu are nici început şi nici sfârşit". Au adus cu ei arme noi, câteva pachete de Nescafé, pe care Ada nu le mai văzuse niciodată, şi raţii de luptă militară cu ouă, brânză, şuncă şi ciocolată, toate ambalate cu grijă, astfel încât ea s-a mirat de eficienţă. Povestea lor a curs pe nerăsuflate: cum fuseseră surprinşi de viscol şi cum alunecaseră şi se împiedicaseră prin peisaje înzăpezite necunoscute, cum misiunea de a-i captura pe germani în trecători fusese abandonată, cum francezii fuseseră mai întâi ostili, apoi prietenoşi, şi cum se angajaseră acum să le furnizeze francezilor liberi informaţii despre mişcările germanilor de-a lungul Alpilor. Ceea ce i-a enervat cu adevărat a fost faptul că au fost nevoiţi să arunce un rucsac plin cu discuri de gramofon franceze noi. Ada a scris: „Am continuat să navighez într-o euforie ireală... detaşată în mod miraculos de tristeţea universului şi luminată în mod miraculos de soarele fericirii".

Euforia a fost orbitoare, dar nu a durat. În absenţa lui Paolo şi Alberto, o fată din zonă, suspectată de a fi spion pentru fascişti, a fost dusă la cabana lor de către însoţitorii lor şi interogată, dar apoi a scăpat. Ar trebui să o prindă şi să o „elimine" înainte ca ea să le dea de gol locul unde se aflau? Nimeni nu avea curajul să ucidă. Paolo şi Alberto au pornit mai departe în munţi, pentru a construi o nouă cabană.

-Mai târziu, partizanii aveau să vorbească despre iarna anului 1944 ca fiind „tragică". Chiar în timp ce încercau să se obişnuiască cu ordinele lui Alexander

de a se retrage, germanii au acţionat. Folosind aceleaşi tactici pe care le desfăşuraseră în primăvară – asalturi majore cu câteva mii de soldaţi, blocarea văilor, apoi încolonarea partizanilor în zone din ce în ce mai mici şi tragerea la plasă – germanii şi fasciştii au ieşit în valuri din bazele lor. Drumurile de ţară se cutremurau de zgomotul tancurilor şi al maşinilor blindate. Exista un miros constant de ars de la casele care fuseseră jefuite şi incendiate. Civilii au fost prinşi în schimbul de focuri sau luaţi ca ostatici. Violenţa a devenit gratuită, vicioasă, ca şi cum soldaţii germani, eliberaţi de promisiunile de impunitate ale lui Kesselring, ar fi încercat să rivalizeze în barbarie. O fetiţă de şase ani a fost împuşcată din întâmplare în timp ce se juca; un tânăr de şaptesprezece ani, care spăla haine la o fântână, a fost strivit de un camion plin de soldaţi. Violul, atât de către bandele germane, cât şi de cele italiene, era ceva obişnuit. Dispreţul lui Kesselring faţă de partizani devenise tot mai puternic. Aceştia erau „elemente criminale", spunea el, „o gloată care ucideau şi jefuiau oriunde şi oricând puteau", folosind Rezistenţa ca pe o „mască pentru a-şi elibera instinctele inferioare".

Atunci când partizanii au aruncat o bombă sub un camion german la periferia oraşului Milano, iar cinci civili au fost ucişi şi unsprezece răniţi, unul dintre ei fiind şoferul german, Kesselring a cerut măsuri exemplare. Cardinalul Schuster din Milano a intervenit şi, în cele din urmă, cincisprezece partizani au fost împuşcaţi în Piazzale Loreto de un pluton de execuţie al miliţiei fasciste. Fasciştii nu erau antrenaţi şi a fost o treabă murdară şi dureroasă. Cadavrele, acoperite de sânge, au fost apoi aşezate în poziţii oribile pentru ca trecătorii să fie martori.

Rapoartele germane vorbeau despre 2.700 de partizani morţi într-o singură lună, alături de 5.000 de partizani capturaţi, iar ei au estimat propriile pierderi la 103 morţi şi puţin peste 100 de răniţi. Generalul Wolff a pus în aplicare o nouă tactică mortală pe care a numit-o „excursii", incursiuni bruşte ale unor grupuri mici de ucigaşi, printre care se numărau SS-ul italian nou format. Aceştia, împreună cu membrii Arditi fascişti, soldaţii de elită, uniţi în „dragostea lor nelimitată pentru Italia", au fost instruiţi să „urmărească inamicul până la moarte". Atunci când s-a luat decizia de a face SS-ul italian „mai german", acesta a primit arme mai bune, disciplina a fost înăsprită, iar ofiţerii au fost trimişi să se perfecţioneze în Prusia şi Pomerania. După ce Kesselring a convocat o „săptămână antifascista", o săptămână dedicată vânătorii de partizani, aceştia şi-au îndeplinit sarcinile cu multă bunăvoinţă. Ei au numit-o „ripulitura", reculegere.

Partizanii, împinşi până în cele mai îndepărtate zone ale munţilor îngheţaţi, se confruntau acum cu o luptă pierdută împotriva frigului paralizant şi aveau nevoie de o vigilenţă constantă împotriva acestor patrule tăcute, multe dintre ele conduse de câini de urmărit. Luptaseră vitejeşte timp de treisprezece luni şi acum erau abătuţi şi bolnavi. Cântecele pe care le compuneau vorbeau despre foame, gheaţă, frică. Ca nişte câini vagabonzi, a scris Calvino mai târziu, „visau la oase, roase şi îngropate sub pământ". Zăpada continua să cadă, focurile fumegau, pantofii nu se uscau niciodată. Bărbaţii îşi mâzgăleau bileţele pentru familiile lor pe bucăţi de hârtie şi aşteptau una dintre rarele vizite ale unei staffetta care să-i ducă în câmpie. „Singurul lucru care mă chinuie", îi scria un băiat mamei sale, „este distanţa faţă de tine, faţă de toată lumea, dispariţia vechii mele vieţi, în care, chiar dacă mă voi întoarce, nu mă voi mai regăsi niciodată". Sătenii şi fermierii făcuseră eforturi uriaşe pentru a ajuta, dar şi ei erau epuizaţi, animalele lor jefuite, stocurile de alimente epuizate şi se temeau mereu de represalii. Interzis de către liderii lor să rechiziţioneze alimente, cum puteau partizanii să mănânce? Şi mai erau încă trei luni până la sosirea primăverii şi a avansului aliat promis. Cesare a scăpat de o razie şi a venit la Meana să se ascundă cu Ada. Ea le-a trimis părinţilor lui o carte poştală – „Băiatul este bine" – şi aceştia au venit să-l vadă. Atmosfera din trupe devenise tensionată, cu indivizi care se certau şi făceau jocuri pentru putere. Când trupa lui Cesare a decis să voteze pentru un nou lider, Cesare a pierdut în faţa unui rival care i-a distrat cu poveşti murdare în loc să impună disciplina.

Dar partizanii nu erau complet lipsiţi de resurse. După ce au confiscat un depozit de 50 de kilograme de documente, care conţinea informaţii secrete de la Kesselring către armata germană, împreună cu liste cu numele şi identităţile spionilor, agenţilor şi colaboratorilor, partizanii şi-au lansat propria vânătoare de oameni. Noiembrie a fost, potrivit unui raport german trist, o lună „fenomenală" pentru capturarea de spioni de către Rezistenţă. Cincizeci de agenţi germani, dintre care cel mai tânăr avea doar cincisprezece ani – şi toţi, cu excepţia a doi bărbaţi – au fost prinşi, adesea cu mesaje scrise cu cerneală invizibilă pe batiste albe. Mulţi dintre aceşti bărbaţi nu au fost greu de depistat, fiind invariabil bine îmbrăcaţi, cu pantofi şi valize noi. Era „Trinca", un avocat roman bine cunoscut, în vârstă de patruzeci şi cinci de ani, gras şi palid, cu cicatrici pe frunte; „Koffi", un italian de origine germană, cu o mustaţă mică, care era cunoscut ca fiind dependent de morfină; şi Marchese Cairella, un producător de filme, care îşi luase numele de Oscar de Toledo şi vorbea fluent spaniola şi germana. Dacă aceşti oameni erau în pericol din partea partizanilor, nu erau mai în siguranţă nici din partea stăpânilor lor germani. După cum se spunea într-un memorandum

secret adresat Wehrmacht-ului, orice agent italian care avea acces la documente germane confidenţiale trebuia să fie considerat complet nedemn de încredere şi, când venea momentul potrivit, „lichidat” cât mai rapid şi mai discret posibil.
La Salò, Repubblica Sociale Italiana a lui Mussolini începea să se dezintegreze. Era imposibil, acum, să nu-ţi dai seama de ceea ce fusese pierdut sau cedat germanilor: aproape toate rezervele de aur ale Italiei, cea mai mare parte a mercurului şi a altor minerale, întreaga reţea de radio. Mâncarea, echipamentele, piesele de schimb, tot ceea ce era util pentru război, plecaseră cu trenurile spre Reich. Bărbaţi şi femei, cu zecile de mii, au fost puşi la muncă pentru a produce materiale pentru efortul de război german. Ca stat, Salò abia dacă funcţiona. Credincioşii de partid, funcţionarii publici, aventurierii, mercenarii şi oportuniştii se certau între ei, în timp ce se uitau cu îngrijorare peste umăr şi se întrebau ce îi aştepta. Conştienţi de înfrângerile germane din est, de înaintarea constantă a aliaţilor în Europa ocupată, puţini credeau că războiul mai putea fi câştigat sau că zvonul despre arma secretă a lui Hitler îi putea salva. Soţiile şi familiile îşi făceau planuri de evadare. Existau zvonuri conform cărora generalul Graziani se întâlnea cu alţi fascişti de rang înalt, pe la spatele lui Mussolini, pentru a planifica restaurarea unui fel de fascism într-o nouă Italie după eliberare. Mussolini, distant şi agitat, era văzut foarte rar. Prefecţii din întreaga ţară au raportat o atmosferă de „ostilitate cenuşie”.
Dacă germanii dispreţuiau regimentele SS italiene pe care le generaseră, ei dispreţuiau şi mai mult Brigăzile Negre ale lui Pavolini. Deşi aveau nevoie de ambele grupuri de oameni pentru războiul lor împotriva „rebelilor”, îi considerau indisciplinaţi şi nesiguri. Pe măsură ce lunile treceau, aşa că recruţii prost echipaţi şi dezordonaţi deveneau tot mai nelegiuiţi, beţivi şi corupţi, trăind bine şi jefuind cu ferocitate, făcând contrabandă şi trafic în voie. Erau nemiloşi, încrâncenaţi, temători de viitor.
Planurile de a recruta un milion şi jumătate de muncitori italieni pentru a fi trimişi în Germania au rămas aproape fără rezultat. Până în toamna anului 1944, doar 23.000 de bărbaţi şi femei se oferiseră voluntari, iar chemările succesive, însoţite de ameninţări, s-au lovit de tot felul de rezistenţă şi au reuşit în principal să determine mai mulţi bărbaţi să se alăture partizanilor, chiar dacă unii au rămas doar pentru scurt timp şi apoi au dispărut în clandestinitate. Această rezistenţă încăpăţânată la linguşelile germane şi fasciste a fost, se va spune mai târziu, o altă faţetă a războiului partizanilor: fără Rezistenţă, mulţi tineri italieni nu ar fi descoperit niciodată în ei înşişi gustul pentru rebeliune, nici interesul pentru educaţia politică şi culturală care le-a fost refuzată în cei douăzeci de ani de fascism. Aceasta, aşa cum au văzut Agosti şi Bianco, a fost una dintre

provocările majore ale Rezistenţei: aceea de a insufla o nouă formă de supunere tinerilor care au respins în sfârşit fascismul şi s-au eliberat de supunerea absolută şi de cultul regimului.
Nicio altă ţară europeană nu a suferit atâta dezertare militară ca Italia. Aproximativ 45.000 de bărbaţi au dezertat din SS-ul italian, din brigăzile Littorio, San Marco, Monterosa şi Italia – antrenate în Germania şi trimise înapoi în Italia – din Brigăzile Negre şi din armata Salò, în ciuda ameninţărilor că, dacă vor fi prinşi, vor fi împuşcaţi (au fost) şi a ameninţărilor la adresa familiilor lor. În efortul de a-i proteja pe cei care au trecut la ei, Rezistenţa a trecut la intimidarea şi ameninţarea familiilor fasciştilor. Războiul civil s-a întunecat tot mai mult. Satele şi comunităţile s-au împărţit, unele mergând către fascişti, altele către partizani, altele retrăgându-se, lăsând capul în jos, aşteptând cu încrâncenare eliberarea. Cei care au trecut la Salò din necesitate au fost numiţi „poveracci", săracii, dar cei care au făcut-o pentru câştig au devenit paria. Cu toate acestea, majoritatea femeilor nu au dezertat. Adesea mai fanatice în privinţa fascismului decât bărbaţii, unele dintre femeile auxiliare cereau acum arme şi solicitau să fie trimise în rastrellamenti în văi. „Lăsaţi-le să meargă unde vor", i-a răspuns Mussolini unui ofiţer care cerea îndrumări. 'Ele dau un exemplu mai bun decât bărbaţii. ' Zelmira Marazio, care a scris mai târziu o carte de memorii despre perioada petrecută în Brigăzile Negre, a descris o stare de exaltare, de veneraţie totală pentru Duce, de plâns pe sicriele camarazilor şi de cântat imnuri în lauda „la bella morte". I s-a spus şi a crezut că este în acelaşi timp o sfântă şi o eroină, o „cittadina-soldato", pură în obiceiuri şi fermă în „moralitatea personală". Deoarece femeile partizane erau în mod evident neruşinate şi virile, li se spunea auxiliarelor să practice „virtuţile feminine" şi să evite orice „lux şi snobism parazitar". La fel ca partizanii, aceste tinere femei creşteau, învăţând despre o lume despre care nu ştiau nimic, chiar dacă îndoctrinarea lor politică le conducea într-o direcţie total diferită. Când s-a aflat că femeile vor primi dreptul de vot în Franţa eliberată, ideea a fost întâmpinată de femeile auxiliare fasciste cu batjocură şi derută.
-Aliaţii din Italia şi-au petrecut iarna anului 1944 adunând provizii pentru o ofensivă majoră de primăvară. Erau încă săpaţi în spatele liniei gotice, liderii germani intenţionând să-i ţină cât mai departe de Germania, după ce au folosit peste 15.000 de sclavi italieni pentru a-şi consolida linia. Pierduseră 100.000 de oameni în Ardeni, împreună cu opt sute de tancuri, dar Hitler nu dădea semne că germanii ar capitula. Ca urmare a brutalităţii lor necruţătoare, ostilitatea faţă de germani şi faţă de colaboratorii lor fascişti s-a intensificat în rândul italienilor obişnuiţi. Pentru a o diminua, era clar că trebuia să se facă ceva pentru italienii

aflaţi în captivitate în lagărele germane, despre care se spunea că pierduseră treizeci de kilograme sau mai mult din cauza foamei şi a mizeriei. Scrisorile care au ajuns la familiile lor din Italia descriau condiţii de muncă care aminteau de Anglia dickensiană. Toate eforturile lui Mussolini şi ale guvernului din Salò pentru ca prizonierii să se întoarcă în Italia şi să fie recrutaţi în armata din Salò nu au dat aproape niciun rezultat. Germanii nu aveau nevoie de soldaţi nesiguri şi nedemni de încredere, ci de mână de lucru sclavagistă.
În urma unor presiuni susţinute, această jumătate de milion de supravieţuitori – 20.000 de oameni muriseră deja – au trecut în cele din urmă din mâinile armatei germane în cele ale administraţiei civile. Chiar şi germanii au recunoscut că ar fi lucrat mai bine dacă nu ar fi murit de foame. Oficial, acum erau muncitori liberi, dar li s-a permis să părăsească lagărele doar cu condiţia să accepte să lucreze pentru Reich în Germania până la sfârşitul războiului. Cei care au refuzat au rămas înăuntru, unde au continuat să moară din cauza malnutriţiei şi a violenţei. Dar chiar şi cei care au acceptat oferta germană au constatat că, în calitate de lucrători civili, nu erau trataţi cu mult mai bine decât prizonierii şi, indiferent de contribuţiile lor individuale, raţiile lor de hrană rămâneau aceleaşi. Au existat lupte şi multe resentimente.
Iar în Italia însăşi, oamenii erau tot mai înfometaţi. Spre sfârşitul toamnei, Moroni, ministrul agriculturii în guvernul din Salò, a observat că aprovizionarea cu alimente era neregulată, că cartofii abundau la Bologna, dar erau de negăsit la Torino, că lipsa de transport făcea ca diferitele provincii să se îndepărteze unele de altele, devenind „insule economice” cu preţuri foarte fluctuante. Fermierii refuzau să îşi livreze produsele în oraşe; nu existau destui poliţişti care să se asigure că fac acest lucru sau erau prea corupţi pentru a face acest lucru; funcţionarii şi comercianţii menţineau în viaţă o piaţă neagră înfloritoare, iar germanii, care îşi petrecuseră primele luni de ocupaţie încercând să o limiteze, o exploatau acum ei înşişi, dând vina pentru eşecurile lor pe „mentalitatea latină”. Mult lăudatul spirit italian de „arrangiarsi”, de a se descurca, de a găsi soluţii, nu fusese niciodată mai viu.
Încercând să ofere o nouă ideologie fascistă care să-l facă mai popular, Mussolini a venit cu ideea de „socializare”, un contract social care promitea o trecere a puterii de la patroni la muncitori. Nicăieri nu a fost mai crucială chestiunea gestionării fabricilor decât în triunghiul industrial din nord, unde Rudolf Rahn, plenipotenţiarul lui Hitler în republica Salò, a continuat să navigheze pe o linie dificilă între măsuri autoritare şi mici concesii, într-o încercare tot mai disperată de a menţine producţia de război în mişcare. La ordinul lui Hitler, a fost introdus un decret care stipula pedeapsa cu moartea

pentru cei care organizau greve, dar apoi au fost oferite puţine îmbunătăţiri ale condiţiilor de trai.
Industriaşii italieni înşişi au continuat să se eschiveze. Mulţi dintre ei câştigaseră sume considerabile de pe urma războiului şi doreau să se poziţioneze astfel încât să câştige şi mai mult atunci când războiul se va încheia şi când se vor acorda subvenţii internaţionale importante pentru reconstrucţie. În acelaşi timp, nu puteau risca să se alipească total de antifascişti şi doreau să apară la eliberare ca patrioţi. În tot nordul, au fost puse în aplicare „aranjamente". Proprietarii de fabrici au furnizat ocupanţilor germani strictul necesar pentru a evita represaliile, dar în acelaşi timp au pus în secret fonduri la dispoziţia bandelor de partizani. În acea vară, la Torino, a avut loc o reuniune a tuturor liderilor industriali importanţi, în cadrul căreia s-a convenit că comunismul trebuie învins, indiferent de costuri. Banii au fost apoi donaţi pentru înarmarea partizanilor strict necomunişti. Veştile despre acest lucru au ajuns la Aliaţii de la Roma şi au fost întâmpinate cu aprobare.
Nimeni nu era angajat într-un joc mai subtil, manipulând cu abilitate toate părţile, decât Giovanni Agnelli, fondatorul FIAT, şi Vittorio Valletta, directorul general al acesteia. FIAT a colaborat cu germanii, a strecurat bani partizanilor – cu condiţia ca aceştia să nu fie comunişti – şi a făcut tot posibilul să se distanţeze de toate formele de rezistenţă care aveau loc în fabricile sale. Când Ada a vizitat un senior industrial de la Lancia pentru a-i cere bani, a remarcat cu ironie că, cu cât aliaţii avansau mai mult, cu atât proprietarii de fabrici îşi scotoceau mai adânc în buzunare.
În urma grevelor din acel an, 1.200 de muncitori, mulţi dintre ei femei, au fost deportaţi, dar dispreţul lor tot mai mare faţă de fascişti nu a fost diminuat. Micile acte de sabotaj, nedetectabile până prea târziu, erau acum evenimente zilnice. În toate magazinele, femeile continuau să strângă bani şi alimente pentru a le trimite partizanilor din munţi. Frida şi Bianca, în turele lor prin grupurile de femei, au fost izbite de spiritul de combativitate şi intransigenţă. După cum a spus o femeie, nu exista un cult al personalităţilor, ci o mare „stimă pentru tovarăşele care şi-au sacrificat viaţa". Răzbunarea era în aer.
„Comitetele secrete de agitaţie" ale femeilor, de origine comunistă, dar la care s-au alăturat şi altele din întregul spectru politic, au înfruntat arestările prin demonstraţii constante de forţă şi ameninţări cu greva dacă nu se îmbunătăţesc condiţiile din fabrici. Li s-au oferit lecţii de „socializare", dar le-au evitat în mare parte. La FIAT, doar 274 dintre cei 29 229 de muncitori au ieşit în faţă. Femeile din fabrică nu aveau chef de conciliere. La sfârşitul toamnei, comitetul de agitaţie din cadrul FIAT a cerut conducerii partizanilor să deschidă un proces

împotriva lui Valletta pentru trădare. O „Comisie de epurare” i-a găsit atât pe Valletta, cât şi pe Agnelli vinovaţi de colaborare şi de faptul că au profitat personal de pe urma legăturilor lor cu germanii. A fost planificat un proces, în faţa unei comisii de justiţie, şi s-a vorbit despre confiscarea tuturor surselor personale de venit ale celor doi bărbaţi. Dar, pentru moment, acest lucru va trebui să mai aştepte. Aliaţii erau încă blocaţi în spatele liniei gotice, iar iar iarna anului 1944 se dovedea a fi deosebit de aspră.
-În centrul războiului partizanilor se afla un fapt foarte simplu: Rezistenţa italiană avea nevoie de Aliaţi mai mult decât aveau Aliaţii nevoie de ea. Atât britanicii, cât şi americanii au rămas profund precauţi faţă de Italia, mai ales că au început să vadă posibile paralele cu evenimentele din Grecia, unde mişcarea de rezistenţă EAM/ELAS, condusă de comunişti, controla o mare parte din ţară, întărind spectrul controlului sovietic în întreaga Europă de Est. Forţa comuniştilor în cadrul Rezistenţei a fost confirmată în mod alarmant atunci când Cadorna, ofiţerul de legătură italian paraşutat în nord pentru a-i ghida pe partizani, a raportat că comuniştii se pregăteau să preia controlul şi să instaureze un „regim similar celui sovietic”. Ameninţarea comunistă a căpătat chiar şi un nume: „il vento del Nord”, vântul dinspre nord.
La începutul iernii, exact când partizanii erau cel mai disperaţi după arme şi provizii, practic nu a existat niciun transport al aliaţilor în nordul Italiei. „Pentru noi”, îi scria Bianco lui Agosti, „ele reprezintă vieţile noastre”. Cele câteva care au sosit au fost direcţionate în principal către formaţiunile Autonomi, care înclinau spre dreapta, ceea ce l-a determinat pe Agosti să spună că îşi putea imagina, ca urmare a oboselii de război şi a dorinţei de ordine, că şi forţele din Partito d'Azione ar putea fi obligate să alunece spre dreapta, alimentând astfel un nou război civil, „Albi împotriva Roşii”. Scriindu-i scrisori urgente agentului irlandez O'Regan, un comandant s-a plâns cu amărăciune: „Nu mai sperăm la picături de aprovizionare din partea aliaţilor, deoarece le cerem de 14 luni fără rezultat”. Întrucât oamenii săi nu mai aveau muniţie şi haine călduroase, nu avea altă soluţie, spunea el, decât să-i trimită pe toţi, cu excepţia unui număr mic de oameni, în concediu pe termen nelimitat. Nu toţi agenţii aliaţi au fost surzi la rugăminţile partizanilor: unul dintre ei le-a scris superiorilor săi: „Ei strigă după ajutor”. Aveau nevoie de cizme, ciorapi de lână, biscuiţi, zahăr şi carne de vită. O'Regan a raportat: „Resentimente generale cauzate de lipsa de sprijin al aliaţilor. Bianco era atât de epuizat încât i-a spus lui Agosti că nu era sigur că mai poate rezista. Nu visa decât la cărţi, muzică, confortul casei şi „della cose squisite”, lucruri rafinate.

O parte din resentimentele faţă de Aliaţi se exprimau acum în certuri absurde pentru nimicuri. Într-o zi, Ada a primit o scrisoare de la comandantul Marcellin, care o acuza că i-a „cumpărat" oamenii pentru propriile formaţiuni din Partito d'Azione. Răspunsul ei, deşi politicos, a fost furios. 'Nu mă pot gândi la nimic mai odios, mai meschin sau mai calculat într-un moment ca acesta, când viitorul ţării noastre este în joc'. S-a semnat cu numele de război pe care i l-a dat Bolaffi: Ulisse.
De mai multe luni, Parri încerca să convingă comandanţii aliaţi de vârf să recunoască CLNAI – CLN pentru Nord, sau „Alta Italia" – ca singura autoritate politică din spatele liniilor. Relaţiile dintre partidele aflate la cârma sa se menţineau prieteneşti în mare parte datorită apropierii dintre mult iubitul Parri de la Partito d'Azione şi comunistul Luigi Longo, care reprezentau cele mai mari două formaţiuni. În cele din urmă, la jumătatea lunii noiembrie, Parri, luându-l cu el pe preşedintele CLNAI, un al treilea om care să-i reprezinte pe comunişti şi un al patrulea pentru Autonomi, a trecut în Elveţia, de unde au fost transportaţi în secret la Napoli şi apoi la Roma. Parri, descris de adepţii săi ca fiind „un exemplu strălucitor în anii întunecaţi ai tiraniei", era dezamăgit şi mai sceptic ca niciodată, dar de ceea ce se temea cel mai mult era că Aliaţii îl vor împiedica să se întoarcă din nou în nord.
Ajunşi la Roma, au găsit noul guvern Bonomi prăbuşindu-se din cauza certurilor şi certurilor dintre monarhişti şi republicani, dintre exilaţii care se întorceau şi cei care îndurau ocupaţia germană în clandestinitate. Nimeni nu s-a putut pune de acord asupra formei unei viitoare Italii. Epurarea foştilor fascişti se oprise, iar oamenii corupţi se strecurau din nou în poziţii de putere. După boicoturi şi schimburi de replici, a fost învestit un nou guvern cvadripartit, din nou cu Bonomi ca prim-ministru. Monarhiştii îşi consolidaseră poziţia, la fel ca şi catolicii sub conducerea lui Alcide De Gasperi; stânga şi-a slăbit-o pe a lor. Togliatti, hotărât să nu fie marginalizat, a lansat un nou Partid Comunist, afirmând cu nonşalanţă că era interesat doar să ajute la eliberarea Italiei şi să construiască un regim democratic. Când a fost transmisă în nord, componenţa noului guvern nu a fost prea bine primită; părea a fi încă o dată compromisuri, care aminteau îngrozitor de mult de trecut.
Parri şi colegii săi, care aşteptau la Roma să apară un fel de claritate, au adus cu ei un program propriu. Pe lângă faptul că doreau ca CLNAI-ul lor să fie recunoscut ca adevărata autoritate în tot nordul ocupat, ei căutau să stabilească relaţii strânse cu Aliaţii şi să înfiinţeze picături corespunzătoare şi regulate, astfel încât să poată duce un război de partizani mai eficient. Şi aveau nevoie de sume considerabile de bani. Aceste sume urmau să fie adăugate la costurile

generale de ocupaţie, pe care, ca putere învinsă, Italia avea să le plătească mai târziu.
În cele din urmă, la 7 decembrie, la Grand Hotel din Roma, a fost semnat un acord. Parri nu a obţinut tot ceea ce ceruse, dar nu era un acord rău. În conformitate cu ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Protocoalele de la Roma, Aliaţii au recunoscut braţul militar al CLNAI ca singura forţă de luptă, dar acesta va trebui să se supună ordinelor comandantului-şef aliat. Numirile făcute de diferitele comitete de eliberare vor fi respectate. S-au promis bani, hrană, arme, toate acestea. În schimb, Rezistenţa s-a angajat să recunoască administraţia aliată ca autoritate guvernamentală postbelică în nord; să dezarmeze partizanii cât mai repede posibil după eliberare; şi – cel mai important în ochii aliaţilor – să se concentreze pe protejarea fabricilor şi a infrastructurii pe măsură ce germanii se retrag. Acesta din urmă era un lucru asupra căruia aliaţii, industriaşii şi partizanii puteau fi de acord – aliaţii doreau să păstreze resursele Italiei pentru a le folosi mai târziu, industriaşii pentru că deja făceau înţelegeri, iar partizanii pentru a asigura prosperitatea viitoare.
În ansamblu, delegaţia vizitatoare a considerat că, probabil, a fost o „combinazione", un pachet cât se poate de bun, deşi nu a fost la înălţimea viselor lui Parri. Ceea ce le-a fost foarte clar celor patru emisari a fost că Aliaţii erau hotărâţi să facă două lucruri: să instaureze, cu orice preţ, o democraţie favorabilă capitalismului, sub conducerea unor lideri şi politicieni hotărâţi să evite comunismul; şi să se asigure atât de cooperarea liderilor partizanilor, cât şi, mai ales, de supunerea lor, ceea ce era ceea ce îşi doreau industriaşii din nord. Nu ar fi existat o insurecţie în masă a partizanilor şi puterea nu le-ar fi fost transferată. Britanicii, scria mai târziu Parri, mai conservator, mai pro-monarhie, păreau să adopte atitudinea că războiul împotriva fasciştilor trebuia purtat nu din cauza fascismului în sine, ci pentru că Mussolini declarase război Angliei. Britanicii aveau dreptul la democraţie, dar ţările de rangul doi, precum Italia, se puteau mulţumi foarte bine cu un „simulfascist", un regim protofascist, atâta timp cât acesta era pro-britanic. Parri îi găsea pe americani mai „agnostici", mai binevoitori şi mai puţin intervenţionişti.
Cel de-al doilea guvern Bonomi, nu mai unit decât primul, a continuat să tragă de timp în ceea ce priveşte propria recunoaştere a CLNAI, dar, în cele din urmă, a admis, cu reticenţă, că ar putea fi „delegatul guvernului italian" şi „singura autoritate legitimă" în nord. Lui Parri i se părea că politicienii de la Roma preferau să rămână ignoranţi cu privire la realităţile dure ale războiului din Piemont, Liguria şi Emilia, iar el se simţea furios că aceştia manifestau atât de puţin interes sau sprijin. A plecat din capitală mai hotărât ca niciodată ca

comandamentul din nord să păstreze puterea în propriile mâini şi să nu fie supus interferenţelor din sud. Problemele viitoare erau vizibile pentru toată lumea. Profund uşurat de faptul că Aliaţii nu îl împiedicaseră să se întoarcă în nord, Parri a lăsat garda obişnuită. Avertizat atât de serviciile secrete americane, cât şi de cele britanice că germanii ştiau că fusese la Roma şi că îşi intensificaseră supravegherea, a insistat totuşi să se întoarcă în Italia pe jos, de unde fusese lăsat în Franţa. A traversat trecătorile de munte în Val Cannobina şi apoi a luat o barcă peste Lacul Maggiore înainte de a se îndrepta spre Milano. Se afla în locuinţa sa secretă din Via Monti când germanii au venit după el. La San Vittore a fost tratat bine, germanii simţind că ar putea fi un pion valoros în eventualele negocieri de armistiţiu. Dar pentru partizani, capturarea sa a fost o calamitate şi au fost lansate planuri pentru a-l salva.
Chiar şi după întâlnirile de la Roma, picăturile aliate şi misiunile au rămas o sursă de certuri. După o ezitare considerabilă cu privire la formaţiunile comuniste, Aliaţii au convenit cu reticenţă că proviziile vor fi paraşutate direct proporţional cu forţele comparative ale diferitelor formaţiuni, indiferent de apartenenţa lor politică. Dar, cu toate acestea, lansările nu au venit întotdeauna, iar Aliaţii nu s-au ţinut întotdeauna de cuvânt. Scrisoarea bruscă a lui McCaffery către Parri a încapsulat perfect condescendenţa şi condescendenţa lor: războiul partizanilor era un episod, un fapt, chiar o realitate, dar nu anula statutul Italiei de inamic învins, aflat sub tutelă. Partizanii trebuiau să fie toleraţi, dar numai până la un punct. Dacă ieşeau din rând, urmau să fie pedepsiţi. În orice caz, ca întotdeauna, tot ceea ce se dorea de la ei era sabotaj şi informaţii.
În noiembrie, au fost lansate 149 de tone de provizii, în cilindri lungi şi subţiri, cântărind o sută de kilograme fiecare şi pline de arme, muniţii, haine călduroase şi provizii; în decembrie, 350. Vremea rea, acţiunile inamicului, lipsa ajutoarelor de navigaţie şi neapariţia comitetelor de primire au făcut ca aproximativ una din trei lansări să nu ajungă la partizani. Cu toate acestea, mai complicată a fost problema misiunilor. Agenţilor paraşutaţi în văile piemonteze – unii antrenaţi în sabotaj, alţii în transmisiuni radio, unii englezi, unii irlandezi, unii italieni, unii americani şi unii italo-americani – li s-a spus tuturor că sarcina lor era să dirijeze, să organizeze şi să conducă partizanii, mai degrabă decât să lucreze alături de ei. În cea mai mare parte, şi-au făcut prieteni printre bandele de partizani, dar, chiar şi aşa, rapoartele lor erau fără menajamente, reflectând prăpastia dintre cele două tabere. Bolaffi, spunea unul dintre ei, era „înalt de un metru şi jumătate şi plictisitor”. Bun administrator, dar fără speranţă pe teren şi la fel de pompos ca un păun împăiat'. Fratele Fridei, Roberto, era „energic din punct de vedere politic, inutil în acţiune şi iritant pentru toţi ceilalţi partizani cu

opinii politice diferite". Marcellin era considerat a fi de „mentalitate ţărănească şi cu vederi parohiale". Ceilalţi erau numiţi „elemente de prisos – apatici, leneşi, epuizaţi moral şi fizic".
În ceea ce priveşte staffettele, acestea nu au fost niciodată menţionate. În mod clar, Aliaţii nu erau mai interesaţi de femeile luptătoare decât erau fasciştii. În rapoartele lor, SOE părea să nu ţină cont de existenţa lor.
-Apoi, ca o nouă lovitură pentru Rezistenţă, maiorul Temple a fost strivit când un camion a intrat în el cu spatele în timpul unui rastrellamento. Lucia a mers cu el la spital. În timp ce se stingea, el i-a spus că era trist să moară pentru că nu va mai putea să-i ajute pe partizani. Ea a fost devastată. A fost trimis un avion pentru a-i duce trupul neînsufleţit la Brindisi.
Omul trimis să-l înlocuiască era un animal foarte diferit. Locotenent-colonelul John Melchior Stevens era înalt, bine educat şi vorbea o italiană excelentă, „un vero signore", aşa cum l-au descris primii partizani care l-au întâlnit. Un veteran al activităţilor SOE atât în Grecia, cât şi în Franţa, a fost adus în Langhe sub focuri grele în dimineaţa zilei de 17 noiembrie, în calitate de misiune britanică de rang înalt în Piemont, cu ordinul de a ţine legătura cu CLNAI şi de a se pregăti să acţioneze ca ofiţer de comandă pentru administraţia aliată în momentul eliberării. Prietenii săi l-au găsit pe Stevens ambiţios, entuziast, inteligent şi, cel mai important, un „caracter energic, care ar fi dorit în mod natural să preia complet conducerea oricărei situaţii". Acest lucru, pentru italieni, era destul de rău. Ceea ce era mai grav era că nu-i preţuia prea mult pe partizani şi intenţiona să-i evite cât mai mult posibil, şi se pare că nu era deloc interesat de Italia; de asemenea, era profund ostil comunismului. Poveştile despre rastrellamenti, despre masacre, despre cadavrele ostaticilor lăsaţi să zacă pe străzi ca avertismente erau, spunea el, extrem de exagerate.
După ce a solicitat-o pe Lucia ca staffetta sa – vestea despre isprăvile ei ajunsese la sediul SOE – a fost însoţit de aceasta până la siguranţa unei case aparţinând unui înalt director FIAT, a cărui dorinţă de a strivi orice fel de insurecţie de stânga se potrivea perfect cu a lui. Întrucât intenţiona să poarte tot timpul uniforma, Lucia i-a făcut rost de o pelerină ţărănească mare şi neagră pe care să o pună peste ea. Chiar şi aşa, ea era disperată de aspectul său inconfundabil de britanic.
Din ascunzătoarea sa de la industriaşii plăcut ospitalieri, Stevens a lansat acum o serie de planuri şi ordine. Partizanii au fost instruiţi să lucreze strict sub ordinele Aliaţilor; să se pregătească pentru a pune în funcţiune un „guvern provizoriu" care să ţină fortul până la sosirea Aliaţilor, cu locuri de muncă repartizate în mod clar între partidele politice, iar dacă se comportau bine, urmau să fie

recompensaţi. Ceea ce nu ar fi tolerat, a precizat el, era o altă revoltă de la Varşovia, sau o Rezistenţă care să facă prea multe cereri, sau o insurecţie condusă de comunişti, sau eliminarea, epurarea, a industriaşilor fascişti colaboratori. Partizanii au fost îngroziţi. Scopul lui Stevens, au fost de acord, era perfect evident: intenţiona să paralizeze mişcarea lor, să o înfometeze, în special acele mişcări din stânga politică, şi, în acest proces, să slăbească comandamentul CLNAI. La sosirea Aliaţilor, el intenţiona să aibă totul la locul lui, aşteptându-i. Între timp, se va ocupa de reorganizarea haotică a partizanilor. O coliziune era inevitabilă. Întrebarea era cât de repede va veni.

-Duccio, comandantul forţelor Partito d'Azione, se temea de mult timp de amestecul Aliaţilor în problemele partizanilor. Relaţiile cordiale cu agenţii lor erau, spunea el, esenţiale, dar nu trebuia să li se permită niciodată să preia comanda. Inteligent din punct de vedere politic, stăpân pe sine, cu o credinţă aproape religioasă în cauza antifascistă, Duccio şi-a petrecut vara şi toamna anului 1944 în mişcare, expunându-se la pericole extreme, bazându-se pe documentele sale false pentru a se proteja la barajele fasciste şi germane, mereu îndrăzneţ şi curajos. Fusese un susţinător constant al staffettei şi spunea adesea că angajamentul atâtor femei în Rezistenţă era cea mai bună garanţie că era o mişcare cu adevărat populară.

Apoi, în mod absurd, a căzut într-o capcană fascistă. Pe Via Vigone din Torino, un brutar care servea drept punct de livrare a scrisorilor pentru partizani. Pe 2 decembrie, Duccio s-a dus să ridice o scrisoare despre care ştia că îl aştepta. Când a ajuns acolo, poliţia fascistă a blocat drumul şi a început să verifice actele. Duccio a fost arestat împreună cu alţi câţiva bărbaţi, dus la o secţie de poliţie şi de acolo la Le Nuove. Auzind de arestarea sa, Ada s-a grăbit să ajungă la apartamentul său, unde a descoperit o valiză plină de scrisori, rapoarte şi circulare referitoare la comandamentul militar din Piemont. Împreună cu un tânăr prieten partizan care deţinea o maşină, ea a dus-o, pentru a o păstra în siguranţă, la doi croitori prieteni din apropiere.

Încă nerecunoscut, cu actele sale false acceptate ca fiind autentice, Duccio se credea, dacă nu în siguranţă, cel puţin nu în mare pericol. „Am acţionat doar în speranţa de a face un bine", a scris el într-un bilet scos clandestin din închisoare, „şi de aceea sunt calm, aşa cum trebuie să fii şi tu". Dar în Le Nuove se afla o cunoştinţă partizană care, în speranţa unei atenuări a propriei sentinţe, i-a alertat pe germani cu privire la adevărata identitate a lui Duccio. Deoarece nici ei, nici fasciştii nu doreau un proces public, a fost rapid predat fasciştilor din Cuneo, oraşul său natal, care l-au împuşcat în spate, aparent în timp ce încerca să fugă.

În acest proces, i-au mutilat capul şi corpul atât de grav încât nu a mai putut fi recunoscut.
Moartea lui Duccio a fost o tragedie pentru întreaga Rezistenţă nordică. Deşi uneori era autoritar, enervându-i pe ceilalţi lideri cu felul său de a fi sfidător şi independent, era foarte iubit şi admirat de oamenii săi, iar abilităţile sale excepţionale de organizator au contribuit mult la recrutarea de recruţi şi la menţinerea mişcării. Dintre cei cinci lideri iniţiali ai comandamentului militar al Partito d'Azione – Paolo Braccini, Willy Jervis, Sandro Delmastro, Duccio şi Agosti – doar Agosti mai era în viaţă. Bianco i-a scris, într-o scrisoare plină de tristeţe, că acum era mai important ca oricând să ducă până la capăt ceea ce Duccio a luptat cu atâta curaj. Ada a văzut vestea uciderii sale într-un ziar. A lovit-o „ca o lovitură". Îşi amintea mereu de călătoriile pe care le făcuseră împreună în văi, Duccio compunând mici cântece, veselia lui făcând-o să tânjească după o viaţă sigură şi senină. Îi admirase forţa, vitalitatea şi umorul liber şi uşor cu care tratase chiar şi cele mai grave probleme. Acum se întreba cum vor continua fără el.
Încă de la începutul ocupaţiei, liderii partizanilor instruiseră bandele să evite „cruzimile inutile". Totul, spuneau ei, trebuia făcut pentru a limita represaliile, altfel se vor coborî la nivelul inamicului. Dar atrocităţile germane şi fasciste şi atacurile lor nesfârşite împotriva civililor le-au slăbit hotărârea, şi chiar şi Duccio şi Parri au acceptat că au existat ocazii în care „executarea trădătorilor fascişti" era necesară. Asasinarea lui Duccio a fost una dintre ele. S-a dat ordin să fie împuşcaţi „cincizeci de bandiţi din Brigate Nere".
Cu partizanii din nord în doliu, cu Aliaţii blocaţi în spatele liniei gotice şi cu vaste rastrellamenti care măturau văile, iarna anului 1944 devenea din ce în ce mai sumbră. Era, de asemenea, cea mai friguroasă pe care şi-o putea aminti cineva. Zăpada adâncă a închis drumurile de munte, iar la Torino temperatura a coborât până la -16 grade. Gheaţa a îngheţat liniile de tramvai. Şcolile s-au închis. Nu mai era suficient combustibil şi lemne decât pentru spitale şi clinici, iar torinezii îngheţaţi se străduiau să iasă în pădurile din jur pentru a tăia copacii rămaşi şi a-i târî înapoi în oraş. Partizanii tremurau de frig şi flămânzeau în ascunzătorile lor din munţi, în timp ce bandiţii, ca nişte lupi, au apărut pentru a prăda fermierii şi sătenii, jefuind puţinul care nu fusese deja confiscat de germani şi fascişti.
Oraşele deveniseră ca nişte oraşe fantomă. Raţiile de pâine au fost reduse şi apoi reduse din nou. Bărbaţii se întreceau între ei în privinţa numărului de noi găuri pe care trebuiau să le facă în curele. Patru persoane acuzate că au măcelărit în secret o vacă în Rivoli au fost împuşcate, iar trupurile lor au fost lăsate să zacă în

piazza înzăpezită. Ultimul tren care transporta evrei către lagăre a traversat trecătoarea Brenner la 14 decembrie, după ce germanii au efectuat câteva ultime vânători de oameni şi au mărit recompensele pentru informaţii la 9.000 de lire pentru „fiecare evreu predat, chiar şi un copil”. Agosti era disperat de faptul că toate formele de civilizaţie se prăbuşeau şi că nu mai exista nimic altceva decât dispreţ pentru viaţa umană, proprietate sau moralitate. 'Trăiam cu toţii', spunea mai târziu o partizană, 'într-o atmosferă de o ferocitate bestială, iar tensiunea ni se părea uneori insuportabilă'.
Nimeni nu se simţea liniştit. Nici germanii şi nici fasciştii care, cu toată bucuria lor pentru racolările din toamnă, priveau cu teamă eliberarea care urma să vină. Nici britanicii şi americanii care erau îngroziţi de faptul că Rezistenţa se apropia tot mai mult de sovietici. Nici partizanii care credeau acum că guvernul Bonomi de la Roma era ferm în buzunarul Aliaţilor şi, prin urmare, erau mai hotărâţi ca niciodată să acţioneze singuri. După cum vedeau ei, agenţii străini care soseau în Piemont erau, după spusele lui Bolaffi, „grei la sfaturi” şi uşori la orice altceva, inclusiv la promisiuni. Britanicii au rămas subjugaţi de dispreţul lui Eden faţă de italieni. Americanii se simţeau nesiguri cu privire la viitoarele sfere de influenţă şi erau neliniştiţi din cauza sentimentelor izolaţioniste care dăinuiau în ţară şi a vechiului conflict dintre puterea militară şi cea civilă, toate acestea nefiind uşurate de numeroasele canale – Vatican, exilaţi, antifascişti şi italo-americani – prin care acţionau. Reporterii americani publicau poveşti despre italieni care mureau de frig şi de foame şi despre partizani care treceau liniile inamice, lipsiţi de mijloace şi subnutriţi, doar pentru a se trezi băgaţi în cuşti de prizonieri de război alături de germanii şi fasciştii capturaţi. După cum spunea un jurnalist din Roma, Peter Tompkins, care lucra pentru OSS, nimeni nu ar fi putut crede că se făceau atâtea pentru a face victoria aliaţilor atât de dificilă şi improbabilă.
-Nu a încetat să ningă; în unele locuri, temperatura a scăzut până la -20 de grade. Dar Ada şi prietenii ei nu se dădeau bătuţi. Numărul femeilor din GDD ajunsese la aproape 40.000, iar organizaţia fusese în sfârşit recunoscută oficial de către CLNAI. Peste tot în nord, femeile tricotau, reparau, căutau şi găseau haine călduroase şi alimente, atât pentru bărbaţii din munţi, cât şi pentru cei care se ascundeau. Altele formaseră grupuri pentru a colecta cadavrele ostaticilor executaţi, pentru a le spăla, pentru a le duce la morgă şi pentru a ajuta rudele lor să le identifice. Nu trecea nicio zi fără vizite la locurile de detenţie. Silvia, care folosea casa lui Ada de pe Via Fabro ca birou, redacta articole pentru La Nuova Realtà.
Frida şi Bianca înaintau cu greu prin zăpadă, întreţinând moralul femeilor din fabrică. Ceea ce le-a frapat era faptul că femeile se apucau acum de toate –

scriau, tipăreau, strângeau bani, făceau pe curierii – şi că, astfel, se schimbau vizibil, dezvoltându-şi opinii despre clasă şi despre egalitatea de salarii. Era ca şi cum o conştiinţă socială de masă ar fi prins viaţă.
Ada a organizat, a scris, a planificat, a organizat întâlniri şi a făcut expediţii în mediul rural în căutare de provizii, întorcându-se cu ele la adăpostul nopţii. Ea a stabilit înţelegeri cu angrosiştii şi a studiat cel mai eficient mod de a livra calorii. Claritatea scopului şi energia ei, a observat un partizan, „avea forţa fizică şi morală a 10.000 de luptători".
Femeile muncitoare din fabrici, înfuriată de spectacolul zahărului care mergea să facă biscuiţi pentru germani, au organizat o grevă şi au stat în faţa porţilor, strigând: „Vrem pâine pentru copiii noştri! Vrem zahăr pentru copiii noştri!". Au refuzat să se întoarcă până când nu se distribuie alimente. Zece mii dintre ele au semnat o petiţie adresată cardinalului Schuster din Milano, cerându-i să intervină pentru a opri deportarea femeilor în Germania. Pe măsură ce frigul devenea tot mai aspru, femeile care lucrau la FIAT au dărâmat porţile fabricii şi au încărcat cărbunele din depozitele sale în roabe şi l-au transportat. Erau prea multe pentru a fi pedepsite. Apoi au continuat să se angajeze în noi încăierări, provocând, protestând împotriva oricărei mişcări care li se părea nedreaptă, lăsându-i pe ocupanţi perplecşi: cum ar trebui să fie tratate două sute de femei furioase care cereau lapte? Fiecare victorie a fost anunţată cu zgomot pe afişe şi în foi de ziar.
Apartamentul Lisettei fusese descoperit de fascişti, iar întreaga lenjerie pentru copilul ei, confecţionată cu multă grijă de către colegele ei de închisoare din San Vittore şi trimisă apoi la Torino, fusese jefuită. A născut o fetiţă la sfârşitul lunii decembrie, la o clinică din Torino. A numit-o Anna şi, când ea şi Vittorio au găsit un nou loc de locuit, au transformat un sertar într-un pătuţ şi şi-au continuat activităţile de partizanat, folosind căruciorul copilului pentru a transporta arme, punând copilul deasupra lor. Mai târziu, după ce Anna a crescut, părinţii ei i-au spus că, cu toate terorile şi tragediile sale, a fost o perioadă minunată din viaţa lor.
Duminică, 16 decembrie, Mussolini a luat cuvântul într-un teatru din Milano. Letargic, obsedat de gândurile legate de arma secretă a lui Hitler şi de posibilele înţelegeri pe care le-ar putea face cu Churchill, nu mai fusese văzut în public de câteva luni. Germanii confiscaseră de mult timp toate emiţătoarele şi bruiaseră undele radio, dar, în mod excepţional, le-au restabilit în timp ce Mussolini vorbea. Descriindu-şi planurile de „socializare" şi promiţând o mai bună aprovizionare cu alimente, îmbunătăţirea transporturilor şi creşterea impozitelor pentru cei bogaţi, jurnalistul Chevallard, care îl asculta la radioul său interzis din Torino, a considerat că este o parodie slabă a înflăcăratului său sine, fără oratorie

şi verva sa. Se auzea atât de puţin de la el încât ceea ce i-a uimit pe mulţi ascultători nu era ceea ce spunea, ci faptul că era încă în viaţă, aparent sănătos şi pe picioarele lui. Zelmira Marazio, tânăra auxiliară fanatică din Brigate Nere, s-a alăturat miilor de alte femei, în pantaloni kaki, cămăşi negre şi revolvere, pentru a-l aclama pe străzi.
Le Nuove din Torino a rămas principala închisoare pentru partizani, dezertori, antifascişti şi prizonieri de război străini recapturaţi. Secţia germană, care deţinea şase sute de oameni, era ţinută în întuneric aproape total; era plină de purici, deţinuţii săi erau supuşi unor procese false şi adesea torturaţi înainte de a fi împuşcaţi. Nopţile erau punctate de strigăte de durere. Unsprezece dintre deţinuţi erau englezi, într-o stare jalnică şi mureau încet de foame înainte ca Suor Giuseppina să găsească modalităţi de a le introduce mâncare în celule. I se păreau, a scris ea mai târziu, ca nişte biete animale răvăşite şi abandonate, închise de un spirit rău.
Cu toate acestea, Suor Giuseppina nu avea intenţia de a lăsa Crăciunul să treacă neobservat. L-a rugat pe preotul închisorii, Padre Ruggero, să obţină permisiunea pentru un pom de Crăciun, apoi a trimis vorbă partizanilor. Un brad enorm şi frumos a sosit din Val Chisone şi, odată cu el, au sosit şi cutii cu mici cadouri, ciocolată, ţigări şi cărţi pe care să le atârne de ramurile sale. Siegel, comandantul german, a cărui latură umană nu fusese complet zdrobită de război, a ordonat ca uşile celulelor să fie deschise şi prizonierii emaciaţi şi bolnavi au ieşit la lumină. Gardienii au luat cadourile din brad şi le-au împărţit bărbaţilor şi femeilor adunate. Un grup de prizonieri ruşi, prin intermediul unui interpret, a cerut să i se permită să danseze, spunând că nu aveau nimic altceva de oferit, dar că doreau să îşi exprime recunoştinţa pentru bunătatea Suor Giuseppina şi a celorlalte călugăriţe. I-au dat lacrimile lui Suor Giuseppina, care îi privea pe bărbaţi, cu o mică orchestră improvizată dintr-o mătură, o bucată de lemn şi o cutie de conserve, cum se târâiau şi se răsuceau slab sub copac. Apoi Padre Ruggero a celebrat Sfânta Liturghie. În dimineaţa următoare, Siegel a fost de acord să elibereze un număr dintre cei mai bolnavi prizonieri.
Nimeni, oricât de optimist ar fi fost, nu putea prevedea un sfârşit rapid sau fericit al acestui război. Aşa cum îi scria Bianco soţiei sale Pinella, pe care nu o mai văzuse de multe săptămâni, amândoi se ascundeau, schimbând casele în mod repetat şi fiind mereu cu un pas înaintea descoperirii şi arestării: „Oare va veni cu adevărat ziua în care vom putea fi din nou împreună, tot timpul? ... Dacă iubesc viaţa, dacă îmi place să trăiesc, este pentru că eşti tu care îi dai un sens... Dar acestea sunt doar vise şi cine ştie dacă şi când ar putea deveni realitate...”
Dacă ar fi supravieţuit, ceea ce au trăit nu ar fi fost în zadar. 'Vom fi mai buni şi

mai bogaţi (mă refer la nivel spiritual) şi vom fi învăţat să trăim mai bine'. Au fost momente în care a crezut că războiul nu se va termina niciodată şi că nu va mai fi niciodată cu ea. Dar au existat şi alte momente, scria el, când era luminat de o mare speranţă, aceea de 'a pune vieţile lor la loc, cu dragostea noastră atât aşa cum a fost, cât şi profund nouă'.

15

Mamele din Rezistenţă

Bolaffi şi conducerea partizanilor fuseseră mulţumiţi de rezultatele vizitei lui Paolo şi Alberto în Franţa, dar îşi doreau contacte mai strânse cu Rezistenţa franceză şi arme mai bune şi sperau să îi găsească pe amândoi la Grenoble, unde îşi aveau baza misiunile aliate. A fost organizată o a doua expediţie de la Torino; de data aceasta, Ada a decis să meargă şi ea, luându-i cu ea pe Ettore şi Paolo. Negocierile promiteau să fie dificile, iar Ada era considerată un emisar de încredere şi sensibil. Făcând o pauză doar pentru a o vizita pe Lisetta şi pe noul ei copil – căruia i s-a dat un nume fals pentru siguranţă – şi nu a spus nimănui despre planurile sale, a plecat în dimineaţa zilei de 30 decembrie, într-o „stare de încântare absurdă şi nesăbuită". Aceasta urma să fie o aventură, propria ei aventură, nu una trăită prin intermediul soţului sau al fiului ei. De asemenea, va profita de această ocazie pentru a întâlni femei din Rezistenţa franceză şi pentru a afla cum se descurca Franţa cu viaţa de după ocupaţie. Înainte de a pleca, Vittorio Foa i-a spus că Partito d'Azione dorea ca ea să devină viceprimar al oraşului Torino după ce acesta ar fi fost eliberat. La început, a crezut că glumeşte, dar apoi s-a gândit că ar fi într-adevăr o provocare şi că a face lucrurile să funcţioneze a fost întotdeauna punctul ei forte. Nicio femeie nu ocupase vreodată această funcţie.
Relaţiile cu francezii fuseseră de mult timp o chestiune de oarecare incertitudine şi confuzie pentru partizanii italieni. De Gaulle nu se simţea iertător faţă de italieni pentru atacul lor asupra Alpilor din 1940 şi a precizat clar că existau conturi care trebuiau reglate odată ce războiul se încheia. După eliberarea Franţei în vara anului 1944, când diferitele formaţiuni ale Rezistenţei au fost dizolvate şi oamenii lor au fost încorporaţi în Forţele Franceze de Interior, de Gaulle a dat ordin ca toţi partizanii italieni care fugeau de atacurile germane şi treceau în Franţa să fie internaţi şi să aibă de ales: să se alăture Legiunii Străine, sub ordinele franceze, sau să accepte statutul de prizonier de război, exact ca

soldaţii germani capturaţi. În timpul ferocelor rastrellamenti din văile piemonteze din toamnă, aproximativ 2.000 de luptători epuizaţi şi înfometaţi din bandele lui Marcellin şi Bolaffi au căzut înapoi în Franţa, unii aducând cu ei soţii şi copii. Oferite de Gaulle, toţi, cu excepţia celor foarte bolnavi, au ales să se întoarcă în Italia. De Gaulle nu s-a străduit să ţină secrete planurile sale de a-i pedepsi şi mai mult pe italieni prin invadarea nord-vestului, odată ce germanii se vor retrage, şi nici faptul că avea în vedere o eventuală anexare a văilor francofone, „pays français d'Italie".

Pe de altă parte, partizanii francezi şi italieni care luptau împotriva germanilor din septembrie 1943 de o parte şi de alta a Alpilor au legat de timpuriu prietenii şi au făcut schimb de informaţii utile. Duccio şi Bianco au negociat pacte între partizanii lor şi maquisarii francezi, care îi obligau să lupte împotriva inamicului comun. Erau de acord că guvernele Salò şi Vichy, şi nu poporul francez şi italian de rând, care erau de vină pentru război.

A doua misiune în Franţa

Noua misiune în Franţa urma să fie formată din Ada şi Ettore, Alberto, Paolo, prietenul lor Pillo, fratele lui Alberto, Bruno, un medic care scăpase recent în mod miraculos din custodia germană, şi Virgilio şi Eraldo Corallo, alpinişti experimentaţi care aveau să ajute la transportul armelor acasă. Eraldo era un fost carabinier; fratele său, Virgilio, blondul cu ochi albaştri, avea doar şaisprezece ani. S-au întâlnit în tabăra lui Paolo de la Beaulard, nu departe de graniţă, şi şi-au petrecut seara cântând imnuri de munte în întuneric. Un partizan a sosit, şi-a scos cizmele şi a extras din ele documente secrete de la Agosti pentru ca Ada să le ducă în Franţa. Când au început ascensiunea, salutaţi de Bianca şi de soţia lui Bruno, zăpada strălucea în lumina lunii, iar brazii îi păreau lui Ada ca nişte pomi de Crăciun. Era îngrijorată că, la cei 42 de ani ai săi, îi va încetini pe ceilalţi. Prima etapă, până la o cabană recent eliberată de o patrulă germană, a fost făcută precară de Pillo, care şi-a prins piciorul într-o capcană, după care a şchiopătat încet în urma lor. Un viscol le-a şters cu folos urmele, dar i-a lăsat uzi şi foarte friguroşi. Ada s-a înfăşurat într-o pătură, „ca o figură dintr-o gravură de Goya", şi a continuat. Când au ajuns în vârf, băieţii au început să alerge entuziasmaţi ca nişte şamd, până când Pillo a alunecat şi a început să alunece spre o prăpastie, oprindu-se doar la marginea acesteia. Ada a observat că mâinile îi căpătaseră o culoare ciudată, galben-maronie, şi le-a plesnit şi frecat pentru a le readuce la viaţă. Au continuat să înainteze.

În zori, când lumina se strecura peste munţi, au auzit împuşcături. Ajunseseră la punctul de control francez, cu rolele sale de sârmă ghimpată. Au strigat, li s-a răspuns şi, în curând, s-au trezit înconjuraţi de maquisards francezi cu barbă care

le-au oferit cafea, sardine şi ciocolată, în timp ce ofiţerul lor suna la cel mai apropiat post de comandă. Ada jurase că va îmbrăţişa primul francez pe care îl va vedea. Băiatul pe care îl strângea acum la ea s-a dovedit a fi un seminarist, cunoscut de ceilalţi ca „le curé". S-a râs mult. Era o duminică şi în Plampinet, unde fuseseră duşi, toţi sătenii s-au întors să se holbeze la vizitatorii italieni. Într-o casă recent ocupată de germani, care scriseseră sloganuri pe pereţi, maquisarii adăugaseră propriile lor cuvinte. După „Ein Reich", au adăugat „en ruines". Pillo, al cărui picior se înnegrise şi era acum foarte umflat, a fost dus la spital. Ceilalţi au fost conduşi de-a lungul văilor albe şi înzăpezite şi pe lângă un lac îngheţat până la un fost mare hotel din Grenoble, pentru a fi interogaţi. Ada a fost amuzată să vadă un bilet cu titlul: „Sept partisans Italiens avec leur mère". În mod evident, francezilor li s-a părut mai uşor de explicat ce se întâmpla cu bărbaţii, dar Ada era suspicioasă, iar ea a înrăutăţit situaţia spunându-le că intenţiona să ia legătura cu franţuzoaicele care luptaseră alături de Maquis. Politicile de acest fel, a fost informată, erau inacceptabile. Pentru a-şi linişti gazdele, a ţinut un discurs înflorit despre educaţie şi îngrijirea bolnavilor. În hotelul lor, italienii au cântat la un pian vechi şi au cântat cântece.

Nimeni din Grenoble nu-şi putea aminti o iarnă mai rece. De balcoane atârnau gheaţă, iar când ieşeau afară, alunecând pe străzile îngheţate, erau răsturnaţi de rafalele de vânt venite dinspre munţi. Ada s-a apucat să poarte o haină de blană, multe pulovere şi cinci perechi de şosete. Patru ani de ocupaţie germană secaseră Franţa şi mâncarea era rară. Grupul a fost hrănit mai întâi cu raţii militare franceze, apoi cu raţii americane. Maiorul Hamilton, şeful misiunii engleze din Grenoble, le-a dat biscuiţi, gem şi unt. Au început să se relaxeze, dar apoi, unul câte unul, eliberaţi de tensiunile şi temerile constante din ultimele şaisprezece luni, s-au îmbolnăvit şi s-au culcat. Paolo s-a îmbolnăvit de febră mare şi de dureri în articulaţii.

Plănuiseră să fie plecaţi din Italia timp de zece zile. Dar birocraţia militară franceză se mişca într-un ritm de melc, iar Grenoble era un focar de rivalitate între serviciile secrete şi soldaţii aliaţi. SOE-ul britanic şi Deuxième Bureau francez se certau între ele, iar britanicii şi americanii erau ostili ambiţiilor franceze din Aosta. Ada, a cărei franceză şi engleză erau bune, a participat la întâlniri interminabile, a pregătit hărţi, a redactat note, iritată de întârzieri, mai ales după ce a primit vestea că Parri fusese arestat. Fără să aştepte permisiunea, s-a strecurat să se întâlnească cu femeile din Rezistenţa franceză şi a plecat foarte impresionată de ceea ce realizaseră deja şi şi-a dat seama cât de asemănătoare erau aspiraţiile ei cu cele ale femeilor franceze. „Politica", a scris ea în jurnalul său, „nu este o intrigă sau o conspiraţie, ci o formă esenţială de

viaţă”. De la noile sale prietene franceze a auzit pentru prima dată despre Auschwitz, un alt semn al cât de profund izolate erau partizanii italieni de războiul în general.
Săptămânile au trecut. Zăpada s-a dezgheţat, lăsând pe străzile din Grenoble o mocirlă de noroi. În cele din urmă, după alte negocieri interminabile, s-a convenit că se va stabili o reţea de contacte între conducerea partizanilor italieni şi francezi, prin intermediul fraţilor Corallo; şi că Ada va duce înapoi planurile pentru un schimb regulat de ştiri şi informaţii între Torino şi Grenoble. În schimb, li s-a oferit o cantitate generoasă de arme pe care să le ia acasă. La cinci săptămâni de la sosire, au pornit în sfârşit spre casă, dar i-au lăsat în urmă pe Pillo, al cărui picior era încă foarte slăbit, şi pe Bruno, care urma să servească într-un spital din Grenoble. Ettore stăpânea codurile aliate şi aducea acasă echipamente radio noi. Fiecare dintre ceilalţi a primit câte un pistol Sten, cartuşe, schiuri, jachete de blană şi pantaloni albi, precum şi raţii militare K pentru călătorie. Vernon, de la Secţia aliată de război psihologic, le-a cerut să aibă asupra lor câteva foi de ştiri de propagandă. Misiunea britanică a furnizat dulciuri şi periuţe de dinţi. Trupele franceze urmau să îi însoţească în prima parte a călătoriei.
A existat o schimbare de ultim moment a traseului, când s-a constatat că germanii patrulau la graniţă, dar la apusul soarelui din 18 februarie, grupul, acum diminuat, a pornit la drum cu catâri şi o escortă de vânători francezi. După două ore, catârii şi francezii s-au întors. Ada şi tovarăşii ei şi-au tras glugile albe pe cap, ca să se camufleze împotriva zăpezii, şi au continuat să urce, luptându-se cu încărcăturile grele, cu muşchii slăbiţi de săptămânile de inactivitate din Grenoble. Noaptea târziu, s-au odihnit pentru scurt timp într-un refugiu montan, înainte de a se îndrepta cu prudenţă în jurul unui gheţar. Zăpada era adâncă şi la fiecare pas se luptau să nu alunece înapoi. Ştiau că nu departe se aflau patrule germane.
După câteva ore, au ajuns la un prim vârf, care strălucea în lumina lunii. Erau la capătul puterilor lor. Chiar şi zăpada părea să pară dură şi ostilă. Ada a leşinat. A fost o măsură a epuizării lor faptul că niciunul dintre bărbaţi nu a venit să o ajute. Ea şi-a revenit şi s-au târât până la un al doilea vârf. De jur împrejur, în răsăritul de soare roz şi moale, puteau vedea Alpii înzăpeziţi, întinzându-se la nesfârşit în depărtare. Acum erau atât de obosiţi încât, când s-au oprit, au adormit în picioare. Paolo a găsit puterea de a le amesteca tuturor nişte Nescafé, cu zăpadă şi zahăr. Din cauza întârzierilor şi a lentoarei cu care se puteau deplasa, călătoreau de şaizeci şi şapte de ore, dintre care ultimele douăzeci şi şapte pe schiuri.

Acum au decis să se despartă şi să ia rute diferite spre Italia, iar Ada, Ettore şi Paolo au pornit împreună pe o vale. Ada se simţea ca o somnambulă şi a început să vorbească cu bunica ei, care murise de douăzeci şi cinci de ani, despre perdele. S-au rătăcit, dar au fost găsiţi în mod miraculos de Alberto, care i-a îndrumat spre o grangia care aparţinea familiei Corallos. Sperând să găsească hrană şi confort, au descoperit că aceasta fusese jefuită, iar armele ascunse în stiva de lemne furate în ceea ce fusese, evident, un raid german recent. Ada, care, ca femeie, nu se afla în acelaşi pericol ca bărbaţii, s-a oferit să meargă pe jos până în satul din apropiere pentru a vedea cum stau lucrurile. Şi-a schimbat hainele de munte cu o rochie şi a plecat clătinându-se. Satul s-a dovedit a fi plin de germani, dar a găsit-o pe sora familiei Corallos şi a fost îngrozită să afle că tatăl lor fusese luat de germani şi trimis la Torino, iar vărului lor îi fuseseră smulse unghiile în încercarea de a-l face să spună unde au plecat fraţii. Dar, spunea fata, nu le spusese nimic. Ada a primit o farfurie de supă fierbinte; nimic, a spus ea mai târziu, nu avusese vreodată un gust mai delicios.
S-a tras cu greu înapoi pe poteca de munte până la cabană pentru a constata că lui Paolo îi revenise febra şi articulaţiile îi erau atât de chinuitoare încât abia se mai putea ţine pe picioare; dar era în mod clar prea periculos să mai zăbovească. A doua zi dimineaţă, după ce şi-au îngropat noile arme şi muniţii, au coborât cu greu pe versantul muntelui şi au găsit un doctor, care l-a diagnosticat pe Paolo cu un atac acut de reumatism. Alberto avea, de asemenea, febră şi tuşea. Au fost ajutaţi să urce într-un tren cu destinaţia Meana, parcurgând pe jos ultima porţiune până la casă, ţinându-se unul de altul şi pretinzând că sunt refugiaţi din oraş în căutare de hrană. Au trecut pe lângă un grup de soldaţi germani care i-au privit cu suspiciune: în buzunarele lui Ada se aflau suficiente documente incriminatoare pentru a-i împuşca pe toţi.
Ada a rămas doar atât cât să-i instaleze pe Paolo şi Alberto în apartamentul din Meana şi a găsit un tren care încă mai circula pentru a o duce la Torino. În Via Fabro, canarul era la locul lui şi Espedita a asigurat-o că totul era în regulă. S-a scufundat, „cu o încântare incredibilă”, într-o baie foarte fierbinte. Apoi a început să-şi compună rapoartele. Misiunea fusese un succes fără rezerve, cu relaţii excelente stabilite cu francezii şi o cantitate plăcută de arme şi muniţii aduse acasă. „Intuitiv”, a scris ea mai târziu, „am simţit că sfârşitul era aproape şi că trebuia să ajungem la el”.
-Existau multe schimbări în absenţa ei. Atmosfera era mai uşoară, mai plină de speranţă. După luni de frig pătrunzător, începuse dezgheţul. În văi, apăruseră primele lăstari verzi. Ada aflase că Parri era încă în viaţă, dar că o încercare îndrăzneaţă de a-l salva din barăcile SS din Hotelul Regina din Milano eşuase.

Cu toate acestea, negocierile cu germanii pentru eliberarea sa păreau promiţătoare. Bianco îi luase cu reticenţă locul lui Duccio în calitate de comandant militar şi se afla acum la cartierul general din Torino. „Îmi voi lăsa în urmă inima”, i-a spus el lui Agosti, adăugând că acum simţea pentru partizanii săi tot ceea ce simţise cândva pentru cărţile sale. 'Ei sunt tot ceea ce am mai bun în mine'.
În ascunzătorile lor din Torino, Agosti şi Giorgio Diena discutau despre eliberare, despre cum să o organizeze, cum să gestioneze relaţiile nesfârşit de complicate cu Aliaţii, cum să se asigure că oamenii împrăştiaţi în nord erau adunaţi, înarmaţi corespunzător şi gata să coboare în câmpie. Diena elabora planuri pentru o vastă reformă a sistemului de învăţământ care să ducă ţara „pe drumul spre democraţie”. Noi escadroane de gappisti şi sappisti se formau în permanenţă. În fiecare birou şi fabrică, comitetele de eliberare îşi stabileau rolurile. Cu ajutorul lui Paolo a fost înfiinţată o Fronte della Gioventù, un grup de tineri partizani, cu filiale în tot Piemontul, iar în şcoli şi universităţi, studenţii organizau greve şi proteste proprii. O nouă stare de spirit, mai vioaie, se instalase în rândul partizanilor, un amestec de optimism şi o urgenţă disperată de a ajunge la sfârşitul războiului lor.
Ada a participat la un consiliu de război şi a ieşit impresionată de seriozitatea şi autoritatea lui Bianco. A aflat că, în sfârşit, fusese numită în mod oficial inspector al Comisiei Militare a Partito d'Azione şi comisar politic pentru Divizia a 4-a alpină şi că sarcina ei va fi aceea de a ţine legătura, prin intermediul staffettei, cu diferitele comandamente în ziua eliberării. Niciodată staffette nu fusese mai crucială decât acum: de ea depindeau transmiterea ordinelor şi asigurarea coordonării.
Oraşele din nord deveniseră sinistru de liniştite, abandonate, murdare, sărăcite, cu stare de asediu în fiecare noapte şi baraje rutiere la fiecare colţ. Cerul senin care venea odată cu frigul intens al iernii profunde însemna o intensificare a bombardamentelor nocturne ale bombardierelor aliate. Respectul oamenilor obişnuiţi pentru toate instituţiile italiene – poliţie, guvern, primărie – se prăbuşise. Chiar şi Biserica, care, la fel ca industriaşii, îşi acoperise mizele, susţinând ambele tabere şi lăsând preoţii individuali să se descurce în faţa unor cereri imposibil de conflictuale, îşi pierduse autoritatea. Odată cu apropierea sfârşitului, atât germanii, cât şi fasciştii erau vizibil mai temători, intensificând atrocităţile într-o febră a negării, temându-se de noapte, neştiind unde şi când ar putea veni un atac. „În oraşe se află creierul inamicului”, spunea Giuseppe Solaro, referindu-se la Rezistenţă, „în oraşe trebuie să fie doborât şi distrus”.

Germanii ştiau cel puţin că se vor retrage; pentru fascişti, fără nici un loc unde să se ducă şi cu certitudinea pedepselor şi a răzbunărilor, viitorul arăta sumbru. După ce şi-au aruncat soarta alături de puterile Axei, cum va arăta răzbunarea? La Roma, când fostul director al închisorii Regina Coeli, Dr. Caretta, a fost recunoscut în mulţime la procesul înalţilor funcţionari acuzaţi de colaborare la masacrarea ostaticilor ardeleni, a fost prins, linşat şi corpul său a fost aruncat în Tibru. Un şofer de tramvai, care a refuzat să treacă peste el, a evitat la limită să fie şi el linşat.

O nouă lege fascistă specifica faptul că o listă cu numele şi vârsta tuturor cetăţenilor trebuia afişată pe fiecare casă; dar în fiecare pod şi pivniţă se ascundea şi aştepta cineva. Câmpiile din nord, care până de curând fuseseră un teritoriu sigur pentru ocupanţi, nu mai erau sigure: partizanii deveniseră mai îndrăzneţi, iar tinerii din staffette se plimbau în mod deschis pe bicicletă prin oraşe, notând poziţiile inamicului pentru a le duce în trupele lor. Au apărut afişe antifasciste provocatoare, lipite pe toate zidurile oraşului Torino. Autostrada dintre Torino şi Milano, pe care germanii ştiau că trebuie să o ţină deschisă pentru o eventuală retragere, era patrulată de miliţia fascistă, iar aceştia construiseră cutii de stâlpi din beton armat cu ferestre cu fante pentru mitralierele lor. Epavele arse de maşini şi camioane erau îngrămădite pe acostamente. Era palpabilă o schimbare în raportul de forţe.

Torino se transformase într-un oraş al inventivităţii. Se făcea ulei din nuci, pantofi din paie, haine din pături, cafea din sâmburi de struguri. Cei care aveau terase creşteau iepuri, găini şi viermi de mătase. Pâinea venea neagră şi tare ca piatra. Nu exista insulină pentru diabetici şi nici anestezic pentru operaţii. Muriseră mai mulţi copii decât în orice altă perioadă a războiului. Restaurantele erau transformate în „cantine colective", cu mese standardizate la preţuri fixe, iar raţia lunară de unt fusese redusă la 50 de grame, iar cea de carne la 150 de grame. Doar germanii aveau sare. Dar chiar şi aceştia duceau o luptă pierdută cu piaţa neagră, în timp ce producţia fabricilor se reducea cu fiecare pană de electricitate, raid aerian şi act de sabotaj. Un agent SOE a trimis la cartierul general al aliaţilor o listă cu ceea ce au jefuit germanii în 1944: 112 camioane de aragazuri şi frigidere electrice, 206 camioane de maşini de cusut, 113 de maşini de scris şi prea mulţi rulmenţi cu bile, unelte, instrumente de precizie şi materiale izolatoare pentru a le calcula. S-a spus că 48 de milioane de ouă au fost trimise înapoi în Reich.

Noi restricţii şi edicte reflectau neliniştea tot mai mare a fasciştilor. Se decretase că niciun civil nu avea voie să umble cu mâinile în buzunare, să îşi lase mustaţă sau mustăţi, să îşi aranjeze părul în „coafuri neobişnuite", să poarte jachete cu

două rânduri de piepturi sau cizme grele, sau ochelari, cu excepţia cazului în care avea un certificat medical care să dovedească faptul că avea nevoie de ei. Bărbaţii cu un aspect sănătos au fost adunaţi cu forţa pe străzi pentru a lucra pentru organizaţia germană de muncă Todt, consolidând linia gotică pe care, în ciuda mai multor breşe deschise de Aliaţi, germanii au continuat să o menţină. Cu toate mijloacele de transport interzise, cu excepţia tramvaielor, oamenii mergeau pe jos sau îi înfruntau pe agenţii de poliţie care stăteau cocoţaţi lângă şoferii de tramvai, inspectând pasagerii. Atmosfera era una de vigilenţă şi suspiciune. Fasciştii, nota Bianco, deveniseră „mai mult vulpi decât lei”.
În rapoartele lor privind condiţiile din „Italia ocupată de inamic”, agenţii britanici vorbeau despre „o stare de aşteptare febrilă în rândul patrioţilor”. De asemenea, aceştia au relatat atrocităţi: unsprezece partizani prinşi de inamic în Modena, unul spânzurat de un cârlig, unul decapitat, unul spintecat şi restul cu baioneta. În Minozzo, un tânăr a fost legat de spatele unui camion şi târât cu mare viteză pe şosea timp de zece kilometri. În Cervarolo, un preot şi cele două surori ale sale au fost dezbrăcaţi, iar preotul a fost împuşcat mortal. A fi arestat însemna să dispari. Torino avea acum optsprezece centre principale de detenţie şi nenumărate altele în cazărmi şi secţii de poliţie. Peste tot, adesea la întâmplare, civili erau torturaţi, spânzuraţi, iar corpurile lor erau lăsate să zacă acolo unde căzeau. Rezerve de ostatici erau ţinute împotriva atacurilor partizanilor, devenind, după cum spunea un om, un joc de „ruleta rusească tragică”. Când fasciştii treceau pe lângă ei, oamenii tăceau; dispreţul, neîncrederea, ostilitatea se citea pe fiecare chip.
Ceea ce se schimbase, de asemenea, era relaţia dintre ocupanţii germani şi fascişti. Deşi fasciştii încercaseră întotdeauna să creadă contrariul, pentru germani, Salò nu fusese niciodată altceva decât un guvern supus, considerat util pentru a ajuta la conducerea şi poliţia Italiei. Mitul alianţei îşi urma demult cursul. Dându-şi seama cu amărăciune că în curând urmau să fie abandonaţi de foştii lor stăpâni, fasciştii au început să se distanţeze, să se retragă, să-şi facă propriile planuri. Pavolini, şeful Brigatei Nere, dăduse ordin ca familiile fasciştilor de rang înalt să se unească şi să detaşeze oameni care să vegheze noaptea. Au avut loc schimbări în ierarhia fasciştilor care guvernau Torino, iar Zerbino fusese numit de Mussolini ca unul dintre „comisarii extraordinari”. Pentru a rupe ceea ce el considera a fi o complicitate periculoasă între industrie şi Rezistenţă, Zerbino a ordonat ca toate fabricile să fie patrulate de Brigate Nere, pentru a preveni furturile comise de „haiduci”. De asemenea, lui Mussolini îi parveneau rapoarte potrivit cărora industriaşii – în special Valletta de la FIAT

– vinovaţi de „corupţie şi acaparare excesivă” făceau înţelegeri pe lângă fasciştii de frunte din Torino.
Cei 650 de oameni din principala miliţie fascistă din Torino, Ather Capelli, erau furioşi, frustraţi şi demoralizaţi, iar barăcile lor erau puternic fortificate şi înconjurate cu saci de nisip. Aceştia dezvoltaseră reţele eficiente de informatori, iar dosarele lor conţineau o sumedenie de informaţii despre partizani şi despre locul unde se aflau aceştia. Dar se luptau. Partizanii deveniseră vicleni, iar fasciştii se împiedicau să le dea de urmă, în ciuda raidurilor efectuate de „squadre della morte” secrete. Casa Littorio, cartierul general fascist, era înconjurată de sârmă ghimpată. Un serviciu informativ represiv (SIR) a recrutat treizeci de oameni ca spioni, pentru a da informaţii despre toată lumea, inclusiv despre alţi fascişti. De la biroul său dintr-un palat abandonat de pe Corso Vittorio Emanuele 11, bărbaţii de la SIR conduceau o profitabilă piaţă neagră a serviciilor de informaţii, cumpărând şi vânzând informaţii. Miliţiile, „departamentele antipartizanilor”, echipele speciale de ucigaşi şi aventurieri au proliferat, numărul lor crescând după ce Salò a decretat încetarea necesităţii acordului părinţilor pentru înrolarea minorilor. Străzile din Torino, goale de civili, erau acum pline de aceşti adolescenţi, care se lăfăiau şi ameninţau. Oricine purta o pată de roşu pe haine (semn de simpatie comunistă) sau o umbrelă rulată (anglofilii) risca să fie bătut.
La începutul lunii martie, la marginea oraşului Torino, într-un loc numit Cisterna d'Asti, a izbucnit un schimb de focuri între mai multe formaţiuni germane şi Brigate Nere şi două brigăzi de partizani. S-a încheiat cu o mare victorie pentru partizani, trei dintre oamenii lor au murit faţă de douăzeci şi şase de oameni ai inamicului, iar alţi patruzeci şi trei au fost răniţi. În centrul oraşului, partizanii îmbrăcaţi în miliţie fascistă au atacat Trezoreria şi au fugit cu 30 de milioane de lire, atât de necesare. Apoi, o listă cu toţi demnitarii partidului fascist şi ofiţerii germani de rang înalt, împreună cu adresele lor, a căzut în mâinile partizanilor. Victorii şi cascadorii de acest gen păreau să marcheze un punct de cotitură, un moment în care devenea clar că partizanii erau acum o forţă de luptă eficientă, chiar dacă mizele erau întotdeauna mai mari, iar represaliile mai dure. Supravieţuiseră iernii împotriva unor şanse teribile, iar cei care încă se mai ascundeau se grăbeau să se întoarcă la bandele lor. Şi, pe măsură ce diversele forţe fasciste încorsetate se scindau şi deveneau legi în sine, puterea statului, a guvernului de la Salò al lui Mussolini, se diminua vizibil.
-În martie 1945, cu Armata Roşie sovietică avansând spre Berlin, Aliaţii din Italia se pregăteau pentru marea lor ofensivă finală: o străpungere a liniei gotice spre câmpiile de dincolo, în speranţa de a tăia calea trupelor germane înainte ca

acestea să se poată retrage spre râul Po. Deşi ambele părţi puteau apela la aproximativ acelaşi număr de trupe, aliaţii aveau o putere aeriană infinit superioară. Acum că eliberarea nu mai era pusă la îndoială, Ada a început să se gândească la cum să se asigure că victoria nu va fi în zadar. Alături de noua încredere care părea să umple aerul, cealaltă mare schimbare din timpul absenţei ei în Franţa fusese în rândul femeilor din nord. Numărul celor care se alăturaseră GDD sărise la aproximativ 60.000; muncitoare din fabrici, profesoare, vânzătoare, catolice, protestante, valdene, şcolăriţe şi femei care trecuseră de mult de vârsta pensionării se înscriau în permanenţă. Până acum, grupurile deveniseră atât de numeroase încât comitetul central din Milano nu mai putea monitoriza toate activităţile lor.

Ada se grăbea de la o şedinţă la alta, discutând despre soarta deţinuţilor politici, despre ajutorul acordat familiilor acestora, despre educaţie, sănătate, povestindu-le ascultătorilor ce învăţase în Franţa, informându-i pe cei din staffette despre rolurile pe care urmau să le joace, întorcându-se la Oulx cu documente pe care fraţii Corallo trebuiau să le ducă la Grenoble, vizitând Milano în timpul unui raid aerian şi găsindu-şi timp să zgârie sloganuri pe zidurile oraşului cu bucata de cretă pe care o purta mereu în buzunar. Deşi nu era încă pe deplin convinsă de necesitatea unei distincţii prea mari între bărbaţi şi femei, „cu voie sau fără voie", scria ea, „lucrez la problemele femeilor". Ada părea încă foarte tânără, cu faţa ei rotundă, cu hainele alese la întâmplare şi rareori asortate, cu părul ei negru rebel în codiţe. Era, nota o tânără partizană, „generoasă cu zâmbetele ei", deşi ea însăşi era foarte conştientă că devenise un punct de referinţă pentru luptătorii mai tineri, calmă, răbdătoare, gata să asculte, emanând un fel de simpatie instinctivă. Nu a fost niciodată pompoasă, nu şi-a pierdut niciodată ireverenţa sau simţul umorului. Dar, la fel ca Agosti şi Bianco, era epuizată, epuizată, ţinută în picioare doar de urgenţa momentului, prea ocupată pentru a reflecta asupra pericolului în care se aflau.

Ori de câte ori putea, Ada se alătura Silviei, Biancăi şi Fridei pentru a concepe afişe şi pliante şi pentru a redacta articole pentru La Nuova Realtà şi pentru celelalte ziare de femei care circulau prin Torino. Discutau, până târziu în noapte, cum să se asigure că femeile, atât de mult timp marginalizate în Italia fascistă, primesc ceea ce merită: „dreptul de a fi membri cu drepturi depline ai societăţii; dreptul la aceleaşi condiţii ca şi bărbaţii; dreptul la muncă şi, în consecinţă, dreptul la odihnă". Femeile italiene, au spus ele, trebuie să găsească curajul de a-şi exprima propriile opinii şi să înceteze să le împrumute de la bărbaţi. Într-un anumit sens, după cum a văzut Ada, trebuia să fie o recompensă pentru contribuţia femeilor la Rezistenţă, pentru că au luptat şi au murit şi au

pierdut fii şi soţi, şi pentru „voinţa lor lungă şi tenace de a îndura şi de a supravieţui”. 'Mamele din Rezistenţă', a declarat Ada, 'au învăţat că ele sunt constructorii viitorului'.
Până acum, fiecare dintre cele patru femei avea interese oarecum diferite. Frida, în calitate de avocată, era atrasă de problema drepturilor şi a colaborat în mod regulat la ziare cu privire la chestiunile legate de egalitatea salarială. Silvia, a cărei activitate medicală printre partizani şi familiile acestora îi adusese prietenii apropiate, dorea să galvanizeze femeile casnice, un grup care i se părea mereu lui Ada ca fiind „cel mai refractar la orice fel de educaţie politică şi cel mai greu de atins”. Silvia s-a oferit să se ocupe de preocupările lor specifice şi făcea presiuni pentru o Fronte Femminile care să conteste imaginea istorică a femeilor italiene supuse şi laşe. Bianca a ajutat la împărţirea Torinoului în sectoare, cu un grup de femei în fiecare fabrică. „Pentru că eram cu toţii atât de ignoranţi cu privire la modul în care funcţiona democraţia”, spunea ea mai târziu, „am început să învăţăm ce presupuneau alegerile, ce puteau face sindicatele, iar cei care ştiau câte ceva le învăţau pe celelalte”. Nici una dintre aceste trei tinere nu împlinise încă vârsta de 27 de ani.
Nu erau singurele care încercau să modeleze un viitor mai bun pentru femeile din Italia. În octombrie, un număr de femei din sudul eliberat au înfiinţat un comitet pentru dreptul de vot şi, deşi se plângeau că bărbaţii încă nu le ascultau, o lege care le acorda femeilor dreptul de vot a fost în cele din urmă adoptată în unanimitate la sfârşitul lunii ianuarie 1945 de către guvernul provizoriu italian de la Roma. Primul congres al sindicatelor libere din ultimii douăzeci de ani, care a avut loc la Roma cu puţin timp înainte de Crăciun, a inclus puncte privind egalitatea salarială, creşe în fabrici şi participarea femeilor la conducerea cooperativelor. În februarie, sub presiunea Bisericii şi a preocupărilor acesteia cu privire la comunişti, femeile creştin-democrate s-au retras din GDD, dar apoi au înfiinţat propriul Centro Italiano Femminile, în timp ce o altă organizaţie de femei, Unione Donne Italiane, a fost de asemenea înfiinţată.
Şi în cele din urmă, deşi a durat absurd de mult timp, Aliaţii au observat existenţa femeilor în Rezistenţă, iar Direcţia de Război Psihologic a întocmit un raport despre GDD, pe un ton de admiraţie surprinsă. Pe hârtie, toate aceste lucruri păreau promiţătoare, dar Ada şi tinerele ei prietene nu erau deloc încrezătoare nici în pregătirea femeilor italiene pentru „sarcina serioasă şi delicată a reconstrucţiei”, nici în disponibilitatea liderilor italieni – toţi bărbaţi – de a le asculta. După cum spunea Bianca, care se dovedea a fi cea mai tactică dintre cele patru prietene, două lupte se anunţau: „lupta pentru libertatea Italiei şi lupta pentru libertatea femeilor”.

Niciuna dintre ele nu se îndoia că lupta va fi acerbă. Când Ada, în calitate de viceprimar putativ al oraşului Torino, a fost convocată la o întâlnire a viitoarei administraţii, a fost îngrozită să îi găsească puţin interesaţi de reconstrucţia de zi cu zi a unei societăţi distruse. Viitorul primar comunist, Giovanni Roveda, nu a putut participa, dar cei doi colegi viceprimari, unul socialist şi celălalt creştin-democrat, s-au comportat, scria Ada în jurnalul său, „ca nişte moştenitori care intră în sfârşit în posesia unei moşteniri la care aveau dreptul şi în privinţa căreia nu mai existau dubii". Unul vorbea despre bănci noi pentru bulevardele largi din Torino, celălalt despre operă. Când Ada, care a recunoscut mai târziu că vorbise cu prea multă „fervoare candidă", a menţionat sarcinile urgente care trebuie făcute pentru a pune oraşul pe picioare, i s-a spus că nu ar trebui să se agite atât de tare. Cu siguranţă, au sugerat noii ei colegi, ideea nu era ceea ce vor face acum, ci ceea ce au făcut. „Uitaţi-vă ce idei revoluţionare şi-a pus Ada a noastră în cap", a spus unul dintre ei. „Ah! Ah! drăguţă, cap mic şi bizar.
De la o întâlnire pentru a discuta despre epurarea sistemului educaţional fascist, Ada s-a întors şi mai descurajată. Augusto Monti, profesorul mult iubit de intelectualii din Torino, fusese numit superintendent al şcolilor pentru Partito d'Azione şi a ieşit din ascunzătoare pentru a participa. Dar, deşi îl admira, Ada a fost întristată să constate că şi el, ca şi ceilalţi, a refuzat să recunoască faptul că în şcoli şi universităţi trebuia să fie lansată o nouă democraţie. Ada însăşi dorea să închidă complet universităţile timp de câteva luni, pentru a câştiga astfel timp să elaboreze un program cu adevărat radical şi democratic. Ceea ce o îngrijora era să lase totul să redevină ceea ce era şi „să arunce pe piaţă mii de indivizi ignoranţi şi prezumţioşi, cu diplome, condamnaţi la mizerie şi, din cauza acestei mizerii, la o ură violentă faţă de clasele muncitoare". Bărbaţii din sală, a observat ea, erau toţi „de ieri, îmbălsămaţi într-o demnitate corectă şi nobilă, dar acum sterilă".
S-a grăbit să plece la o adunare veselă de tinere femei energice. 'Cu aceste „noi" femei', a scris ea, 'se va construi ziua de mâine'.

16

Strivirea gândacilor

Primăvara se apropia şi Rezistenţa se zbătea în continuare. Râzgâlirile germane şi fasciste continuau în toate văile, desfăşurate cu o brutalitate din ce în ce mai mare în vederea victoriei acum inevitabile a Aliaţilor. Guvernul din Salò înfiinţase ceea ce ei numeau RAP – Rappresaglie Anti-Partigiani – pentru a se

specializa în vânarea partizanilor, iar atunci când nu reuşeau să-i găsească, îşi descărcau furia pe săteni, spânzurându-i de stâlpi de iluminat şi de copaci. Dar, la fel ca Ada şi prietenii ei, liderii partizanilor îşi îndreptau cu fermitate gândurile spre viitor. Pe măsură ce zăpezile se topeau, numărul luptătorilor activi din tot nordul a început să crească din nou brusc, de la aproximativ 60.000 după mesajul generalului Alexander din noiembrie, până la aproape 100.000 la sfârşitul lunii ianuarie, şi a continuat să crească. Numai în Piemont, se credea că existau opt bande principale şi peste 16.000 de partizani.
Unii dintre noii veniţi erau fermieri şi ţărani în cele din urmă îmbolnăviţi de brutalitatea inamicului; unii erau tineri care scăpau de apelurile repetate ale lui Salò; unii erau foşti soldaţi fascişti şi membri ai Brigatei Nere, cu ochii aţintiţi cu nerăbdare spre ziua eliberării, sperând că, schimbând tabăra acum, o vor duce mai bine mai târziu. Agosti, Bianco şi Ada discutau mult despre cum să-i folosească pe aceşti oameni, cât de mult să creadă în convertirea lor, în ce măsură se putea conta pe ei în lupta care urma să aibă loc. În Noi Donne, Silvia a făcut apel la mai multe femei să se alăture: „Suntem surori, soţii, mame, la fel ca femeile de pretutindeni... Luptăm astăzi pentru ca mâine să putem avea ceea ce ne dorim... o muncă responsabilă, o familie fericită şi o societate de bărbaţi liberi”.
În câmpie, un grup de 1.500 de sabotori special instruiţi, Gruppo Mobile Operativo, conducea atacuri scurte, ascuţite şi foarte eficiente. Agosti şi Bianco erau preocupaţi în mod constant de modul în care să îi ţină ocupaţi şi concentraţi asupra sabotajului pe aceşti oameni de munte, obişnuiţi cu o viaţă simplă şi dură, în condiţiile în care oraşele ofereau atât de multe tentaţii. „Patrioţii”, au ordonat în repetate rânduri, trebuiau să dea dovadă de „disciplină şi demnitate”.
Apoi au urmat asasinatele lui Vera şi Libera Arduino, surorile adolescente care îşi dăduseră viaţa pentru cauza partizanilor şi care au fost executate împreună cu tatăl lor de către fasciştii din Torino. Era ceva în legătură cu sângele rece, cu modul aproape dezinvolt în care fetele au fost ucise, care a provocat valuri de groază în comunităţile deja aproape obişnuite cu astfel de violenţe. Prezenţa atâtor femei la înmormântare, dispreţul total pe care l-au arătat faţă de fasciştii care au venit să le aresteze şi numeroasele proteste fulgerătoare care au dus la oprirea fabricilor au fost dovezi vizibile ale forţei şi determinării partizanilor din nord. Frida, cu o eşarfă trasă pe păr şi pe faţă, s-a întors pentru a le descrie evenimentul lui Ada şi celorlalţi. Era triumfătoare.
Cadorna, omul trimis în nord de guvernul de la Roma pentru a acţiona ca reprezentant coordonator al acestora, încă se agita în legătură cu titlul său. După ce respinsese o poziţie de subordonat, se hotărâse în cele din urmă asupra celei

de comandant suprem, dar în amestecul febril şi confuz al oamenilor şi al politicii nordice, nu avea prea multă greutate. În orice caz, fără ştirea lui Hitler, Karl Wolff, comandantul suprem al forţelor SS din Italia, îi trimisese telefoane lui Allen Dulles, cel mai important om al OSS din Elveţia, în vederea unor posibile condiţii de pace, şi i se spusese că nicio negociere nu putea începe până când Parri, aflat încă în captivitate, dar în viaţă, nu era eliberat. Wolff a fost de acord. Parri a fost eliberat şi s-a întors imediat să facă naveta în sus şi în josul Italiei, încercând să spargă schisma dintre nord şi guvernul de la Roma şi spunând în mod repetat că era esenţial ca Aliaţii să evite „deciziile bruşte, autoritare şi unilaterale". Conştient de pedepsele care îi aşteptau pe germani, generalul von Vietinghoff, care îi succedase lui Kesselring în calitate de comandant-şef în Italia în martie, a anunţat brusc o schimbare de politică: partizanii capturaţi urmau să fie trataţi de acum înainte ca prizonieri de război, în conformitate cu Convenţiile de la Geneva.
Un nou emisar de la Roma, subsecretarul pentru Italia ocupată, Aldobrando Medici Tornaquinci, a fost paraşutat în văile piemonteze. Vicleanul şi descurcăreţul Lucia a fost însărcinat să îl ia şi să îl transporte la întâlnirile cu Comitetul de Eliberare Naţională din Torino. Considerat o persoană „de o încredere absolută şi de un curaj remarcabil", Lucia a primit un permis de trecere pentru a se deplasa liber de la o zonă de partizani la alta.
Medici Tornaquinci adusese cu el un steag uriaş, cusut de femeile din Roma pentru ca partizanii din nord să defileze cu el în ziua eliberării. Lucia l-a înfăşurat în jurul mijlocului ei, apoi l-a ghidat pe subsecretar peste munţi. Au mers timp de cinci ore, au dormit puţin într-o colibă, apoi au mers din nou toată ziua următoare. Medici Tornaquinci adusese cu el şi sume considerabile de bani pentru partizanii din nord, iar pe aceştia Lucia îi transporta în ciorapi, cu pachete de bancnote strânse în jurul coapselor. Au negociat paisprezece baraje rutiere care le dădeau nervi, dar nu au fost opriţi. De la Medici Tornaquinci, Lucia a aflat că guvernul de la Roma a adoptat în sfârşit legea care le dădea dreptul de vot femeilor italiene. Mai târziu, Lucia a fost însărcinată să ducă în oraşul Chivasso un pachet mare de documente de la întâlnirile subsecretarului. Deoarece erau prea voluminoase pentru a le transporta în genţi fără să trezească suspiciuni, Lucia le-a pus din nou la mijloc şi, purtând o verighetă, dându-se drept gravida şi însoţită de unul dintre liderii partizanilor, a luat o serie de tramvaie şi apoi un tren, sprijinindu-se de braţul acestuia.
În calitate de viitor viceprimar, Ada a fost invitată să se întâlnească cu Medici Tornaquinci; a plecat neimpresionată de discursurile sale „goale şi inutile". Subsecretarul i-a făcut pe liderii Rezistenţei reuniţi să aştepte câteva ore, apoi a

ţinut un discurs interminabil în care le-a descris propria lor poveste mult prea cunoscută în cadrul Rezistenţei. Apoi, auzind că germanii au aflat de prezenţa sa la Torino, a plecat în grabă.
Fără a ţine cont de Roma, conducerea nordică făcea în sfârşit progrese spre visul de lungă durată al lui Parri, acela de a crea un comandament militar unificat, deşi procesul era chinuitor de lent şi frustrant. Puţine dintre bandele Autonomi, comuniste, Partito d'Azione sau Matteotti erau dornice să renunţe la propria lor independenţă. Dar Parri a fost inflexibil. După ce le-a transmis aliaţilor că numai cu o „armată naţională puternică" ar fi fost posibil ca Italia să se „reabiliteze din punct de vedere moral, răzbunându-şi bunul nume pătat de fascism", a forţat un fel de acord. A fost anunţată o fuziune a trupelor: toate distincţiile politice urmau să fie lăsate deoparte până la eliberarea Italiei; Corpo Volontari della Libertà urma să asigure un singur comandament unitar, cu divizii şi brigăzi care să lupte sub numele eroilor morţi; iar partizanii urmau să poarte toţi o uniformă similară de pantaloni lungi şi vestă. Noua lor emblemă urma să fie un steag tricolor şi o stea cu cinci colţuri. Nu vor exista grade, ci doar îndatoriri. Oricât de precar, acest pact a fost o realizare majoră.
Într-adevăr, politica a fost pusă în aşteptare, dar nu pentru mult timp. După cum era prea clar, unitatea în noua Italie promitea să fie o himeră. Conservatorii şi industriaşii se temeau de daunele aduse intereselor lor şi nu prea doreau o revoltă a maselor; ei preferau să nu facă nimic şi să aştepte ca Aliaţii să îi elibereze. Stânga credea cu pasiune că numai printr-o revoltă cu toată inima italienii puteau să ţină capul sus. Biserica a continuat să fie bântuită de spectrul comunismului. După cum a remarcat un lider al Rezistenţei, ceea ce se desfăşura nu era un război între state, ci un război „purtat în numele civilizaţiei". Au existat multe nemulţumiri, dar Parri a continuat.
Cu toate acestea, a existat mai mult acord în ceea ce priveşte strategia, Rezistenţa din nordul ţării angajându-se să încetinească retragerea germană, să transmită aliaţilor informaţii despre ţinte pe care aceştia să le bombardeze şi să considere protejarea industriei mai importantă decât uciderea germanilor. Circulare, ordine, proiecte și memorandumuri au inundat sediile secrete din Milano şi Torino, urgente, îndemnuri, transportate de staffette la bande, la grupurile de femei, la fabrici, birouri şi întreprinderi. Au fost compuse cântece noi despre victorie şi libertate. Tonul ziarelor clandestine era entuziast, urgent. 'Momentul decisiv este pe cale să vină, când lumea va fi eliberată de incubul unui asupritor care nu are egal în istorie'. Luptătorii trebuiau să înţeleagă că sunt soldaţi într-o „nouă armată revoluţionară" şi că trebuie să fie pregătiţi să sacrifice totul, inclusiv viaţa, pentru triumful „dreptăţii şi al libertăţii". Când

apelul se va lansa în cele din urmă, trebuiau să se ridice şi să meargă la război, să facă ceea ce au făcut florentinii, să coboare din munţi în oraş şi să lupte.
În ceea ce priveşte soarta fasciştilor, toţi au fost de neclintit: nu trebuia să existe nicio milă faţă de SS-ul italian, Brigate Nere sau faţă de numeroasele miliţii fasciste. Aceşti oameni urmau să fie consideraţi criminali de război şi „eliminaţi", împreună cu toţi spionii şi informatorii. Au fost create unităţi de poliţie partizană pentru a se ocupa de colaboratorii pe care Rezistenţa intenţiona să-i vâneze; au fost numite tribunale pentru a judeca crimele de război. Deşi trebuia evitată „violenţa iacobină", epurarea fasciştilor din ţesătura societăţii italiene urma să fie „radicală şi nemiloasă". Aceste ultime două cuvinte au fost puternic subliniate. Singurele excepţii urmau să fie tinerii recruţi din Salò care, cu condiţia să se predea imediat partizanilor, se mai puteau salva. 'Mâine s-ar putea să fie deja prea târziu. După aceea, cu siguranţă va fi prea târziu'. Dacă treceau la Rezistenţă, trebuiau să poarte un steag alb şi urmau să fie trataţi 'cu dreptate şi umanitate'; dar dacă nu reuşeau să facă acest lucru, nu ar fi existat 'niciun compromis, nicio indulgenţă, nicio milă'.
O circulară emisă către trupe a formulat-o mai direct. Sub titlul „Morţii pentru morţi", se spunea: „Gândacii vor fi striviţi! Partizanii îi vor zdrobi fără milă! Până la ultimul colţ al Italiei trebuie curăţat de putrefacţia fascistă!".
-Ordinele de la conducerea CLNAI au plecat acum pentru partizani să treacă la ofensivă şi să facă inamicul să se simtă în permanenţă observat, hărţuit, ameninţat. Afişe cu cuvintele „arrendersi o perire", „predă-te sau pieri", au apărut pe zidurile fiecărui oraş şi localitate. Peste tot în nord, partizanii îşi definitivau planurile pentru ziua eliberării.
Cu toate acestea, Aliaţii primeau informaţii contradictorii din toate părţile cu privire la viitoarele intenţii ale Rezistenţei italiene şi continuau să ezite. Chiar şi Cadorna a avertizat că Partidul Comunist se va răzvrăti „mai degrabă decât să se supună ordinelor Aliaţilor occidentali". Sfâşiat între temerile legate de o preluare a puterii de către comunişti şi de faptul că penuria de alimente şi şomajul în masă s-ar putea dovedi un „teren fertil pentru o revoltă extremistă" şi nevoia de ajutor susţinut din partea partizanilor în ultimul lor efort spre nord, mesajele transmise de Aliaţi au fost ambivalente.
Pe de o parte, convinşi în cele din urmă de forţa numerică a Rezistenţei, Aliaţii au început în sfârşit să facă livrări mai substanţiale de arme şi provizii; dar, pe de altă parte, ceea ce au livrat conţinea rareori ceea ce ştiau că partizanii aveau cea mai mare nevoie – arme de calibru mic, puşti, muniţie – şi au continuat să aprovizioneze bandele de la centru şi de la dreapta cu mai puţină reticenţă decât pe cele de la stânga, alimentând astfel şi mai multă gelozie în rândul luptătorilor.

Şi au făcut şi greşeli, alimentând suspiciunea în rândul italienilor: un raid aerian asupra Torino, care a lovit o maternitate şi a făcut multe victime „i-a ajutat considerabil pe fascişti", după cum a raportat un agent. Numai în luna martie 1945, raidurile aeriene aliate au provocat mai multe pagube civile decât în toţi cei trei ani precedenţi. Aliaţilor înşişi le era, de asemenea, greu să se descurce în labirintul de partide, bande, grupuri, alianţe şi rivalităţi conflictuale. După cum spunea o notă disperată ataşată la un lung raport: „Este limpede ca lacrima". Confuzia nu a fost ajutată de dezacordurile de durată dintre americani şi britanici. Britanicii au continuat să se lase influenţaţi de către Ministerul de Externe. Cuvintele lui Churchill, care a spus că a prevăzut un dezastru atunci când politicieni „violenţi şi vehemenţi" vor fi aruncaţi „cu foamea peste fragilul guvern de la Roma" şi că Marea Britanie nu are nevoie de „Italia mai mult decât avem noi nevoie de Spania", nu au fost pierdute de italieni. Macmillan era acum şeful Comisiei Aliaţilor şi a denunţat „animozitatea infantilă" a Whitehall-ului, remarcând mai târziu: „Era greu de ştiut care proces [a fi ocupat de germani sau eliberat de Aliaţi] a fost mai dureros sau mai devastator". Dar chiar şi el putea să pară condescendent cu privire la liderii italieni. L-a descris pe Bonomi ca fiind „ud ca oceanul", în timp ce Luigi Longo din Alianţa de Nord era „gras, genial, bine dispus... sensibil şi patriot... aproape (dar, desigur, nu chiar) ca un englez". Americanii erau mai detaşaţi şi mai puţin zgârciţi. În ceea ce-i priveşte pe sovietici, aceştia doreau ca britanicii şi americanii să înceteze să le mai ceară să slăbească controlul asupra Europei de Est, în schimbul slăbirii controlului lor asupra Italiei.

Lucrurile nu au fost îmbunătăţite de alegerea unora dintre agenţii britanici lansaţi în nord. Locotenent-colonelul Stevens, oficial responsabil de misiunile aliate în regiune, avea să fie judecat mai târziu cu asprime de o mare parte a Rezistenţei italiene, dar chiar şi la acea vreme conducerea din nord îl găsea dificil şi enervant. După ce şi-a întocmit propriile planuri detaliate pentru ziua eliberării, a refuzat să viziteze Torino „din motive de precauţie", iar când generalul Trabucchi, comandantul militar din nord, s-a dus să-l întâlnească la casa sa sigură din Langhe, parcurgând o parte din drum pe jos în „condiţii siberiene", nu s-a prezentat la întâlnirea lor.

Stevens a anunţat că intenţiona să supravegheze personal Rezistenţa piemonteză şi că îşi va păstra dreptul de a-i numi şi demite pe liderii acesteia, dacă va considera că propriii săi agenţi pot face treaba mai bine. De asemenea, a lăsat să se ştie că el urma să fie singurul canal de comunicare între partizani şi Aliaţi, ocolind complet CLN-ul din nord. Raportul său către cartierul general a fost, în mod caracteristic, dur. „Întreaga mişcare este nesănătoasă... Partizanii nu sunt

curajoşi şi au flerul pentru încurcătură... Ca toţi italienii, sunt capricioşi şi nesiguri... Sunt prea mulţi partizani comozi cărora nu le place să meargă şi să doarmă afară şi, de altfel, să lupte". În lupta care va urma, ei vor fi incapabili să abordeze chiar şi micile unităţi inamice, nu pentru că nu ar avea arme, „ci pentru că le este frică".

La eliberare, a hotărât el, doar liberalii, creştin-democraţii şi Partito d'Azione vor avea dreptul să controleze ordinea publică; comuniştii vor fi excluşi cu totul din diferitele comitete şi comandamente. Nu trebuia să se pună problema unui guvern „duplicat" în nord, nu trebuia să existe niciun fel de provocare, nici faţă de guvernul militar aliat, nici faţă de guvernul existent al lui Bonomi, aflat în aşteptare la Roma. Poate că nu este surprinzător faptul că, din ce în ce mai mult, comandamentul din nord a ales să nu asculte. Şi nici că partizanii, observând că scopul agenţilor aliaţi lansaţi în nord era de a se asigura că Rezistenţa nu se transformă într-o mişcare revoluţionară, au devenit foarte precauţi faţă de stăpânii lor străini. Teama de o Italie comunistă a continuat să îi obsedeze pe mulţi dintre liderii aliaţi, care nu au făcut niciun efort pentru a înţelege ce însemna de fapt comunismul în contextul politicii italiene.

După ce căpitanul O'Regan a decis să împartă o picătură de arme după un criteriu clar politic, un comandant partizan i-a interzis accesul în zona sa, în timp ce alţii au refuzat să ofere ospitalitate misiunilor. Cu o altă ocazie, O'Regan a anunţat prea devreme o livrare şi patru sute de cutii de arme şi provizii au căzut în mâinile germanilor. Se vorbea despre el ca fiind un „spion britanic" şi despre intenţia Aliaţilor de a „reinstaura fascismul sub un alt nume". Deşi ruptura a fost reparată, a fost simptomatică pentru înstrăinarea tot mai mare dintre Aliaţi şi Rezistenţă; ceea ce un om a numit „zidul de neîncredere" dintre ei a devenit tot mai înalt. A existat, a observat iritat Rezistenţa din nord, „o aglomerare de misiuni care acţionau toate independent".

Lucrurile s-au îmbunătăţit uşor atunci când o figură mai emolientă a fost trimisă în nord. Max Salvadori era un italian care a petrecut ceva timp ca exilat printre antifasciştii din Statele Unite. Era isteţ, urban, bilingv, prieten al intelectualilor din Torino de dinainte de război, iar relaţiile sale cu Rezistenţa au fost mai degrabă sub formă de consultări şi sugestii decât de ordine. Rapoartele pe care le trimitea superiorilor săi îi lăudau pe liderii piemontezi ca fiind cei mai bine organizaţi, din punct de vedere politic şi militar, din tot nordul şi repetau că comuniştii, ştiind foarte bine că nu se vor descurca fără ajutorul aliaţilor, erau dispuşi să facă compromisuri la toate nivelurile şi nu intenţionau să conteste legalitatea unui viitor guvern.

În particular, Salvadori îi considera pe partizanii comunişti ca fiind „adevăraţi”, disciplinaţi şi extrem de eficienţi, şi a insistat că nu vor exista tulburări în marile oraşe din nord. El a adăugat că Stevens făcuse o eroare fundamentală în a se prezenta ca fiind comandantul militar. Generalul Trabucchi, care îl antipatiza intens pe Stevens, a mers mai departe: era un om „de factură colonială, care credea că britanicii s-au născut pentru a comanda şi toţi ceilalţi pentru a se supune”. La rândul său, Raimondo Craveri a respins misiunile britanice în general ca fiind 'mioape şi de neînţeles'. Dar reasigurările lui Salvadori au venit prea târziu pentru a influenţa politica aliată, care părea acum ferm hotărâtă să se îndrepte spre eliberare, cu hotărârea de a limita şi controla Rezistenţa din nord. Aliaţii erau, de asemenea, conştienţi de faptul că, având în vedere viteza de înaintare planificată, urmau să treacă câteva zile între retragerea germană şi sosirea lor în nord. Cu mare reticenţă, au admis că Rezistenţei i se va permite să folosească această perioadă pentru a restabili ordinea şi pentru a aplica propriile pedepse colaboratorilor fascişti, despre care au recunoscut că ar putea fi extrem de brutale. Acesta a fost „Rankin B” în planurile aliate de eliberare.
Cu toate acestea, odată cu sosirea Aliaţilor, administraţia Italiei urma să fie predată imediat, iar partizanii trebuiau să fie dezarmaţi, în „centre de separare a patrioţilor”, cu spectaculoase „parade de retragere”, cu steaguri, fanfare şi discursuri pline de entuziasm. Un număr foarte mic de persoane „care au dat cel mai mult pentru cauza eliberării” urmau să primească roluri consultative în cadrul unui comitet consultativ. După cum se menţiona într-un memorandum redactat de Direcţia de Război Psihologic, mai degrabă înfricoşător: „Dacă îi urâm sau nu pe italieni nu are nicio importanţă, important este că trebuie să obţinem de la Italia tot ce este posibil pentru efortul nostru de război... Trebuie să pretindem cea mai mare prietenie posibilă şi să acţionăm fără milă atunci când nu mai este necesar să ne ascundem adevăratele sentimente”. Între timp, italienii trebuiau să fie trataţi „cu fermitate şi simpatie”. Un ton condescendent se regăseşte în aproape toate rapoartele trimise la cartierul general al aliaţilor: italienii erau copii indisciplinaţi, nevoiaşi, venali, vicleni, fără şiretenie, folositori, care trebuiau să fie ademeniţi să intre în rând şi să li se vorbească aspru atunci când se abăteau.
Liderii din nord nu aveau de ales decât să accepte. După cum a formulat Medici Tornaquinci: „Trebuie să ne amintim că suntem o naţiune eliberată de ei, nu un aliat”. Chiar şi un raport potrivit căruia, în doar trei luni, partizanii uciseseră sau capturaseră 2.670 de germani, deraiaseră 19 dintre trenurile lor, aruncaseră în aer 75 de poduri, distruseseră 41 de locomotive şi 5 fabrici de explozibili, împreună cu mulţi kilometri de cabluri telefonice şi de înaltă tensiune, nu a contribuit prea

mult la îmbunătăţirea poziţiei lor. La Conferinţa de la Ialta, care a avut loc în februarie pentru a discuta despre reorganizarea postbelică a Europei, Roosevelt, Stalin şi Churchill nu au acordat Italiei un loc la viitoarea Conferinţă de la San Francisco, care urma să elaboreze noua Cartă a Naţiunilor Unite. Ceea ce devenise în sfârşit clar pentru italieni era că, în ciuda tuturor promisiunilor lor, era puţin probabil ca Aliaţii să fie generoşi, fie la masa de pace, fie după aceea, deşi ei continuau să spere că americanii, mai iertători, ar putea permite Italiei să scape de ceea ce britanicii continuau să insiste că ar trebui să fie „pedeapsa ei dreaptă".

Mai puţin ranchiunoase au fost schimburile privind colectarea de informaţii. Până la începutul primăverii anului 1945, comandamentul nordic îşi pusese la punct propriul serviciu de informaţii militare, iar acesta a fost în curând recunoscut de Aliaţi ca fiind cea mai fiabilă sursă de informaţii. Cel puţin o parte dintre acestea se datorau persoanelor implicate şi vechilor lor relaţii de încredere şi prietenie, iar aici legăturile îndelungate ale lui Ada cu familia Croce au fost de folos.

Ceea ce nimeni, nici măcar Aliaţii, nu putea să nu recunoască era că, departe de a face ca Rezistenţa din nord să se stingă, iarna lungă, rece şi brutală o întărise şi o întărea. Devenise o adevărată mişcare, cu luptători curajoşi şi uniţi şi cu o misiune clară, care nu mai era pregătită să ţină cont de „attendisti", acei industriaşi şi conservatori care insistau să nu se facă nimic înainte de sosirea forţelor aliate. CLN, care exista acum în toate oraşele şi, adesea, în toate satele din nordul ţării, căpătase statură şi autoritate. Italienii din nord îşi făcuseră dinţii în republicile libere, unde partizanii deţinuseră puterea, care, deşi de scurtă durată, le dăduseră oamenilor gustul şi practica proceselor democratice care le fuseseră îndelung refuzate sub fascism. Oricât de prost văzute de Roma şi de Aliaţi, administraţiile oraşelor pe care le-au numit funcţionau bine. Italia era plină de bărbaţi şi femei noi, cu idei şi aspiraţii noi; cu victoria la vedere, se pregăteau să îşi demonstreze valoarea. Iar ceea ce aveau în minte nu era o eliberare, ci o revoltă.

Staffette ca luptători înarmaţi

La Torino şi în văile Piemontului devenise o cursă contra cronometru. Pe măsură ce fasciştii vedeau că se apropie o înfrângere, şi-au intensificat căutarea de ostatici, folositori ca troc pentru propria siguranţă sau pur şi simplu ca victime pe care să îşi viziteze frica şi furia. Ceea ce îi îngrozea cel mai mult era gândul la intervalul dintre plecarea germanilor şi sosirea aliaţilor. Agosti, Bianco şi Pinella, Foa şi Lisetta, precum şi Ada şi familia ei trăiau la limită, atenţi la orice zgomot ciudat, la orice întâlnire neaşteptată. Cu toţii erau cunoscuţi, într-o

măsură mai mare sau mai mică, de fascişti şi de ocupanţii germani; ceea ce era extraordinar era faptul că supravieţuiseră atât de mult timp.
Foarte devreme, într-o dimineaţă de martie, la Torino, când încă era întuneric, s-au auzit lovituri puternice la uşa din curtea clădirii lui Ada din Via Fabro, urmate de strigăte de „Poliţia! Deschideţi uşa!”. Paolo, încă în pat cu febră, a rămas adormit. Ettore şi Ada au sărit în picioare, s-au repezit, s-au întrebat ce să facă. Să-l trezească şi să încerce să-l scoată pe acoperiş până la casa de alături? Apoi au auzit paşi care coborau pe scările exterioare de la etajul de deasupra. Era vecinul lor, un doctor, care fusese chemat de poliţie.
La scurt timp după aceea, Ada se întorcea la Torino din Milano cu un plic mare cu documente secrete pe care urma să i le dea lui Bianco, când maşina ei a fost oprită la un punct de control. I s-a spus să coboare. Maşina a fost apoi percheziţionată minuţios de către patrulă, în timp ce Ada stătea tăcută, cu plicul într-o servietă sub braţ. Temându-se că acesta conţinea ordinele esenţiale pentru ziua eliberării, s-a gândit să se arunce în jos pe un abrupt din apropiere şi să fugă. În cele din urmă, nu a făcut nimic.
În timp util, soldaţii şi-au îndreptat atenţia către ocupanţii maşinii. Unul câte unul, actele lor au fost examinate. Apoi, ofiţerul responsabil a întrebat-o pe Ada ce avea în geantă. „Un pulover”, a răspuns ea. El a luat servieta, a deschis-o, a scos puloverul, a văzut plicul şi a întrebat: „Şi asta ce este?” Ea abia putea vorbi. „Scrisori”. „Ah”, a spus el. A pus plicul la loc, apoi puloverul şi i-a înmânat servieta înapoi, înainte de a face semn maşinii să plece. 'M-am simţit', a scris Ada mai târziu, 'ca şi cum nu mai aveam o picătură de sânge în vene'.
Sus, în Meana, a fost la un pas de a treia oară. Încercând să urce într-un tren fără noul permis german necesar, a fost arestată şi i s-a spus că va fi dusă la Susa pentru interogatoriu. Când ofiţerul german a fost chemat şi s-a întors cu spatele, ea s-a strecurat în toaleta bărbaţilor, de unde a fugit „ca un fulger” spre trenul care pleca, în timp ce ofiţerul alerga pe peron strigând: „Signora, signora, nu plecaţi”. După aceea, ea şi Ettore au râs. Erau prea mulţi oameni de văzut, prea multe decizii de luat, prea multe lucruri de făcut, pentru a pierde timpul cu frica. Dar ea a fost norocoasă. La fel ca şi Cesare, tânărul prieten al lui Ada şi Paolo, agăţat într-un restaurant din Torino. Auzind că fusese dus la sediul SS, Ada a scris în jurnalul ei: „Sunt epuizată şi furioasă pe toată lumea. Vreau să mă culc şi să nu mă mai trezesc niciodată”. Dar Cesare a făcut pe prostul, a pledat nevinovat, a pretins că este student la medicină şi a fost în cele din urmă eliberat, după ce a refuzat o invitaţie de a se alătura unei brigăzi fasciste. A părăsit cazarma, s-a dus direct la gară şi a luat un tren în munţi, unde s-a ascuns. Şi Agosti a fost norocos. La începutul lunii martie, două dintre cele trei ascunzători

ale sale au fost descoperite, împreună cu multe dintre documentele şi pseudonimele sale false. Îşi schimba casa în fiecare noapte. Într-o zi, fasciştii s-au apropiat. El nu era acasă, dar tatăl său era acolo şi l-au luat pe el în locul lui. Într-unul dintre acele rare momente de noroc, Signor Agosti a fost eliberat pe neaşteptate. Fiul său a rămas liber.

Pentru Ada, viaţa devenise o rundă neîncetată de întâlniri. Bianca, Frida şi Silvia se perindau prin zilele ei, ajutând-o să redacteze documente şi să întocmească programe pentru ziua eliberării. Ori de câte ori avea un moment liber, îl folosea pentru a studia documente care ar putea să o ajute în viitoarea ei funcţie de viceprimar. Graba o făcea să devină nepăsătoare. Într-o zi, după ce a umplut prea mult o geantă cu documente şi fluturaşi în biroul lui Agosti, a ajuns în stradă doar pentru ca aceasta să se spargă, împrăştiind hârtii compromiţătoare pe tot trotuarul. Strada era plină de trecători. În tăcere, fără să se uite la ea, aceştia s-au grăbit să înainteze, au adunat hârtiile şi pliantele şi i le-au înmânat înapoi, înainte de a pleca. În timp ce pleca, o femeie i-a şoptit lui Ada: „O să păstrez unul. Ştiu exact cui să i-l dau. Mult noroc”.

Toată conducerea trăia cu frica de spioni. Aveau motive întemeiate, deşi a devenit clar abia după război, când documentele au devenit disponibile, cât de mulţi informatori au existat şi cât de multe ştiau. Un informator util, cunoscut de toţi, era un om pe care îl numeau „Bernardo”. Cândva, la sfârşitul verii anului 1944, Bernardo l-a abordat pe Bianco, spunându-i că făcea ceva bani de pe piaţa neagră şi că, dacă partizanii îi puteau da o mână de ajutor, ar fi fost bucuros să le fie curier. Bianco îl plăcea, deşi uneori se plângea că Bernardo era un „chiacchierone”, un vorbăreţ.

Bernardo îşi petrecea toamna mergând în sus şi în jos pe văi, transportând hârtii şi mesaje împreună cu mărfurile de pe piaţa neagră. În curând, cunoştea numele şi pseudonimele tuturor partizanilor principali. După arestarea lui Duccio, toţi ceilalţi curieri au fost suspendaţi; Bernardo a fost păstrat.

Apoi, în ianuarie 1945, Bernardo a devenit tăcut. La 5 februarie, s-a aflat că fusese arestat de miliţia fascistă Decima Mas. Agosti a trimis ordine ca parolele şi pseudonimele să fie schimbate, împreună cu casele de siguranţă şi depozitele de arme. După negocieri din partea autorităţilor ecleziastice, Bernardo a fost eliberat şi s-a întors la muncă. Ceea ce nu ştiau Ada şi Agosti era că, în schimbul banilor şi al promisiunii de siguranţă, el făcuse o înţelegere cu fasciştii. Pentru o vreme, a fost plătit atât de fascişti, cât şi de partizani. Apoi, într-o zi, a condus o patrulă fascistă până la casa unui „pesce piccolo”, un organizator de partizani de mici dimensiuni. Acest om a reuşit să se ascundă sub pat, unde a rămas nevăzut. Dar a avut prezenţa de spirit să se uite cu atenţie la pantofii informatorului şi să-i

asculte cu atenţie vocea, astfel încât mai târziu a putut să-l identifice. În timp ce Bernardo era condus de partizani spre execuţie, la 10 aprilie, la lăsarea întunericului, după ce a jurat că nu i-a turnat niciodată pe lideri, ci doar câţiva „pesci piccoli", s-a adresat mulţimii adunate pentru a-l vedea murind. 'Tinerii! Nu vă lăsaţi niciodată seduşi de bani! Am făcut o greşeală, nu faceţi ce am făcut eu. Este corect: merit să fiu împuşcat'. Soţia lui Bernardo, Carmelita, a fost luată prizonieră de partizani, pentru a fi reţinută până la eliberare, în cazul în care şi ea ar fi dat nume.

La începutul lunii aprilie, era clar că eliberarea Piemontului era iminentă. În Germania, americanii ajunseseră la Rin şi se îndreptau spre Ruhr. Berlinul fusese bombardat timp de treizeci şi şase de nopţi consecutive. La 10 aprilie, Aliaţii au străpuns în sfârşit linia gotică şi au început să avanseze prin câmpia Lombardiei spre Bologna, Torino, Milano şi Veneţia. Soldaţii britanici au raportat că, în satele şi oraşele pe care le-au eliberat, pieţele, hambarele şi casele erau pline de cadavre.

Rezistenţa, care îşi urmărea cu hotărâre propria cale, planificase o repetiţie pentru ziua eliberării, o „preinsurecţie", organizată în mare parte de Ada, Bianca, Frida, Silvia şi grupurile de femei. Aceasta urma să ia forma unei greve generale în Torino şi în împrejurimi. În zilele premergătoare, ziarele femeilor au publicat instrucţiuni şi ordine. Copii ale buletinului creştin-democrat, În Marcia, tipărit într-o cameră din spatele bisericii Nostra Signora della Salute, au fost date mamei capelanului regal, care le-a ascuns în apartamentele sale din palatul regal. De aici au călătorit, ascunse în coşuri sub cumpărături, pentru a fi distribuite de alte femei în parohiile din tot oraşul.

Treaba Biancăi era să se asigure că femeile din fabrici, care lucrau în suburbiile industriale periferice, ştiau exact ce au de făcut şi le-a instruit cum să inventarieze depozitele de alimente şi arme deţinute în incintă şi cum să se organizeze în echipe de curieri, infirmiere şi bucătari. Altora li s-a arătat cum să împiedice evadarea şefilor fascişti şi cum să ocupe sediile femeilor auxiliare fasciste. În fabrici, femeile sappiste se numeau „echipe de fotbal" pentru a-şi masca activităţile reale. Bianca le-a dat panglici tricolore pe care să le poarte în ziua respectivă. 'A sosit marele moment!", a anunţat conducerea din nord. 'Momentul pe care îl doream de atâta timp'.

Aflând de ceea ce se întâmpla, fasciştii au postat oameni în tot oraşul, în faţa hotelurilor, birourilor, restaurantelor. Tramvaiele au fost escortate pentru a se asigura că vor continua să circule. Soldaţi au fost plasaţi în fiecare fabrică şi li s-a spus că, dacă muncitorii intră în grevă, li se vor acorda zece minute pentru a se întoarce la posturile lor. Dacă nu făceau acest lucru, urmau să fie trase focuri de

armă în aer. În cazul în care nu se supuneau în continuare, urmau să fie împuşcaţi. Oricine era arestat urma să fie dus la Le Nuove.
În dimineaţa zilei de 18 aprilie, la ora nouă, femeile au ieşit din fabrici pentru a se alătura miilor de oameni care ieşeau din casele, birourile, şcolile şi magazinele lor. Era o dimineaţă rece, albastră şi liniştită, iar munţii îndepărtaţi străluceau în lumina primăverii. Tinerele staffette purtau mesaje prin oraş cu mult înainte de răsărit. În faţa unei fabrici de textile, pe care muncitorii deciseseră să o ocupe, un grup de femei stătea în picioare şi striga trecătorilor: „Stai cu noi, Torinesi!". O maşină plină de germani a apărut, urmată de tancuri. Femeile au rămas ferme şi au continuat să strige: „Veniţi cu noi, suntem cu toţii fraţi". Germanii au oprit focul. Femeile au pornit pe jos spre o fabrică din apropiere.
Tramvaiul în care călătorea Bianca s-a oprit, iar şoferul s-a întors şi s-a adresat pasagerilor: „Doamnelor şi domnilor, coborâţi acum. A sosit momentul. ' Magazinele şi-au coborât obloanele, funcţionarii publici şi-au părăsit birourile, avocaţii şi magistraţii au abandonat tribunalele. Nimic nu s-a mişcat, nimic nu s-a deschis, nimic nu a fost cumpărat sau vândut. Un oraş de 800.000 de locuitori părea paralizat. La colţul unei străzi, un tramvai fusese împins de mulţime. Femeile, fluturând steaguri roşii, s-au urcat pe el. Un alt tramvai s-a prăbuşit, făcând patru morţi şi mulţi răniţi, iar şoferul fascist al tramvaiului a scăpat la limită de linşaj. Chiar în afara oraşului Torino, oraşul Chieri a fost cucerit de partizani, iar o femeie auxiliară fascistă care îşi găsise adăpost într-o mănăstire a fost, de asemenea, aproape linşată. Staffette a pedalat cu furie, distribuind pliante despre viitoarea insurecţie, oprindu-se din când în când pentru a se adresa mulţimilor. Până la sfârşitul zilei, femeile îşi stabiliseră sloganul de luptă: „Am cucerit piazze, acum nu trebuie să le pierdem!".
Ada a remarcat că a fost o repetiţie generală foarte promiţătoare pentru ziua eliberării şi a fost deosebit de încântată de prezenţa atâtor oameni „în mod tradiţional lipsiţi de curaj, cum ar fi angajaţii şi proprietarii de magazine". După prima oră, fasciştii nu se mai vedeau nicăieri. Cei câţiva germani de pe străzi aveau „înfăţişarea unor câini bătuţi". Pentru partizani, greva le depăşise cele mai nebuneşti speranţe şi promitea lucruri măreţe pentru însăşi ziua eliberării. Pentru fascişti, aceasta anunţa un viitor şi mai sumbru decât cel de care se temeau. Dar ei s-au răzbunat. În acea noapte, câteva sute de femei au fost luate din casele lor. Treizeci şi şase au fost împuşcate.
-Aliaţii se aflau în mişcare. Pe 21 aprilie, Bologna a căzut în mâinile lor, iar Modena a urmat două zile mai târziu, iar în ambele oraşe au ajuns şi au găsit partizanii deja instalaţi şi menţinând ordinea. În Bologna, partizanii au capturat

1.300 de germani şi au salvat instalaţiile de apă, gaz şi electricitate ale oraşului. Partizanii piemontezi erau, de asemenea, în mişcare, eliberând mai întâi Val Pellice, apoi Alba şi Pinerolo. De la Marea Tireniană până la Marea Adriatică, traversând coloana vertebrală accidentată a Munţilor Apenini, douăzeci şi cinci de divizii germane – probabil cea mai bună forţă de luptă rămasă în armata germană – susţinute de cinci divizii fasciste se confruntau cu douăzeci şi una de divizii aliate şi un număr de trupe de luptă italiene, brigăzi blindate şi infanterie. Apoi, mai erau partizanii, al căror număr de luptători activi a fost estimat undeva între 250.000 şi 300.000 – italieni din toată peninsula, ruşi, cehi, francezi, mongoli şi prizonieri de război aliaţi – în cele din urmă, în ultimul moment, uniţi în forţa de luptă unică a lui Parri. Trei sferturi dintre partizanii luptători aveau sub 25 de ani; câţiva nu aveau mai mult de 14 ani. Treizeci şi cinci de mii dintre ei erau femei.

Rezultatul nu a fost pus la îndoială. Aliaţii aveau mai multe avioane, mai multă artilerie şi mai multe tancuri decât inamicul. Înaintarea finală fusese planificată ca o serie de atacuri uriaşe, însoţite de atacuri aeriene la scară largă împotriva liniilor inamice în retragere, în timp ce partizanii urmau să stea de pază în centrele industriale, drumurile, căile ferate şi stâlpii de electricitate. De asemenea, trebuiau să-i hărţuiască pe germanii care, în ciuda faptului că războiul se încheia în mod clar, primiseră ordin de la Hitler să reziste. Întrebarea era doar cu ce preţ se va obţine victoria. Pe măsură ce germanii se retrăgeau, lăsau în urma lor devastare: mine, case distruse, foamete, oameni care trăiau în şanţuri sau pe străzi. Italia era inundată de fugari de război, prizonieri de război britanici şi americani care încercau să ajungă în liniile aliate, miliţieni şi fascişti în căutarea unei noi identităţi, refugiaţi alungaţi din casele lor, colaboratori care se îndreptau spre graniţă. Toată lumea se străduia să găsească o modalitate de supravieţuire.

Prin intermediul cardinalului Schuster, care devenise mediatorul din nord, unii dintre germanii de rang înalt au făcut propuneri către Rezistenţă şi către Aliaţi, spunând că vor lăsa fabricile intacte dacă li se va permite să se retragă nestingheriţi. Deşi Hitler a continuat să refuze orice discuţie despre capitulare, generalul Wolff negocia în secret un acord care să-i salveze pielea. Pentru toţi aceştia, răspunsul a fost acelaşi: doar capitularea necondiţionată va fi acceptată. Discuţiile au continuat. Tocmai ajunseseră la Torino veşti despre condiţiile găsite în Bergen-Belsen eliberat, ceea ce a sporit dezgustul şi ostilitatea faţă de ocupanţi.

La rândul lor, forţele fasciste erau în dezordine. În ciuda ameninţărilor ofiţerilor lor – adesea puse în practică – că familiile lor vor fi ţinute ca ostatici sau

executate, numărul bărbaţilor care dezertau în favoarea Rezistenţei se înmulţea, zi de zi. Divizia San Marco, unul dintre regimentele emblematice ale lui Mussolini, antrenate în Germania, pierduse deja un sfert din oamenii săi, fie că se ascundeau acum, fie că se strecurau peste liniile de luptă pentru a se alătura partizanilor.
Pavolini, şeful Brigatei Nere, îl asigurase pe Mussolini că mai existau încă 50.000 de adepţi gata să i se alăture într-o ultimă rezistenţă, posibil la Valtellina, în Alpii centrali, între câmpiile Lombardiei şi Elveţia. Ideea era mai întâi să încerce să negocieze o înţelegere de pace cu partizanii, folosindu-l pe cardinalul Schuster ca intermediar, apoi, dacă acest lucru eşua, să se retragă, purtând cu ei cenuşa lui Dante ca simbol al mult lăudatei „italianităţi" a lui Mussolini. Dar mulţi dintre vechii gerarchi fascişti se strecurau sau trimiteau mesaje secrete proprii către comandamentul din nord, cerând pace.
La Torino, într-o ultimă frenezie de violenţă, crimele nocturne au continuat, dar acum unele dintre cadavre erau cele ale fasciştilor şi colaboratorilor, vânate înainte de eliberare. Pentru a ridica moralul, secretarul Partidului Fascist, Solaro, a convocat o reuniune a celor aproximativ 5.000 de fascişti declaraţi din oraş, iar mulţi au venit să defileze în faţa Casei Littorio şi să cânte imnuri de luptă pentru patrie. Pe zidurile oraşului a fost mâzgălit un mesaj nou şi îndrăzneţ: literele PFR, care nu mai însemnau Partita Fascista Repubblicana, ci Pocchi Fessi Rimasti – nu au mai rămas mulţi găozarii. Ceea ce îi îngrijora cel mai mult pe fascişti era faptul că germanii, ocupaţi cu pregătirea propriei lor retrageri, cu numele de cod Herbstnebel, ceaţă de toamnă, erau total indiferenţi la situaţia lor. Solaro s-a apucat să ardă documente incriminatoare. Fasciştii care au putut face acest lucru s-au alăturat celor care se ascundeau deja; alţii şi-au făcut planuri de a se alătura coloanelor de germani care se retrăgeau.
Conducerea partizanilor piemontezi, Comandamentul Piazza, era ocupată cu definitivarea planurilor de luptă. Ordinele şi decretele, transportate de staffettele rapide, au fost transmise liderilor diferitelor formaţiuni. Au fost pregătite legitimaţii speciale şi insigne de identificare; au fost întocmite liste de instalaţii care trebuiau protejate; a fost convenită o strategie pentru tratarea colaboratorilor. Au fost săpate tranşee în curţi şi au fost amplasate mitraliere pe acoperişuri. În fiecare sector al oraşului, grupuri de femei au înfiinţat centre de prim-ajutor: unul în cripta unei biserici, altul într-o florărie. Agosti a fost însărcinat cu poliţia şi cu restabilirea ordinii. Bolaffi şi Brigada Stellina, formată din 500 de oameni, trebuiau să apere infrastructura din văile înalte, să facă poliţie în zonă şi să aresteze fasciştii locali.

Bianco, de la cartierul său general din Torino, a trimis un mesaj oamenilor din brigăzile Partito d'Azione. „Pregătiţi-vă să avansaţi spre Torino. Un lucru asupra căruia trebuie să insist, deoarece va fi crucial pentru modul în care ne vor judeca Aliaţii: menţineţi ordinea şi disciplina cu o mână de fier şi zdrobiţi, fără milă, pe oricine nu se supune'. Cei neascultători trebuiau să fie împuşcaţi imediat, chiar dacă erau partizani. Staffettele, un „roi de fete cu biciclete" care le includea pe Bianca, Frida, Lisetta şi toate tinerele care se raliaseră la Ada, erau peste tot. 'Fiecare dintre femeile mele', scria Ada, 'ştie unde trebuie să meargă, pe cine să contacteze şi ce trebuie să facă'. Silvia trebuia să se ocupe de răniţi şi să verifice victimele.
Bianca trebuia să fie una dintre cele două staffette trimise să dea ultimele instrucţiuni la fabrica de cauciuc Bergman din Borgo Vittorio. Au luat tramvaiul, însoţite de doi bărbaţi înarmaţi. Muncitorii se adunaseră în refectoriu, iar o masă fusese aşezată pentru ca Bianca să stea în picioare. I se spusese să îşi înceapă discursul cu cuvintele „Cetăţeni, muncitori, angajaţi", dar, în vâltoarea momentului, a ieşit cu „Tovarăşi". „Aliaţii avansează!", a strigat ea. „Glorioasa armată rusă se află la porţile Berlinului!". A fost un ropot de aplauze. Femeile din faţa ei au început să plângă. Văzându-le, Bianca a izbucnit şi ea în lacrimi. „Continuă, Nerina, continuă", a îndemnat-o prietena ei partizană. Dar acum Bianca plângea atât de mult încât nu mai putea vorbi. Prietena ei i-a luat locul şi a strigat: „Să ne pregătim de insurecţie!". Mai târziu, împreună cu alţi câţiva membri ai CLN, Bianca a mers la FIAT pentru a informa Valletta că muncitorii vor prelua în curând fabrica. Înţelept, acesta nu a spus nimic şi a plecat acasă.
Pe 23 aprilie a sosit vestea că Aliaţii trecuseră Po la sud de Mantua. A fost, după spusele generalului Sir William Jackson, „ca şi cum ar fi izbucnit o cascadă uriaşă de artificii". La o conferinţă de război organizată în casa Biancăi, conducerea din Torino a decis că venise în sfârşit momentul să se ridice. Stevens a continuat să declare că nimeni nu trebuia să acţioneze fără ordinele sale exprese şi că, dacă se mişcau prea repede, ar fi trebuit să îşi asume responsabilitatea unui masacru. „Eu sunt şeful aici", le-a spus el, „voi lucraţi pentru noi". Ei l-au ignorat. Acceptaseră, cu o oarecare amărăciune, faptul că, odată cu sosirea Aliaţilor, li se va refuza efectiv orice putere reală, dar nu intenţionau să fie privaţi de eliberarea Piemontului pentru ei înşişi.
Codul pentru insurecţie urma să fie „Aldo spune 26 x 1": la ora unu dimineaţa, pe 26 aprilie. Conform planurilor convenite de mult timp, muncitorii urmau să pună imediat stăpânire pe fabrici; partizanii urbani gappisti şi sappisti urmau să înceapă să-i încolţească pe germani şi pe fascişti în centrul oraşului, în timp ce formaţiunile de partizani, pregătite şi în aşteptare la porţile Torinoului, urmau să

mărşăluiască spre oraş. Două sute cincizeci de comitete de eliberare din tot Piemontul erau pregătite să preia puterea pe măsură ce inamicul se retrăgea, în speranţa că, atunci când aliaţii vor sosi şi vor vedea eficienţa cu care au restabilit ordinea, nu le vor înlocui. Împreună cu codul, a fost transmis un scurt mesaj. 'Inamicul în criză finală... Opriţi toate vehiculele şi verificaţi riguros pasagerii, reţinând suspecţii'. Nu avea să existe prea multă milă nici pentru Mussolini, nici pentru adepţii săi. „Să fie clar: toţi cei care nu se predau vor fi exterminaţi.
Pentru a-l deruta pe Stevens, CLN a decis să minimalizeze numărul de oameni care urmau să fie incluşi în primul asalt. Au vorbit vag despre 3.000 de oameni. De fapt, 8.000 de Autonomi, Garibaldini, oameni din Partito d'Azione şi Matteotti erau gata de marş. Bianca i-a cerut surorii sale să-i facă o brăţară cu Crucea Roşie şi să atârne un steag roşu la fereastra casei lor. Când Ada a făcut o scurtă vizită pe Via Fabro, i-a găsit pe Ettore şi Espedita ocupaţi cu vopsirea foilor roşii, cu care plănuiau să facă steaguri. Văzându-le atârnând de linia de coarde, Ada s-a trezit în lacrimi. A fost livrat un pachet enorm, cu steaguri şi fanioane englezeşti, americane şi franceze. Ada a scris repede un discurs care să fie transmis prin radio: „Femei din Piemont! Astăzi, fiecare femeie se confruntă cu o luptă în inima ei. Fie ca aceasta să nu fie în zadar. Nu vă abandonaţi la acte sterile de violenţă, nu vă retrageţi, epuizate, în indiferenţă... Adevărata bătălie începe astăzi”.
Acum că sosise ora, Bianco se simţea trist că nu se afla alături de oamenii săi la porţile oraşului; teama lui era că „epoca de aur a războiului partizanilor revoluţionari” era pe cale să se încheie şi că va urma cu siguranţă multă amărăciune. În ultimul său mesaj adresat oamenilor din Partito d'Azione, el a scris: „Dar cel puţin când ne vom saluta din nou, va fi ca oameni liberi. Gândiţi-vă doar la importanţa a ceea ce facem astăzi”.
În jurnalul ei, Ada a găsit timp doar pentru a scrie: „Este ciudat, dar nu mă simt deloc emoţionată: nici anxietate, nici îngrijorare, nici exaltare. Sunt extraordinar de lucidă şi senină. Dar tocmai această seninătate, care este aproape nesăbuită, este simptomul care semnalează pentru mine venirea celor mai grave vremuri”.

17

Insurecţia

Eliberarea oraşului Torino şi a Piemontului a fost rapidă şi criminală. După cum a remarcat Chevallard, era aproape imposibil de crezut că douăzeci de ani de dictatură fascistă şi douăzeci de luni de ocupaţie germană s-au scurs în puţin

peste două zile. Primăvara ajunsese în văi, aducând rafale de ploaie şi fulgere bruşte de soare. Ceva din cerul foarte albastru, aerul moale şi zăpada care scânteia pe munţii înalţi au contribuit la starea generală de euforie în timp ce, stradă cu stradă, sat cu sat, oraş cu oraş, italienii se eliberau. Torino, inima cea mai „vistosa", cea mai vizibilă, a fascismului din nord, a cunoscut cea mai sistematică brutalitate; aici, fasciştii ştiau că nu se pot aştepta la nicio milă. Vânătorii au devenit vânaţi.

Partizanii iau prizonieri fascişti

Începând cu după-amiaza târzie a zilei de 25 aprilie, primele steaguri tricolore au apărut pe clădirile şi fabricile de la periferia oraşului, pe măsură ce, una câte una, acestea erau ocupate de muncitorii care acceptaseră să se baricadeze înăuntru, gata să le apere de distrugerea de către germani. Femeile dinăuntru îşi făcuseră provizii de alimente, ştiind că s-ar putea să rămână acolo pentru o perioadă de timp şi că partizanii care vor sosi vor avea şi ei nevoie de hrană. Cele care aveau copii mici fuseseră trimise acasă.

Pe când era încă întuneric, foarte devreme pe 26, brigăzile de frunte ale sappisti şi gappisti au preluat FIAT Montefiore, Incet, FIAT Grandi Motori, Lancia şi o serie de turnătorii şi producători de avioane. Îşi planificaseră campania de săptămâni întregi. Într-o fabrică, muncitorii au asamblat în grabă un emiţător radio, de nepreţuit pentru partizani în orele următoare. Susţinuţi de un număr mic de partizani veniţi din văi, sappisti şi gappisti au început să împingă forţele germane şi fasciste spre centrul oraşului.

S-ar fi mişcat mai repede dacă nu ar fi existat o intervenţie ciudată a lui Stevens. În seara zilei de 25, la ora nouă, cei 6.000 de oameni dintr-o formaţiune Garibaldi, care se pregăteau să coboare de pe dealuri în oraş, au primit un mesaj, aparent de la conducerea partizanilor. Scris pe hârtie oficială, dar purtând o semnătură indescifrabilă, acesta contramanda ordinul anterior de a înainta, înlocuindu-l cu instrucţiuni de a nu face nimic până la noi ordine. S-a transmis vestea către diferitele formaţiuni din apropiere să suspende atacul. Abia târziu în dimineaţa zilei de 26, când forţele iniţiale din Torino aveau nevoie disperată de întăriri, liderii partizanilor şi-au dat seama că ordinul era unul fals, emis de Stevens într-o încercare de ultim moment de a-i reţine pe partizani. Nu s-a stabilit niciodată dacă a făcut acest lucru, aşa cum a susţinut mai târziu, pentru a-i salva pe partizani de la masacrarea de către cele două divizii germane din apropiere înainte de sosirea aliaţilor sau pentru că oamenii cărora le era adresat ordinul său fals erau comunişti şi se temea de preluarea nordului de către aceştia. Comuniştii au fost furioşi aşa cum se cuvine, s-au dat ordine să avanseze imediat „cu îndrăzneală şi decizie" şi să aresteze pe oricine încerca să intervină în aceste

ordine. S-a vorbit cu furie despre faptul că Stevens ar fi sabotat insurecţia. Oricare ar fi fost adevărata poveste, ceea ce a rămas cert este că, în cea mai mare parte a zilei de 26, luptătorii urbani din primul val au fost în mare parte pe cont propriu.
Cea mai mare parte a acelei zile a fost petrecută încercând să încolţească forţele inamice, care erau ocupate să se baricadeze în bărăci şi fortăreţe, în timp ce vehicule blindate germane şi fasciste alergau în sus şi în jos pe bulevarde trăgând cu mitraliere. Luptele au fost crâncene, cu pierderi mari de ambele părţi. Prima femeie partizan care a murit a fost Virginia Ruffino, o confecţioneră de mănuşi în vârstă de 33 de ani care servea în Brigada 47 Garibaldi, împuşcată în balconul său. Sora ei mai mare, Felicita, din aceeaşi brigadă, a fost împuşcată în acelaşi timp şi a murit la scurt timp după aceea din cauza rănilor. Orice fascist prins pe străzi era imediat împuşcat. În barăcile lor din Via Asti, miliţia fascistă Leonessa lega prizonierii de gratiile ferestrelor pentru a devia atacurile. Oferindu-li-se şansa de a se preda, au refuzat, ştiind foarte bine care le va fi soarta. Solaro, recent promovat inspector al Brigatei Nere pentru Piemont, a încercat să negocieze termenii de pace cu Rezistenţa, folosindu-l pe monseniorul Garneri ca intermediar. Conducerea partizanilor a refuzat. În dimineaţa zilei de 26, Solaro a organizat o întâlnire cu colegii săi fascişti pentru a discuta EsigenzaZ2, un plan elaborat anterior pentru evadare. Temându-se mai presus de orice să nu cadă în mâinile partizanilor, nimeni nu a putut decide ce să facă. Solaro şi oamenii de la Decima Mas erau în favoarea unei ultime rezistenţe în oraş; alţii doreau să plece imediat.
Având nevoie de bani pentru a-şi cumpăra noi identităţi, douăzeci şi şase de brigatisti au fost trimişi la sediul central al Banca d'Italia, pentru a goli rezervele. Directorul se baricadase în spatele unei uşi imense de lemn şi a refuzat să-i lase să intre, dar un trezorier adjunct a fost constrâns să elibereze 17,5 milioane de lire în obligaţiuni. La o sucursală din apropiere, fasciştii au aruncat explozibili la intrare, dar nu au reuşit să o spargă, aşa că au reuşit să fure în schimb bijuteriile soţiei directorului. Anna Maria Bardia, şefa femeilor auxiliare fasciste locale, a apărut deghizată cu ochelari negri şi o jachetă cu glugă încăpătoare pentru a cere bani pentru ea şi femeile sale. Au existat certuri, altercaţii pe tema vehiculelor, multe dintre ele oricum lipsite de combustibil.
Germanii staţionaţi în oraş nu erau mai bine pregătiţi. După ce nu reuşiseră să organizeze distrugerea fabricilor, îşi pierduseră acum orice interes faţă de foştii lor colaboratori fascişti şi erau hotărâţi să negocieze propria retragere în siguranţă. Folosindu-se din nou de monseniorul Garneri ca intermediar, au propus Rezistenţei ca Torino să fie declarat oraş deschis, evitând astfel orice

luptă, în schimbul unui drum sigur pentru ei şi al unei treceri la fel de sigure pentru cei 35.000 de soldaţi germani, în două divizii, care se retrăgeau dinspre vest şi care doreau să traverseze oraşul. Şi acest lucru a fost refuzat de conducerea partizanilor: trebuia să fie capitulare necondiţionată sau nimic. A venit vestea că Milano a căzut în mâinile partizanilor şi că s-a ajuns la o înţelegere între generalul Wolff şi Cadorna. Aproape toate oraşele din Lombardia erau acum libere. Germanii ameninţau că vor arunca în aer un tren plin de explozibili în staţia Porta Nuova care, avertizau ei, va distruge cel puţin un sfert din Torino. Partizanii nu i-au dat atenţie. Cererile germanilor au devenit tot mai mici: în curând, tot ce cereau era un răgaz de câteva ore pentru a se retrage în siguranţă. Din nou, Rezistenţa a refuzat.
Între timp, în văi, Bolaffi şi luptătorii săi erau pregătiţi să protejeze podurile, liniile de cale ferată, centralele hidroelectrice şi digurile, precum şi fabricile. Ei au interceptat un mesaj german adresat propriilor lor sabotori, oameni care plănuiau să provoace distrugeri în cazul unei înfrângeri a Aliaţilor. Partizanii s-au pregătit. Susa a rămas plină de germani, care mişunau de colo-colo, căutând ostatici. Bolaffi l-a auzit pe unul dintre ei spunând: „În zwei minuten Susa kaput". A scris în jurnalul său: „Susa este într-o stare de teroare. Nimic nu se mişcă". Garnizoana germană din Torre Pellice a fost întărită cu oameni din Pinerolo.
Totuşi, înainte ca germanii să aibă timp să acţioneze, partizanii au acţionat. Ascultând de codul lui Aldo de a se ridica, aceştia îşi petrecuseră seara precedentă în bazele lor, aşteptând; la ora unu, în dimineaţa neagră ca smoala a zilei de 26, au pornit la drum. Ordinele au fost transmise: „Atacaţi inamicul peste tot, fără milă". Comandanţii germani locali au propus un târg: trecere în siguranţă şi infrastructură neatinsă, sau distrugere totală. La fel ca la Torino, Bolaffi şi colegii săi comandanţi au refuzat.
Retragerea germanilor şi a fasciştilor spre câmpie a fost marcată de lupte feroce, în special în oraşul Exilles, unde SS-ul a amplasat o mitralieră într-o clopotniţă, a transformat şcolile în garnizoane fortificate şi a luat ostatici. Dar germanii erau depăşiţi numeric. Înconjuraţi şi hărţuiţi, au suferit multe pierderi, dar au provocat morţi pe măsură ce se retrăgeau. Retragerea din văi s-a soldat cu 128 de civili, 113 partizani şi 63 de sappişti morţi; 11 dintre victime au fost în Susa, 5 în Torre Pellice. Ultima femeie care a murit acolo a fost o staffetta pe nume Jenny Peyronel Cardon. O muncitoare în vârstă de 32 de ani într-o fabrică de dulciuri, căsătorită de puţin timp, Jenny se îndrepta să ducă un mesaj unei trupe de partizani când a fost surprinsă de un grup de germani în retragere. Aceştia au forţat-o să îşi scoată haina închisă la culoare, păstrând un pulover în dungi viu

colorate, vizibil de la distanţă, şi au poziţionat-o în mijlocul coloanei lor ca scut uman. Jenny a murit, împreună cu şapte bărbaţi din Wehrmacht, când partizanii au atacat. A lăsat o fiică de doi ani.
Cu excepţia câtorva poduri mici, germanii nu făcuseră mare lucru pentru a-şi declanşa explozibilii; una câte una, centralele hidroelectrice şi liniile de cale ferată au fost deminate. În timp ce fugeau, încercând să se ascundă în vii şi păduri, sătenii îi strângeau şi îi închideau în coteţe de porci. Lăsând civilii să cureţe buzunarele rămase de fascişti şi germani, oamenii Diviziei 41 Unificate s-au grăbit să coboare spre Torino, pentru a se alătura ultimei lupte pentru eliberare. La Susa, Bolaffi a vorbit de la un balcon mulţimii adunate dedesubt, apoi a condus o procesiune până la cimitir pentru a depune coroane de flori pentru cei morţi. În fiecare sat şi oraş, femeile au ieşit pentru a se alătura celor care se îndreptau spre locurile unde avuseseră loc execuţiile. Munţii răsunau în sunetul clopotelor bisericilor, iar clopotele se purtau de la un sat la altul, de-a lungul văilor.
-Din cauza importanţei sale pentru viitorul oraşului Torino, Ada primise instrucţiuni de la conducerea Rezistenţei să îşi stabilească baza în vila Mariei Daviso din Borello, departe de luptele grele care se aşteptau în centru. De aici îşi putea conduce staffette-ul, cei mai tineri şi cei mai puternici pentru a acţiona ca mesageri, gospodinele pentru a aduna alimente şi medicamente, asistentele calificate pentru a sta la dispoziţie pentru a-i ajuta pe răniţi. Era profund iritată de faptul că era ţinută departe de acţiune. Staffettele veneau şi plecau, aducând veşti despre victorii şi pierderi, despre atacurile partizanilor asupra barajelor germane de pe dealurile din jur, despre fabricile transformate în fortăreţe de către partizani, despre zone ale oraşului cucerite, apoi pierdute, apoi recucerite. După-amiaza, Ada s-a strecurat acasă pe bicicletă, dar, cum nu i-a găsit nici pe Ettore, nici pe Paolo în casă, s-a întors la Borello, după ce şi-a cusut mai întâi o insignă de partizan în geacă, în caz că ar fi fost oprită de luptători. A apărut Silvia, în uniforma ei de medic partizan, şi a raportat că germanii luptau din greu în Via Cernaia.
La căderea nopţii, cele douăsprezece femei adunate la Borello au decis că era mai sigur să îşi petreacă noaptea acolo unde se aflau. Soţia lui Bianco, Pinella, care se plimba prin oraş îngrijind răniţii, a pregătit cina. Ada a observat că Esther, logodnica lui Sandro Delmastro, ucis de fascişti, se dusese într-un colţ întunecat şi plângea. „Morţii noştri, cei de azi, cei de mâine, cei de ieri, erau cu noi”, a scris ea în jurnalul său. La Radio Londra, au auzit că jumătate din Berlin era în mâinile sovieticilor. Mai târziu, femeile au aprins un foc şi au început să cânte cântecele de partizanat pe care le ştiau toate pe de rost. Ada a simţit un

sentiment de căldură, de siguranţă, de plăcere în ceea ce împărtăşeau, „aproape de bucurie, la care, mai mult sau mai puţin inconştient, ne-am abandonat”. Pinella i-a făcut un pat lângă foc, dar a dormit cu greu. De fiecare dată când câinele lătra, ea îşi lua pistolul şi ieşea afară să verifice dacă totul era în regulă. Ploua, dar între rafalele de nori luna strălucea puternic.
În tot oraşul, staffettele munciseră din greu. Matilde de Pietrantonio, tânăra care se specializase în răpirea ofiţerilor germani pentru a-i folosi în schimburile de prizonieri, era la comanda grupului ei de luptători şi deschisese focul împotriva unui tanc şi a patru maşini blindate ale Diviziei fasciste Leonessa. Aflându-se sub atacul miliţienilor staţionaţi pe un balcon, le-a ordonat celorlalţi să o acopere, apoi s-a strecurat pe scările din apropiere, luând cu ea un însoţitor. În vârf, a descoperit şapte tineri alpini, care au ridicat imediat mâinile. Însoţitorul ei şi-a ridicat mitraliera pentru a-i împuşca. Matilde i-a spus să o lase jos. 'Nu. Războiul s-a terminat. Nu vei ucide pe nimeni cu sânge rece'. Cei şapte miliţieni s-au strecurat afară, tremurând. „Mergeţi acasă”, le-a spus ea. 'Plecaţi. Fugiţi.
Lucia Boetta, eliberată de îndatoririle sale de staffetta pentru demnitarii în vizită, îşi petrecuse noaptea cu formaţiunea ei de partizani pe dealuri. Dormea când a venit ordinul de plecare. Când s-a trezit, a constatat că bărbaţii plecaseră fără ea, hotărând în mod evident că asaltul asupra oraşului nu era potrivit pentru o femeie. A fost revoltată. Oare nu servise ea printre ei, nu luptase la fel de greu ca şi ei, nu trăise în pericol acut pentru aceeaşi perioadă?
Marisa Diena, căreia i s-a ordonat la început să servească cu unitatea ei în munţi, a venit la sediul Garibaldi din Via Arsenale şi a început să scrie necrologurile celor ucişi în lupte.
Silvia a lucrat la o ediţie specială a ziarului La Nuova Realtà. Sub titlul „Dreptate şi nu răzbunare”, ea a scris că rolul femeilor era de a modera represaliile dure împotriva colaboratorilor. Şi, mai presus de toate, să nu uite niciodată.
Cincizeci de permise speciale fuseseră eliberate celor mai experimentate staffette, pentru a le permite să se deplaseze liber prin oraş, purtând mesaje între comandamentul central al partizanilor, formaţiunile de partizani care soseau şi Ada la Borello. Unul dintre acestea îi revenise neînfricatei Frida, care a luat-o la fugă pe bicicletă, cu actele false germane şi fasciste într-un buzunar şi cu permisul de partizan în celălalt. Una dintre escalele sale a fost la fabrica Lancia, acum închisă de soldaţii germani. Paşaportul i-a permis să treacă şi a găsit femeile, speriate, dar hotărâte, ocupate cu pregătirea mâncării. Tăiaseră telefoanele, le spuseseră managerilor să plece şi îşi legaseră batiste roşii în jurul gâtului.

Lisetta purta şi ea mesaje. A plecat din Borello în dimineaţa zilei de 26, la ora şapte, cu destinaţia biroul lui Agosti din centru, de unde trebuia să ia comenzi. Mai târziu, şi-a făcut notiţe despre ziua ei. După ce a fost împiedicată să ajungă la Agosti, s-a alăturat unei alte femei şi a sechestrat câteva arme, o bicicletă bărbătească şi cincisprezece litri de benzină, pe care le-a dus la un post de comandă al partizanilor. Apoi a dus un mesaj la o fabrică periferică, întorcându-se pentru a căuta o brigadă Garibaldi pentru care avea ordine. Nimic nu era scris; totul era memorat. Până să se întoarcă la Borello în acea noapte, a transmis cinci seturi diferite de mesaje între comandamentul central şi posturile de partizani periferice. Nu a spus unde şi-a lăsat copilul.
La un moment dat, s-a aflat că morţii nu erau îngropaţi şi că existau temeri de epidemii. Două fete tinere au plecat cu calm şi s-au dus să vadă ce se putea face. O altă femeie, o partizană din văi, necunoscută celorlalţi, pusese mâna pe o bazooka şi o folosea împotriva forţelor care se retrăgeau.
Ziua eliberării la Torino
La începutul zilei de 27, în timp ce soldaţii fascişti încă deţineau podurile, precum şi drumurile strategice care duceau la ieşirea din oraş, alte mii de partizani au început să curgă în oraş, eliberaţi de ordinul fals al lui Stevens. Veneau în camioane, pe biciclete, pe cai, în picioare, în rânduri ordonate, formaţie cu formaţie. Operatoarele de telefonie, care ascultau convorbirile germane şi fasciste, au pus la punct un sistem de avertizare de la o centrală la alta, astfel încât partizanii să le poată urmări mişcările.
Solaro i-a chemat în biroul său pe toţi fasciştii rămaşi în oraş. Cei mai mulţi erau îngroziţi. Atmosfera era una de „naufragiu”. Solaro le-a spus că îi elibera de jurământul depus în faţa lui Mussolini şi a guvernului din Salò. „Astăzi”, a spus el, „este mort”. Le-a oferit posibilitatea de a alege între a se alătura unui cortegiu de forţe fasciste care urma să părăsească oraşul după căderea nopţii, cu speranţa de a ajunge în Valtellina, sau de a evada pe cont propriu. În grupuri de câte unu şi doi, luându-şi copiii cu ei, mulţi au ales să plece. Solaro a decis să rămână şi să înfrunte „uraganul” care se apropia.
La Borello, Ada coordona un „vârtej de nevoi, toate urgente şi toate diferite”. Se lansaseră apeluri pentru ca mai multe femei să ajute, iar sute de femei s-au prezentat. Tinerele fete au fost trimise să îndepărteze sau să schimbe semnele germane, să împrăştie cuie pe drumurile pe care încercau să se retragă şi să ducă partizanii răniţi în siguranţă înainte ca germanii să îi termine. Au sosit veşti că fabricile fuseseră înconjurate de tancuri germane şi că femeile baricadate înăuntru aruncau cocteiluri Molotov de la ferestre. Cei care se aflau în interiorul uneia dintre fabricile FIAT, neputând părăsi clădirea, mâncau sardine picante şi

biscuiţi stricaţi de la cantină. O staffetta a venit să ceară un steag de partizan pentru fabrica Lancia şi a dispărut din nou cu el pe bicicletă. Mai târziu, Ada a auzit că steagul fusese introdus ilegal şi flutura pe acoperiş.
La ora unsprezece dimineaţa a venit un zvon că germanii părăsiseră oraşul şi că partizanii deţineau controlul; dar apoi a venit un altul care spunea că germanii luptau din greu şi că fasciştii, după ce pierduseră primăria, o recâştigaseră. „Cele mai absurde, ciudate şi teribile ştiri", scria Ada, s-au succedat cu repeziciune una după alta. O căruţă plină de cadavre fusese zărită lângă Porta Nuova, o femeie care mergea în faţă fluturând un steag alb pe care fusese trasată cu sânge o cruce roşie. Pierderile de ambele părţi se înmulţeau, iar printre morţi se aflau mulţi prieteni. Îndoliul lor, se gândea Ada, va trebui să mai aştepte. Apoi a venit vestea că prizonierii partizani deţinuţi de germani şi fascişti în închisorile din oraş erau masacraţi.
Dar Ada nu luase în calcul Suor Giuseppina din închisoarea Le Nuove. Când a venit vestea că insurecţia era la doar câteva ore distanţă, cardinalul Fossati a vizitat închisoarea, în care se aflau aproximativ 250 de partizani, majoritatea dintre ei aşteptând execuţia iminentă. Bărbaţilor li s-a interzis să părăsească celulele, dar cardinalul a recitat o slujbă, care a fost transmisă prin difuzoare în toată vechea fortăreaţă. La final, i-a eliberat pe prizonieri de nevoia de a se confesa şi a pronunţat absolvirea. Bărbaţii stăteau în celulele lor, murdari, înfometaţi, speriaţi de ceea ce avea să urmeze; domnea o tăcere totală.
Mai târziu în cursul serii, Suor Giuseppina, Pilado Garella şi fiul său Giuseppe, ambii membri ai unui ordin laic care se ocupa de donaţiile pentru închisoare, s-au apropiat de comandantul german, Siegel, cu o propunere. L-ar fi protejat, i-ar fi salvat viaţa, dacă ar fi fost de acord să deschidă porţile închisorii şi să elibereze prizonierii partizani. Siegel a fost de acord. Ora a fost stabilită pentru 10.30 în acea noapte. Dar, cu puţin timp înainte de momentul convenit, au sosit soldaţi SS pentru a întări contingentul de Brigate Nere care păzea închisoarea. Porţile au rămas închise. În dimineaţa următoare, s-au auzit împuşcături din toate părţile. S-a aflat că cincizeci dintre cei mai importanţi lideri partizani urmau să fie luaţi de SS şi ţinuţi ca ostatici pentru toate victimele germane. Suor Giuseppina se temea de o baie de sânge. Şi-a petrecut ziua de 26 în disperare. La începutul zilei de 27, partizanii au ocupat sediul Westinghouse, chiar peste drum de Le Nuove şi au deschis focul. În confuzie, unii dintre deţinuţii politici au reuşit să evadeze din celulele lor şi să ocupe aripa centrală. SS-ul şi Brigada Nere s-au retras pe bastioane şi în perimetrul exterior şi au ripostat la focul partizanilor. Telefoanele erau acum oprite. Suor Giuseppina credea că era doar o

chestiune de timp până la sosirea întăririlor inamice care să recucerească închisoarea şi să îi măcelărească pe deţinuţi. Siegel nu era de găsit nicăieri.
În timpul după-amiezii, ea şi familia Garella au pus la cale un nou plan. Aveau să se ducă la prefectura fascistă şi să încerce să facă o înţelegere cu Solaro şi cu germanii pentru a-i cruţa pe prizonierii ei. „Şi astfel", a scris ea mai târziu, „punându-ne în mâinile Madonei şi recitând sfântul rozariu", au pornit la drum. Pilado mergea în faţă, cu un steag al Crucii Roşii. Giuseppe era la volan. Suor Giuseppina şi-a agăţat haina şi s-a cocoţat pe portbagaj, fluturând şi ea un steag al Crucii Roşii. Mişcându-se foarte încet pe străzile pustii din Torino, au ajuns la prefectură. În timp ce treceau, atât lunetiştii germani, cât şi partizanii şi-au suspendat focul. „O Mână divină invizibilă", scria Suor Giuseppina într-o scrisoare adresată cardinalului, i-a protejat.
Odată ajunşi la prefectură, nu i-a fost greu să-l convingă pe Solaro că nu avea nimic de pierdut şi că ar putea chiar avea ceva de câştigat dacă le dădea drumul prizonierilor partizani. Comandamentul german a fost mai greu de convins, dar amestecul de farmec şi fermitate al lui Suor Giuseppina i-a convins. Ea şi familia Garella s-au întors la Le Nuove pe drumul pe care veniseră, de data aceasta urmând-o pe contesa Irene Provana di Collegno Rignon, în uniformă de infirmieră, fluturând o cruce malteză; au fost „miraculos de neatinse", luptătorii oprindu-şi din nou focul. La Le Nuove au primit o primire entuziastă. Alberto Salmoni a fost trimis acum de la cartierul general al Rezistenţei pentru a cuceri închisoarea. După un scurt schimb de focuri, fasciştii au fost înfrânţi, porţile au fost deschise şi bărbaţii, precedaţi de douăzeci şi şapte de femei pe care Suor Giuseppina a insistat să părăsească prima Le Nuove, s-au revărsat afară. Printre ei se afla şi Don Marabotto, deţinut sub condamnare la moarte din octombrie 1944. Câteva ore mai târziu, Le Nuove a început să se umple de fascişti şi germani capturaţi. Suor Giuseppina s-a grăbit să-i îmbrace în haine civile, sperând astfel să evite alte crime.
-Târziu, în noaptea de 27, un şir lung de fascişti, precedaţi şi urmaţi de maşini blindate, cu femei şi copii în mijloc, au părăsit prefectura şi au început să fugă, îmbrăţişând zidurile, sperând să plece neobservaţi. Ploua torenţial. Unii mergeau pe bicicletă. Câţiva aveau căruţe trase de boi, dar în curând au trebuit să le abandoneze. Solaro, dându-şi seama că nu mai era posibilă o ultimă rezistenţă, s-a furişat cu un mic grup de fascişti de rang înalt, şi-a schimbat uniforma cu haine civile şi a luat actele de identitate false pe care se gândise să le pregătească în prealabil. Bărbaţii şi-au lăsat armele în urmă. Cineva a sugerat să se ascundă în subsolul unui consorţiu agricol din apropiere. Micul grup s-a grăbit pe străzile

pustii, a intrat în clădire şi a coborât în pivniţe. Aici au stat în tăcere, în întuneric total, bând coniac şi rugându-se ca Aliaţii să sosească repede.
Mai existau încă buzunare de fascişti împrăştiaţi prin oraş, ascunşi în barăci şi birouri, blocând fabricile şi luptând pe dealuri, dar şi ei se pregăteau să plece. În acea noapte, un ultim contingent de soldaţi din Salò a ieşit din infama lor cazarmă din Via Asti, unde fuseseră torturaţi şi ucişi atât de mulţi partizani. Şi-au acoperit vehiculele blindate cu saltele, pentru o mai mare protecţie; înăuntru se aflau arme, alimente, bani şi obiecte preţioase jefuite de la familiile evreieşti din Torino. La scurt timp după ce au plecat, partizanii au intrat în clădire şi i-au eliberat pe prizonierii supravieţuitori, deşi în ultimul moment fasciştii găsiseră timp să spânzure şi să împuşte o parte dintre ei. Un alt grup de bărbaţi din Salò şi-au înfăşurat batiste roşii în jurul gâtului şi, fluturând steaguri roşii ale partizanilor, au plecat în viteză pe stradă. Când au întâlnit civili, i-au împuşcat. Doi dintre cei morţi erau copii de nouă ani. Acolo unde oamenii cădeau, bălţile de apă lăsate de ploile torenţiale deveneau roşii.
Şi ultimii germani se pregăteau să fugă. Prefăcându-se că iau în considerare predarea necondiţionată, au folosit timpul pentru a-şi organiza fuga. Foarte târziu în aceeaşi noapte, cele câteva mii de germani rămaşi, care fuseseră prinşi de partizani într-o zonă cuprinsă între râul Po şi gara Dora, s-au format într-o coloană blindată în grădinile regale şi au început să se retragă spre autostrada care ducea spre Milano. Au luat cu ei, după cum a raportat un ofiţer aliat, „o mulţime de fete, poloneze, cehe, franceze etc., dintre cele mai frumoase, pe care oricine şi-ar fi dorit să le vadă”. Când partizanii au început să tragă, germanii au răspuns obligând ostaticii, mulţi dintre ei copii, să meargă în faţă. Generalul Schlemmer, după ce i s-a refuzat permisiunea de a traversa oraşul cu cele două divizii ale sale, a 34-a Blindată şi a 5-a Alpenjäger, şi confruntat cu sosirea iminentă a încă mai multor partizani din munţi, îşi trimitea acum oamenii în jurul periferiei, spre nord. Stevens dorea ca partizanii să arunce în aer podurile peste Po, dar şi acest lucru, din fericire, au refuzat să facă. În acea noapte, Aliaţii au aruncat, în mod util, mai multe arme şi muniţii.
Ada şi staffette-ul ei au petrecut din nou noaptea la Borello. Silvia, în halat de doctor şi cu o brăţară de la Crucea Roşie, a sosit cu veşti despre focare de lupte grele lângă Via Fabro. Bianca, care fusese cu ea, a descris-o mai târziu pe Silvia ca fiind neînfricată şi hotărâtă, care nu ezita niciodată şi care vedea repede ce trebuie făcut. Ada a reflectat asupra faptului că, în timp ce altădată ar fi fost mistuită de nelinişte pentru Ettore şi Paolo, acum nu se putea gândi decât că soarta partizanilor i se părea mai importantă. Chestiunile personale trebuiau să mai aştepte. Ceea ce o preocupa era pregătirea imediată a unei ediţii din La

Nuova Realtà, împreună cu fluturaşi adresaţi femeilor din GDD, şi discursul pe care va trebui să îl ţină la radio în faţa Torino-ului eliberat. La Radio Londra, auziseră că armata americană ajunsese la Viena şi că Genova căzuse în mâinile partizanilor, care luaseră 7.000 de germani prizonieri.
Pinella a aprins un foc. Femeile s-au adunat în jurul lui, dar nimeni nu a avut chef să cânte. Stăteau în tăcere, ascultând împuşcăturile îndepărtate, gândindu-se la ceea ce le aştepta dimineaţa. Trei staffette foarte tinere, care făcuseră câteva sute de kilometri pe bicicletă în ultimele două zile, au adormit pe scaunele lor. Silvia, cu obişnuita ei cursivitate impetuoasă, a început să scrie; în câteva ore a realizat patru pagini pentru ziar. Ada a avut dificultăţi în a găsi cuvintele de care avea nevoie pentru discursul ei. Se tot gândea la ceea ce trecuseră şi supravieţuiseră cu toţii, la băiatul pe care îl găsise spânzurat în Meana, la călătoria ei în Franţa şi la toţi prietenii pe care îi pierduse: Braccini, Sandro Delmastro, Paolo Diena, Duccio. Şi-a revenit şi, în sunetul stiloului care zgâria rapid al Silviei, a început să-şi adune gândurile. „Femeile piemonteze", a scris ea, „astăzi, toate femeile care au o durere în inimă... Fie ca această durere să nu fi fost în zadar..." Nu s-a putut gândi la nimic altceva de spus.
La prima oră a pornit cu bicicleta spre Via Fabro. Oraşul era straniu de liniştit şi tăcut. Văzând un grup de bărbaţi care stăteau la un colţ de stradă, a strigat: „Ei bine? Bărbaţii i-au răspuns: „Au plecat!".
Era adevărat. Germanii şi fasciştii plecaseră. Apropiindu-se de casă, Ada a fost alarmată să vadă semnele unor lupte grele recente. Dar Ettore era acolo, iar Espedita şi Paolo nu au întârziat să apară; vecinii s-au furişat din apartamentele din jur, confuzi, întrebători. Casa era într-o stare de dezordine totală, fiind cucerită în seara precedentă de o brigadă de garibaldieni care atacase coloana germană în retragere. O remorcă plină de muniţii fusese lovită şi explodase, provocând pagube considerabile. Dar toată lumea era în viaţă.
Ada era epuizată. Nu dormise de patruzeci şi opt de ore şi, dintr-o dată, totul se terminase. Războiul se încheiase şi ea nu-şi pierduse fiul. Ettore a descoperit câteva boabe de cafea adevărată ascunse, iar ea a băut o ceaşcă şi s-a simţit mai bine. Apoi a început să sune soneria. Prieteni, vecini, colegi, partizani s-au revărsat înăuntru. Entuziasmul a fost ca o explozie.
Până la jumătatea lunii aprilie 1945, Mussolini a continuat să creadă că ar mai putea încheia o înţelegere, dacă nu cu Rezistenţa sau cu britanicii, atunci cu americanii, şi astfel să îşi salveze viaţa. Vizitatorii au relatat că pierduse contactul cu realitatea şi părea să trăiască într-o lume a amintirilor şi a profeţiilor. Un jurnalist a remarcat că arăta ca un deţinut, cu ochii negri lipsiţi de strălucire, cu faţa foarte albă sub capul ras.

Dar apoi evenimentele se mişcaseră foarte repede. După ce a călătorit până la Milano şi s-a instalat într-o cameră la prefectură, Mussolini a primit o serie de vizitatori, mulţi dintre ei îndemnându-l să evadeze, în Spania, în Elveţia, în Argentina. La 25 aprilie, în timp ce se revărsau veştile că oraşele din nord cădeau unul după altul în mâinile partizanilor, i-a spus cardinalului Schuster că plănuia să se retragă la nord de Bergamo, cu 3.000 de credincioşi din Brigate Nere sub comanda comandantului lor, Pavolini. Informat de Cadorna şi de alţi doi membri de frunte ai Rezistenţei că nu mai erau posibile alte negocieri, dar că fasciştii vor fi trataţi corect în conformitate cu Convenţiile de la Geneva dacă se predau, Ducele a cerut timp pentru a discuta cu ofiţerii germani de rang înalt aflaţi încă la Milano. Atunci a aflat că aceştia negociau pentru propria lor siguranţă. El a declarat că a fost „trădat". 'Am pariat până la capăt', i-a spus el unui prieten, 'şi am fost învins... Nu-mi mai fac iluzii. Addio".
Protejat de o escadrilă de Brigate Nere, Mussolini a pornit spre Como într-un convoi de treizeci de maşini şi camioane, în care se aflau mulţi dintre miniştrii săi, cu secretarul său, Luigi Galli, cocoţat pe capota maşinii sale cu o mitralieră. Rachele şi copiii săi nu erau cu el. Claretta şi fratele ei, Marcello, se aflau într-o altă maşină; două camioane cu soldaţi SS au venit în spate. În Como, Mussolini spera să-l găsească pe Pavolini şi pe cei 3.000 de oameni ai săi şi, poate, să se retragă cu ei pentru a se alătura naziştilor în Bavaria. În maşina sa, avea două serviete, despre care s-a spus ulterior că ar conţine documente – inclusiv scrisori incriminatoare de la Churchill – pe care intenţiona să le folosească în apărarea sa, precum şi lingouri de aur, bijuterii şi bani. Nu a existat niciun semn de Pavolini în Como, iar convoiul a plecat mai departe, se pare că nu a reuşit să convingă gărzile de frontieră elveţiene să îi lase să treacă graniţa. În micul sat Grandola, grupul a petrecut o noapte agitată, telefonul sunând în permanenţă cu veşti despre noi victorii ale partizanilor. În timpul nopţii, Pavolini a sosit pentru a anunţa că Brigate Nere s-a predat. Toate gândurile privind o posibilă ultimă rezistenţă eroică au fost abandonate.
Mussolini şi micul său grup restrâns de adepţi s-au alăturat acum unui convoi antiaerian al Luftwaffe care se retrăgea spre Innsbruck. Pentru o vreme, a condus el însuşi, în Alfa Romeo, dar în curând s-a mutat, pentru mai multă siguranţă, într-o maşină blindată. Claretta purta o haină de nurcă şi o pălărie în formă de turban. Pe 26, la ora 7 dimineaţa, convoiul a fost oprit de partizani, care au tăiat un copac şi au blocat drumul. După lungi negocieri, s-a decis că germanii vor fi lăsaţi să plece, dar nu şi fasciştii. În această etapă, Mussolini nu fusese încă identificat, deoarece îmbrăcase un pardesiu al Luftwaffe; era prăbuşit, aparent beat, într-unul dintre camioane. Dar la Dongo, unde au fost luaţi prizonierii, a

fost recunoscut. Mai târziu, zece persoane diferite aveau să pretindă onoarea de a fi fost cele care l-au identificat. Mussolini părea bătrân, slăbit şi bolnav; a renunţat la armă, dar a încercat să se agaţe de servietele sale. Răpitorii săi l-au dus în biroul primarului şi i-au spus că nu i se va face niciun rău. Convoiul german a plecat şi a fost trimis un mesaj către CLN-ul local pentru a cere instrucţiuni. Era foarte frig şi ploua torenţial.

Comandantul partizan al Brigăzii 52 Garibaldi din Dongo era contele Pier Luigi Bellini delle Stelle, în vârstă de 25 de ani. Pentru a preveni o eventuală tentativă de salvare, şi-a mutat prizonierii în susul muntelui până la barăcile gărzilor de frontieră din Germasino. Claretta a implorat să i se permită să stea cu Mussolini; Bellini a consimţit. Temându-se că aceste barăci sunt nesigure, a mutat din nou cuplul, de data aceasta într-o casă ţărănească izolată. Furtuna a continuat să se dezlănţuie. Ce s-a întâmplat exact în continuare, cine a decis ce şi unde, dacă Togliatti şi comuniştii au fost cei care i-au influenţat pe ceilalţi să nu-l predea pe Mussolini Aliaţilor, a fost subiectul unor dezbateri intense. Cu toate acestea, succesiunea evenimentelor care au urmat este clară. Liderii Rezistenţei din Milano au discutat toată noaptea şi, dimineaţa, au transmis, prin intermediul unui partizan comunist, un veteran al războiului civil spaniol pe nume Walter Audisio, că Mussolini urma să fie executat imediat, înainte de a cădea în mâinile Aliaţilor şi de a fi judecat.

Audisio şi o duzină de partizani, înarmaţi cu mitraliere, au ajuns la Dongo în după-amiaza zilei de 28. Bellini, care se opunea cu vehemenţă unei execuţii sumare, se gândea încă la mutarea lui Mussolini şi a amantei sale în altă parte, pentru a se ascunde. Dar era prea târziu. Audisio a găsit casa ţărănească, le-a ordonat lui Mussolini şi Claretta să îl urmeze pe dealul abrupt, Claretta clătinându-se pe tocurile ei înalte, şi i-a condus la o vilă. Mai devreme, Claretta le-a spus răpitorilor ei: „A deveni amanta Duce-ului era ambiţia secretă sau declarată a aproape fiecărei femei din înalta societate". Indiferent dacă Audisio a fost sau nu cel care a tras împuşcătura ucigaşă – o altă chestiune care face obiectul multor dezbateri – se acceptă că Claretta, care se afla în faţa lui Mussolini, a murit prima şi că Mussolini a fost doar rănit şi a trebuit să fie lichidat cu un glonţ în piept. În timp ce cele două cadavre erau încărcate într-o maşină, Audisio a plecat să îi execute pe cei şaptesprezece fascişti de rang înalt capturaţi împreună cu ei.

Ceea ce nimeni nu contestă este finalul macabru al lui Mussolini. Foarte devreme în dimineaţa zilei de 29 aprilie, cadavrele au fost aruncate în pământ, pentru a zăcea ca un morman de gunoi în faţa unui garaj din Piazzale Loreto din Milano, nu departe de gara centrală. Alături de Mussolini şi Claretta se aflau

cadavrele celorlalţi fascişti morţi. Locul fusese ales cu grijă, fiind locul în care germanii uciseseră nu cu mult timp înainte cincisprezece ostatici şi îi lăsaseră descoperiţi. Mussolini zăcea cu capul peste pieptul Clarettai. Când s-a răspândit vestea, mulţimile au coborât în piaţă, oameni furioşi, frenetici, uşuraţi, alergând pe străzi pentru a nu rata spectacolul. Doi tineri au început să-l lovească pe Mussolini peste faţă până când aceasta a fost desfigurată; alţii au scuipat. O femeie, care îşi pierduse cinci fii din cauza fasciştilor, a scos un pistol şi i-a tras gloanţe în corp. Un altul a încercat să-i bage un şoarece mort în gură. Partizanii au fost nevoiţi să folosească furtunuri pentru a încerca să-i ţină pe oameni înapoi.
S-au găsit frânghii şi Mussolini, în uniforma unui miliţian fascist, a fost tras în sus pentru a fi atârnat cu capul în jos – pentru a simboliza răsturnarea lungii sale domnii – de grinzile din acoperişul garajului. Apoi Claretta, singura femeie, a fost ridicată. Fusta i-a căzut peste faţă, lăsându-i coapsele şi şoldurile goale. Un partizan s-a urcat pe o cutie şi a legat fusta cu frânghia. Corpurile au fost împuns cu beţe, pentru a le face să se balanseze, cu braţele întinse. Au fost strigăte, huiduieli, lacrimi.
A doua zi, fotografiile cu cadavrele atârnând ale Duce şi Claretta erau puse în vânzare la colţurile străzilor. Mai târziu, atât liderii aliaţi, cât şi Rezistenţa şi-au exprimat dezgustul faţă de acest spectacol. Parri l-a numit „macelleria Messicana", un măcel în stil mexican. Dar pentru mulţi, la acea vreme, corpul său legănat părea un gest necesar de recunoaştere, momentul mult aşteptat în care, în sfârşit, se putea spune că fascismul din Italia, cu cei douăzeci şi doi de ani de brutalitate şi despotism, luase sfârşit.
-Majoritatea oraşelor din nord au fost eliberate cu o surprinzătoare lipsă de vărsare de sânge. Nu acelaşi lucru a fost valabil şi pentru Torino. Oraşul a fost considerat oficial liber la 28 aprilie la prânz, dar, după ce au luptat pentru a ieşi din oraş stradă cu stradă, fasciştii care plecau au lăsat în urma lor între 50 şi 60 de lunetişti, poziţionaţi în puncte de observaţie. Unii dintre ei erau femei. Aceştia se pregătiseră cu grijă pentru acest moment, după ce preluaseră ideea de la o bandă similară de miliţie fascistă rămasă în urmă în timpul bătăliei pentru Florenţa. Printre ei se aflau oameni atât de pătrunşi de cultura fascistă a supunerii şi a violenţei, încât preferau să se ducă la „la bella morte" într-un foc de glorie. Va fi nevoie de câteva zile şi de multe morţi înainte de a-i reduce la tăcere. Când au fost prinşi şi conduşi la execuţie, mai mulţi dintre aceşti lunetişti au murit făcând salutul fascist. Unul dintre ei, după ce a tras ultimele focuri dintr-un turn, s-a aruncat în gol. Ultimul lunetist care a murit a fost un băiat de 18 ani, trăgând dintr-o casă în ruină.

Nici germanii nu terminaseră cu crimele. În timp ce ieşeau din Torino, îndreptându-se spre autostrada spre Milano, au comis un ultim masacru devastator. Cele două comune învecinate, Grugliasco şi Collegno, aflate la porţile oraşului Torino, erau deja într-o atmosferă de sărbătoare pentru a celebra sfârşitul fascismului, când un „torent" de trupe din Divizia 34 blindată a început să curgă prin zonă. Aceşti soldaţi erau epuizaţi, speriaţi şi mulţi dintre ei erau beţi. Au început să jefuiască, îngrămădind în vehiculele lor tot ce găseau în casele oamenilor – pâine, făină, haine, ceasuri, lenjerie, vin şi chiar biciclete. De pe margine, grupuri de tineri sappisti le hărţuiau retragerea. Apoi, trei soldaţi germani au fost împuşcaţi mortal. Încăierările au devenit mortale.
Germanii s-au angajat într-un ultim şi sângeros rastrellamento: locuitorii locali şi orice partizan pe care îl puteau prinde au fost luaţi ca ostatici. În dimineaţa următoare, şaizeci şi opt de persoane, printre care şi un preot, au fost aliniate şi împuşcate. Mai mult de jumătate dintre ei aveau mai puţin de 20 de ani. Cel mai tânăr şi ultimul care a murit a fost Romano Dellera. Avea treisprezece ani. Mai târziu, un martor a descris scena. „Am văzut sânge, sânge, sânge, sânge peste tot, o scenă de măcel".
-Poate pentru că cele douăzeci de luni de ocupaţie germană şi colaborare fascistă din Torino au fost atât de deosebit de vicioase, cu atâtea crime şi atâtea torturi, încât oraşul avea nevoie de propriul său sacrificiu macabru. L-au găsit în Giuseppe Solaro, cel mai tânăr secretar al Partidului Fascist din Italia, care a scris odată că, în calitate de fascist, a luptat pentru a salva onoarea Italiei „împotriva unei lumi vechi de egoişti, privilegiaţi, conservatori, capitalişti opresivi". Solaro, la fel ca Mussolini, visase să facă o ultimă demonstraţie eroică.
În timp ce oraşul era curăţat de lunetişti, s-a raportat că un grup de bărbaţi fusese văzut cu o noapte înainte coborând în pivniţele consorţiului agricol. Partizanii Garibaldini s-au dus să investigheze, i-au găsit pe Solaro şi pe însoţitorii săi şi i-au dus la cartierul lor general. La început, în haosul momentului, Solaro nu a fost recunoscut. Dar apoi le-a spus el însuşi cine era. Ca şi Mussolini, avea documente care, în opinia sa, ar fi dovedit că fusese de fapt un protector al partizanilor. Interogat de conducerea Rezistenţei, a dat vina pentru majoritatea violenţelor pe adjunctul său, Pavia; de asemenea, le-a spus exact unde fuseseră plasaţi lunetiştii. Acest lucru nu a fost suficient pentru a-l salva. Un tribunal convocat rapid l-a condamnat la spânzurătoare. Monseniorul Garneri a încercat, fără succes, să permită ca el să fie împuşcat în schimb, dar partizanii şi-au amintit prea clar instrucţiunile anterioare ale lui Solaro: „Pentru partizani, o bucată de frânghie este suficientă".

Solaro a fost apoi condus încet, într-un camion deschis, pe străzi, printre rânduri de spectatori hulitori, până la colţul Corso Vinzaglio, unde, cu nouă luni înainte, patru partizani fuseseră spânzuraţi în public. Garneri s-a aşezat lângă el, ţinându-l de mână. În timp ce Solaro era spânzurat de creanga unui copac, frânghia s-a rupt şi a căzut la pământ. Mulţimea furioasă, care se adunase să privească, s-a năpustit în faţă. Solaro ar fi fost linşat dacă partizanii nu ar fi tras în aer şi nu l-ar fi tras repede înapoi în sus. Mulţimea, la început bucuroasă şi entuziasmată, a tăcut, înainte de a izbucni în strigăte şi urale.

Giuseppe Solaro în drum spre execuţie

Corpul lui Solaro, cu o ţigară înfiptă între buze, a fost apoi agăţat, într-un spectacol hidos al morţii, de o bară din spatele unui camion şi condus, din nou foarte încet, până la malul Po, unde a fost aruncat în apă. Băieţii au folosit-o ca ţintă de antrenament până când s-a scufundat şi a dispărut. Odată cu moartea lui Solaro, Torino a marcat propriul sfârşit al fascismului. După cum a spus un bărbat, „Cu toţii am vrut să ucidem pe cineva”.

-Timpul se scurgea. Torino era liber, dar Aliaţii se apropiau, avansul lor fiind încetinit doar de lipsa de combustibil. Rezistenţa reuşise exact ceea ce-şi propusese: a adunat o forţă unită, în care chiar şi monarhiştii au fost de acord să lase deoparte diferendele, şi a eliberat Piemontul şi nordul de fascişti şi germani de una singură, fără intervenţia aliaţilor. Fabricile erau în siguranţă; infrastructura era în picioare. Dar acum trebuia să facă curăţenie, să impună disciplină, să numească birocraţi şi poliţişti, astfel încât, atunci când britanicii şi americanii vor sosi, să găsească pace şi ordine.

Ada s-a întors la Borello pe bicicletă, de-a lungul bulevardelor pe care primii muguri răsăreau pe copacii rămaşi, trecând pe lângă clădiri care erau într-o măsură mai mare sau mai mică în ruină. Ploaia se oprise şi strălucea un soare palid de primăvară. Clopotele răsunau din fiecare biserică, iar pe străzi străinii râdeau, plângeau şi se îmbrăţişau. În difuzoare se auzeau cântece. Steagurile fluturau, steagurile roşii ale Rezistenţei, tricolorul Italiei. În Hotelul Svizzera, partizanii dansau, cu grenadele şi pistoalele înfipte în centură. Era ca şi cum o lungă peliculă cenuşie de tăcere se ridicase. „Am început să ne mişcăm”, scria Italo Calvino, „într-un univers multicolor al poveştilor noastre”.

Vittorio Foa şi Anna

Cei mai mulţi dintre tinerii staffette se întorseseră acasă pentru a afla cum au rezistat familiile lor la revoltă. Lisetta se întorsese la copilul ei şi la Vittorio; Silvia şi Giorgio Diena se pregăteau să urce la Torre Pellice pentru a-şi recupera fiul. Ada a găsit-o pe Pinella aşteptând-o. Cele două femei au discutat despre nevoia urgentă de a găsi un loc unde să se adune deţinuţii politici eliberaţi care

nu aveau case în nordul ţării şi au convenit că ar trebui rechiziţionat un hotel. Apoi a fost nevoie de GDD-ul femeilor pentru a fi pus în funcţiune. Atât Ada, cât şi Pinella erau secătuite, un pic melancolice. Minunata apropiere din ultimele zile, de a lucra armonios împreună ca grup, se terminase. Trebuiau să redevină indivizi, persoane separate, fiecare cu propriile idei şi ambiţii. A fost, a scris Ada mai târziu, „trist, dar era realitatea şi a trebuit să o înfruntăm cu curaj".
Un mesager a sosit pentru a-i spune lui Ada că a sosit momentul să se prezinte la primărie şi să îşi preia noua funcţie de viceprimar. În ciuda protestelor lui Pinella, ea a insistat să călătorească până acolo pe bicicleta veche pe care îşi petrecuse ultimele douăzeci de luni urcând şi coborând văile; când a ieşit pe porţile vilei, oamenii din stradă au aclamat-o. Nu se îndepărtase prea mult când maşina trimisă să o ia a dat de urma ei şi a condus-o la cortegiul care îi ducea pe noii administratori ai oraşului la birourile lor din centrul oraşului, evacuate cu doar câteva ore înainte de fascişti. Schimbând maşina, Ada s-a trezit cu noul primar, Giovanni Roveda; i-a plăcut imediat. Un camion plin de partizani deschidea drumul, iar un altul cu mai mulţi oameni înarmaţi făcea spatele. Au călătorit în zgomotul uralelor şi al împuşcăturilor. Din ce în ce mai mulţi oameni ieşeau pe străzi, femei care alergau cu copii mici în braţe sau se strângeau unii de alţii, neîncrezători. De la fiecare fereastră apăreau steaguri.
Focul de lunetişti era încă intens, împiedicând partidul să ajungă la primărie, aşa că s-au îndreptat în schimb spre prefectură. Când au ieşit, un lunetist a deschis focul, iar escorta lor le-a strigat să se adăpostească. „Pe jos, zâmbind", a scris Ada mai târziu, „nici măcar nu ne-am gândit la asta... Ne-am umplut plămânii cu aerul libertăţii. Pentru noi, împuşcăturile păreau focuri de artificii de bucurie'.
Noul prefect, Pier Luigi Passoni, îi aştepta pentru a-i întâmpina. Agosti, care fusese numit comisar de poliţie, tocmai sosise şi el. El a găsit Palazzo della Questura pustiu şi semi-abandonat, fasciştii distruseseră birourile în timp ce se retrăgeau, lăsând intacte doar apartamentele private ale questore-ului, care erau pline de sticle de grappa şi pline de opere de artă şi mobilier jefuit de la familiile evreieşti. Deoarece multe piese aveau încă etichetele proprietarilor lipite pe ele, Agosti şi-a notat să le returneze imediat ce va găsi timp. Însuşi questorul fascist, Emanuele Protani, care dăduse ordin soldaţilor să tragă asupra femeilor care conduceau greva din 18 aprilie, a fost prins şi executat.
Agosti avea să spună mai târziu că nu avea nicio idee despre ceea ce presupunea de fapt funcţia de questore – un rol în Italia, undeva între şef de poliţie şi comisar de poliţie – şi că a fost salvat de ruşine doar prin faptul că a găsit un coleg vechi şi de încredere care să-l înveţe. Întrucât prima sa sarcină era să restabilească ordinea, a desfiinţat rapid toate organele de poliţie care serviseră în

vreun fel cu fasciştii. Apoi a convocat un grup de partizani aparţinând propriului său partid, Partito d'Azione, şi i-a numit poliţişti împreună cu aproximativ trei sute de carabinieri concediaţi în timpul lunilor de ocupaţie şi trei sute de oameni din Guardia della Finanza, care nu erau folosiţi în mod normal pentru ordinea publică. În sertarele unui birou a găsit o listă cu 16 000 de nume de membri fascişti din Torino. Pe cei pe care considera că meritau arestare imediată – „persone da epurare" – i-a difuzat la radio; printre aceştia se afla Agnelli, proprietarul FIAT. Apoi a redactat o declaraţie cu propriile sale obiective. A spus că va restabili democraţia, că va restabili imparţialitatea sistemului judiciar şi că va fi direct, onest şi clar în toate relaţiile sale cu publicul. A ordonat ca tramvaiele să înceapă să circule din nou, iar comercianţii să îşi deschidă spaţiile. Prima mişcare a lui Ada a fost să organizeze hotelul pentru foştii prizonieri şi să dispună ca femeile de la GDD să amenajeze camerele şi să aducă mâncare. După o primă întâlnire oficială a Giunta Popolare, noua administraţie a oraşului, a fost condusă la primărie pentru a-şi alege un birou. În timp ce urca scările, funcţionarii o aclamau. Un oficial i-a spus: „Am visat atât de mult la acest moment, când oamenilor demni de poziţia lor le-a venit rândul să servească". De pe un acoperiş de vizavi, un lunetist a continuat să tragă, spărgând geamurile primăriei. Apoi Ada a pornit spre Le Nuove pentru a supraveghea transferul celorlalţi prizonieri politici. Spre supărarea ei, tânărul partizan care păzea închisoarea a oprit-o: „Ce? O femeie ca viceprimar?". Ea a vorbit răspicat, iar el s-a grăbit să se îndepărteze cu sfială pentru a-l chema pe noul director. Mai târziu, fără să ţină cont de avertismentele partizanilor că încă mai erau lunetişti pe acoperişuri, a insistat să meargă singură pe lunga Via Garibaldi. Un glonţ a trecut pe lângă capul ei, ratând-o la câţiva centimetri. S-a simţit pedepsită şi supărată pe ea însăşi. Având în vedere responsabilităţile pe care şi le asumase, o astfel de „bravadă nesăbuită" era inacceptabilă.

Ceea ce o aştepta – ceea ce îi aştepta pe Agosti, Bianco, Foa şi pe toţi ceilalţi luptători care intrau acum în politică pentru a crea şi administra o nouă Italie – era într-adevăr descurajant. Ţara era falimentară, infrastructura sa era în mare parte distrusă, sistemul de sănătate era în ruină, birourile sale erau părăsite, foştii funcţionari publici fascişti se ascundeau. Buzunare de germani şi fascişti încă mai luptau, baricadaţi în poduri şi pe dealurile care dominau oraşul. Torino arăta ca o zonă de război, cu scheletele caselor prăbuşite pe bulevardele pe care mai rămăseseră doar butuci de trunchiuri de copaci, cu fabricile sale avariate, cu drumurile sale pline de gropi, saci de nisip şi sârmă ghimpată, cu cadavrele germanilor şi fasciştilor zăcând pe străzi, iar trecătorii stând în picioare şi uitându-se la ele. Douăzeci de luni de jafuri au însemnat că nu prea existau

electricitate, transport sau alimente. Telefoanele nu funcţionau. Oamenii erau fără adăpost, subnutriţi, obosiţi şi bolnavi. Culturile nu fuseseră plantate, iar câmpurile din jurul oraşului Torino erau presărate cu mine neexplodate. Lira scăzuse la doar 3,5% din puterea de cumpărare de dinainte de război. Dar pe feţele oamenilor se putea citi uşurare şi speranţă.
La 1 mai, când cetăţenii din Torino au fost chemaţi la o ceremonie de doliu pentru a-i plânge pe cei care muriseră pentru a-şi elibera oraşul, peste 100.000 de oameni au mers în tăcere de la Grădinile Regale până la cimitirul principal. În Piazza San Carlo, s-a cântat „Internazionale", apoi „Va, Pensiero", corul sclavilor evrei din Nabucco de Verdi. 'Am cântat şi am cântat şi am cântat', a spus mai târziu o femeie, 'până când nu am mai putut'. În acea noapte, luminile au fost din nou aprinse pe străzi după multe luni de întuneric. Pentru Chevallard, acesta a fost momentul în care a înţeles că războiul se terminase cu adevărat. Ada nu-şi făcea iluzii cu privire la ceea ce avea să urmeze. Va fi vorba de a se agăţa şi de a menţine vii marile idealuri despre „o umanitate universală şi fraternă", despre egalitate, paritate şi dreptate socială, o flacără care se aprinsese cu douăzeci de luni mai devreme şi care nu trebuia să se stingă acum. Ea ştia că o altă bătălie, „la vera battaglia", era pe cale să înceapă. Nu va mai fi vorba de a lupta împotriva aroganţei, a violenţei şi a cruzimii, toate lucruri în cele din urmă clare şi uşor de detectat, ci de a lupta împotriva „intereselor care vor încerca să se reaprindă în mod perfid, împotriva obiceiurilor care se vor reafirma în curând, împotriva prejudecăţilor care nu vor să moară". Această bătălie, credea ea, va fi mai puţin sângeroasă, dar va fi mai grea, mai lungă şi mult mai singuratică. S-a întrebat dacă avea inima pentru asta.

18

Sângerare de sânge

Chiar şi arogantul locotenent-colonel Stevens a fost nevoit să recunoască faptul că eliberarea Piemontului s-a desfăşurat eficient, rapid şi fără vărsare excesivă de sânge; dar nu s-a putut abţine să nu ţină o prelegere conducerii nordice, în „italiana sa pitorească, dar perfect inteligibilă", cu privire la necesitatea de a aduce partizanii ferm în rând, supuşi aliaţilor şi sub controlul lor militar. Când primii soldaţi aliaţi, un mic grup de americani în jeep-uri, au intrat în Torino la 30 aprilie, au găsit semafoarele în funcţiune, magazinele deschise, tramvaiele în funcţiune, străzile măturate şi oamenii mergând liniştiţi. Mulţi dintre ei purtau batiste roşii, ca şi cum, a observat un spectator oarecum acru, „toţi luptaseră cu

partizanii”. Buchetele de flori cu nume şi uneori fotografii erau aşezate acolo unde muriseră partizani.
În afară de faptul că se mirau că multe dintre tancurile americane purtau nume de femei – Barbara, Bella şi Madge – şi de faptul că Aliaţii au luat Palazzo Reale drept cartier general, torinezii nu păreau foarte interesaţi de noul lor val de ocupanţi străini. Au aplaudat scurt atunci când i-au întâlnit pentru prima dată, au admirat curăţenia înfăţişării lor, apoi şi-au văzut de treburile lor. Cele mai multe dintre ziarele din Torino, publicate în grabă sub noua conducere post-fascistă, nici măcar nu s-au obosit să le acopere sosirea. Sentimentul de exaltare în această „primavera rossa” a fost o chestiune foarte italiană, o chestiune de mândrie şi de uşurare epuizată. Era, scria un bărbat, „un dor de a trăi, de a se bucura de plăceri simple şi o mare oboseală faţă de luptă, suferinţă, privaţiuni”.
Bătălia pentru eliberarea oraşului Torino a costat viaţa a aproximativ o mie de oameni; 320 dintre ei erau partizani, mulţi dintre ei încă adolescenţi, iar douăzeci şi nouă erau femei. Dar, după douăzeci de luni de ocupaţie nemiloasă, oraşul era în sfârşit liber. „Împărtăşim”, scria Chevallard pe ultima pagină a jurnalului său, „speranţa că cei care vor veni după noi nu vor mai trăi niciodată ororile prin care am trecut noi”.
În diferite locuri au fost negociate acorduri de predare separate. La 29 aprilie, la Caserta, reprezentanţii armatei germane şi ai Republicii Sociale Italiene au semnat un document de capitulare prin care se convenea încetarea focului pentru toate forţele la ora două după-amiaza zilei de 2 mai. La 30 aprilie, Hitler s-a sinucis în buncărul său din Berlin, împreună cu Eva Braun, cu care se căsătorise cu trei zile mai devreme. La Bolzano, unde încă mai spera la o înţelegere, generalul Wolff a fost arestat. În nord, aproximativ 61.000 de soldaţi germani şi 12.000 de fascişti – majoritatea celorlalţi se furişaseră, sperând să scape de capturarea de către partizani – au depus armele şi au fost arestaţi, lăsând zona rurală prin care trecuseră plină de vehicule abandonate, muniţie uzată, pradă abandonată şi camioane incendiate. Bombardierele aliate au încetat să mai atace retragerea germană. Modul în care erau trataţi fasciştii capturaţi, după interogatoriu, depindea de ceea ce făcuseră. Banii confiscaţi din fondurile germane şi fasciste au început să fie distribuiţi familiilor care îşi pierduseră oamenii în lupte. Ostaticii eminenţi care fuseseră ţinuţi ca un posibil troc util au fost eliberaţi din captivitate. Doi Dakota au debarcat la Milano aducând medicamente şi, în special, insulină, de care nordul avea o nevoie disperată.
Calmul, însă, era înşelător. Cele douăzeci de luni de război civil fuseseră prea brutale, cu moartea transformată într-un spectacol care să fie savurat, iar anii lungi de fascism, cu războaiele sale pedepsitoare din Etiopia, Spania şi Balcani,

îi învăţaseră pe italieni să fie violenţi. Mulţi oameni îşi dădeau seama acum că, dacă nu luau problema în propriile mâini, fasciştii ar fi rămas nepedepsiţi. Represaliile au fost feroce. Rezistenţa ştia că nu mai avea mult timp la dispoziţie. După cum a scris Giorgio Amendola, care fusese martor la spânzurarea ratată a lui Solaro, în L'Unità, „o curăţare rapidă şi radicală" era esenţială. 'Morţii noştri trebuie să fie răzbunaţi, toţi. Criminalii trebuie să fie eliminaţi. Ciuma fascistă trebuie să fie anihilată. Numai aşa putem merge înainte... Nu este momentul pentru clemenţă, care nu ar face decât să trădeze cauza pentru care am luptat... Cu hotărâre iacobină, cuţitul trebuie înfipt în rană şi tot ce este putred trebuie tăiat'. Zonele din nordul industrial au căpătat un nou nume: „il triangolo della morte", triunghiul morţii.
Chiar dacă luptele se încheiau, vânătoarea fasciştilor de rang înalt a dus rapid la găsirea gerarchi din Salò, mulţi dintre ei având un sfârşit urât. Buffarini Guidi, ministrul de interne, care prezidase deportarea evreilor, a fost târât într-o piaţă din Milano, pe jumătate mort după ce a luat o sticlă de barbiturice, şi împuşcat. Primarul fascist din Cumiano a fost capturat, plimbat prin oraş pentru a fi văzut de toată lumea, apoi împuşcat în piaţa din piaţă. În câteva zile, 111 dintre liderii infamelor miliţii au fost prinşi şi executaţi. Pe 29 aprilie, Osvaldo Valenti şi Luisa Ferida, care chinuise victimele lui Koch în Villa Triste cu striptease-urile sale, au fost prinşi şi împuşcaţi. Koch însuşi a evitat să fie capturat până la sfârşitul lunii iunie, când a fost urmărit într-un hotel din Florenţa, judecat şi condamnat la moarte. Cinci dintre cei şaptezeci de aghiotanţi ai săi au fost executaţi în urma proceselor; alţi opt au fost ucişi sumar în timpul eliberării. Adesea, întrebarea cine a supravieţuit şi cine a murit s-a redus la o simplă chestiune de noroc.
Nicăieri spiritul de răzbunare nu a fost mai vizibil şi nici numărul represaliilor nu a fost mai mare decât la Torino, considerat mult timp epicentrul sadismului fascist şi german, dar şi al Rezistenţei din nord. Aici, după cum a observat Max Salvadori, au existat mulţi „imitatori în devenire ai lui Marat şi Robespierre". Chiar şi Agosti, care nu era un om răzbunător, a dispus ca cei cinci poliţişti din prefectură care se făceau vinovaţi de o serie de crime brutale recente să fie scoşi imediat în curte şi împuşcaţi, spunând mai târziu că un tribunal i-ar fi susţinut cu siguranţă decizia. Peste tot în oraş, spionii, informatorii şi colaboratorii au fost vânaţi, scoşi din casele şi ascunzătorile lor, adesea fiind identificaţi de femei. Unii au fost executaţi rapid; alţii au fost linşaţi de mulţimi în timp ce încercau să fugă, partizanii încercând şi nereuşind să calmeze mulţimile trăgând focuri de armă deasupra capetelor lor.

Membrii odioasei Brigate Nere şi ai SS-ului italian au fost pedepsiţi cel mai aspru, fiind adesea scuipaţi şi bătuţi înainte de a fi executaţi exact în locurile în care partizanii fuseseră ucişi. Timp de mai multe zile, cadavrele au continuat să apară – ale unor persoane care traduseseră pentru germani, sau care lucraseră alături de aceştia în fabrici, sau care fuseseră soţiile sau mamele miliţienilor violenţi din Salò. Când cimitirele se umpleau, cadavrele erau aruncate în Po sau arse. „Violenţa şi moartea", scria un observator, „au intrat în viaţa de zi cu zi a italienilor... am auzit împuşcături, am văzut case incendiate, am văzut cadavre lăsate atârnând". Au existat, inevitabil, erori, cazuri de confuzie de identitate. A fost barbarie; dar nu a fost anarhie.

Au existat, de asemenea, cazuri nedificatoare în care părinţii, îngroziţi de faptul că acţiunile copiilor lor fascişti se vor răsfrânge asupra lor, i-au oferit justiţiei partizane. Anna Orlandi s-a dus la poliţie şi le-a spus că fiica ei, Luciana, lucrase pentru miliţia Folgore. „Declar", a scris ea în declaraţia sa, „că regret că nu a fost eliminată mai devreme". Luciana a dispărut de acasă şi nu a mai fost văzută niciodată.

De fapt, femeile, „puttane dei nazisti", curvele germanilor, au fost cele mai violente victime ale violenţelor extreme. La Torino, Marilena Grill, în vârstă de 16 ani, care cu puţin timp înainte se alăturase femeilor auxiliare fasciste, a fost târâtă din casă şi împuşcată. În zilele de după eliberare, cadavrele a treizeci de femei, unele dintre ele nu mai mult decât fete, au fost scoase din Po, una dintre ele prezentând „răni grave la cap, abdomen şi piept". Dintre cele 6.000 de femei care se oferiseră ca voluntare pentru forţele auxiliare din Salò, trei sute au fost ucise, deseori după ce fuseseră violate în mod repetat; altora li s-a ras capul şi au defilat goale până la execuţie, cu o svastică pictată pe frunte. Represaliile, deşi oribile, erau într-o oarecare măsură de înţeles, o reflecţie asupra atrocităţilor comise de fascişti şi germani deopotrivă în cele douăzeci de luni lungi de război civil.

Contesa Piera Gatteschi Fondelli, fondatoarea voluntarilor SAF, a evadat şi şi-a petrecut următorii doi ani ascunzându-se în mănăstiri, biserici şi chiar într-o casă mortuară, înainte de a descoperi că toată lumea a uitat de ea. Mulţi ani mai târziu, ea şi-a scris memoriile în care a declarat cu tristeţe că, la fel ca majoritatea tovarăşelor sale, a crezut că ceea ce făcea luptând alături de fascişti era salvarea patriei sale „trădate". În timp ce fasciştii se retrăgeau din Torino, au forţat un grup de femei SAF să coboare dintr-un camion, pentru a le ceda locul colegilor lor bărbaţi, împreună cu familiile şi bagajele lor.

Unul dintre cele mai dureroase incidente a fost povestit de un preot pe nume Don Raimondo Viale. Chemat să asculte confesiunea unei femei de vârstă

mijlocie condamnată la moarte pentru că a spionat pentru fascişti, a găsit-o tulburată. Când a fost condusă spre execuţie, s-a agăţat de el, l-a implorat să nu o părăsească şi a continuat să se plângă: „Părinte, rămâi lângă mine, ajută-mă”. Se lăsa noaptea şi din toate părţile, pe străzile eliberate ale oraşului, se auzeau sunete de veselie şi sărbătoare. 'Am plâns', a scris mai târziu Don Raimondo. 'Am plâns tot drumul spre casă. Plâng şi acum'.

Deşi a fost cel mai dramatic la Torino, represaliile piemonteze nu s-au limitat la oraşe. Oriunde germanii şi fasciştii au fost cei mai brutali, vărsarea de sânge care a urmat plecării lor a fost implacabilă. În sus şi în josul văilor, în sate şi orăşele, foştii fascişti au fost scoşi din case şi pedepsiţi. Alături de Jenny Cardon, în vârstă de 32 de ani, alţi patru civili din Torre Pellice îşi pierduseră viaţa în ultimele zile de luptă. Unul dintre ei era un bărbat de 84 de ani.

În ziua care a urmat eliberării din Torre Pellice, după cum îşi aminteşte Micki Cesan, patru fete care se împrieteniseră cu germanii şi cu soldaţii fascişti au fost duse în Piazza della Libertà şi li s-a ras capul. Una dintre ele, spune ea, era o „puttana cattiva”, o curvă rea care se culca cu toată lumea. Trei fraţi, Ludovico, Carlo şi Olivero Merlo, au fost, de asemenea, arestaţi, împreună cu un squadrista local care organizase un masacru şi o femeie care se culcase cu nişte germani. Dintre cei trei fraţi Merlo, unul era într-adevăr un fascist care luase parte la acte criminale, dar ceilalţi doi nu avuseseră nimic de-a face cu politica. Toţi trei au fost executaţi, împreună cu escadristul şi cu femeia care, după ce a scăpat într-un spital, a fost târâtă din pat şi împuşcată. Mai târziu, partizanii aveau să spună că a fost o greşeală să-i execute atunci şi acolo. Ar fi trebuit, spuneau ei, să fie duşi în altă parte şi judecaţi.

Reacţia conducerii partizanilor din nord faţă de violenţe nu a fost pe deplin coerentă. În timp ce, pe de o parte, pledau pentru „exterminarea” rapidă a tuturor celor care aparţinuseră miliţiilor fasciste – care urma să fie efectuată în timpul „parantezei de sânge”, zilele justiţiei partizanilor, convenite cu Aliaţii –, ei au ordonat, de asemenea, înfiinţarea imediată a tribunalelor de partizani şi a tribunalelor populare pentru a audia cazurile celor acuzaţi de „crime grave împotriva partizanilor”. Primul dintre acestea a fost deja înfiinţat şi funcţional într-una dintre fabricile din Torino, FIAT Mirafiore, chiar înainte de încheierea luptelor.

Până la miezul nopţii de 2 mai, când a fost anunţată capitularea necondiţionată a forţelor germane, împreună cu sfârşitul stării de urgenţă, oamenii se plictisiseră în orice caz de răzbunări şi se adresau legii. A avut loc un proces de purificare, oribil, dar necesar, cu o recunoaştere tacită a faptului că există anumite tipuri de brutalitate pentru care niciun fel de reparaţie legală nu poate fi vreodată

suficientă. Dar vărsarea de sânge se încheiase în mare parte, iar Aliaţii au acceptat că nu putea fi evitată; toate crimele care au continuat au avut loc doar noaptea, în secret. Cifrele privind numărul de morţi în timpul „resa dei conti", adică a reglării de conturi, aveau să fie ulterior contestate pe scară largă. Neofasciştii au susţinut că 300.000 de persoane din întreaga Italie au murit în aceste câteva zile; Ministerul de Interne a estimat cifra la doar 1.732 de persoane. Cei mai de încredere istorici au ajuns să accepte că numărul real se situa probabil în jurul a 10.000, Torino, cu 1.138, având cea mai mare proporţie, iar Piemontul în ansamblu 2.523.

De la dreapta: Bolaffi şi Ada la eliberarea oraşului Torino

În dimineaţa zilei de duminică, 6 mai, la ora nouă, sub un cer albastru şi un soare strălucitor, formaţiunile de partizani piemontezi au început să convergeau în imensa Piaţă Vittorio Emanuele din Torino pentru parada de defilare. Cei care luptaseră în Valli di Lanzo au înaintat pe Via Po; cei din Langhe pe Via Napione; cei din primul sector din Torino au luat-o pe Via Garibaldi. Bolaffi, conducându-şi cu mândrie formaţia Stellina din Susa, a făcut un ocol prin Via Fabro, unde au salutat-o solemn şi ceremonios pe Ada, înainte de a mărşălui, cu un trompetist în frunte, cu steagurile fluturând, spre centru.

La ora 9. 30, Piazza Vittorio Emanuele era plină de luptători în uniformele lor colorate distinctive, cei de la Autonomi cu baticurile lor albastre la gât, cei de la Garibaldi cu stelele lor roşii, luptătorii de la Partito d'Azione cu flăcările lor roşii. Ici şi colo, în mulţime, se aflau soldaţi aliaţi, americani, britanici, francezi, câţiva polonezi, câţiva sud-africani. Purtau steaguri, iar comandanţii lor priveau de pe margine. Câţiva dintre partizani au remarcat numărul mare de camarazi, fără să îşi dea seama niciodată că fuseseră atât de mulţi. Acest lucru i-a umplut de mândrie. Atmosfera era festivă. Spectatorii îşi puneau copiii pe umeri pentru a putea vedea peste mulţime.

Cu toate acestea, printre participanţi erau foarte puţine femei. Brigăzile comuniste Garibaldi fuseseră primele care susţinuseră că „normalizarea", cuvântul de pe buzele tuturor, nu includea ideea de femei luptătoare. Staffettele lor, care luptaseră, transportaseră mesaje şi arme, furnizaseră adăposturi sigure, puseseră mine şi făcuseră prizonieri, nu aveau voie să defileze alături de camarazii lor. Alte formaţiuni, cum ar fi cele ale Partito d'Azione, care au permis cu reticenţă femeilor lor să participe, le-au plasat în spate. Şi în timp ce aceste femei înaintau sfidător printre rândurile dense de spectatori, auzeau murmure de dezaprobare: „Priviţi-le! Târfe! Chiar şi atunci, părea un gust amar a ceea ce avea să urmeze.

Cu două zile înainte de paradă, prinţul Umberto sosise pe neaşteptate la Milano, spunând că dorea să treacă în revistă luptătorii din nord. Spre dezamăgirea sa, conducerea a refuzat. Nu era momentul, i s-a spus, pentru o demonstraţie de regalitate. Umberto s-a strecurat înapoi la Roma.

Un grup rar de personalette defilând

La ora zece, generalul Trabucchi, în calitate de comandant al partizanilor, se afla pe o platformă ridicată în piaţă, alături de alţi demnitari. Apoi, văduva generalului Perotti i-a înmânat unuia dintre cei mai importanţi lideri partizani steagul Corpo Volontari della Libertà; alte steaguri au fost prezentate şi arborate, printre care şi cel pe care Lucia îl purtase cu atâta trudă peste munţi, înfăşurat în jurul taliei. S-a cântat „Cântecul Piave", unul dintre cele mai cunoscute imnuri ale partizanilor, în sunet de trompetă. Toată lumea a fost atentă. Primul care a luat cuvântul a fost Franco Antonicelli, numit preşedinte al CLN-ului piemontez în ajunul insurecţiei. „O, patrioţi", a strigat el către oamenii adunaţi, străduindu-se să se facă auzit în vasta piaţă, „sângele vostru ne-a adus victoria... Acum avem nevoie de puterea voastră pentru a construi, piatră peste piatră, vastul edificiu al unei noi Italii". Cei care au vorbit după el au repetat acelaşi mesaj: partizanii au câştigat războiul, dar acum trebuia să înceapă munca grea.

Odată cu primele trupe aliate care au ajuns în nord a sosit şi un colonel american pe nume Marshall, a cărui sarcină va fi să conducă guvernul militar aliat din Piemont. Stând pe podium, acesta i-a spus în linişte generalului Trabucchi, în franceză: „C'est beau et émouvant". Dar, sub respiraţia sa, a fost auzit adăugând, în engleză, „It is also fearsome". Nici acest lucru nu a fost de bun augur.

Nu există nicio înregistrare a prezenţei Biancăi, Lisettei, Frida, Silviei, Pinella sau chiar a lui Ada la această mare ceremonie de încheiere a războiului, deşi este probabil ca Ada să fi fost undeva în apropiere, nu în calitatea ei de partizan şi organizator al staffettei, ci în rolul ei mai puţin ameninţător de viceprimar al oraşului Torino. Ea nu pare să fi fost chemată să ia cuvântul. Mai târziu, una dintre femeile aflate în Piazza Vittorio Emanuele în acea dimineaţă luminoasă de mai îşi va aminti că se gândea: „A fost sfârşitul, pentru noi, fetele şi femeile, al fărădelegilor noastre". Se simţea deja nostalgică pentru ceea ce trăiseră, pentru pericolele şi emoţiile şi camaraderia. 'Ştiam', scria ea, 'că vieţile noastre nu vor mai fi niciodată atât de interesante'.

-Toată Italia era acum liberă, iar Ziua VE, sfârşitul războiului în Europa, a fost sărbătorită în toate ţările aliate. Dar spectacolul de unitate dintre ele începea să se destrame. La 12 mai, Churchill s-a referit la o „cortină de fier" care cobora pe frontul rusesc, adăugând: „Nu ştim ce se întâmplă în spatele ei". Începuse

Războiul Rece; şi, în orice caz, cel de-al Doilea Război Mondial nu se încheiase încă: japonezii mai trebuiau înfrânţi.
De mai multe luni, Aliaţii din Italia făcuseră clar că se aşteptau ca partizanii să predea toate armele care le fuseseră aruncate imediat ce nordul ar fi fost eliberat. În mod tacit, se înţelegea că acest lucru ar fi făcut ca ajutoarele alimentare şi medicale să curgă. Ceea ce un ofiţer aliat a descris ca fiind „comportamentul nepotrivit", represaliile de la Torino, au făcut ca problema să devină mai urgentă şi existau temeri că, dacă lăsau lucrurile prea mult timp, „deziluzia" partizanilor se va transforma în „apatie şi apoi în amărăciune". Iar în privinţa unui subiect, britanicii şi americanii erau absolut uniţi: nu trebuia să existe o preluare a puterii de către comunişti şi nici arme cu care să o facă. La 9 mai, a început procesul de dezarmare a partizanilor. Luptătorii au fost invitaţi să se prezinte la centrele speciale, să predea armele şi muniţia şi să primească în schimb o bucată de pânză şi 7.000 de lire pentru a o transforma în haine civile. Acest lucru, nota un raport al aliaţilor, ar trebui să „îndulcească pastila".
A fost, totuşi, dificil. Deşi Aliaţii au organizat predarea cu un anumit grad de ceremonie, cu steaguri, fanfare şi discursuri, nu păreau să înţeleagă că oamenii cu care aveau de-a face nu erau „dornici, respectuoşi şi docili", ci veterani experimentaţi, obosiţi de război, intoxicaţi de ceea ce tocmai trecuseră. Aliaţii au fost rapid percepuţi de către italieni ca fiind inepţi şi imperativi, şi cu atât mai mult atunci când, în decurs de o săptămână, au fost emise ordine ca toate emiţătoarele radio, porumbeii călători, aparatele foto, telescoapele şi binoclurile să fie înregistrate de către autorităţile militare. Toate ziarele urmau să fie supuse cenzurii Aliaţilor şi toate reuniunile publice trebuiau autorizate. Doi miniştri guvernamentali veniţi de la Roma spre nord care au ignorat această regulă au fost ameninţaţi cu arestarea.
Nu este surprinzător, aşadar, că partizanii nu au avut încredere deplină în acest nou set de ocupanţi şi nu le-a plăcut modul în care au fost trataţi. Cei care nu ştiau ce să facă în continuare sau care pierduseră mult în lupte, vedeau în armele lor o mică măsură de valoare şi siguranţă. Chiar şi Agosti, un om atent la realităţile practice, a vorbit despre necesitatea de a „ţine sufletele, oamenii şi armele pregătite". După cum i-a scris lui Bianco, îşi câştigaseră armele şi nu trebuiau să permită acum să le fie luate, nici de dreapta, nici de stânga. Era vorba, spunea el, de a recunoaşte voinţa poporului, „născută în timpul războiului partizanilor".
Pe măsură ce armele erau predate, Aliaţii au observat că acestea constau în principal în obiecte mai mari, cu foarte puţine dintre revolverele care erau atât de prezente la centura fiecărui luptător în zilele premergătoare eliberării. Purtate în

văi, ascunse în poduri şi pivniţe şi chiar îngropate în gropi în grădină şi, uneori, puse deoparte pur şi simplu pentru a regla conturile, pistoalele, emiţătoarele radio, grenadele şi câteva mitraliere au fost depozitate cu grijă pentru a fi folosite mai târziu. Mai târziu, Aliaţii, care au efectuat cincizeci de raiduri în Piemont în căutarea armelor ascunse, aveau să spună că mai puţin de 60 % din ceea ce fusese aruncat a fost returnat.
Reticenţa de a îndeplini ordinele Aliaţilor a fost complicată şi mai mult de un resentiment tot mai mare faţă de faptul că prizonierii de război germani erau prea bine trataţi şi prea bine hrăniţi, în timp ce italienii mureau de foame. Întorcându-se la casele lor fără locuri de muncă, la casele avariate în timpul luptelor şi la animalele şi culturile pierdute, partizanii au fost nevoiţi să asiste la livrări generoase de alimente rare care mergeau către lagărele de prizonieri. Furia lor a crescut atunci când au aflat amploarea pagubelor provocate de raidurile aeriene aliate asupra oraşelor italiene şi a artei italiene. La 1 iunie, guvernul militar aliat a fost instalat în mod oficial în nordul ţării, ceea ce a lipsit efectiv CLN de orice rol propriu-zis. De acum înainte, aliaţii, şi nu italienii, erau cei care conduceau. Şi, cel puţin pentru o vreme, italienii au avut pretextul că aveau nevoie de armele lor pentru a strânge inamicii încă în libertate. Bolaffi, comandantul îngrijit, independent şi incomod al Brigăzii Stellina, a fost cel care s-a aflat în centrul unuia dintre cele mai neaşteptate episoade ale sfârşitului războiului piemontez. Aproximativ 2.500 de partizani reuşiseră să elibereze Val d'Aosta înaintea trupelor franceze care sosiseră, dar francezii erau de mult timp cu ochii pe centralele hidroelectrice şi, prin intermediul acestora, pe economia oraşului Torino, a cărui energie electrică o alimentau. În plus, ei continuau să se simtă dispreţuitori faţă de „les sales Italiens fascistes" şi intenţionau să îi facă să plătească pentru trădarea lor anterioară. Planul lor era de a anexa zona. În curând, au apărut afişe care îndemnau populaţia locală să opteze pentru unirea cu Franţa. Oamenii au primit buletine de vot, însoţite de ameninţări voalate că francezii nu vor pleca.
Imediat după ce germanii s-au predat, o divizie de infanterie franceză a apărut chiar deasupra oraşului Exilles. Bolaffi a fost consternat să îi găsească pe francezi cu mână forte şi ostili. Soldaţii francezi au îndepărtat steagurile italiene şi le-au înlocuit cu cele franceze. Au ocupat Bardonecchia, la graniţă, au coborât spre Susa şi au anunţat că au intenţia de a interzice orice acces al italienilor la Mont Cenis. Locuitorii locali, la început primitori şi chiar seduşi, s-au enervat în curând de aroganţa francezilor, mai ales după ce aceştia au început să se servească din tot ceea ce nu fusese deja jefuit de germani – oglinzi, radiatoare, chiar şi chiuvete. Au fost instalate noi afişe, de data aceasta puse de săteni:

„Francezi, plecaţi... Ne-am eliberat singuri văile şi le vom păstra eliberate”. Bolaffi şi oamenii săi au încercat frenetic să ajungă la un fel de înţelegere cu invadatorii.
Apoi a venit o seară în care doi soldaţi francezi, care jucau cărţi în Albergo del Sole din Susa, pe care îl rechiziţionaseră ca popotă, au fost ucişi într-o explozie. A fost un accident, dar garnizoana franceză a ieşit în stradă şi i-a acuzat pe cei de afară că au încercat să le ucidă oamenii; apoi au impus starea de asediu şi au început să facă arestări masive. Doi italieni au fost loviţi cu pumnii; alţii au fost interogaţi cu duritate.
Alertat de această altercaţie tot mai mare, comandamentul american din Torino l-a contactat pe de Gaulle, care la început nu a părut dispus să intervină, ordonând în schimb oamenilor săi să ocupe întregul Val d'Aosta şi munţii piemontezi. Preşedintele Truman a fost chemat să intervină. Lui De Gaulle i s-a reamintit că o ocupaţie franceză a Italiei contravenea politicii Aliaţilor. Nu a făcut nimic. Truman a trimis acum un ultimatum, ameninţând că va bloca toate livrările militare către Franţa dacă francezii nu se retrag. Spre marea uşurare a lui Bolaffi, de Gaulle a cedat, francezii au plecat, iar guvernul militar aliat a trimis trupe care să se ocupe de frontieră, de unde francezii au fost excluşi pe o distanţă de 20 de kilometri. Cesare Alvazzi, care le era ataşat, a intrat în Susa pentru a constata că grupul său particular de oameni, înainte de a se desfiinţa, dorea ca el să îi treacă în revistă în mod oficial, în calitate de comandant.
Bolaffi abia aştepta ca războiul să se termine. Şi-a dat jos uniforma elegantă şi s-a reîntâlnit cu cei doi copii ai săi, pe care nu-i mai văzuse de paisprezece luni, şi cu colecţia de timbre care îi mai rămăsese, păzită impecabil de colegul său arian. Avea să-şi petreacă următoarele câteva luni încercând să găsească locuri de muncă pentru luptătorii săi desfiinţaţi din Stellina. Bolaffi fusese dificil şi reticent la a se supune ordinelor, acuzându-i pe comisarii politici de „trăncăneală terapeutică” – era, după cum spunea Ada, „particolare”, un personaj ciudat –, dar grija sa faţă de oamenii săi fusese remarcabilă. Ada, în ochii lui Bolaffi, a fost întotdeauna o figură excepţională şi până la sfârşit şi-a semnat scrisorile către ea „i miei deferenti ossequi”, omagiul meu deferent. Când, în mai, partizanilor li s-au acordat grade militare retroactive, Bolaffi a fost numit maior.
Nu numai francezii nu au fost cei care nu au putut să le ierte italienilor fărădelegile lor. Britanicii şi americanii au rămas ambivalenţi. Chiar dacă condiţiile dezastruoase prezise de Macmillan în jurnalul său nu cu mult timp înainte – fabricile distruse, materiile prime dispărute, ameninţarea cu „prăbuşirea totală în anarhie, revoluţie şi disperare” – nu au reuşit în mod singular să se realizeze, liderii politici aliaţi au întârziat în a lăuda Rezistenţa pentru rolul său

în război. Se vorbea despre faptul că Rezistenţa a fost o „armată a lui tata” prost antrenată şi dezorganizată. Aveau să treacă câteva săptămâni până când un raport oficial întocmit de Forţele Speciale a recunoscut că partizanii „au distrus efectiv forţa şi moralul unui inamic cu o forţă net superioară... Fără succesele lor, victoria Aliaţilor în Italia nu ar fi fost atât de rapidă, atât de zdrobitoare sau atât de puţin costisitoare”. Un alt raport vorbea despre Rezistenţă ca având 'într-o demonstraţie de rapiditate, energie şi disciplină care a uimit întreaga lume', s-a ridicat 'ca un val şi s-a rostogolit de-a lungul şi de-a latul Italiei'.
Kesselring a declarat ulterior acelaşi lucru. În memoriile sale, el a scris că partizanii au reprezentat într-adevăr un pericol real pentru germani şi că eliminarea lor a fost de „importanţă capitală”. Chiar şi Churchill şi Alexander au fost în cele din urmă forţaţi să recunoască faptul că partizanii italieni imobilizaseră şase din cele douăzeci şi cinci de divizii germane şi că Italia îşi „făcuse efectiv trecerea înapoi”. Nu că Aliaţii înşişi ar fi avut întotdeauna performanţe bune. După cum spunea mai târziu un ofiţer, cele douăzeci de luni ale campaniei din Italia au fost adesea marcate de „birocraţii militare străine greoaie, suprapuse şi care nu se încredeau reciproc”.
În lunile care au urmat, o comisie aliată de control a efectuat 90 de vizite în Piemont pentru a identifica şi despăgubi aproximativ 5 000 de italieni a căror generozitate a fost excepţională. Dar britanicii, spre deosebire de americani, au refuzat să acorde cele 443 de decoraţii propuse, pe motiv că unele ar putea ajunge la comunişti şi că, în orice caz, medaliile ar putea jigni familiile britanice „îndurerate de italieni”.
Cu toţii au fost de acord că informaţiile adunate de Rezistenţa italiană în ultimele luni ale războiului au fost cruciale, permiţând o „periscopie” asupra mişcărilor germane. Raimondo Craveri, omul care, poate mai mult decât oricare altul, a contribuit la funcţionarea reţelelor secrete, era despărţit de soţia sa Elena şi de cei doi copii mici de aproape doi ani. A luat un jeep şi a ajuns acasă în luna mai. Fiul său Piero, un băieţel când a plecat, l-a recunoscut; dar o văzuse ultima dată pe Benedetta când aceasta avea doar unsprezece luni. Era un străin pentru ea.
Până la Conferinţa de la Potsdam din 2 august, tonul aliaţilor faţă de italieni devenise considerabil mai afabil. Italia, se spunea într-un comunicat, a avut, fără îndoială, o „contribuţie decisivă la înfrângerea Germaniei”. Ea s-a eliberat de regimul fascist şi „face progrese bune în direcţia restabilirii unui guvern şi a unor instituţii democratice”. Chiar şi atunci când aduceau laude, Aliaţii păreau să aibă dificultăţi în a evita să pară condescendenţi. Gânditorul, strategul, înţeleptul Ferruccio Parri a formulat-o mai elegant. Italienii ar trebui să fie acum capabili, spunea el, să negocieze cu Aliaţii pe picior de egalitate, dar numai pentru că au

demonstrat că Italia a ştiut „să plătească cu sângele ei pentru libertatea şi independenţa pierdute”.
Tratatul de pace final, semnat la Paris în 1946, nu a reflectat optimismul său. Italia a fost forţată să plătească reparaţii grele, să-şi dizolve părţi din armată şi să renunţe la imperiul său, împreună cu Istria şi Dalmaţia pe care le câştigase în 1918. De Gaulle reuşise să dea un luciu „anilor negri” ai Franţei, anii colaborării, transformându-i într-o traumă naţională în care toţi francezii, cu excepţia câtorva foarte puţini, erau cumva nevinovaţi. Italienii nu au putut scăpa de dispreţul larg răspândit faţă de modul în care au tolerat, aparent de bunăvoie, douăzeci de ani de lăcomie, corupţie şi incompetenţă fascistă. Nici faptul că războiul, despre care toţi sperau că va fi scurt şi victorios, s-a dovedit a fi prelungit şi teribil, iar armistiţiul şi schimbarea ratată a taberelor au deschis Italia la invazie, ocupaţie, distrugere, prăbuşirea armatei şi sfârşitul unei monarhii discreditate.
Între timp, trupul lui Mussolini, după ce a fost mai întâi îngropat într-un mormânt nemarcat în afara oraşului Milano, a fost răpit de un grup de neo-fascişti, care au reuşit să piardă două degete din cadavrul dezintegrat, şi dus în Valtellina, unde spera să îşi facă ultima reprezentaţie, însoţit de doi preoţi. Poliţia a avut nevoie de o sută de zile pentru a da de urma cadavrului, după care acesta a fost reîngropat în cadrul unei ceremonii creştine în capela capucinilor din Cerro Maggiore, lângă Milano, înainte de a fi mutat din nou, în cripta familiei din Predappio, oraşul familiei, unde Rachele s-a întors să trăiască. Predappio a devenit şi a rămas un loc de pelerinaj.
Iar în ceea ce priveşte servietele cu documente importante şi ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Tezaurul Dongo – 1,6 milioane de lire în cecuri şi o cantitate considerabilă de lingouri de aur, bijuterii şi numerar – din Alfa Romeo al lui Mussolini, soarta lor nu a fost niciodată rezolvată. Germanii aveau şi ei cinci valize aparţinând Ducelui, pline de lingouri şi bani. O parte din acestea au ajuns în Lacul Garda. Dar o parte a fost recuperată şi dusă la sediul Rezistenţei din Milano, unde a fost folosită pentru a plăti facturi urgente. Restul a dispărut.
-La începutul verii, un anumit calm s-a instalat la Torino şi în văile Piemontului. Când s-au strâns cifrele, s-a estimat că Italia a pierdut puţin sub jumătate de milion de oameni în timpul războiului, dintre care 40.000 de civili ucişi în raidurile aeriene. Erau foarte puţine comune din Piemont care nu fuseseră atacate, iar peste 5.000 de case şi şcoli fuseseră distruse sau jefuite. Fasciştii şi germanii împuşcaseră împreună 1 776 de partizani şi spânzuraseră 42, iar în urma represaliilor au executat 527 de civili. Aceste cifre nu îi includeau pe luptătorii ucişi în luptă. Din cei 200.000 de membri activi ai Rezistenţei italiene

şi aproximativ acelaşi număr de ajutoare, o cincime erau morţi. Numai în Piemont, 98 de membri ai personalului au murit, dintre care opt la eliberarea oraşului Torino. Cele mai tinere două erau Maria Albarelli, în vârstă de paisprezece ani, care servise cu partizanii urbani, şi Elsa Falerno, în vârstă de cincisprezece ani, sublocotenent la comanda unei brigăzi de 106 oameni.
Dacă ceea ce a avut loc, în timpul celor douăzeci de luni de ocupaţie, a fost sau nu un război civil continuă să îi pună pe gânduri pe oameni până în ziua de azi. Claudio Pavone, unul dintre cei mai respectaţi istorici italieni, a fost primul care a sugerat că au existat trei războaie în desfăşurare simultan: un război civil între italieni – sau poate un război al „civilizaţiei" împotriva forţelor răului; un război de clasă împotriva unor interese puternice; şi un război de eliberare naţională împotriva inamicului. Majoritatea partizanilor se vedeau pe ei înşişi luptând în mai multe în acelaşi timp. Bisericii, din cauza propriei sale ambivalenţe faţă de partizanii comunişti, nu-i plăcea ideea că ar fi fost un război civil, la fel ca şi multor partizani, care protestau că aceasta îi legitima pe fascişti şi dădea Salò-ului demnitatea unui stat suveran.
Moştenirea războiului a lăsat mai multe întrebări decât răspunsuri: un padrone, un angajator, care era şi fascist şi colaborator, nu era un italian adevărat? Cât de totalitar fusese fascismul? A fost un singur om, Mussolini, vinovat? Rezistenţa ar trebui privită ca un al doilea Risorgimento, în sensul că şi în primul caz au existat „italieni reacţionari" care s-au aliat cu austriecii ocupanţi? Să fi fost fascismul, aşa cum susţinea Benedetto Croce, nimic mai mult decât o „paranteză" în istorie, un moment trecător de despotism şi imoralitate, repede uitat? Un lucru era totuşi clar: cele douăzeci de luni de ocupaţie au schimbat fiecare italian. Conflictul fusese prea brutal, prea distructiv, prea dezbinător pentru a-şi imagina că Italia va redeveni ceea ce fusese odată, chiar şi pentru toţi „attendisti", cei care stătuseră pe margine în zona gri a lui Levi, între teritoriul binelui şi cel al răului.
Pe măsură ce prizonierii de război şi cei deportaţi de germani se întorceau acasă, întreaga amploare a pierderilor Italiei a devenit mai clară. Din cei 600.000 de soldaţi italieni capturaţi de germani şi trimişi în Germania după armistiţiu, aproximativ 40-50.000 au murit. Mulţi alţii au sucombat din cauza frigului, a bolii şi a rănilor suferite pe Frontul de Est, dar a fost nevoie de luni de zile pentru a stabili ce s-a întâmplat cu ceilalţi. Dintre cei capturaţi, Italia a adunat 85.000 de nume ale bărbaţilor dispăruţi şi a continuat să facă presiuni pentru a primi veşti, dar abia în august 1945 sovieticii i-au eliberat pe restul prizonierilor. În următorul an, 21.193 de bărbaţi s-au zbătut cu greu până acasă, majoritatea emaciaţi, bolnavi şi furioşi, cu bărbi lungi şi cu hainele sfărâmate. Au trecut ani

de zile până când familiile îndurerate au încetat să mai creadă că este doar posibil ca soţii şi fiii, pierduţi în marea pustietate a Rusiei, să apară. Jacopo Lombardini, care fusese martor la tortura lui Artom, nu a supravieţuit la Mauthausen, unde a fost trimis la scurt timp după ultima sa vizită de la Frida. În ajunul revoltei de la Torino, a fost trimis în camerele de gazare.
Pe măsură ce lagărele de concentrare şi de exterminare din Europa ocupată au fost eliberate, iar evreii italieni supravieţuitori s-au întors acasă, s-a făcut şi o numărătoare a acestor pierderi. Înainte de război, populaţia evreiască din Italia era de aproximativ 46.000 de evrei. Nouă mii au reuşit să emigreze. Dar din cei 6.806 care au fost deportaţi în 48 de transporturi, doar 836 au supravieţuit până la sfârşitul războiului. Dintre cei trei prieteni din Torino deportaţi împreună de la Fossoli la Auschwitz – Levi, Luciana Nissim şi Vanda Maestra – doar Luciana şi Levi mai erau în viaţă. Vanda, care devenise tot mai slabă, cu ochii mai terni, cu o dispoziţie mai posomorâtă, cu picioarele enorm de umflate, fusese trimisă în camera de gazare la 31 octombrie 1944, la scurt timp după ce Luciana fusese transferată ca medic într-un subcamp la Birkenau. Scăpând dintr-un marş al morţii, Luciana a fost eliberată de americani la 24 aprilie 1945. În 1946, Luciana s-a căsătorit cu Franco Momigliano, care scăpase la limită de la moarte în închisoarea San Vittore din Milano; ei şi-au numit primul copil Vanda.
În iunie 1945, de la Katowice, lagărul de detenţie care a fost o etapă în lunga sa odisee spre casă, Levi i-a scris Biancăi: „Sunt îmbrăcat în zdrenţe, probabil că voi ajunge acasă fără pantofi, dar în schimb am învăţat limba germană, puţină rusă şi poloneză şi, în plus, am învăţat cum să mă scot din multe situaţii, cum să nu-mi pierd curajul şi cum să rezist la suferinţe morale şi fizice”. Acum era capabil, i-a spus el, să facă supă de varză şi de napi, să gătească cartofi în mai multe feluri diferite şi să aşeze, să aprindă şi să cureţe sobe. Am făcut, a adăugat el, „un număr incredibil de slujbe: ajutor de constructor, ajutor de şantierist, măturător, portar, interpret, biciclist, croitor, hoţ, infirmier, primitor de bunuri furate, spărgător de pietre: chiar şi cea de chimist!”.
Levi a ajuns la casa sa din Torino la 19 octombrie 1945 şi a telefonat imediat Biancăi. Aceasta s-a grăbit să îl vadă. Era plecat de aproape doi ani. În prima seară nu a spus nimic despre lagăre. Dar mai târziu, în numeroasele plimbări pe care le făcea împreună cu Bianca, i-a povestit, cu lux de amănunte, tot ceea ce a îndurat şi a văzut, analizând fiecare incident, încercând să înţeleagă şi să dea sens celor întâmplate.
Partizanii evrei au contribuit cu un număr disproporţionat de mare de luptători la Rezistenţă şi au plătit scump pentru asta. Mai bine de 2.000 se alăturaseră bandelor, iar aproape jumătate dintre ei au fost arestaţi, executaţi sau deportaţi.

La şapte ani după încheierea războiului, Curtea de Asasinat din Torino a judecat doi membri ai SS-ului italian şi un miliţian din Salò pentru moartea lui Emanuele Artom şi Willy Jervis. Unul dintre bărbaţi a primit o condamnare pe viaţă, comutată la treizeci de ani. Ceilalţi doi au fost eliberaţi din lipsă de probe. Deşi evreilor din Italia li s-au restabilit drepturile depline în iunie 1944, după eliberarea Romei, restituirea efectivă a ceea ce fusese jefuit şi luat s-a desfăşurat încet şi cu reticenţă. În cele din urmă, o stradă şi un parc din Torino au primit numele lui Emanuele Artom, iar acesta a fost decorat postum cu o medalie de argint.
În 1980, în timp ce scria „Cei înecaţi şi cei salvaţi", Levi i-a trimis Biancăi capitolul său despre „zona gri" pentru ca ea să comenteze. El nu era, i-a spus el, în primul rând un scriitor; iar ea a fost de acord. Pentru ea, Levi a rămas un om de ştiinţă, un om care analiza totul cu meticulozitate la microscop şi apoi simţea nevoia să comunice lumii ceea ce descoperise, fără înfrumuseţări. Înainte de a fi publicat, el i-a trimis un poem intitulat „Dezgheţ" despre trecut şi despre plimbările lor împreună:
„Quando la neve sarà tutta sciolta
Andremo in cerca del vecchio sentiero,
„Quello che si sta coprendo di rovi
Dietro il muro del monastero;
Tutto sarà come una volta. '
Când toată zăpada s-a topit
Vom merge să căutăm vechea cărare,
Cea cu mărăcini care cresc peste ea.
În spatele zidului mănăstirii;
Totul va fi aşa cum a fost odată.
Bianca a refuzat întotdeauna să creadă că moartea lui Levi în 1987 a fost o sinucidere. „Un om blând, drept, coerent", scria ea în memoriile sale. 'Un prieten'.
* Cifrele finale au fost că 53.372 au fost deportaţi în Germania; 11.776 au trecut liniile de demarcaţie; 4.852 au evadat în Elveţia.

19

O iubire a uitării

Ada nu a fost singurul partizan care avea temeri cu privire la cum ar fi arătat o Italie eliberată. Dar ceea ce nu ştiau nici ea, nici ceilalţi lideri nordici, era cât de

frustrante şi imprevizibile vor fi lunile care vor urma eliberării. Relaţiile strânse dintre Parri din Partito d'Azione şi comunistul Luigi Longo au acoperit diferenţele foarte reale dintre partidele lor, în timp ce scurta perioadă de unitate militară care a condus la insurecţie a fost sprijinită doar tacit de celelalte grupări. Când luptele au luat sfârşit, aceste opinii conflictuale au revenit la viaţă. La fel ca şi schisma fundamentală dintre nord şi sud, între Comitetul de Eliberare Naţională din nord şi guvernul Badoglio de la Roma, cu care nu avusese practic nicio comunicare timp de douăzeci de luni. După cum spunea Parri, adevăratul război fusese purtat în nord, între fascişti şi Rezistenţă, şi nu între guvernul din sud şi Salò. Toată Italia cunoscuse mizeria conflictului, dar numai câţiva cunoscuseră „zguduiala morală a insurecţiei"; iar sudul, la urma urmei, nu se eliberase singur. Il 'vento del nord', vântul revoluţiei şi al schimbării, a fost în scurt timp eşuat într-o mare de dezacorduri.

Fascismul nu distrusese democraţia: Italia liberală de la începutul secolului al XX-lea era foarte îndoielnică din punct de vedere politic şi social. Naţiunea nou unită a rezistat impunându-se în toate aspectele vieţii, suprimând parlamentul, presa şi sindicatele, corupând legea şi diminuând femeile. Acum era vorba de reconcilierea unei game vaste de speranţe, aspiraţii şi cereri divizate într-o ţară a cărei singură experienţă democratică adevărată provenea din scurta durată a republicilor libere din toamna anului 1944, rapid marginalizate şi preluate la sfârşitul războiului. Cine putea să conducă o ţară care îşi văzuse trei sferturi din agricultură prăbuşită, multe dintre vehicule, trenuri şi drumuri distruse şi ale cărei venituri naţionale erau la jumătate faţă de cele din 1939? Numai în Livorno, şapte din zece clădiri nu mai erau locuibile.

Pentru Ada şi prietenii ei, cele douăzeci de luni au fost o perioadă de activitate intensă şi de camaraderie, o perioadă de egalitate ameţitoare, când diferenţele de vârstă, clasă şi origine au fost dizolvate şi s-a născut un nou tip de respect reciproc. Şi mândrie: Ada simţea, ca şi ei, că partizanii italieni se dovediseră a fi una dintre cele mai eficiente mişcări de Rezistenţă din Europa ocupată de nazişti. Deşi epuizaţi, s-au aruncat, plini de optimism, în crearea tipului de Italie pentru care luptaseră. Unul dintre primele lucruri pe care Ada le-a făcut în birourile sale magnifice, în calitate de viceprimar al oraşului Torino, a fost să îi căsătorească pe Bianca şi Alberto. La scurt timp după aceea a urmat nunta dintre Gigliola Spinelli şi Franco Venturi, şi cea dintre Lucia Boetta şi Renato Testori, la care, în mod oarecum surprinzător, având în vedere rolul său în insurecţie, lt. col. Stevens a fost martor. Căsătoria cu prietenii ei era una dintre plăcerile Adei. Cea mai mare parte a vieţii ei era acum consumată de sarcina herculeană de a pune Torino din nou pe picioare. Lucrări publice, educaţie, personal, ajutor pentru

bătrâni şi bolnavi, restaurarea muzeelor şi a galeriilor – toate au căzut în sarcina ei. A avut puţin timp să observe fragilitatea luptelor mai largi din Italia. Adevăraţii liberali şi radicali, s-a dovedit rapid, erau într-o mică minoritate. Majoritatea italienilor aveau puţină încredere în noua lor libertate şi erau îngroziţi de ideea de a face un salt în întuneric. După cum spunea Vittorio Foa, ei nu aveau un contur precis al modului în care vedeau viitorul, dincolo de faptul că totul – libertatea de exprimare, justiţia socială, distribuţia bogăţiei – trebuia gândit din nou. „Lumea din jurul nostru", scria el, „părea deschisă şi fără limite... şi singura noastră teamă era aceea de a ne întoarce înapoi". Radicalii erau plini de onestitate şi sinceritate, dar le lipsea perspicacitatea politică şi nu erau dispuşi să facă compromisuri. Cele şase partide din cadrul CLN îşi disputau acum pretenţiile la conducerea noii Italii, la fel ca alte douăzeci de partide mici din afara acesteia. Între timp, Partidul Socialist a decis să renunţe la extremismul din anii de război şi să se erijeze în campionul unei punţi între stânga şi dreapta, însă acest efort a fost în curând blocat de Partidul Liberal. Doar Biserica şi Partidul Comunist păreau să ofere certitudini. Era adevărat că Biserica se arătase dispusă să slujească fascismul, dar la fel făcuseră şi majoritatea italienilor. În ceea ce priveşte 1. 7 milioane de comunişti care încă mai credeau că sprijinul lui Togliatti pentru centru nu fusese decât o operaţiune de menţinere şi că la sfârşitul războiului se va ajunge la o înţelegere cu totul nouă, au fost forţaţi să recunoască faptul că Partidul Comunist Italian abandonase revoluţia, că făcuse pace cu capitalismul şi că era în favoarea unei căi parlamentare spre socialism. În aceste nisipuri mişcătoare şi primejdioase, înainte ca puterea să scape din mâna CLN şi ca Aliaţii să preia efectiv puterea, Ferruccio Parri a fost numit noul preşedinte al Italiei. Dar acest om profund moral, blând şi direct nu a fost pe măsura intrigilor şi ambiţiilor politicii romane. Era ceva inerent tragic la el, cu modestia şi cu înalta sa gândire. Nu era pregătit pentru preşedinţie şi nici nu şi-a dorit-o, dar a considerat că era corect ca primul preşedinte de după război să rămână fidel umbrei aruncate de cei care căzuseră în războiul civil. „Zio Maurizio", aşa cum a continuat să fie numit de către adepţii săi, nu-i plăceau capcanele puterii, insista să doarmă pe un pat de campanie în biroul său şi se împotrivea să fie numit „Eccellenza". În probitatea şi demnitatea sa, le amintea prietenilor săi de Abraham Lincoln.

Parri şi-a preluat mandatul la 20 iunie 1945. Dar, în scurt timp, s-a confruntat cu turbulenţele provocate de continuarea violenţelor comuniste în zonele rurale, greve sporadice, nemulţumirea generalizată, piaţa neagră, agitaţia separatistă din Sicilia, unde Mafia era la pândă, foametea din sud şi paralizia economică, alături de comploturile şi intrigile Aliaţilor, în special ale britanicilor, care au rămas

hotărâţi să zădărnicească orice mişcare spre stânga. Stevens, ca parte a misiunii Aliaţilor, se mutase în camerele din Palazzo della Cisterna al Giunta pentru a putea participa la întâlniri. Două sute cincizeci de mii de hectare din Italia erau acoperite de mine neexplodate şi grenade de mână. Bande de renegaţi, atât fascişti, cât şi partizani, cutreierau zonele rurale în căutare de răzbunare şi au avut loc ciocniri între muncitorii fără pământ şi proprietarii de terenuri. Italienii erau epuizaţi, sătui de violenţă, îngroziţi de haos.
Parri a fost slăbit şi mai mult de un mesaj fără echivoc transmis de liderul comunist Togliatti, care a declarat că partidul său nu îi va contesta pe catolici pentru putere. Iar viaţa lui a fost îngreunată de apariţia în sud a unui antipartid, L'Uomo Qualunque, Omul Comun, sub conducerea unui comediant şi dramaturg gălăgios şi strident, pe vremuri comediant şi dramaturg, pe nume Guglielmo Giannini. El a atras sprijin atât din partea numeroşilor nemulţumiţi din întreaga Italie, cât şi din partea foştilor fascişti, deşi noul partid avea să se piardă în curând, devenind irelevant datorită ascensiunii unui Movimento Sociale Italiano neo-fascist, condus de un naţionalist virulent numit Giorgio Almirante şi de unii dintre fanaticii care susţinuseră guvernul de la Salò.
În noiembrie, Parri a demisionat. A fost nevoie de doar cinci luni pentru a demonstra că exact ceea ce el şi Agosti, Ada, Giorgio Diena, Vittorio Foa şi prietenii lor crezuseră şi pentru care luptaseră, ideea unei democraţii adevărate, fondată pe noi organizaţii de bază necontaminate de trecut, nu putea concura cu realităţile politice din timp de pace. Locul lui Parri a fost luat de isteţul Alcide de Gasperi, fost bibliotecar şi traducător la Vatican, un catolic care cunoştea foarte bine lumea şerpuitoare a politicii romane. De Gasperi a fost susţinut de Biserică, de o birocraţie catolică bine organizată şi de Aliaţi. Renaşterea Italiei, a remarcat Don Luigi Sturzo, fostul lider al unui grup popular de stânga, ar fi fost dificilă indiferent de ce s-ar fi întâmplat, dar a fost îngreunată considerabil de „incomprehensiunea Aliaţilor şi de politica lor incertă şi incoerentă". Togliatti a fost numit ministru al justiţiei. Începuse lunga domnie a Partidului Creştin-Democrat. Partito d'Azione, care fusese dintotdeauna un partid multicolor, un „club de intelectuali, moralişti, filozofi", nu a supravieţuit mult timp căderii lui Parri şi, în curând, s-a ofilit şi a murit.
Partizanii, care se întorseseră acasă crezând că societatea italiană va fi acum asemănătoare cu cea pe care o făuriseră în munţi, s-au simţit trădaţi; erau străini într-o ţară pe care contribuiseră să o transforme, dar din care nu mai făceau parte. După cum a observat Agosti la scurt timp după eliberare, cu o amărăciune considerabilă: „Trebuie să ne asumăm cu toţii o mare parte din responsabilitate pentru că ne-am întors prea repede la interesele noastre personale şi pentru că nu

am înţeles că bătălia nu s-a încheiat... Din lene, egoism, nerăbdare cu compromisurile necesare, am permis ca moştenirea patrioţilor noştri căzuţi să se scurgă".
Mai important, poate, a fost faptul că statul italian era încă în mâinile vechii clase conducătoare, care nu era dispusă să renunţe la loialitatea faţă de capitalismul privat şi de stat, cei care, „orbi şi surzi", au preferat să poarte „livrea fascistă" şi au refuzat să „audă vulcanul care erupea sub picioarele lor". Douăzeci de luni de război civil nu au fost suficiente pentru a schimba obiceiuri și moduri de gândire adânc înrădăcinate, deși o Adunare Constituantă a redactat în mod corespunzător o nouă constituţie, în care femeile au votat pentru prima dată. În iunie 1946, cu 12,7 milioane de voturi la 10,7 milioane, Italia a decis să elimine monarhia şi să devină republică. Umberto a plecat în exil. Era rege de abia de o lună.
Dar Italia nu a avut parte de procesele de la Nürnberg. Feldmareşalul Kesselring a fost iniţial condamnat la moarte la Veneţia pentru împuşcarea a 335 de italieni în masacrul de la Ardeatine şi pentru că şi-a incitat trupele să ucidă civili. Însă sentinţa a provocat proteste puternice în Marea Britanie, generalul Alexander susţinând că Kesselring a dus un „război dur, dar curat", şi a fost oricum comutată atunci când noul guvern italian a abolit pedeapsa cu moartea, spunând că aceasta era o relicvă a regimului fascist. Mulţi dintre germanii capturaţi în Italia, inclusiv generalul Wolff, au fost lăsaţi să scape foarte uşor. Ceea ce aliaţii doreau şi erau hotărâţi să obţină era ca Italia să devină o ţară funcţională cât mai repede posibil, cu cât mai puţini comunişti în poziţii de putere, iar muncitorii să fie constrânşi şi ademeniţi pentru a se alinia. Bancherii americani au sosit pentru a sublinia nevoia de ordine economică. Au început să circule zvonuri conform cărora majoritatea crimelor violente majore au fost comise de comunişti. Ceea ce conta nu era justiţia, ci reconstrucţia. Mai târziu, se va spune că Operaţiunea Sunrise, capitularea Germaniei în Italia, a fost pur şi simplu o pauză, un moment între sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial şi Războiul Rece, când inamicul perceput de britanici şi americani a încetat să mai fie Germania şi a devenit Uniunea Sovietică.
Chiar înainte de insurecţie, Vittorio Valletta şi Giovanni Agnelli de la FIAT fuseseră găsiţi vinovaţi că, printre altele, au profitat financiar de fascism. Valletta a fost arestat, reţinut pentru scurt timp, apoi s-a întors la FIAT Mirafiore, dar la 25 aprilie, când partizanii s-au apropiat de fabrici, s-a ascuns, temându-se că ar putea fi împuşcat. În luna mai, a prezentat o dezminţire de 23 de pagini a tuturor crimelor de care era acuzat. Pledând pentru „disimulazione onesta", pretinzând că îi ajută pe fascişti, în timp ce în realitate îi susţinea pe

partizani, a chemat martori pentru a arăta cum FIAT a livrat emiţătoare radio, vehicule şi sume mari de bani Rezistenţei, facilitând în acelaşi timp acte de sabotaj împotriva producţiei germane în fabricile sale. Dar în timp ce se discuta soarta sa, Valletta, în urma presiunilor exercitate de creştin-democraţi şi de Aliaţi, a fost numit delegat al guvernului italian pentru comerţul cu Anglia. Agnelli a murit înainte de pronunţarea sentinţei. Şi cum producţia la FIAT părea să se clatine, mulţi dintre directorii săi de top fiind iniţial concediaţi pentru colaborare, Valletta a fost readus în funcţia de director general. În acest spirit de uitare intenţionată, armata, poliţia, funcţionarii publici şi oamenii de afaceri au fost cu toţii prezentaţi ca rezistenţi, iar ororile războiului civil au fost puse pe seama câtorva fascişti renegaţi.
Ceea ce s-a întâmplat la FIAT a fost reflectat în tot triunghiul industrial nordic. Eforturile de a încarcera alţi proprietari de fabrici şi directori executivi de rang înalt, care făcuseră în mod deschis averi din colaborare, au eşuat, deoarece şi aceşti oameni au prezentat dovezi, unele dintre ele fabricate, pentru a dovedi că şi ei făcuseră jocuri duble. Odată cu plecarea lui Parri, investigaţiile împotriva industriaşilor, a birocraţilor de rang înalt şi a finanţatorilor s-au oprit efectiv. Solidaritatea şi sentimentul de egalitate, „fără exploataţi şi fără exploatatori", despre care muncitorii îşi imaginaseră că se vor traduce prin înţelegeri mai bune, s-au evaporat, ca şi „vento del nord" care îi făcuse să existe.
-Poate că cel mai mare eşec al vântului purificator a fost însă incapacitatea sa de a curăţa Italia de politicienii şi funcţionarii săi corupţi. După cum a afirmat cu perspicacitate autorul unui raport pentru Direcţia Aliată de Război Psihologic, „Oamenii nu sunt siguri că cred în democraţie şi nici nu sunt întotdeauna siguri ce este un fascist". Cu mult înainte ca nordul să fie eliberat, se stabilise un model. Odată cu eliberarea Romei, în vara anului 1944, a apărut o Înaltă Comisie pentru sancţiuni împotriva fascismului, căreia i s-a dat sarcina de a „de-fasciza" statul şi de a-i trimite la închisoare pe cei care „compromiseseră naţiunea". Printre aceştia se numărau bărbaţi şi femei acuzaţi de atacuri violente, organizatorii Marşului original asupra Romei din 1922, autorii loviturii de stat care a dus la instaurarea dictaturii fasciste în 1925, precum şi gerarhi şi colaboratori fascişti.
O problemă imediată a fost reprezentată de numărul mare de persoane implicate: nu numai fiecare persoană care a condus un spital, un muzeu, o academie, un serviciu public sau o şcoală, ci şi miile de persoane care s-au alăturat organizaţiilor fasciste obligatorii şi apoi au mers alături de invadatorii germani. La scurt timp după eliberare, tribunalele poporului au fost înlocuite de cortegii de judecată, înfiinţate în unsprezece oraşe din nordul ţării şi dornice să

demonstreze aliaţilor competenţa şi imparţialitatea lor. Mulţimea de spectatori era atât de mare încât difuzoarele transmiteau dezbaterile pe străzile din exterior. În decurs de un an, aproximativ 40 000 de foşti fascişti se aflau în închisoare, majoritatea aşteptând încă procesul; a avut loc un număr mic de execuţii ale celor mai flagranţi torţionari. Dar, de teamă că mulţi vor scăpa de justiţie, unele dintre închisori au fost atacate de bande de foşti partizani, iar deţinuţii lor au fost răpiţi şi executaţi; iar când închisorile au fost întărite, partizanii au devenit şi mai vicleni, îmbrăcându-se în gardieni şi oprind dubele care transportau prizonierii fascişti.

Gestul, deşi îndrăzneţ, a fost zadarnic. Pentru că sistemul judiciar italian nu fusese epurat. Majoritatea avocaţilor, magistraţilor, judecătorilor şi funcţionarilor din Italia îşi făcuseră cariera în timpul fascismului, când ministrul justiţiei şi alţi lideri politici exercitau controlul asupra instanţelor, negându-le astfel independenţa. Practic, toţi cei 135 de şefi ai poliţiei locale îşi începuseră viaţa profesională sub Mussolini. Puţini dintre aceşti oameni aveau gustul de a-şi face curăţenie şi nimeni nu era mai dornic să tulbure apele decât cei care aveau cel mai mult de ascuns. În secţiile de poliţie şi în birourile avocaţilor din întreaga ţară, mii de dosare au dispărut. La Roma, parlamentul a preferat să tragă de timp şi să adopte „leggine", mici legi, în loc să dea îndrumări ferme. Decret după decret a diluat pedepsele pentru colaborare şi, până în noiembrie 1945, toate cazurile, cu excepţia a 495 din cele 28.399, au fost clasate. Codul poliţiei instituit în 1931, sub Mussolini, nu a fost abrogat. Înalta Comisie pentru sancţiuni, care a avut patru comisari într-un singur an, a fost dizolvată, iar în iunie 1946, Togliatti, în calitatea sa de ministru al justiţiei, a anunţat o amnistie generalizată pentru majoritatea celor aflaţi în închisoare. Spioni, informatori, cei care îi predaseră pe evrei germanilor, cei care trimiseseră partizani la moarte şi care executaseră civili în urma represaliilor, cu toţii au ieşit din închisori. Femeile din Torino, ai căror soţi şi fii fuseseră torturaţi până la moarte în infamele barăci din Via Asti, au participat la procesele celor responsabili. Au fost pronunţate şaizeci de condamnări la moarte. Niciuna nu a fost executată. Cei care au fost condamnaţi la închisoare pe viaţă au fost amnistiaţi rapid.

Pentru a înrăutăţi lucrurile, ceea ce a fost descris ca fiind „tortură obişnuită" a fost dezincriminat, în timp ce „torturile de o natură deosebit de atroce" au rămas în vigoare. Din cauza prejudecăţilor din sistemul judiciar, o mare parte din violenţele fasciste au fost considerate ca fiind „obişnuite". Şapte fascişti acuzaţi că au violat, înjunghiat şi tras în ţeapă o partizană au fost exoneraţi, crimele lor nefiind considerate „atroce". Cei care i-au denunţat pe evrei au fost adesea identificaţi, dar nu s-a făcut mare lucru pentru a-i aduce în faţa justiţiei; puţinele

cazuri care au ajuns în instanţe s-au scurs în inerţie şi în termene de prescripţie. După cum a spus Bianco, amnistia lui Togliatti a fost un „compromis discutabil cu un trecut încă ameninţător". „Bacilul" fascismului a rămas.
Până la sfârşitul anului 1946, numărul fasciştilor încă în închisoare a scăzut la 4.000; şi mulţi dintre aceştia şi-au văzut prea curând sentinţele anulate. Unul dintre ei a fost Gino Boccante, cel mai cunoscut artist şi designer italian. Boccante purtase uniforma SS-ului german, se lăudase prin Milano şi desenase afişe care îi prezentau pe partizani ca fiind trădători. Capturat în momentul în care Milano a fost eliberată, a început rapid să deseneze imagini cu partizani neîngrijite transformate în promotori inteligenţi şi cu cască de protecţie ai siguranţei publice. Boccante a fost eliberat în curând. În Piemont, 204 dintre cei mai violenţi fascişti au fost condamnaţi la moarte; însă doar optsprezece au fost executaţi.
Apoi a venit o întorsătură foarte amară. Amnistia lui Togliatti acoperea crimele de violenţă comise de fascişti şi partizani deopotrivă până în ziua eliberării, dar nu şi mai departe. Orice represalii sau omoruri sumare care au avut loc după 25 aprilie 1945 au fost declarate drept infracţiuni. În acest scop, execuţiile de partizani ale spionilor şi colaboratorilor care au avut loc în timpul „zilelor de sânge" înainte de sosirea Aliaţilor, şi care fuseseră aprobate de aceştia, au fost transformate acum în cazuri de crimă cu premeditare. Iar jaful a fost exclus din amnistie, astfel încât rechiziţionarea de vehicule sau de alimente de către Rezistenţă a devenit o infracţiune retroactivă.
Au început arestările de partizani, în special ale gappisti şi sappisti, luptătorii urbani cărora li se spusese că erau trupele de avangardă şi călăii Rezistenţei şi că nu trebuiau să slăbească niciodată, şi care acum erau acuzaţi că au fost teroriști care au provocat represalii prin asasinatele lor. Numai în Piemont, 1 486 de foşti partizani au fost arestaţi şi aduşi în faţa instanţei. Alţi cinci sute, care luptaseră cu brigăzile Garibaldi, s-au refugiat în Europa de Est. În următorii câţiva ani, zeci de mii de bărbaţi şi femei din întreaga Italie care luptaseră în Rezistenţă au fost arestaţi şi au fost trimişi în faţa instanţelor de judecată sub acuzaţia de crimă, posesie de arme, jaf şi sabotaj. Chiar dacă, în cele din urmă, din cei 90-95.000 de partizani arestaţi, doar 19.000 au fost efectiv urmăriţi penal şi doar 7.000 au fost declaraţi vinovaţi, mulţi au petrecut ani de zile în detenţie preventivă înainte de a fi eliberaţi. După cum spunea o partizană, care a luptat cu curaj timp de douăzeci de luni, a fost „ca şi cum ne-ar fi tăiat aripile".
După aceasta a urmat o nouă lovitură. Armata fascistă, soldaţii din Salò, au solicitat şi au primit statutul de „beligeranţi", în timp ce partizanii au fost declaraţi „neregulamentari" şi „rebeli" şi nu au primit acest statut. Acest lucru a

deschis calea pentru ca oamenii să poată intenta procese civile împotriva lor. Familiile ostaticilor uciși de germani în peșterile Ardeatine, ca represalii pentru atacul asupra patrulei germane, au intentat procese împotriva tinerilor gappisti care au executat acest atac. Rudele lor ucise, spuneau ei, fuseseră „miei de sacrificiu" într-un război ilegal. Aproape în același timp, acei fasciști de rang înalt care primiseră condamnări la închisoare au fost eliberați sau achitați la apel. Julio Valerio Borghese, comandantul infamului Decima Mas, despre care se credea că ar fi comis peste opt sute de crime, a fost eliberat „din cauza unor circumstanțe atenuante".

Hărțuirea judiciară a Rezistenței a continuat, iar creștin-democrații, care dominau acum guvernul, i-au acuzat pe partizani de „brutalitate". În presa de dreapta, a fost lansată o campanie de denigrare și vitriol. S-a vorbit chiar despre faptul că Parri ar fi fost „cea mai înaltă expresie" a unei „Italii a masacrelor, crimelor și jafurilor". Fascismul și antifascismul au fost prezentate ca două fețe ale aceleiași monede, niciuna dintre ele mai bună decât cealaltă. Nu este surprinzător, așadar, că Rezistența a ajuns să privească cele douăzeci de luni de luptă cu mânie și resentimente, și nici că Italia a rămas un loc de neliniște, greve și ciocniri, în special în centura industrială din nord. Graftul și corupția au revenit să bântuie politica italiană; ambiguitatea, îndreptățirea și suspiciunea, toate mărci ale anilor fasciști, s-au instalat din nou peste țară, în timp ce „procesele Rezistenței" au făcut în curând viața cât se poate de dificilă pentru oricine susținea stânga. După cum îi scria Bianco lui Agosti, politica devenise foarte „murdară". Era tot ceea ce el, Agosti și Ada au temut cel mai mult: Italia devenise „slabă, leneșă și plină de frică". După cum o vedeau ei, cele douăzeci de luni fuseseră o luptă între două concepții despre viață: pe de o parte, compromisul, supunerea, conformismul; pe de altă parte, libertatea, deschiderea, un nou tip de Italia. Și partea lor a pierdut.

În iulie 1948, Togliatti a fost împușcat de un singur student fanatic în timp ce ieșea din parlament. A supraviețuit, dar au fost declanșate greve, fabricile au fost ocupate și muncitorii s-au ciocnit violent cu poliția. Armele folosite în aceste ciocniri, cele care fuseseră ascunse de rechizițiile Aliaților la sfârșitul războiului, au fost depistate și confiscate; mai mulți foști partizani au ajuns la închisoare; alții și-au pierdut locurile de muncă, creștin-democrații arătând cu abilitate armele ascunse pentru a dovedi că antifasciștii reprezentau încă o amenințare pentru societatea italiană. Pentru o vreme, au existat temeri legate de un nou război civil. În 1947, comuniștii și socialiștii au fost scoși de la guvernare, iar la alegerile din aprilie 1948 creștin-democrații au obținut o majoritate covârșitoare. Deși, în teorie, sistemul judiciar urma să fie acum complet independent, în

practică interferenţa politică a continuat. Una câte una, fiecare dintre speranţele şi ambiţiile Rezistenţei, împreună cu sentimentul de moralitate care credea că o defineşte, s-au prăbuşit. Un fost stat fascist necurăţat a fost capabil să încetinească apariţia democraţiei şi să pună capăt procesului de acceptare a trecutului. După cum a spus un corespondent pentru Avanti! Italienii aveau „o dragoste de ţară şi o dragoste de uitare".

-În mai 1945, când pacea a revenit pe străzile din Torino şi în văile munţilor, rolul femeilor partizane în război a fost evocat cu mândrie şi admiraţie. Femeile, a declarat Parri, „au fost Rezistenţa". Chiar şi Togliatti, liderul partidului care a refuzat să le lase pe femeile sale luptătoare să mărşăluiască la paradele victoriei, a declarat la o adunare mare de alegători că femeile „au luptat cu vitejie pentru emancipare" şi că acum aveau dreptul la aceasta. Primele cifre colectate au arătat că 4 633 de femei italiene au fost arestate, torturate şi încarcerate în timpul celor douăzeci de luni de război civil, iar alte 2 750 au fost deportate în lagărele de concentrare naziste. Numărul morţilor era de 620 – aproximativ jumătate dintre ei în Piemont – care fuseseră executaţi sau muriseră în luptă. Spre deosebire de bărbaţi, care trebuiau să facă o alegere pentru a se alătura unei tabere sau alteia, femeile partizane puteau să se mândrească cu faptul că au fost cu adevărat voluntare, deoarece ar fi putut să stea acasă şi să nu facă nimic. Şi, după cum şi-au spus una alteia, în Rezistenţa italiană au fost mai multe femei partizane decât în orice altă mişcare similară din Europa ocupată. „Eram conştiente", spunea una dintre ele, „că pentru prima dată am fost actriţe în istorie". Aveau multe motive de mândrie.

Pe hârtie, viitorul lor arăta bine. Articolul 3 din noua constituţie vorbea despre femei ca fiind „egale în faţa legii, fără deosebire de sex, rasă, limbă, religie, politică, circumstanţe personale şi sociale". Existau prevederi privind egalitatea salarială, dreptul la muncă şi la vot. Chiar şi în timp ce nordul era eliberat, organizaţiile de femei – catolice, laice, comuniste – au început să ia viaţă, iar membrele lor se întâlneau pentru a discuta despre reducerea timpului de lucru, despre treburile casnice, despre accesul la educaţie. Cele 70.000 de membre ale GDD, încă ocupate cu distribuirea de haine, alimente, pături şi încălţăminte prizonierilor care se întorceau din lagărele din Germania, au fuzionat oficial cu Uniunea Femeilor Italiene în cadrul unui congres naţional desfăşurat la Florenţa în octombrie 1945. Dintre primele femei alese în parlament, jumătate au fost partizane.

La Torino, cele patru prietene au continuat să se întâlnească pentru a-şi menţine vii propriile idealuri. Pe platforme, în şcoli, la întâlniri sindicale şi în ziare, Ada, Silvia, Frida şi Bianca au vorbit, îndemnând la unitate şi mai ales la egalitate.

Ceea ce au spus ele, şi nenumărate alte femei din întreaga Italie, a fost că acum se simţeau diferite. Războiul le făcuse curioase, dornice de cunoaştere şi de responsabilitate, şi erau pline de optimism. Îşi doreau lucruri pe care nu se gândiseră niciodată să le dorească înainte. Cei care intraseră în război fără să poată distinge un partid politic de altul vorbeau acum cu încredere despre diferitele programe. Pentru prima dată, aşa cum a spus o femeie, deveniseră oameni, indivizi, nu mame, fiice sau soţii. Cinci sute doisprezece fuseseră comisari în Rezistenţă, instruind bandele în materie de istorie, economie şi politică. O femeie, întrebată ce simţea, a răspuns simplu: „Fericită, fericită, fericită".

După cum s-a dovedit, optimismul, speranţa şi fericirea au fost toate deplasate. Excluderea femeilor de la paradele victoriei a fost un semn al unei discordanţe mult mai profunde. Nimeni nu a vrut să reflecteze asupra faptului jenant şi dezagreabil că, timp de douăzeci de luni, tineri bărbaţi şi femei trăiseră alături ca egali. Partidul Comunist s-a dovedit a fi mai catolic decât catolicii, îndemnându-le pe femei să îşi tempereze tonul, să accepte faptul că familia era încă, aşa cum fusese întotdeauna, piatra de temelie a vieţii italiene. Dreptul la muncă a fost însoţit de o condiţie: „funcţia familială esenţială" a femeii era primordială. Cooperarea dintre grupurile de femei a început să se destrame sub greutatea dezacordurilor politice şi nu a supravieţuit mult timp războiului. Toate vechile prejudecăţi, înrădăcinate în douăzeci de ani de guvernare fascistă, au reapărut: femeile erau din nou considerate ca fiind intrinsec slabe şi ignorante din punct de vedere politic. Biserica Catolică a avut grijă ca deciziile privind copiii şi proprietatea să fie luate în continuare de bărbaţi şi ca vechile legi privind controlul naşterilor, divorţul şi adulterul să nu fie modificate. Atunci când femeile mergeau în campanii electorale, preoţii locali sunau adesea clopotele bisericii pentru a le înăbuşi discursurile. Iar în cadrul familiilor, care se uniseră pentru a lupta împotriva germanilor şi a fasciştilor, relaţiile s-au deteriorat, deoarece tinerii îşi învinovăţeau părinţii pentru anii lungi de guvernare fascistă. În graba de regenerare economică, femeile au fost pur şi simplu date la o parte. Pe hârtie, cei care au dobândit voce şi-au exprimat punctul de vedere, dar nu au fost suficient de puternici pentru a le impune. Abia în 1963 a fost adoptată o lege care a permis accesul femeilor la toate profesiile. Cele 4.000 de femei care luaseră locul bărbaţilor la căile ferate au fost rapid concediate. Am fost, scria o femeie, „trimise acasă ca nişte găini în coteţ pentru a depune ouăle în singurătate şi tăcere". Multe dintre ele au simţit că nu aveau altă alternativă decât să se căsătorească, „per desiderio di normalità", pentru a fi normale: în 1939, au fost 315.000 de căsătorii; în 1946, au fost 415.000. În anul următor, s-au născut un

milion de copii. Aspectul băieţos preferat de partizani – părul tuns, pantaloni scurţi, cizme grele, berete – a făcut loc unor fuste ample şi lungi până la gleznă, pentru a accentua silueta.
Cu toate acestea, au existat totuşi sclipiri de rebeliune. Când a devenit clar că nu se va ajunge la o salarizare egală pentru femei în fabrici, Bianca a condus o grevă la Torino. Zece mii de femei din industria auto, textilă şi chimică au defilat pe străzile oraşului, cântând imnurile Rezistenţei şi fluturând bannere. Pentru un moment, a dat roade. Cel puţin în Piemont, femeilor li s-au acordat, cu părere de rău, salarii egale. Dar nu pentru mult timp. Au existat şi alte greve, dar acestea au obţinut foarte puţine rezultate. „A fost trist", după cum spunea Ada, „dar aceasta este realitatea".
Soarta partizanilor a rămas confuză şi contradictorie. În timp ce unii au ajuns la închisoare, alţii au fost onoraţi. Când generalul Trabucchi a fost numit să conducă o comisie care să decidă asupra recunoaşterii contribuţiei partizanilor la război, au fost propuse 88.902 nume. Cel mai înalt grad, cel de „partigiano combattente", era acordat celor care serviseră timp de cel puţin trei luni într-o formaţiune armată recunoscută de conducerea Rezistenţei şi care participaseră la cel puţin trei acţiuni „de război sau de sabotaj". Sub această categorie se aflau „patrioţii" şi „merituoşii", în funcţie de gradul de ajutor pe care l-au oferit. Aproximativ jumătate dintre cei de pe listă au primit cea mai bună clasare, printre care Ada, Frida, Silvia şi Bianca. Ele au fost patru dintre cele doar 1.304 femei. Când au fost atribuite gradele militare retrospective, Ada a aflat că fusese numită maior, împreună cu Lucia; celelalte au devenit căpitani. Cele şaptesprezece medalii de aur care au fost acordate femeilor, dintre care treisprezece postum, vorbeau despre „devotament, tandreţe, sacrificiu" şi un curaj „viril". Lucia era prea dezgustată pentru a o ridica pe a ei. Înainte de război, nu se aşteptase niciodată să facă altceva cu viaţa ei decât să se căsătorească. Acum, după ce realizase atât de multe, se simţea abandonată, uitată, nedorită.
În valul uriaş de romane şi memorii, exaltând şi mitizând Rezistenţa, care au fost publicate în grabă după eliberare – 4.500 în 1945, 6.500 în 1946 – nu a existat aproape niciunul scris de o femeie. În miile de istorii scrise de bărbaţi despre cele douăzeci de luni de ocupaţie, multe dintre ele fiind eseuri nostalgice despre „Rezistenţa trădată", care se hrănesc cu mituri şi contramituri, femeile sunt foarte rar menţionate, iar atunci când sunt menţionate, rareori li se dau nume. Elogiile sunt rezervate bărbaţilor. Faptul că Rezistenţa armată nu ar fi putut supravieţui fără personalette, tinere care şi-au riscat viaţa în fiecare zi, este trecut sub tăcere. Este ca şi cum acestea nu ar fi existat niciodată. După procesele

torţionarilor din Via Asti, o femeie a remarcat cu amărăciune: „Mi-am sacrificat un tată, mi-am sacrificat un soţ, aproape că m-am sacrificat pe mine însămi. Şi pentru ce?”.
În anul care a urmat sfârşitului războiului, Italia a organizat opt expoziţii majore despre Rezistenţă. Femeile au zburat prin ele ca nişte umbre. Nu şi-au scris propriile memorii şi nici nu au fost invitate să o facă şi nici nu au participat la sărbătorile aniversare. „Este o nedreptate”, scria un corespondent pentru Noi Donne în 1947, „nimeni nu-şi aminteşte de noi”. A fost, spunea un altul, să fii trădat de două ori, mai întâi de politicieni şi de alegători, apoi de proprii lor colegi din Rezistenţă. 'Am crezut că vom găsi o lume nouă. Nu a fost aşa'.
Aveau să treacă douăzeci de ani şi apariţia mişcării feministe înainte ca femeile partizane italiene – împreună cu evreicele şi clerul care au luptat şi au murit alături de ele – să primească ceea ce li se cuvine. Şi chiar şi atunci, foarte puţine dintre femeile care şi-au luat stiloul în mână au ales să scrie despre violurile şi violenţele la care fuseseră supuse de către germani şi fascişti, sau despre numeroasele violuri comise de Goumiers marocani francezi în săptămânile de după eliberare, despre care preşedintele algerian Ben Bella avea să spună mai târziu că ofiţerii lor francezi le dăduseră „carte albă” pentru a face ce voiau cu perfizii italieni. Abia în anii 1970, femeile academice şi istorici au început să sugereze că a fost greşit să se considere contribuţia femeilor ca fiind „resistenza passiva”, cu toate nuanţele sale blânde. Ceea ce făcuseră femeile partizane, susţineau ele, trebuia reformulat ca „resistenza civile”, adesea nu cu arme, ci cu curaj moral, inventivitate, flexibilitate, capacitatea de a urma ordinele şi de a crea relaţii; şi nu fusese mai puţin periculoasă.
În lunile de după eliberare, în oraşele din nord şi în satele de munte din Piemont, au fost ridicate plăci pentru a marca locurile în care au căzut partizanii. Cimitirele au creat zone speciale în care partizanii puteau fi înmormântaţi împreună, fotografiile de pe morminte arătând chipuri care păreau puţin mai bătrâne decât cele ale unor copii. În cimitirul de la Torre Pellice, puţini dintre cei care zac îngropaţi acolo au împlinit 20 de ani. Un băiat abia împlinise şaptesprezece ani. În Villar, la câţiva kilometri mai sus pe vale, există o placă în memoria lui Willy Jervis şi a celor doi tineri împuşcaţi împreună cu el. Pe ea se află cuvintele pe care i le-a scris soţiei sale Lucilla cu puţin timp înainte de a muri: „Nu mă compătimiţi şi nu mă numiţi „sărac”... Mor pentru că am luptat pentru ceea ce am crezut”.
Iar când mica comunitate intelectuală foarte unită din Torino a prins din nou contur, membrii săi revenind din munţi, din lagărele de concentrare germane, din exil, golurile lăsate de cei morţi au devenit mai dureros de evidente. Natalia

Ginzburg s-a întors cu copiii ei, dar Leone, bărbatul care fusese centrul moral al tuturor, nu. Nu s-au întors nici Willy Jervis, Sandro Delmastro, Emanuele Artom şi fratele său Paolo, Jacopo Lombardini, Vanda Maestra şi mulţi alţii care urcaseră împreună şi vorbiseră cu atâta pasiune în timpul lungilor ani de fascism. Grupul de prieteni s-a redus mult.
Lucrurile nu au decurs aşa cum au visat Ada, Silvia, Bianca şi Frida. Noua Italie semăna foarte mult cu cea veche. Dar ceea ce nimeni nu a putut lua de la ei a fost un fapt foarte simplu: că un număr impresionant de italieni obişnuiţi s-au ridicat pentru a-i provoca atât pe germani, cât şi pe fasciști, a căror lungă domnie părea că va dura la nesfârşit, demonstrând ce pot realiza hotărârea, tenacitatea şi, mai presus de toate, curajul excepţional. Pentru supravieţuitori, scria Natalia Ginzburg, cele douăzeci de luni de Rezistenţă le-au dat sentimentul de a fi atât diferiţi, cât şi mai buni; iar acest sentiment de extraordinară bunăstare nu i-a părăsit niciodată.

Postfaţă

Ada, Bianca, Frida şi Silvia au continuat să lupte, fiecare în felul ei, vorbind, scriind şi susţinând cauzele pentru care se simţeau cele mai pasionate. Ada, devenită preşedinta uneia dintre principalele organizaţii de femei din Piemont, a luat parte la numeroase întâlniri şi conferinţe, călătorind la Paris în toamna anului 1945 pentru a se alătura celor 860 de femei delegate din întreaga lume la prima Federaţie Democratică Internaţională a Femeilor. Când Partito d'Azione a căzut de la putere, şi-a pierdut postul de viceprimar al oraşului Torino şi, refuzând oferta Ministerului Afacerilor Externe de a continua să fie reprezentantă pentru afacerile internaţionale ale femeilor, s-a întors la activitatea didactică şi literară, traducând Viaţa lui Johnson de Boswell, dar rămânând în continuare apropiată de problemele femeilor. După cum i-a spus lui Benedetto Croce, nu era în sufletul ei un animal politic, iar a învăţa să trăiască din nou a fost „un pic ca şi cum te-ai recupera după o boală sau, mai bine zis, după o obsesie: este nevoie de mult pentru a-ţi readapta viziunea la dimensiuni normale”.
În timpul unei vizite la Londra, în 1947, a fost lovită de o maşină şi dată drept moartă, până când o asistentă de la morgă a auzit-o recitând câteva versuri din Shakespeare. A fost transportată înapoi în Italia cu un avion trimis de FIAT şi şi-a revenit, dar încet, iar accidentul a lăsat-o cu vertij. La scurt timp după război, s-a alăturat Partidului Comunist, spunând că era cel mai „curat” partid din Italia.

Pe măsură ce a îmbătrânit, a ajuns să vadă lunile de Rezistenţă ca pe o „utopie a libertăţii absolute”. Fiul ei, Paolo, a devenit cineast şi critic.
Reînnodându-şi prietenia lungă, afectuoasă şi respectuoasă cu Croce, a răspuns cererii acestuia de a-i povesti cum a fost războiul ei în Rezistenţă şi a transformat jurnalele ei, cu mâzgăliturile, hieroglifele şi peticele de engleză, în ceea ce a devenit una dintre cărţile definitorii despre Rezistenţa italiană. Diario Partigiano a fost publicată în 1956 şi, de atunci, rareori a ieşit de sub tipar. Când romancierul Italo Calvino a citit-o, i-a scris: „Mamma mia, ce bine te-ai distrat!”. Ada a murit în 1968. Nu cu mult timp înainte, ea a scris că nu o deranja gândul morţii, pentru că simţea că şi-a făcut datoria. Nu şi-a pierdut niciodată „exuberanţa afectuoasă” pentru care tânărul ei soţ Piero o iubise.
Bianca şi-a folosit pregătirea juridică pentru a susţine cauza egalităţii salariale, pentru a lucra cu sindicatele şi pentru a se implica în procesele Brigăzilor Roşii şi în protestele studenţeşti de la sfârşitul anilor '60. A militat pentru republică la referendumul asupra monarhiei şi şi-a crescut fiul Fabrizio, adoptat cu ajutorul lui Ada după război. „Prietenia lor imensă şi neîntreruptă” a strălucit de-a lungul întregii lor vieţi. Bianca a fost, spune Fabrizio, o mamă serioasă şi conştiincioasă, în lunga tradiţie a femeilor piemonteze. În anii 1970, ea a alcătuit o colecţie de două volume de mărturii, Compagne, de la femei care au luptat în Rezistenţă. Bianca a părăsit Partidul Comunist după revoluţia maghiară din 1956 şi a murit, după o lungă şi distinsă carieră juridică, în 2014, la vârsta de 95 de ani. Dar ea a rămas mereu de stânga şi era cunoscută cu afecţiune de către prietenii ei ca Bianca la Rossa.
Volubilă şi nesfârşit de curioasă, Frida a intrat în administraţia locală, devenind prima femeie assessore, consilierul care face parte din curtea penală italiană şi consiliază municipalitatea. A încercat, dar nu a reuşit, să obţină un loc în parlament. Nu s-a căsătorit niciodată, spunând că preferă să îşi dedice energia considerabilă politicii şi învăţământului. A murit în 2002, încă frumoasă, vorbitoare la nesfârşit şi plină de curiozitate, cu părul alb adunat pe cap, în 2002. Avea optzeci şi cinci de ani.
Suor Giuseppina, care a vegheat asupra atâtor femei disperate din Le Nuove, a rămas în închisoare, refuzând să-şi scoată wimplele chiar şi după ce ordinul ei a decis că nu mai era necesar. La scurt timp după ce a împlinit şaizeci şi trei de ani, a suferit un atac cerebral. A cerut să fie dusă înapoi de la spital la Le Nuove pentru a muri. Călugăriţele ei au stat lângă ea zi şi noapte. Când a murit, arhiepiscopul Fossati a venit să îngenuncheze lângă sicriul ei.
Silvia s-a întors la cariera ei medicală, la Giorgio şi la fiul lor Vittorio, scriind şi militând cu furie în favoarea femeilor din clasa muncitoare, dar firea ei

neliniştită şi nemulţumită a împins-o spre dependenţă. A devenit o figură familiară şi bătută, bântuind farmaciile din Torino în căutare de morfină, inteligenţa ei ascuţită dispărând, ca şi cum şi-ar fi pierdut dorinţa de a trăi. A fost amendată pentru falsificarea reţetelor şi şi-a implorat prietenii să îi împrumute bani. Slăbită de anorexie şi depresie, cu inima frântă după o relaţie amoroasă eşuată, afectată de climatul politic, a murit în 1958, la vârsta de 39 de ani. Matilde di Pietrantonio, care i-a văzut trupul la morgă, a spus că faţa ei era o tragică mască grecească de durere. Giorgio, a cărui minte strălucitoare ajutase la formarea Partito d'Azione, a dezvoltat schizofrenie şi mania persecuţiei. I-a supravieţuit cu doar un an.

Silvia, cea mai rapidă, cea mai perspicace, dar şi cea mai fragilă dintre cei patru prieteni, a fost cea care a exprimat cel mai bine sentimentul profund de deziluzie şi furie pe care îl împărtăşeau cu toţii, în timp ce priveau, încetul cu încetul, tot ceea ce luptaseră pentru care se luptaseră să se ofilească în strălucirea strălucitoare a păcii. Într-un poem adresat „Tovarăşilor mei", ea a scris:

Liber să plâng şi să sufăr:
Pentru noi, revoluţia a venit prea târziu,
Şi acum e destrămată şi putredă.

Printre hârtiile ei, se află un alt vers, niciodată publicat:

Şi aşa începe noua noastră sclavie,
Liberi să plângem şi să murim,
Sângele nostru a fost roşu
Aşa cum a fost şi al tău...

Dar Ada, organizată, calmă, răbdătoare, meticuloasă şi ireverenţioasă, a fost cea care i-a ţinut pe toţi laolaltă, cea care a vegheat asupra lor, şi-a făcut griji pentru ei, le-a ascultat poveştile. La timpul potrivit, a înfiinţat un centru pentru studiul Rezistenţei în memoria soţului ei Piero şi a început un ziar, Giornale dei Genitori, despre copii şi dezvoltarea lor, pe care îl scria cu prietenii la masa din bucătărie, duminica, ziua ei liberă. După război, cu banii obţinuţi în urma accidentului de maşină, şi-a cumpărat o casă împreună cu Ettore şi Paolo la Reaglie, pe dealurile de deasupra Torinoului. Aici, în fiecare an, pe 25 aprilie, prietenii se adunau pentru a se plimba în munţi şi a-şi aminti de eliberare. Când Bianco a fost ucis într-un accident de alpinism în 1953, Parri a cules trei garoafe roşii care crescuseră pe mormântul lui Duccio şi le-a aşezat pe sicriul acestuia. Războiul, a spus Ada, le-a învăţat despre prietenie, despre cât de multe au în comun femeile între ele şi ce pot realiza atunci când lucrează împreună. Şi-au spus una alteia că le lipseşte intensitatea camaraderiei din timpul războiului şi drumeţiile lor în munţi, purtând mesaje, uitându-se la zăpada de pe vârfuri, la

claritatea cerului şi la culorile schimbătoare ale copacilor. Ada şi-a dedicat Jurnalul Partigiano prietenilor săi, spunând că această legătură de solidaritate, fondată nu pe „moştenirea comună, nici pe Patria, nici pe tradiţia lor intelectuală", ci pe o simplă relaţie umană, în care fiecare se simţea unul dintre cei mulţi, a fost cel mai important lucru din „la nostra battaglia". Fusese, aşa cum a spus Lisetta Foa, cu toate terorile şi pierderile sale, un moment magic în viaţa lor, şi nimeni dintre cei care luaseră parte la el nu l-a regretat vreodată.

Recunoştinţe

În primul rând, le sunt foarte recunoscător urmaşilor şi prietenilor personajelor mele principale – Aldo Agosti, Anna şi Lisabetta Foa, Andrea Gobetti, Fabrizio Salmoni, Vittorio Diena – pentru timpul şi ajutorul acordat. Cartea nu ar fi putut fi scrisă fără ei.
De asemenea, aş dori să le mulţumesc călduros lui Cesare Alvazzi de Frate, Eldina Bellion, Bruna Bertolo, Marta Bonsanti, Richard Bosworth, Piera Egidi Bouchard, Micki Cesan, Graziella Codola, Philip Cooke, Benedetta şi Piero Craveri, Maria Rosa Fabbrini, Mimmo Franzinelli, Yvetta Fuhrmann, Donatella Gay Rochat, Michael Howard, Christian Jennings, Fabio Levi, Marilda Musacchio, Ersilia şi Gianni Perona, Guri Schwarz, Marcello Sorgi, Felice Taglienti, Mark Thomson, Emanuela Tomassone.
O mare parte din cercetările mele au fost efectuate la Torino, în arhiva şi biblioteca ISTORETO – Istituto Piemontese per la Storia della Resistenza e della Società Contemporanea „Giorgio Agosti" – şi îi mulţumesc directorului său, Luciano Boccalatte, precum şi lui Andrea d'Arrigo, Chiara Colombini şi personalului extrem de util pentru asistenţă şi pentru numeroasele săptămâni pe care le-am petrecut în arhivele lor. Am lucrat, de asemenea, la Centro Studi Gobetti, unde aş dori să mulţumesc directorului şi personalului, în special Angelei Alceri şi lui Francesco Campobello.
Pentru cercetările din Torre Pellice, le sunt foarte recunoscător Alessandrei Quaglia şi lui Sergio Benecchio din Biblioteca Carlo Levi; în Pieve San Stefano, arhivistului şi personalului de la Archivio Diaristico; la Londra, personalului de la British Library şi de la Arhivele Naţionale din Kew.
David Ellwood şi Anne Chisholm au avut amabilitatea de a citi manuscrisul meu şi le sunt foarte recunoscător. Toate erorile îmi aparţin în mod firesc.
Mulţumirile mele se îndreaptă şi către tovarăşii mei de călătorie: Annie Blaber, Virginia Duigan, Kate Trevelyan şi Guy Slater.

Majoritatea traducerilor în limba engleză ale jurnalelor lui Ada Gobetti provin din Partisan Diary: A Woman's Life in the Italian Resistance, tradusă şi editată de Jomarie Alano, OUP, 2014. Toate celelalte traduceri îmi aparţin.
Ca întotdeauna, le mulţumesc din suflet editorilor mei, Poppy Hampson, Jennifer Barth şi Pamela Murray, lui Greg Clowes şi Katherine Fry, precum şi minunatei mele agente, Clare Alexander, şi asistentei sale Geffen Semach.

Lista de ilustraţii

1Vera şi Libera Arduino (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
2Ada Gobetti (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
3Bianca Guidetti Serra (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti) p. xxiv
Frida Malan (prin amabilitatea Istituto piemontese per la Storia della Resistenza e della Società Contemporanea 'Giorgio Agosti' Torino, ISTORETO)
4Silvia Pons (prin amabilitatea lui Vittorio Diena)
5Fiii lupului (mulţumită Arhivei Bruni / Alinari Archives Management, Florenţa / TopFoto)
6Benedetta Croce cu Ada şi Paolo Gobetti (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
7Frida, Roberto şi Gustavo Malan cu părinţii lor (prin amabilitatea Biblioteca Resistenza Torre Pellice)
8Leone şi Natalia Ginzburg
9Victor Emmanuel al III-lea şi feldmareşalul Badoglio (mulţumită TopFoto)
10Ada şi Paolo Gobetti (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
11Emanuele Artom (prin amabilitatea ISTORETO)
12Giorgio Diena şi Silvia Pons (prin amabilitatea Vittorio Diena)
13Mussolini şi Hitler (MNR1GN: Vintage Corner / Alamy Stock Photo)
14Lucia Boetta (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
15Roberto şi Frida Malan (prin amabilitatea Biblioteca Resistenza Torre Pellice)
16Willy Jervis cu Giovanni şi Paolo (mulţumită arhivei familiei Jervis)
17Willy şi Lucilla Jervis (prin amabilitatea arhivei familiei Jervis)
18Un tânăr voluntar
19Staffette (prin amabilitatea ISTORETO)
20Primo Levi, Bianca, Alberto Salmoni şi doi prieteni (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
21Luciana Nissim şi Vanda Maestra (prin amabilitatea ISTORETO)
22Staffette descoperind noi abilităţi
23Oriana Fallaci

24Un tânăr partizan înfruntând un punct de control (mulţumită ISTORETO)
25Suor Giuseppina (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
26Sabotaj (prin amabilitatea ISTORETO)
27Represalii (prin amabilitatea ISTORETO)
28Jacopo Lombardini (prin amabilitatea ISTORETO, Comune di Cinisello Balsamo)
29Leone Ginzburg (KEA2A6: Historic Collection / Alamy Stock Photo)
30Maria Gorlier şi Don Marabotto (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
31Consortarea cu fasciştii (prin amabilitatea ISTORETO)
32Spitalul doctorului Bersano Begey din munţi (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
33Un masacru fascist (prin amabilitatea ISTORETO)
34Cleonice Tomassetti conducând partizanii spre execuţie (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
35O patrulă de schiori partizani (mulţumită ISTORETO)
36Lucia Boetta
37Lisetta şi fiica sa Anna (prin amabilitatea Anna şi Lisabetta Foa)
38A doua misiune în Franţa (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
39Staffette ca luptători înarmaţi (mulţumită ISTORETO)
40Arestarea fasciştilor (prin amabilitatea ISTORETO)
41Liberarea la Torino (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
42Liberare (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
43Giuseppe Solaro în drum spre execuţie
44Vittorio Foa şi Anna (prin amabilitatea Annei şi Lisabettei Foa)
45Ada Gobetti şi Bolaffi (prin amabilitatea Centro Studi Piero Gobetti)
46Parada de eliberare (prin amabilitatea lui Bruna Bertolo)
Editorii au depus toate eforturile pentru a depista titularii drepturilor de autor. Orice omisiune involuntară de recunoaştere sau de autorizare poate fi rectificată în ediţiile viitoare.

Bibliografie

Abertoni, Ettore A., Ezio Antonini & Renato Palmieri (eds), La generazione degli anni difficili, Bari, 1962.
Absalom, Roger, O alianţă ciudată: Aspecte ale evadării şi supravieţuirii în Italia 1943-45, Florenţa, 1991.
Absalom, Roger, „Allied escapers and the contadini in occupied Italy (1943-5)", Journal of Modern Italian Studies 10, 2005.

Addis Saba, Marina, Gioventù Italiana del Littorio, Milano, 1973.
Addis Saba, Marina (ed), La corporazione delle donne, Florenţa, 1988.
Addis Saba, Marina, Partigiane: Le Donne della resistenza, Milano, 1998.
Addis Saba, Marina, La Scelta: Ragazze partigiane, ragazze di Salò, Roma, 2005.
Adduci, Nicola (ed), Che il silenzio non sia silenzio, Torino, 2003.
Adduci, Nicola, Gli altri: Fascismo repubblicano e comunità nel Torinese 1943-45,Torino, 2014
Adler, Franklin Hugh, „Why Mussolini turned on the Jews", Patterns of Prejudice, Vol. 39, 2005.
Aga-Rossi, Elena, L'Italia nella sconfitta, Napoli, 1985.
Aga-Rossi, Elena, O naţiune se prăbuşeşte: The Italian surrender of September 1943, Cambridge University Press, 2000.
Aga-Rossi, Elena, & Bradley F. Smith, Operaţiunea Sunrise: La resa tedesca in Italia 2 maggio 1945, Milano, 2005.
Agosti, Giorgio, & Dante Livio Bianco, Un'amicizia partigiana: Lettere 1943-45, Torino, 2007.
Alano, Jomarie, O viaţă de rezistenţă: Ada Prospero Marchesini Gobetti (1902-1968), Ada Prospero Marchesini Gobetti (1902-1968), Rochester, 2016.
Alessandrini, Luca, & Matteo Pasetti, 1943: guerra e società, Viella, 2015.
Allason, Barbara, Memorie di un'antifascista 1919-1940. Torino, 2005.
Alloisio, Mirella, et alii, Mille volte no. Voci di donne contro l'oppressione 8 Settembre 1943-25 Aprile 1945, Roma, 1965.
Alloisio, Mirella, & Marta Ajo, La donna nel socialismo Italiano. Fra cronica e storia, Cosenza, 1978.
Alloisio, Mirella, & Giuliana Beltrami, Volontarie della libertà, Milano, 1981.
Amsallem, Daniela (ed), Primo Levi: Actes du colloque international, Chambéry, Université Savoie Mont Blanc, 25-26 martie 2015, Chambéry, 2015.
Andrae, Friederich, La Wehrmacht in Italia, München, 1995.
Angier, Carole, The Double Bond: Primo Levi, a Biography, Londra, 2002.
Arbib, Gloria şi Giorgio Secchi, Italiani insieme agli altri: Ebrei nella resistenza in Piemonte, Torino, 2011.
Aspetti dell'attività femminile in Piemonte negli ultimi cento anni 1861-1961, Torino, 1962.
Aspetti della resistenza in Piemonte, Torino, 1977.
Augusto Monti nel centenario della nascita, Atti di convegno di studio, Torino, 9-10 mai 1981, Torino, 1982.

Banfo, Emmanuela, & Piera Egidi Bouchard, Ada Gobetti e i suoi cinque talenti, Torino, 2014.
Bartoli, Domenico, L'Italia si arrende: 8 Settembre 1943, Milano, 1983.
Battaglia, Achille, I giudici e la politica, Bari, 1962.
Battaglia, Roberto, Istoria rezistenței italiene, Torino, 1957.
Battaglia, Roberto, Un'uomo, un partigiano, Torino, 1965.
Bedeschi, Giulio (ed.), Fronte Italiano: c'ero anch'io, Milano, 1987.
Behan, Tom, The Italian Resistance: Fascists, guerrillas and the Allies (Rezistența italiană: fasciști, gherile și aliați), Londra, 2009.
Benfante, Filippo, „Carlo Levi: Direttore della Nazione del Popolo", Mezzasecolo 14, Torino, 2001-2002.
Berga, Ugo, „Diario partigiano", Torino, 2003.
Bersano Begey, A., Il servizio sanitario partigiano in Piemonte 1943-1945, Torino, 1970.
Bertoldi, Silvio, L'ultimo re, l'ultimo regina, Milano, 2001.
Bertolo, Bruna, Storia della valle di Susa, Torino, 2009.
Bertolo, Bruna, Donne nella resistenza in Piemonte, Torino, 2014.
Bertolo, G., et al., Operai e contadini nella crisi Italiana del 1943-44, Milano, 1974.
Bessone, Vera, & Massimo Roccaforte, Partigiane della libertà, Rimini, 2015.
Bianco, Dante Livio, Dante Livio, Guerra partigiana, Torino, 1954.
Boca, Federico del, Il freddo, la paura e la fame, Milano, 1966.
Boccalatte, Luciano (ed), Un filo tenace: Lettere e memorie 1944-69: Willy Jervis, Lucilla Jervis Rochat, Giorgio Agosti, Florența, 1998.
Boccalatte, Luciano, Giovanni de Luna & Bruno Maida (eds), Torino in guerra 1940-45, Torino, 1995.
Boccalatte, Luciano, Andrea d'Arrigo & Bruno Maida (eds), Guida ai luoghi della guerra e della resistenza nella provincia di Torino, Torino, 2006.
Bolaffi, Giulio, Partigiani in Val di Susa: I nove diari di Aldo Laghi, (ed. Chiara Colombini), Milano, 2014.
Bolaffi Benuzzi, Stella, Un partigiano „ribelle", Susa, Susa, 2010.
Bonacina, Giorgio, Obiettivo: Italia: I bombardimenti aeri delle città italiane del 1940 al 1945, Milano, 1970.
Bonomini, Luigi, et al. (eds), Riservato a Mussolini: Notiziari giornalieri della Guardia Nazionale Repubblicana Novembre 1943-Giugno 1944, Milano, 1974.
Bonsanti, Marta, Giorgio e Silvia: Due vite a Torino tra antifascismo e resistenza, Milano, 2004.
Borgis, Maria Elisa, Resistenza nella valle di Susa, Bussoleno (n.red.).

Bosworth, R. J. B., Claretta: Mussolini's Last Lover, Londra, 2017.
Bosworth, R. J. B., Mussolini, Londra, 2002.
Bosworth, R. J. B., Mussolini's Italy: Life under the Fascist Dictatorship, Londra, 2005.
Bouchard, Piera Egidi, Frida e i suoi fratelli, Torino, 2003.
Bouchard, Piera Egidi, Eppur bisogna andar..., Torino, 2005.
Bravo, Anna, & Daniele Jalla, La vita offesa, Milano, 1986.
Bravo, Anna, „Armed and Unarmed: Struggles without weapons in Europe and Italy", Journal of Modern Italian Studies 10, 2005.
Bruzzone, Anna Maria, & Rachele Farina, La resistenza tacuita: Dodici vite di partigiane piemontesi, Milano, 1976.
Bussoni, Maria, 1943: I giorni più cupi, Parma, 2013.
Calamandrei, Piero, Uomini e città della resistenza, Roma, 1955.
Calamandrei, Piero, Diario Vol. 1 şi 2, 1935-1945, Roma, 2015.
Cappellano, Filippo, & Salvatore Orlando, L'esercito italiano dall'armistizio alla guerra di liberazione: 8 Settembre 1943-25 Aprile 1945, Roma, 2005.
Carcano, Giancarlo, Torino antifascista, Torino, 1993.
Carlotti, Anna Lisa, Italia 1939-1945: Storia e memoria, Milano, 1996.
Carmagnola, Piero, Vecchi partigiani miei, Milano, 2005.
Caruso, Tiziana, L'occupazione tedesca a Torino attraverso i rapporti della Militärkommandantur Ottobre 1943-Settembre 1944, Teză de doctorat, Torino, 2004.
Casadio, Quinto, Una resistenza rimasta nell'ombra: L'8 settembre 1943 e gli internati militari Italiani in Germania, Imolo, 2004.
Cavaglion, Alberto, La scuola ebraica a Torino 1938-1943, Torino, 1993.
Cavaglion, Alberto (ed.), La moralità armata: Studi su Emanuele Artom, Milano, 1993.
Cavaglion, Alberto, „Torino ebraico", în B. Ganglio & Riccardo Marchio (eds), Cattolici, ebrei e evangelici nella guerra, Milano, 1994.
Cavaglion, Alberto, „Foreign Jews in the Western Alps 1938-1943", Journal of Modern Italian Studies 10, 2005.
Cavarra, Maria Lea, Quando si dice staffetta..., Modena, 1982.
Cerchia, Giovanni, & Giuseppe Pandini, Italia spezzata: guerra elinea Gustav in Molise, Napoli, 2008.
Ceva, Bianca, Cinque anni di storia italiana 1940-1945, Milano, 1964.
Chevallard, Carlo, Cronache del tempo di guerra: Diario 1942-45, Torino, 2005.
Chiappano, Alessandra, Voci della resistenza ebraica Italiana, Aosta, 2011.

Chiavi, E. C., Condemned Pasts: A topography of memory from the Le Nuove Prison, Torino, Thesis, Londra, 2006.
Chirico, Paolo, „Il contributo della polizia alla guerra di liberazione in Piemonte”, Mezzosecolo 14, 2001-2.
Cocco, Mara, „Donne e esercito: le 'volontarie' di Mussolini nella Republica Sociale”, Mezzosecolo 12, 1978.
Collotti, Enzo, L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata, Milano, 1963.
Collotti, Enzo, Renato Sandri & Frediano Seni (eds), Dizionario della resistenza, Torino, 2000.
Contadini e Partigiani. Atti del Convegno storico Asti 14-16 decembrie 1984, Alessandria, 1986.
Cooke, Philip (ed.) The Italian Resistance: An Anthology, Manchester, 1997.
Cooke, Philip, The Legacy of the Italian Resistance, New York, 2011.
Corner, Paul, The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy, Oxford, 2012.
Crain Metz, Naomi, L'illusione della parità, Torino, 2013.
Craveri, Raimondo, La campagna d'Italia e i servizi secreti: La storia dell'ORI 1943-45 Milano, 1980.
Creonti, Fernando, Memorie di vita clandestina, Torino, 1973.
Crippa, Arianna Rachele, Pavese editore, Milano, 2014.
Davidson, Alastair şi Steve Wright, „Never Give În”: The Italian Resistance and Politics, New York, 1998.
Deakin, F. W., The brutal friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism, Londra, 1962.
Delzell, Charles F., Mussolini's Enemies: The Italian Anti-Fascist Resistance, Princeton, 1961.
Diena, Marisa, Un intenso impegno civile, Torino (n.red.).
Dondi, Mirco, „Azione di guerra e potere partigiano nel dopo liberazione”, Italia Contemporanea, septembrie 1992.
Donne Piemontesi nella lotta di liberazione, Torino (n.red.).
D'Orsi, Angelo, La cultura a Torino tra le due guerre, Torino, 2000.
Duggan, Christopher, Fascist voices: An Intimate History of Mussolini's Italy (Voci fasciste: o istorie intimă a Italiei lui Mussolini), Londra, 2012.
Dunnage, Jonathan (ed.), After the war: Violence, Justice, Continuity and Renewal in Italian Society (După război: violenţă, justiţie, continuitate şi reînnoire în societatea italiană), Hull, 1999.
Einaudi, Giulio, Frammenti di memoria, Milano, 1988.
Ellwood, David, Italy 1943-45, Leicester, 1985.

Etnasi, Ferdinando (ed.), Donne italiane nella resistenza, Torino, 1966.
Fabbrini, Maria Rosa, Bonsoir Madame la Lune: La vita incompiuta di Silvia Pons, Torino, 2012.
Fabbrini, Maria Rosa, Mille famiglie a Torre Pellice, Saluzzo, 2017.
Falaschi, Giovanni, La resistenza armata nella narrativa Italiana, Torino, 1976.
Farrell, Nicholas, Mussolini: A New Life, Londra, 2003.
Favelle, Brigitte, Brigitte, Natalia Ginzburg: Temoin de son temps et temoin d'elle même, Teză de doctorat, Aix-Marseille, 1995.
Favvetto, Sergio, Una trama sottile: fabrica FIAT, misiuni aliate şi rezistenţă, Torino, 2017.
Floria, Michele, Resistenza e liberazione nella provincia di Torino 1943-45, Torino, 1995.
Foa, Vittorio, Il cavallo e la torre, Torino, 1991.
Foa, Vittorio, Lavori in corso 1943-1946, Torino, 1999.
Foot, M. R. D., SOE: An outline history of the Special Operations Executive 1940-1946, Londra, 1999.
Le formzioni G&L nella resistenza. Atti del convegno Milano 5-6 Maggio 1995, Roma, 1995.
Fraddosio, Maria, La donna e la guerra, Storia Contemporanea Anno XX, 1989.
Fraddosio, Maria, Le donne e il fascismo: Ricerche e problemi di interpretazione, Storia Contemporanea Anno XX, 1989.
Fraddosio, Maria, La mobilitazione femminile: I gruppi fascisti repubblicani femminili e il SAF, în Annali della Fondazione Luigi Micheletti, 2, Brescia, 1996.
Franzinelli, Mimmo, Delatori: Spie e confidenti anonimi: l'arma secreta del regime fascista, Milano, 2001.
Franzinelli, Mimmo, La Repubblica del Duce 1943-45, Milano, 2007.
Franzinelli, Mimmo, Disertori, Una storia mal raccontata della seconda guerra mondiale, Milano, 2016.
Fucci, Franco, Spie per la libertà, Milano, 1983.
Fusi, Valdo, Fiori rossi a Martinetto: Il processo di Torino Aprile 1944, Torino, 1996.
Gamba, Aldo, Cenni sui servizi militari e politici di spionaggio e di informazione, Annali della Fondazione Luigi Micheletti, 2, Brescia, 1986.
Gambetti, Federico, L'ultima leva: La scelta dei giovani dopo l'8 Settembre, Bologna, 1996.
Garibaldi, Luciano, Le soldatesse di Mussolini, Milano, 1995.

Gariglio, Bartolo (ed.), „Vita religiosa nella seconda guerra mondiale”, Mezzosecolo 10, 1993.
Garrone, Alessandro Galante, I miei maggiori, Milano, 1984.
Gasco, Anna (ed.), La guerra alla guerra: Storie di donne a Torino e in Piemonte tra il 1940 e il 1945, Torino, 2007.
Gay Rochat, Donatella, La resistenza nelle valli Valdesi 1943-44, Torino, 1969.
Gerosa, Guido, Le compagne, Milano, 1979.
Gillette, Aaron, „The origins of the Manifesto of Racial Scientists”, în Journal of Modern Italian Studies, 9, 2010.
Ginzburg, Leone, Scritti, Torino, 1964.
Ginzburg, Leone, Lettere del confino 1940-43, ed. Luisa Mangoni, Torino, 2004.
Giovana, Mario, La resistenza in Piemonte: storia del CLN regionale, Milano, 1962.
Giovana, Mario, Torino: la città e i signori 'FIAT', Milano, 1977.
Giovana, Mario, Le nuove camicie nere, Torino, 1996.
Giua, Lisetta, E andata così, Palermo, 2004.
Giua, Michele, Ricordi di un ex-detenuto politico 1935-43, Torino, 1945.
Giuliani, Fulvia, Donne d'Italia: le ausiliarie nella RSI, Roma, 1952.
Givardi, Luisa, „Il partigiano imputato: Sentenze contro i partigiani piemontesi 1946-60”, Mezzosecolo 12, 1978.
Gobetti, Ada, Diario Partigiano, Torino, 1956.
Gobetti, Ada, & Benedetto Croce, 'Carteggio 1928-52', Mezzosecolo 7, Torino, 1987-9.
Golin, Laura, La storia dell'Olivetti ai tempi di Adriano, Teză de doctorat, Veneţia, 2009.
Grazia, Victoria di, The Culture of Consent: Mass organisation of leisure in fascist Italy, Cambridge, MA, 1981.
Grazia, Victoria di, How Fascism Ruled Women: Italy 1922-45, Berkeley, 1992.
Grimaldi, U. Alfassio, & Marina Addis Saba, Cultura a passo romano, Milano, 1983.
Griner, Massimiliano, La 'Banda Koch': Il reparto speciale di polizia 1943-44, Torino, 2000.
Griner, Massimiliano, La 'pupilla del Duce': La legione autonoma mobile Ettore Mutti, Torino, 2004.
Guerrini, Martina, Donne contro: ribelli, sovversive, antifasciste, Milano, 2003.
Guidetti Serra, Bianca, Guidetti Serra, Bianca, Primo Levi, l'amico, Torino, 1987.
Guidetti Serra, Bianca, Compagne, vol. 1 şi 2, Torino, 1997.

Guidetti Serra, Bianca, Bianca cea roşie, Torino, 2009.
Helstosky, Carol F., „Fascist Food Policies", Journal of Modern Italian Studies 9, 2004.
Hibbert, Christopher, Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce, Londra, 1962.
Innocenti, Marco, L'Italia del 1943: Come eravamo nell'anno in cui crollò il fascismo, Milano, 1993.
Isnenghi, Mario, Le guerre degli Italiani. Parole, immagini, ricordi 1848-1945, Bologna, 2005.
Italia e la Gran Bretagna nella lotta di liberazione, Atti del Convegno di Bagni di Lucca Aprile 1975, Florenţa, 1977.
Kelly, Michael C., The Failure of the Partisan Dream: Italian ex-partisans and post-liberation politics in Piedmont 1943-48, Teză de doctorat, Melbourne, 2004.
Kesselring, feldmareşal, Memorii, Londra, 1953.
Klinkhammer, Lutz, L'occupazione Tedesca in Italia 1943-45, Torino, 1993.
Knox, McGregor, Hitler's Italian Allies: Royal armed forces, Fascist regime and the war of 1940-43, Cambridge, 2000.
Koon, Tracy H., Believe, Obey, Fight: Political socialisation of youth in Fascist Italy, 1922-1943, North Carolina, 1985.
Lazzero, Ricciotti, Le SS Italiane, Milano, 1982.
Lazzero, Ricciotti, Le Brigate Nere, Milano, 1983.
Legnani, Massimo, & Ferruccio Vendramini (eds), Guerra: guerra di liberazione, guerra civile, Milano, 1990.
Levi, Carlo, Un'esperienza culturale e politica nella Torino degli anni 30ta, Torino (n.red.).
Levi, Fabio (ed.), Le case e le cose: la persecutazione degli ebrei Torinesi 1938-45, Torino, 1998.
Levi, Paolo Momigliano şi Ersilia Alessandrone Perona, La presenza invisibile: Donne Guerra Montagna, Florenţa, 2008.
Longo, Luigi, Un popolo alla macchia, Roma, 1947.
Luna, Giovanni de, Giovanni de, Storia del Partito d'Azione 1942-47, Milano, 1982.
Luna, Giovanni de, Le formazioni GL nella resistenza, Milano, 1985.
Luna, Giovanni de, Donne in oggetto: l'antifascismo nella società Italiana 1922-39, Torino, 1995.
Luna, Giovanni de, & Marco Revelli, Fascismo antifascismo: le idee, le identità, Florenţa, 1995.
Lussu, Joyce, L'uomo che voleva nascere donna, Milano, 1978.

Lussu, Joyce, Lotte, ricordi e altro, Roma, 1992.
Macciocchi, Maria Antonietta, La donna 'nera': Consenso femminile e fascismo, Milano, 1976.
Macmillan, Harold, Jurnale de război: politică şi război în Mediterana, ianuarie 1943-mai 1945, Londra, 1984.
Mafai, Miriam, Pane nero: Donne e vita quotidiana nella seconda guerra mondiale, Milano, 1987.
Maida, Bruno (ed.), Guerra e società nella provincia di Torino, Torino, 2007.
Maida, Bruno, Prigionieri della memoria: Storia di due stragi della liberazione, Milano, 2002.
Malan, Roberto, Amici, fratelli, compagni: Memorie di un Valdese del XX secolo, Cuneo, 1996.
Malgeri, Francesco, „La chiesa di fronte al RSI", Storia e memoria nr. 2, Brescia, 1986.
Malvezzi, Piero, & Giovanni Pirelli (eds), Lettere di condannati a morte della resistenza Italiana, Torino, 1973.
Mangoni, Luisa, Pensare i libri: La casa editrice Einaudi degli anni trenta agli anni sessanta, Torino, 1999.
Marabotto, Giuseppe, Un prete in galera, Torino, 1964.
Marazio, Zelmira, Il mio fascismo, Baiso, 2005.
Marchesi, Luigi, et alii, Per la libertà: il contributo militare italiano al servizio informazione alleato 8 Settembre 1943-25 Aprile 1945, Milano, 1995.
Mastrogiovanni, Salvatore, Un protestante nella resistenza, Torino, 1962.
Matta, Tristano, „La risiera di San Sabba", Italia 1939-45, în Anna Lisa Carlotti (ed.), Storia e memoria, Milano, 1996.
Meldini, Piero, „Sposa e madre esemplare", Rimini, 1975.
Mercuri, Lamberto (ed.), Intelligence: propaganda, misiuni şi „operaţiuni speciale" ale aliaţilor în Italia, Roma, (n.red.).
'Missioni Alleate e Partigiani autonomi', Conferinţă, Torino, 21-22 octombrie 1978.
Morero, Vittorio (ed.) La Chiesa Pinerolese durante la resistenza, Pinerolo, (n.red.).
Morgan, Philip, The Fall of Mussolini: The Fall of Mussolini: Italy, the Italians and the Second World War, Oxford, 2007.
Motti, Lucia, & Marilena Rossi Caponeri (eds), Accademiste a Orvieto: Donne e educazione fisica nell'Italia fascista 1932-43, Perugia, 1996.
Munzi, Ulderico, Donne di Salò: La vicenda delle ausiliare della Repubblica Sociale, Milano, 1999.

Nasini, Claudia, Una guerra di spie, Trento, 2012.
Neri Serneri, Simone (ed.), 1914-1945: L'Italia nella guerra europea dei trent'anni, Roma, 2016.
Oliva, Gianni, La resistenza alle porte di Torino, Milano, 1989.
Oliva, Gianni, La resa dei conti, Aprile-Maggio 1945: Foibe, Piazzale Loreto e giustizia partigiana, Milano, 1999.
Oliva, Gianni, L'Italia del silenzio, 8 Settembre 1945: storia del paese che non ha fatto conti con il proprio passato, Milano, 2013.
Ombra, Marisa, La bella politica: La resistenza, 'Noi Donne', il femminismo, Torino, 2009.
Ottolenghi, Massimo, Per un pezzo di patria, Torino, 2009.
Pansa, Gianpaolo, L'esercito di Salò nei rapporti riservati della GNR 1943-44, Milano, 1969.
Paoletti, Fiorella, La resistenza 'dalla parte di lei', Teză de doctorat, Torino, 2012.
Parri, Ferruccio, Sessant'anni di storia Italiana, Bari, 1983.
Il Partito d'Azione e l'assistenza ai prigionieri alleati dall'8 Settembre 1943 all'agosto 1944, Roma, 1946.
Pavone, Claudio, A Civil War: A History of the Italian Resistance, Londra, 2014.
Peli, Santo, Storia della resistenza in Italia, Torino, 2006.
Perona, Gianni, „Memoria di Lucilla Jervis", Mezzosecolo 12, 1997-8.
Perona, Gianni, & Barbara Berruti (eds), Alpi in guerra 1939-45, Chivasso, 2004.
Pesce, Giovanni, Senza tregua: La guerra dei GAP, Milano, 1967.
Petacco, Arrigo (ed.), 1943: giorno per giorno attraverso i bollettini del Comando Supremo, Milano, 1993.
Peyrot, Bruna, Resistere nelle valli Valdesi, Torino, 1995.
Pflug, Maja, Natalia Ginzburg, Milano, 1997.
Pintor, Giaime, Doppio diario 1936-43, Torino, 1978.
Pizzardo, Tina, Senza pensare due volte, Bologna, 1996.
Ponzani, Michela, „Procesele partizanilor în Republica Italiană: consecinţele alegerilor din 18 aprilie 1948", Italia Modernă 16, 2011.
Ponzani, Michela, Guerra alle donne partigiane, vittime di stupro, 'amanti del nemico', Torino, 2012.
Prearo, Antonio, Terra ribelle 1943-45, Torino, 1995.
Quatela, Antonio, Hotel Gestapo: Milano Settembre 1943-Aprile 1945, Milano, 2016.

Radeschi, Mina (ed.), Frida Malan e il segno del suo tempo, Torino, 2010.
Rainero, Romain H. (ed.), I prigionieri militari Italiani durante la seconda guerra mondiale, Aspetti e problemi storici, Milano, 1985.
Ravaioli, Viriana, La partecipazione degli ebrei nella resistenza in Piemonte, Teză de doctorat, Torino, 1997.
Ravera, Camilla, La donna Italiana dal primo al secondo risorgimento, Roma, 1965.
Renza, Francesca, Letteratura della resistenza: protagoniste e paesaggio, Teză de doctorat, Torino, 2005.
La Resistenza Tacuita", Conferinţă, 8 martie 2004, Roma, 2006.
Revelli, Nuto, La guerra dei poveri, Torino, 1962.
Revelli, Nuto, Il prete giusto, Torino, 1998.
Rora 1943-45, Opera elevilor.
Ruggero, Padre, La testimonianza: carcere e resistenza, Pinerolo, 2003.
Sacco, Marisa, La pelliccia di agnello bianco: La gioventù d'azione nella resistenza, Torino, 2008.
Salvadori, Massimo, Massimo, Resistenza e azione, Londra, 1958.
Sasso, Chiara, & Massimo Molinero, Una storia nella storia e altre storie, Condove, 2000.
Schreiber, Gerhard, La vendetta Tedesca 1943-45: Le rappresaglie Naziste in Italia, Milano, 2000.
Schwarz, Guri (ed.), Emanuele Artom: Diario di un partigiano ebreo, Gennaio 1940-Febraio 1944, Torino, 2008.
Scurati, Antonio, Il tempo migliore della nostra vita, Milano, 2015.
Sebastian, Peter, I servizi secreti speciali Britannici e l'Italia 1940-45, Roma, 1986.
Secchia, Pietro, & Filippo Frassati, La resistenza e gli alleati, Milano, 1962.
Slaughter, Jane, Women and the Italian Resistance, Colorado, 1997.
Sprigge, Cecil, Benedetto Croce: Man and Thinker, Cambridge, 1952.
Stafford, David, Mission Accomplished: SOE Italy 1943-45, Londra, 2011.
Stille, Alexander, Benevolence and betrayal: Five Italian Jewish families under Fascism, Londra, 1992.
Storchi, Massimo, Il sangue dei vincitori, Roma, 2008.
Storchi, Massimo, în Philip Cooke & Ben H. Shepherd (eds), European Resistance in the Second World War, Barnsley, 2013.
Testori, Silvana, Lotta partigiana e amnistia, Teză de doctorat, Torino, 1980.
Thomson, Ian, Primo Levi, Londra, 2002.
Tognavini, Ivan, Kesselring e le stragi nazifasciste, Toscana, 2002.

Tompkins, Peter, A Spy in Rome, Londra, 1962.
Tonizzi, M. Elisabetta, Nazisti contro i civiliani: le stragi in Italia 1943-45, Storia e memoria, Milano, septembrie 2001.
Torino 1938-45, Una guida per la memoria, Torino, 2000.
Tosca, Michele, I ribelli siamo noi: Diario di Torino nella Repubblica Sociale Italiana, Collegno (n.red.).
Trabucchi, Alessandro, I vinti hanno sempre torto, Torino, 1947.
Trabucco, Angela, Resistenza in Val Chisone e nel Pinerolese, Pinerolo, 1948.
Tranfoglia, Nicola, & Albertina Vittoria, Storia degli editori Italiani, Roma, 2000.
Trentin, Bruno, Diario di guerra Settembre-Novembre 1943, Roma, 2008.
Trentin, Silvio, Il clero e la RSI. Annali della Fondazione Luigi Micheletti, Brescia, 1986.
Treves, Benevenuta (ed.), Tre vite: studi e memorie di Emilio, Emanuele, Ennio Artom, Torino, 1954.
Tudor, Malcolm, Prizonieri şi partizani: Escape and Evasion in WWII Italy, Newtown, 2006.
Tudor, Malcolm, Forţa specială: SOE and the Italian Resistance 1943-45, Newtown, 2004,
Turinetti, Elena, Donne in carcere 1940-45, Teză de doctorat, Torino, 2004.
Turinetti, Giuseppe, Clero, guerra e resistenza nella diocesi di Torino 1940-45, Omegna, 1996.
Uboldi, Raffaello, 25 Aprile 1945: I giorni dell'odio e della libertà, Milano, 2004.
Vaccarino, Giorgio, Carla Gobetti & Romolo Gobbi (eds), L'insurrezione a Torino, Parma, 1968.
Vai, Elena, La scia del sangue: Le repressioni Tedesche nella fase finale della guerra in Piemonte, Teză de doctorat, Torino, 1997.
Valiani, Leo, Tutte le strade conducono a Roma, Florenţa, 1947.
Valiani, Leo şi alţii, Azionisti Cattolici e comunisti nella resistenza, Milano, 1971.
Vecchio, Giorgio (ed.), Le suore e la resistenza, Milano, 2010.
Venturi, Franco, Guerra partigiana, Torino, 1954.
Venturoli, Cinzia, La guerra sotto il sasso: Popolazione, Tedeschi, partigiani 1940-45, Bologna, 1999.
Vermicelli, Gino, La vita nelle formazioni partigiane, Milano, 1994.

Viallet, Jean Pierre, „Les vallées vaudoises, du Fascisme à la Resistance”, în Ettore Passerin d'Entrèves (ed.), Guerra e Resistenza nelle regioni alpini occidentali: 1940-45, Milano, 1980.
Visani, Alessandro, „Italian reactions to the racial laws of 1938 as seen through the classified files of the Ministry of Popular Culture”, Journal of Modern Italian Studies 11, 2006.
Voltero Fin, Tino, Resistenza partigiana nelle valle di Lanzo, nel Canavese e in Val di Susa, Torino, 1994.
Wilson, Perry R., „Saints and heroines: rewriting the history of Italian women in the Resistance”, în T. Kirk & A McElligott (eds.), Opposing Fascism, Cambridge, 1999.
Wilson, Perry Wilson, The Clockwork Factory: Women and Work in Fascist Italy (Femeile şi munca în Italia fascistă), Oxford, 1993.
Woolf, S. J., The Rebirth of Italy 1943-50, Londra, 1972.
Young, Allen, Allen, La missione Stevens e l'insurrezione a Torino. Atti di Convegno ISTORETO 1985
Zangrandi, Ruggero, Il lungo viaggio attraverso il Fascismo, Milano, 1962.
Zangrandi, Ruggero, 1943: 25 iulie-8 septembrie, Milano, 1964.

Note

Prefaţă
„În seara...” A se vedea Guidetti Serra, 1997.
'Erau patru femei...' Pentru Ada, a se vedea Diario Partigiano 1956 şi Alano 2016; pentru Bianca, Bianca la rossa 2009, Primo Levi 1987 şi Compagne 1997; pentru Frida, Bouchard 2003 şi 2005; pentru Silvia, Bonsanti 2004 şi Fabbrini 2012.
„A doua zi, ea a povestit...” Gasco (ed.), 2007, p. 139.
1: O lovitură de stat romană
'Aproape doi ani...' Bune relatări despre lovitura de stat împotriva lui Mussolini se găsesc în Bosworth 2002 şi 2005; Hibbert 1962.
'După trei ani...' A se vedea Revelli 1962.
'Roma însăşi tocmai fusese...' A se vedea Bussoni 2013.
'La 6 iunie...' Bosworth 2005, p. 492.
'Înainte de a pleca la...' Mafai 1987, p. 151.
'Şi pentru femei...' Pentru relatări despre viaţa femeilor, a se vedea Grimaldi & Addis Saba 1983; Koon 1985.
'În acest autoritarism...' A se vedea Fraddosio 1989; Macciocchi 1976.

'Băieţii, anti-feminist...' Meldini 1975, p. 42.
'Duce! Duce!...' A se vedea Addis Saba 1973, 1988, 2005.
'Palidă, slabă...' În Critica Fascista 1931, L'ideale della donna fascista.
'Ceea ce conta era...' Fraddosio 1989, p. 1150.
„În anii 1920...” A se vedea Guerrini 2003.
'Torino, cu...' Il Ponte august-septembrie 1949.
„Lipseşte orice...” A se vedea Slaughter 1997.
„Cu mult înainte de război...” A se vedea D'Orsi 2000.
'Tatăl lui Ada...' Pentru o biografie completă a lui Ada Gobetti, a se vedea Alano 2016.
„Dar în Croce...” Vezi Mezzosecolo 7 şi 10.
„Din partea lor...” Vezi Mangoni 1999; Einaudi 1988.
„Bianca însăşi...” Pentru o relatare a vieţii ei, a se vedea Guidetti Serra 2009.
'Era acolo...' Angier 2002.
'Căutând un animal...' Alano 2016, p. 108.
'Apoi a venit Mussolini...' Pentru relatări bune despre Torino în timpul războiului, a se vedea Adduci 2003, 2014; Boccalatte, de Luna, Maida (eds) 1995.
'În curând, Le Nuove...' A se vedea Turinetti 2004.
2: Interludiu
'Într-un raport către...' Macmillan 1984, p. 219.
'În toată Italia...' vezi Etnasi 1966; Absalom 1991.
'De la termenul de armistiţiu...' Aga-Rossi 2000, p. 126.
'Un aide-memoire...' Delzell 1961, p. 248.
'La ora 19.43 p.m....' Petacco (ed.) 1993, p. 222.
'There was a flicker...' Oliva 2013, p. 35.
'Familia regală...' A se vedea Bussoni 2013.
'Fără instrucţiuni...' A se vedea Klinkhammer 1993.
'În doar câteva ore...' A se vedea Pavone 2014.
'Nu ne aşteptam...' A se vedea Young 1985.
'Eisenhower a vorbit...' Scrisoare către George Marshall din 13 septembrie 1943.
'Au fost câteva lupte...' Zangrandi 1964, p. 528. Pentru prăbuşirea Italiei, a se vedea Collotti 1963; Isnenghi 2005; Bartoli 1983; Aga-Rossi 1985, 2000.
'În Cefalonia...' Bosworth 2005, p. 508.
'„Soarta Italiei”...' Collotti 1963, p. 99.
'A fost compus un cântec...' Vezi Davidson & Wright 1998.
'„Odiseea lor”...' L'Unità 15 septembrie 1946.
'„O mică vărsare de sânge”...' Aga-Rossi 2000, p. 53.

'A fost nevoie de Foa...' Vezi Foa 1991.
'Ea i-a spus...' A se vedea Giua 2004.
'Şi s-au uitat...' Vezi Adduci 2003.
'Când ofiţerii...' Fondo Allason, Centro Studi Gobetti Box F.
'Nu departe...' Trentin 2008, p. 75.
3: Explozie în viaţă
'În acea zi, zeci...' Cooke (ed.) 1997, p. 62.
'La volan era...' Ottolenghi 2009, p. 101.
„Pe tot parcursul zilei...” Vezi Bartoli 1983; Venturoli 1999.
'The commanding officer...' Young 1985, p. 22.
'Alpii care se ridică...' Vezi Viallet 1980.
'Ani de nepopularitate...' Vezi Peyrot 1995.
'Din secolul al XIX-lea...' A se vedea Fabbrini 2017.
'Ca ştiri de...' A se vedea Malan 1996.
'Frida Malan şi Silvia...' A se vedea biografiile Silviei Pons de Fabbrini 2012 şi Bonsanti 2004; şi a Fridei Malan de Bouchard 2003.
'Într-o zi, după cursuri, în timp ce ea...' Piera Egidi Bouchard interviu cu autoarea. De asemenea, interviu Frida Malan 1991 în ISTORETO, Torino.
'Tutti politici...', vezi Diena (n.red.).
„Ea, ca şi Frida...” Matilde di Pietrantonio, interviu în ISTORETO, 2 februarie 2005.
'A fost o explozie...' de Luna & Revelli 1995, p. 107.
'După cum a spus Agosti...' A se vedea Agosti & Bianco 2007.
Într-o seară, telefonul...' A se vedea Banfo & Bouchard 2014.
4: O zonă de război
'În toamna anului...' Maida 2007, p. 52.
'Spre latinitatea...' Schreiber 2000, p. 39.
'În „războiul total”...' A se vedea Tonizzi 2001; Cooke 1997.
'În fiecare zi, între...' Andrae 1995, p. 177.
'Ceea ce toţi au convenit...' A se vedea Cerchia & Pandini 2008.
'Doar 36, 000...' Pavone 2014, p. 55; a se vedea, de asemenea, Casadio 2004; Caruso 2004.
'A fost nevoie de...' O relatare foarte bună a salvării lui Mussolini se găseşte în Duggan 2012.
„La prima lor...” Pavone 2014, p. 284.
'Pentru a-şi conduce noul...' Lazzero 1982, p. 13; vezi şi Deakin 1962.
'The Allies – behaving...' Aga-Rossi 1985, p. 113.

'Anthony Eden şi...' Pentru relatări ale atitudinilor britanice, a se vedea Ellwood 1985; Duggan 2012.
'A Foreign Office report...' FO 893/369.
'În iulie 1940...' Sebastian 1986, p. 90.
'În timp ce atât britanicii, cât şi...' Salvadori 1958, p. 200.
'Odată cu primul val...' A se vedea Craveri 1980.
'Pentru următorii douăzeci...' A se vedea Maida 2007; Adduci 2014; Caruso 2004.
'Micul oraş Boves...' A se vedea Giovana 1962, 1996; Revelli 1962.
„Dovezi suplimentare...” A se vedea Behan 2009.
'Into them played...' Il Ponte ianuarie 1995.
'Mai degrabă, era vorba...' Falaschi 1976, p. 4.
5: Fabricarea leilor
'I se părea că...' Bouchard 2003, p. 94.
'„Aveam”, a scris Roberto...' Malan 1996, p. 93.
'Un prieten al Fridei...' Vezi Boccalatte (ed.) 1998.
'Au venit în pantaloni scurţi...' Zangrandi 1962, p. 12.
'Dar leii pot...' Pavone 2014, p. 172.
'„Noi suntem” a remarcat unul...' A se vedea Schwarz 2008.
'Era o femeie...' Valiani 1947, p. 106.
'Foarte puţini dintre bărbaţi...' A se vedea Neri Serneri (ed.) 2016.
'Partito d'Azione...' A se vedea Venturi 1954.
'Aceşti prieteni, au...' Garrone 1984, p. 174.
'Se vorbea de...' A se vedea Wilson 1999; Cooke (ed.) 1997.
„După ce generalul...” A se vedea Parri 1983.
'Pe măsură ce toamna se purta...' Vezi Ellwood 1985; Craveri 1980; Young 1985.
„Un flux constant...” Arhivele Naţionale J/IT/7715.
'The Allies made it...' Neri Serneri (ed.) 2016, p. 150.
'Nu mai era...' A se vedea Giovana 1962.
'În munţi...' Revelli 1962, p. 125.
6: Micile genii
'Dar legile rasiale...' Pentru relatări bune despre Italia şi antisemitism, a se vedea Levi 1998; Cavaglion 1994; Angier 2002; Thomson 2002; Arbib & Secchi 2011; Chiappano 2011.
'Unul dintre italieni...' Il Lambello 10 iunie 1941.
„Frida's particular...” A se vedea Treves (ed.) 1954; Cavaglion 1993.
„unde comunitatea sa evreiască...” Levi, în Mezzosecolo 1993.

'În noiembrie, generalul...' A se vedea Cerchia 2008; Pavone 2014.
'O fată piemonteză...' Marilda Musacchio interviu cu autorul.
'Până în acest moment...' A se vedea Klinkhammer 1993; Collotti 1963.
'Nu a fost, totuşi...' A se vedea Favvetto 2017.
'Noul fascism urma să...' A se vedea Innocenti 1993.
'Auzind de masacru...' Pavone 2014, p. 302.
'mulţi dintre aceştia erau băieţi...' Pansa 1969, p. 20.
'Alături de miliţie...' A se vedea Lazzero 1982, 1983.
'Prinţul Valerio Julio Borghese...' A se vedea Gamba 1986.
'Oamenii lui Colombo...' A se vedea Griner 2004.
„Apa este tulbure...” „Pioggia di Novembre” 1943.
„Ea continua...” A se vedea Levi & Alessandrone Perona 2008.
'În Susa, germană...' Vezi Berga 2003; Borgis (n.red.).
'Ei au decis că ceea ce...' Vezi Bertolo 2009.
„De la sfârşitul anilor 1930...” A se vedea Cavaglion 2005.
's-au dovedit puţin mai primitoare...' Până la sfârşitul războiului, Elveţia a respins 6 000 de evrei care încercau să treacă din Italia.
„Deşi fasciştii...” Franzinelli 2007 p. 7, 2001 p. 174.
'Emanuele fusese...' A se vedea Schwartz 2008; de asemenea, interviul lui Schwartz cu autorul.
'Levi nu a tras niciodată...' Thomson 2002, p. 139; a se vedea şi Amsallem 2015.
7: O femeie mică
'Sunt o femeie...' Sentinella Partigiana 4 aprilie 1945.
'Ceea ce începuse...' Pentru relatări bune despre femeile din Rezistenţă, a se vedea Bertolo 2014; Alloisio & Beltrami 1981; Gasco (ed.) 2007; Guidetti Serra 1997; Slaughter 1997; Fraddosio 1989, 1996; Addis Saba 1998; Bruzzone & Farina 1976.
„„Urăsc neutralitatea”...” A se vedea Paoletti 2011.
'Lisetta era ocupată...' A se vedea Giua 2004; de asemenea, Anna şi Lisabetta Foa interviu cu autorul.
'Ceea ce toţi şi-ar aminti...' Bertolo 2014, p. 33.
'Erau instruiţi...' Etnasi (ed.) 1966, p. 251; a se vedea şi di Grazia 1992.
'„Ei lucrează continuu”...' Bravo 2005, p. 482.
'O poveste a făcut înconjurul lumii...' A se vedea Crain Metz 2013; Renza 2005.
'Pe măsură ce se instala iarna...' Diena (s.n.). p. 51.
'Una dintre cele mai vechi...' A se vedea Ravaioli 1997.
„Deşi mică şi cu aspect fragil...” A se vedea Garrone 1984.
„Torino, în mod tradiţional...” Aspetti dell'attività femminile 1962, p. 95.

„Suor Giuseppina era rotundă...” Felice Taglienti, interviu cu autorul.
„A găsit bolnavă...” Vezi Ruggero 2003.
'Bărbaţilor le era interzis...' Chiavi 2006, p. 71.
'Dar apoi a arătat...' Carta de fondare a GDD, noiembrie 1943.
'Torino era locul perfect...' A se vedea Guidetti Serra 1997.
'Dar simţul lor de...' A se vedea Alloisio et al. 1965.
„Silvia a pus...” A se vedea Bonsanti 2004; Fabbrini 2012.
'Era acest „spirit” comun...' Bouchard 2003, p. 7.
'Ei continuau să întrebe...' A se vedea Bertolo 2014.
'Acestea erau ale lui Mussolini...' A se vedea Fraddosio 1996; Garibaldi 1995; Munzi 1999.
'Ea ar fi fost puţin...' Cocco 1978, p. 307.
'Descriind febra...' A se vedea Marazio 2005.
8: Nepăsător
'În mijlocul...' Vezi Ellwood 1985.
'Benedetto Croce...' vezi de Luna & Revelli 1995.
'După cum a spus Churchill...' Telegrama din 23 ianuarie 1944; vezi şi Young 1985.
'The trial of the six...' Duggan 2012, p. 282; Farrell 2003, p. 443.
'Ca trădători, conspiratorii...' Chevallard 2005, p. 203.
'Cei mai mulţi dintre Mussolini...' A se vedea Bosworth 2017.
„i ragazzi di Salò...” Innocenti 1993, p. 178.
„numai cei curajoşi...” A se vedea rapoartele GNR ISTORETO Caprioli 29 aprilie 1944.
'agnostic attendismo'...Pavone 2014, p. 83.
'Deşi germanii...' A se vedea Adduci 2014.
'Fiecare zid devenise...' Caruso 2004, p. 66.
'La 18 februarie...' A se vedea Boccalatte, de Luna & Maida (eds) 1995.
'„Vă aşteptăm”...' Franzinelli 2016, p. 252.
'Fritz Sauckel...' Klinkhammer 1993, p. 194.
'A fost prima...' Pentru relatări bune despre grevă, a se vedea Bertolo 2014; Adduci 2014; Guidetti Serra 1997.
'Frida era acolo...' A se vedea Gay Rochat 1969; de asemenea, interviu cu autorul.
'„Neither the zeal”...' Cooke (ed.) 1997, p. 144.
'Micki Cesan a fost...' Cesan interviu cu autorul.
'În ciuda ferocei...' Oliva 1989, p. 110.
'o victimă timpurie...' A se vedea Sasso & Molinero 2000.

'Dar în Torre Pellice...' Bouchard 2005, p. 68.
'Un preot paroh...' Morero (n.red.). p. 24.
'Ca şi Lombardini...' A se vedea Treves 1954; Floria 1995; Schwartz 2008.
'prietenii au scris...' Angier 2002, p. 273.
9: Vânătorii şi cei vânaţi
'În acea noapte, Perotti...' Ceva 1964, p. 272.
'În zorii zilei de 5 aprilie...' Vezi Giovana 1962.
'Matilde di Pietrantonio...' Gasco (ed.) 2007, p. 134.
'La începutul lunii aprilie a adus...' Vezi Adduci 2003, 2014.
„Evreii din Italia...” A se vedea Franzinelli 2001.
„Spre sfârşitul lunii martie...” Bosworth 2005, p. 498.
'Giaime Pintor...' A se vedea Pintor 1978.
'Acesta a fost Leone...' Ginzburg 1964, p. xx, 111; vezi şi Pflug 1997.
'Bisericile italiene...' A se vedea Legnani & Vendramini (eds) 1990; Malgeri 1986.
'A fost un admirabil...' Agosti & Bianco 2007, scrisoarea din 16 iunie 1944.
„În toată perioada târzie...” Pentru relatări bune despre viaţa de partizan, a se vedea Bianco 1954; Battaglia 1957, 1965; Boca 1966; Creonti 1973.
10: O şopârlă printre stânci
„Într-o zi, Lombardini...” Vezi Malan 1996.
'Pentru fiecare activ...' Arhivele Naţionale WO204/7319 22 iunie 1944.
'Chiar şi cei mai în vârstă...' Oliva 1989, p. 182.
'Records would later show...' A se vedea Pavone 2014.
'Pe măsură ce lunile treceau...' A se vedea Falaschi 1976.
'Distribuţia documentelor scrise...' Gasco (ed.) 2007, p. 106.
'They were urged...' Arhivele Naţionale WO204/7319 22 iunie 1944.
„În primele zile...” A se vedea Bersano Begey 1970.
'La mijlocul lunii mai...' Cesare Alvazzi interviu cu autorul.
'Mila, sora lui Franco...' A se vedea Cavaglion 1994.
11: Cuiburi în bucătării
'În aprilie, 438 de oraşe...' Arhivele Naţionale WO204/6311 Raport privind Piemontul.
'Piero Calamandrei...' A se vedea Calamandrei 2015.
'Palmiro Togliatti...' A se vedea Delzell 1961.
„Ceea ce a devenit cunoscut...” A se vedea Woolf 1972.
'În orice caz, partea...' A se vedea Aga-Rossi 1985.
„Roma a numit acum...” A se vedea Craveri 1980.
'Fiecare etapă...' Kesselring 1953, p. 227, 252; vezi şi Andrae 1995; Vai 1997.

'În Pinerolo...' Marilda Musacchio interviu cu autorul.
'Una dintre poveşti...' A se vedea Bertolo 2014.
'Oraşele din nordul Italiei...' A se vedea Chevallard 2005.
'Torino a primit Ather Capelli...' A se vedea Lazzero 1982, 1983; Arhivele Naţionale WO204/6311.
'Piedmont, Mussolini...' Chevallard 2005, p. 308.
'În the Legione...' A se vedea Griner 2004.
'De ce „apărare”?...' Noi Donne 27 aprilie 1958.
'A fost luată o decizie...' A se vedea Ravera 1965; Etnasi (ed.) 1966.
12: Vara flăcărilor
'La rândul său, Marcellin...' Bertolo 2009, p. 455.
'Mai târziu, se va spune...' A se vedea Borgis (s.n.).
'Bătălia pentru Triplex...' Young 1985, p. 162; vezi şi Maida 2002.
'În imposibilitatea de a se deplasa...' Prearo 1995, p. 131.
'Maria Gorlier...' A se vedea Bertolo 2014; Marabotto 1964.
13: Bântuit de moarte
„În noaptea de...” Vezi Boccalatte 1998; Perona, Mezzosecolo 12
'„Pierd o dragă”...' Scrisoarea din 8 august 1944.
'Când i-a spus lui Ada...' de Luna 1982, pp. xx, 111.
'Spre mijlocul anului...' Relatări ale vieţii lui Bolaffi se găsesc în jurnalele sale (ed. Colombini) 2014 şi în Bolaffi Benuzzi 2010.
„O săptămână mai târziu...”, a se vedea Borgis (s.n.).
'Agosti şi colegii săi...' ISTORETO Bolaffi dosar G6.
'Fabrica FIAT...' A se vedea Bertolo 2009.
'Germanii fuseseră...' A se vedea Vai 1997.
„Când generalul Cadorna...” A se vedea Fucci 1983.
„Recent formatul...” Aga-Rossi 2000, p. 172.
'Ceea ce ştia perfect...' A se vedea Craveri 1980.
'Aici era o dovadă clară...' Il Ponte ianuarie 2015.
'„Ce au făcut Aliaţii”...' A se vedea Cooke (ed.) 1997.
'Un aliat timpuriu...' Arhivele Naţionale HS 6/846 Donum.
'Pietro Koch...' A se vedea Griner 2000; interviurile Liliana Cavani din filmul ISTORETO.
'De asemenea, cheltuiau...' A se vedea Franzinelli 2001.
'Apoi a venit un extraordinar...' Vezi Giua 2004.
„Următoarea familie care va fi...” A se vedea Diena (n.red.).
'Şi un experiment remarcabil...' A se vedea Davidson & Wright 1998.
14: Să învăţăm să trăim mai bine

'Ordinele care au ieşit...' Battaglia 1957, p. 238.
'Mai târziu, partizanii...' A se vedea Trabucchi 1947.
'Când partizanii au explodat...' Griner 2004, p. 177.
'Rapoartele germane vorbeau...' Lazzero 1982, p. 176.
'Partizanii, împinşi...' Dosarul ISTORETO C67.
'Ca un memorandum secret...' Arhivele Naţionale WO 204/11958.
'Planuri de recrutare...' A se vedea Collotti 1963.
'Acest lucru, ca Agosti...' A se vedea Peli 2006.
„Niciun alt european...” Dosarul ISTORETO G77.
'Totuşi, majoritatea femeilor...' Donne Fasciste 14 iulie 1941.
„Industriaşii italieni...” Giovana 1977, p. 21.
„Ca o femeie...” Guidetti Serra 1997, p. 654.
'O „Comisie de epurare”...' Kelly 2004, p. 141.
'În centrul...' Arhivele Naţionale HS 6/845 Political and Miliary Liaison.
'Cei câţiva care au sosit...' Young 1985 p. 241.
„Togliatti, determinat...” Aga-Rossi 1985, p. 179.
'Toate la un loc...' Vezi Delzell 1961.
'În ceea ce priveşte staffette...' Arhivele Naţionale HS 6/846.
'The man sent to...' Missioni Alleate 1978 Atti di Convegno.
„Prietenii lui au găsit...” Kelly 2004, p. 292.
„Din ascunzătoarea sa...” Giovana 1962, p. 179.
„De la început...” Pavone 2014, p. 569.
'Cu nordul...' A se vedea Adduci 2014; Bravo & Jalla 1986.
'Reporterii americani...' Arhivele Naţionale WO 204/6290.
'Alţii au format grupuri...' A se vedea Addis Saba 1998.
'Femeile muncitoare din fabrici...' A se vedea Guidetti Serra 1997.
'Suor Giuseppina...' Turinetti 1996, p. 17.
15: Mamele din Rezistenţă
'Nimeni din Grenoble...' Arhivele Naţionale HS 6/845 Legătura politică şi militară.
„În ascunzătorile lor...” Bonsanti 2004, p. 127.
'Oraşele din nord...' Arhivele Naţionale WO 204/6311.
',„În oraşe”...' A se vedea Giovana 1962, 1977.
'Torino se transformase în...' A se vedea Bravo & Jalla 1986.
'Un agent SOE...' Arhivele Naţionale WO 204/2610 Raport privind condiţiile din Italia ocupată.
'They also chronicled...' Adduci 2014, p. 241.

'De asemenea, mergeau rapoarte...' ISTORETO Relazioni dell'ufficio politico investigativo della GNR Scaffale C Busta 81.
'Cei 650 de oameni...' ISTORETO C77 Rapoarte GNR.
„Orice sportiv...” Chevallard 2005, p. 383.
'„dreptul de a fi membru cu drepturi depline”...' Foaia volantă GDD Cuneo 1943.
'„Mamele Rezistenţei”...' Gobetti, în Addis Saba 1998.
'„Pentru că noi eram”...'. A se vedea Gasco 2007.
'Primul sindicat liber...' Davidson & Wright 1998, p. 105.
16: Strivirea gândacilor
'Vicleanul şi descurcăreţul...' A se vedea Bertolo 2014.
'Dar chiar şi el putea să sune...' Macmillan 1984, p. 724.
'Despre eliberare, el...' Tudor 2004, p. 39.
'Cu altă ocazie...' A se vedea Oliva 1989, 1999.
'În particular, Salvadori...' A se vedea Craveri 1980; Duggan 2012; Salvadori 1958.
'Între timp, italienii...' Arhivele Naţionale WO 204/10064.
'Un ton condescendent...' Arhivele Naţionale WO 106/3965A.
'Toată conducerea...' A se vedea Franzinelli 2001; Gamba 1986.
'Aliaţii erau pe...' A se vedea Davidson & Wright 1998.
'La Torino, într-o ultimă frenezie...' A se vedea Pesce 1967.
'„ca spargerea unui gigant”...' Stafford 2011, p. 293.
17: Insurecţia
'Eliberarea din Torino...' A se vedea Oliva 1999; Adduci 2014; Boccalatte, de Luna & Maida (eds) 1995; Uboldi 2004; Vaccarino, Gobetti & Gobbi 1968.
'A sosit vestea că Milano...' A se vedea Creonti 1973.
'În văi, între timp...' Bolaffi 2014, p. 165.
'Ultima femeie care a murit...' A se vedea Floria 1995.
'În afară de câteva mici...' A se vedea Borgis (s.n.).
„Cincizeci de treceri speciale...” Gasco 2007, p. 223.
„Dar Ada nu se gândise...” A se vedea Turinetti 2004.
'La începutul zilei de 27...' Vezi Adduci 2014.
'Şi ultimii germani...' A se vedea Vai 1997.
'Până la...' descrieri bune ale capturării lui Mussolini se găsesc în Duggan 2012; Bosworth 2002, 2017; Deakin 1962; Hibbert 1962.
'Cea mai mare parte a nordului...' A se vedea Maida 2002, 2007.
„În Hotelul Svizzera...” Arhivele Naţionale WO 206/6373.
'Din ce în ce mai mulţi oameni...' Revelli 1962, p. 260.
'Am cântat şi am cântat...' Guidetti Serra 1997, p. 24.

18: Sângerare
'dar nu a fost în stare...' Vaccarino, Gobetti & Gobbi (eds) 1968, p. 303.
'A fost, a scris un om...' Giovana 1977, p. 11.
'Buffarini Guidi, ministrul...' A se vedea Griner 2000, 2004.
'Chiar şi Agosti...' Maida 2007, p. 90.
'În timp ce fasciştii trăgeau...' Cocco 1978, p. 334.
'Micki Cesan îşi aminteşte...' Interviu Cesan cu autorul.
'Reacţia nordului...' Oliva 1999, p. 106.
'La ora nouă...' A se vedea Boccalatte, d'Arrigo & Maida (eds) 2006.
'La 12 mai...' Arhivele Naţionale WO 204/10063; a se vedea şi Voltero Fin 1994.
'Pe măsură ce armele...' Dondi 1992, p. 472.
'Mai târziu, Aliaţii...' Kelly 2004, p. 170.
'La 1 iunie...' Arhivele Naţionale WO 204/6281 PWB.
'Bolaffi a fost dificil...' ISTORETO C63.
„Se vorbea...” Farrell 2003, p. 459.
'Şi a fost pe scară largă...' Tudor 2004, p. 136.
'Ceea ce toţi au convenit...' Fucci 1983, p. 15; Arhivele Naţionale WO204/10241.
'Până în momentul...' Cooke (ed.) 1997, p. 150; a se vedea şi Storchi 2008.
'Italienii nu au putut să...' Bosworth 2005, p. 534.
'Până la începutul verii...' Pavone 2014, p. 495; a se vedea şi Bedeschi (ed.) 1987.
'The legacy of the war...' Venturoli 1999, p. 92; a se vedea şi Cooke 2011.
'Ca prizonieri de război...' A se vedea Rainero (ed.) 1985.
'Şi ca şi concentraţia...' L. Picciotto, Il libro della memoria, Milano, 1991 p. 27.
„În iunie 1945...” E. Ferrero, Primo Levi: La vita, le opere, Torino, 2007, p. 38.
„Bianca a refuzat întotdeauna...” Guidetti Serra 2009, 1987.
19: O iubire a uitării
'Fascismul nu a distrus...' C. Pavone, English History Review, vol. 131, decembrie 2016.
'Cine era acolo să conducă...' Il Ponte ianuarie 1995.
'Adevăraţii liberali şi radicali...' A se vedea Foa 1991; 42.
'Cele şase partide din cadrul...' Arhivele Naţionale WO 204/6281 PWB.
'Ferruccio Parri a fost numit...' Pavone 2014, p. 705; Cooke 2011, p. 14.
'Parri a fost slăbit şi mai mult...' A se vedea Delzell 1961.
'În noiembrie, Parri...' A se vedea Foa 1999.
'Mai important, poate...' A se vedea Foa, Il Ponte 1947.
'Ceea ce a contat nu a fost...' A se vedea Aga-Rossi & Smith 2005.

„Poate cel mai mare eşec...” A se vedea Battaglia, 1962.
'O problemă imediată...' Tosca (n.red.), p. 48.
'Pentru a înrăutăţi lucrurile...' A se vedea Zangrandi 1962.
'Unul dintre ei era Gino...' A se vedea Franzinelli 2001.
'Hărţuirea judiciară...' Cooke 2011, p. 91.
'Un fost necurat...' A se vedea Dunnage (ed.) 1999.
„După cum s-a dovedit...” A se vedea Slaughter 1997.
'Am fost, o singură femeie...' Mafai 1987, p. 264.
'În uriaşul val...' Vezi Addis Saba 1998; Longo 1947.
Postfaţă
'Şi-au spus unul altuia...' Ombra 2009, p. 47.